

ISSN 0354-3293
eISSN 2217-8082

ЗБОРНИК РАДОВА

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA / UNIVERSITY OF PRIŠTINA
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE / FACULTY OF PHILOSOPHY

RECUEIL DE TRAVAUX

DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE
DE L'UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA

COLLECTION OF PAPERS

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
OF THE UNIVERSITY OF PRIŠTINA

LI (1)/2021

KOSOVSKA MITROVICA

2021

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ЗБОРНИК РАДОВА
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

LI (1)/2021

КОСОВСКА МИТРОВИЦА
2021.

ЗБОРНИК РАДОВА

Филозофског факултета Универзитета у Приштини

Број LI (1), 2021. година

ISSN 0354-3293

eISSN 2217-8082

Главни и одговорни уредник

Проф. др Звездан Арсић

Заменик главног и одговорног уредника

Доц. др Оливера Радовић

Редакција

Чланови редакције из земље: Проф. др Јасна Парлић-Божовић, проф. др Душан Ранђеловић, проф. др Јелена Михајловић, проф. др Небојша Лазић, проф. др Божидар Зарковић, проф. др Марта Вукотић-Лазар, проф. др Оливера Марковић Савић, проф. др Наташа Бакић Мирић, проф. др Александра Костић Тмушић, проф. др Јелена Бајовић, проф. др Младен Јаковљевић, проф. др Нецид Прашевић, проф. др Драгана Станојевић.

Чланови редакције из иностранства: Prof. dr Laurence Armand French, Justiceworks Institute, University of New Hampshire, Durham, USA; prof. dr Alexandra Perović, University College London, Division of Psychology and Language Sciences, United Kingdom; prof. dr Giada Goracci, University of Verona, Department of Foreign Languages and Literatures, Italy; prof. dr Sara Corrizzato, L'Università di Verona, Italia; проф. др Георгиос Нектариос Лоис, Факултет хуманистичких наука, Отвореног Универзитета у Патри, Грчка; prof. dr Davronzhon Erkinovich Gaipov, University Suleiman Demirel, Almaty, Kazakhstan; prof. dr Nijolė Burkšaitienė, Institute for Literary, Cultural and Translation Studies, Vilnius University, Lithuania; проф. др Татьяна Юрьевна Анопченко, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; доц. др Наталия Николаевна Муравьева, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; проф. др Маргарита Вениаминовна Силантьева, ФГАОУ ВПО МГИМО МИД, Международно-правовой факультет, кафедра философии ИМ. А. Ф. Шишкина, Россия; доц. др Ахмет Јуксел (Ahmet Yüksel), Факултет за книжевност (Edebiyat fakültesi), Универзитет „Џумхуријет“ (Cumhuriyet Üniversitesi), Сивас (Sivas), Република Турска (Türkiye Cumhuriyeti); проф. др Љубица Кардалеска-Радојкова, ФОН универзитет Скопје, Факултет за стран-не језике, Р. С. Македонија; доц. др Стефан Иванов Анчев, Универзитет „Св. Ђирило и Методије“, Велико Трново, Бугария.

Секретари редакције: *др Дејан Гашић, асистенти; Сузана Ситојковић, виши лектор.*

Часопис излази четири пута годишње.

zbornik.ffkm@pr.ac.rs

http://fifa.pr.ac.rs/zbornik_radova_filozofskog_fakulteta_u_pristini/

Чланци се објављују и дистрибуирају у складу са лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY NC 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Радови објављени у овом часопису се не хонораришу. Оцене изнете у чланцима лични су ставови аутора засновани на њиховим истраживањима и не изражавају мишљење Редакције нити установе у којој су аутори запослени.

САДРЖАЈ

ФИЛОЗОФИЈА

ВЕСНА С. ДИНИЋ МИЉКОВИЋ	
Афекат и његова слика у филозофији Жила Делеза.....	3

СОЦИОЛОГИЈА

САМИР Х. ЉАЛИЋ, НИКОЛА Н. ДОЉЧИНОВИЋ	
Онлајн алати у функцији интерне комуникације у медијима.....	19

ПСИХОЛОГИЈА

ТИЈАНА Љ. ЖИВКОВИЋ, ДРАГАНА З. СТАНОЈЕВИЋ, ОЛИВЕРА Б. РАДОВИЋ	
Здравствена уверења према ковиду 19: инструмент за процену и израженост уверења	45
АНЂЕЛА Д. КЕЉАНОВИЋ	
Психолошка наука од „објави или нестани“ до „веруј, али провери“	63

ПЕДАГОГИЈА

ЖИВОРАД М. МИЛЕНОВИЋ, ПЕТАР Ћ. РАЈЧЕВИЋ	
Васпитно деловање у периоду Хитлерове националсоцијалистичке омладине	83
СЛАЂАНА В. ЋАЛАСАН, МИЛЕ Г. ВУКОВИЋ, РАДОМИР Б. АРСИЋ	
Лексичко-семантичке способности код деце са развојном дисграфијом.....	101

ИСТОРИЈА

ГЛИГОР М. САМАРЦИЋ	
Проблем убикације путних станица Gabuleum и Theranda на римској комуникацији Lusus–Naisus (Горња Мезија).....	127
ИРЕНА В. ЉУБОМИРОВИЋ, НЕНАД И. РАДУЛОВИЋ	
Ширење и значај ијатричких култова у античком периоду са посебним освртом на Асклепијев култ и његово поштовање у Наису	139
РАДМИЛО Б. ПЕКИЋ	
Кнез Покрајац Оливеровић (Прилог идентификацији)	159
МИРОСЛАВ М. ПОПОВИЋ	
Суд Округа Ћупријског 1840-их: прилози за историју.....	177

МАРИНА М. КОПРИВИЦА

Персонажи лишних людей в истории русской литературы (в свете социально-исторических обстоятельств России XVIII–XXI вв.)..... 193

ЗДРАВКО М. ДЕЛЕТИЋ

Европска политика и историјски ревизионизам 211

ЈЕЛЕНА М. ВУКЧЕВИЋ, ДЕЈАН Д. АНТИЋ

Установе културе као носиоци развоја националног идентитета и културног туризма..... 237

ЈЕЗИК

РАДМИЛО Н. МАРОЈЕВИЋ

Специфичне морфеме и иновације у структури врста ријечи (на грађи Његошевог *Шћепана Малој*) 265

ГОЛУБ М. ЈАШОВИЋ

Из ономастике села Велика Крушевица код Рековца 285

IREN BOYARKINA

L'influenza positiva di alcuni sport sull'apprendimento e second language acquisition 309

BIJANA B. RADIĆ-BOJANIĆ

Language Learning Strategies and Extraversion/Introversion in the EFL Context 321

ДАНИЈЕЛА М. ПРОШИЋ-САНТОВАЦ, ВЕРА М. САВИЋ, ВЕРИЦА Р. МИЛУТИНОВИЋ

Ставови универзитетских студената према учењу граматике енглеског језика у мултимедијалном окружењу 339

МАРИНА М. НИКОЛИЋ, СВЕТАНА М. СЛИЈЕПЧЕВИЋ БЈЕЛИВУК,

СЛОБОДАН Б. НОВОКМЕТ

Нове речи у српском јавном дискурсу као последица пандемије ковида 19 365

БРАНИСЛАВА М. ДИЛПАРИЋ, НИНА С. ПЕРОВИЋ

Модел лексичке семантике у алгоритмима за обраду природног језика..... 391

ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ, НАУЧНЕ КРИТИКЕ,

НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ, ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

САША Д. СТАНОЈЕВИЋ

Синтеза политичке историје Војводине између два светска рата (Саша Марковић, *Од њисаједињења до њрекрајања: Војводина у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941*, Нови Сад: Архив Војводине, 2020, 516 стр.)..... 413

АНИЦА М. РАДОСАВЉЕВИЋ

Закон земље: наратив о жени у прози Иве Андрића Снежане
Милојевић (Снежана Милојевић, *Закон земље: наратив о жени*
у прози Иве Андрића, Нови Сад: Академска књига, 2020, 192 стр.) 417

МИЛАН С. КОМНЕНОВИЋ

Пројектни модел наставе природе и друштва (Душан Ристановић,
Пројектни модел наставе природе и друштва, Јагодина: Факултет
педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, електронско
издање, 2019, 236 стр.) 423

Упутство за ауторе s 427

CONTENTS

PHILOSOPHY

VESNA S. DINIĆ MILJKOVIĆ

The Affect and its Image in Gilles Deleuze's Philosophy 3

SOCIOLOGY

SAMIR H. LJAJIĆ, NIKOLA N. DOJČINOVIĆ

Online Tools in the Function of Internal Communication in the Media 19

PSYCHOLOGY

TIJANA LJ. ŽIVKOVIĆ, DRAGANA Z. STANOJEVIĆ, OLIVERA B. RADOVIĆ

Health Beliefs about COVID-19: Instrument
for Assessment and Expression of Beliefs 45

ANĐELA D. KELJANOVIĆ

Psychological Science from 'Publish or Perish' to 'Trust but Verify' 63

PEDAGOGY

ŽIVORAD M. MILENOVIĆ, PETAR Đ. RAJČEVIĆ

Educational Activities in the Period of Hitler's National Socialist Youth 83

SLAĐANA V. ČALASAN, MILE G. VUKOVIĆ, RADOMIR B. ARSIĆ

Lexical-Semantic Abilities in Children with Developmental Dysgraphia 101

HISTORY

GLIGOR M. SAMARDŽIĆ

The Problem of the Location of the Gabuleum and Theranda road stops
on the Lissus–Naissus Roman road (Upper Moesia) 127

IRENA V. LJUBOMIROVIĆ, NENAD I. RADULOVIĆ

The Spread and Importance of Iatric Cults in the Antiquity
with Special Reference to the Cult of Asclepius and His Veneration in Naissus..... 139

RADMILO B. PEKIĆ

Knez Pokrajac Oliverovic (A Contribution to his identification) 159

MIROSLAV M. POPOVIĆ

The County Court of Čuprija in 1840s: A Contributions to History 177

MARINA M. KOPRIVICA

Characters of superfluous people in the history of Russian literature
(in the light of the socio-historical circumstances of Russia
in the 18th – 21st centuries) 193

ZDRAVKO M. DELETIĆ

European Politics and Historical Revisionism 211

JELENA M. VUKČEVIĆ, DEJAN D. ANTIĆ

Cultural Institutions as Carriers of the Development
of National Identity and Cultural Tourism..... 237

LANGUAGE

RADMILO N. MAROJEVIĆ

Specific morphemes and innovations in the structure of words
categories (based on the poem by Njegoš „The False Tsar Stephen the little”) 265

GOLUB M. JAŠOVIĆ

Onomastics of the Village Velika Kruševica near Rekovac 285

IREN BOYARKINA

Positive Influence of Certain Sports on Learning
and Second Language Acquisition Processes..... 309

BILJANA B. RADIĆ-BOJANIĆ

Language Learning Strategies and Extraversion/
Introversion in the EFL Context 321

DANIJELA M. PROŠIĆ-SANTOVAC, VERA M. SAVIĆ, VERICA R. MILUTINOVIĆ

University Students' Attitudes Towards Learning Grammar
in a Multimedia-Enriched Environment 339

MARINA M. NIKOLIĆ, SVETLANA M. SLIJEPCHEVIĆ BJELIVUK, SLOBODAN B. NOVOKMET

New Words in Serbian Public Discourse
as a Consequence of the COVID-19 Pandemic 365

BRANISLAVA M. DILPARIĆ, NINA S. PEROVIĆ

Models of Lexical Semantics in the Algorithms
for Natural Language Processing..... 391

SCIENTIFIC REVIEWS, POLEMICS, COMMENTS, VIEWS

SAŠA D. STANOJEVIĆ

A Synthesis of the Political History of Vojvodina
Between the Two World Wars..... 413

CONTENTS

ANICA M. RADOSAVLJEVIĆ

Snežana Milojević's *The law of the Land: a Narrative*

About Women in the Prose of Ivo Andrić..... 417

MILAN S. KOMNENOVIC

Project Model of Teaching Nature and Society 423

Instructions for authors 427

ФИЛОЗОФИЈА

ВЕСНА С. ДИНИЋ МИЉКОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ СИНЕРГИЈА, БИЈЕЉИНА

ФАКУЛТЕТ ДРАМСКИХ И ФИЛМСКИХ УМЕТНОСТИ

РЕПУБЛИКА СРПСКА

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

АФЕКАТ И ЊЕГОВА СЛИКА У ФИЛОЗОФИЈИ ЖИЛА ДЕЛЕЗА

САЖЕТАК. Не постоји опажање без афекције. Њена нужност проистиче из самог постојања опажања као мере нашег могућег деловања на ствари и, самим тим, могућег деловања ствари на нас. За Жила Делеза, афективност заузима управо овај размак између потенцијалног дејства опажених ствари и виртуелног деловања које се према њима предузима, интервал између једне узнемирујуће перцепције и једног оклевајућег деловања. За разлику од емоције која је усмерена ка неком циљу и тежи актуелизацији, афекат претходи вољи као преперсонални интензитет који одговара преласку од једног искуственог стања тела до другог. Ослањајући се на Спинозино учење о афектима, али и Бергсонове тезе о кретању које сматра иманентним филмској уметности, Делез гради сопствену теорију афективности, а уметност, као биће чулног утиска, постаје место у којем Делезов афекат осваја самосталност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Жил Делез; афекат; афективна слика; филм; уметност.

¹ vesnadin@yahoo.com

Рад је примљен 6. септембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

Умейник је приказивач афекаџа, изумишџељ афекаџа, сџваралац афекаџа џовезаних са џерцеџишма или визијама које нам дарује. Он их не сџвара само у свом делу, већ нам их даје и наводи нас да џосџајемо заједно с џима, увлачи нас у склоџ.

(Делез и Гатари, 1995, стр. 222)

Било да говори о уметности или промишља наш однос према свету у целини, чини се да појам афекта доминира филозофијом француског филозофа Жила Делеза (Gilles Deleuze). У флуидном свету без центра, у ком су кретање и промена једина константа, а унутрашњост само набор једног спољашњег, Делезов ризоматски поглед захтева од нас креативност сагледавања света из средине, тог простора између ствари, унутар-диђа, интермеца.

Овај интервал добија свој еквивалент у појму афекта, као пре-персоналног квалитета који није мерљив својим ефектом. Не чуди зато да су на Жила Делеза и Феликса Гатарија (Felix Guattari), са којим је у коауторству Делез потписао неколико књига, пре-судно утицали управо радови Баруха Спинозе (Baruch de Spinoza) и Анрија Бергсона (Henri Bergson), који су у својим делима афекат користили управо у овом значењу силе тела, независне од емоције као активности тог тела која би ову силу актуелизовала.

Инспирисан филозофијом, Делез проналази одговор на њене теме у уметности и то, пре свега, филмској, нераскидиво везујући онтологију њене слике за размишљања Анрија Бергсона. Покрет као постулат филмске слике, код Делеза превазилази пуко кретање камере у оквиру кадра, или кретање постигнуто низањем кадрова поступком монтаже, већ добија значење преласка са једног квалитативног стања на друго. Овако схваћен покрет, који отвара слику ка духовној димензији, и физичко кретање замењује кретањем у времену, добија манифестацију у афективној слици која поништава узрочно-последичне везе међу кадровима и постаје место њиховог потенцијалног споја, интервал између једне узнемирујуће перцепције и једног оклевајућег деловања.

Рад полази од размишљања Спинозе и Бергсона као основе Делезовог схватања афекта, али и његове теорије филма у којој овај појам заузима неприкосновено место. Афективност је оно што у Делезовој теорији филмску слику преводи од слике-покрета до слике-времена, у којој је чулност оно што ствара покрет.

ТЕЛО, ДУХ И АФЕКАТ

Побијајући Декартово (René Descartes) дуалистичко гледиште које кретања тела одваја од духа, Барух Спиноза инсистирао је на њиховој везаности, одговарајући на тврдњу да би људско тело било непокретно када људски дух не би био способан за мишљење, тврдњом да је и дух, када је тело непокретно, исто тако неспособан за мишљење (Spinoza, 1983, стр. 106). У својој *Етици* Спиноза потврђује ову везу развијајући учење о афектима које приписује подједнако телу и духу.² „Под афектом разумем стања (афекције) тела, којима се моћ делања самога тога тела повећава или смањује, помаже или ограничава, а, у исто време, и идеје тих стања“ (Spinoza, 1983, стр. 103). Афекције тела су оно што дух чини свесним себе, јер „прво и најглавније у нашем духу јесте напор да потврди постојање нашега тела“ (Spinoza, 1983, стр. 112).

За Спинозу тело се никада не може сматрати коначним, јер је у сталној интеракцији са околином³, док афекције (*affectio*) преводе тело и ум у стање веће или мање савршености од стања које је претходило. „Ова стања, или афекције, слике или идеје“, како подсећа и Делез у свом делу посвећеном овом филозофу, „неодвојива су од трајања које га везује за претходно и чини да теже новом стању. Ова континуирана трајања или варијације савршенства називају се 'афектима' или осећањима (*affectus*)“ (Deleuze, 1988, стр. 49). За Спинозу постоје три основна афекта из којих произлазе сви остали које је немогуће пребројати, а то су радост, жалост и жудња. Док афекат радости имплицира прелаз ка већем савршенству и повећану моћ делања тела, жалост као афекат, супротно, умањује могућност тела да дела. „Ако ми, дакле, можемо да будемо адекватни узрок некога од ових стања (афекција), тада ја под афектом разумем делање, а, у другом случају, трпљење (стање трпљења)“ (Spinoza, 1983, стр. 103).

Иако пише о афектима и емоцијама, Спиноза то ради са систематском прецизношћу, ослањајући се на разум као једини поуздани вид спознаје стања тела и духа. „И поред све своје јасности,

² Спиноза посебно наглашава да се намерно није освртао на спољне афекције тела које се опајају на афектима, као што су дрхтање, бледило, јецање, смех итд, зато што се оне односе само на тело, а немају никакав однос према духу (Spinoza, 1983, стр. 157).

³ „Идеја свакога начина на који човеково тело од спољних тела бива афицирано, мора да садржи у себи природу човековога тела, а, у исто време, и природу спољњег тела“ (Spinoza, 1983, стр. 65).

логичке непобитности и савршене спољашње архитектуре“, како закључује Радмила Шајковић, „Еџика је дакле, захваљујући Спинозином рационализму, остала лишена извесних чисто естетских вредности“ (Spinoza, 1983, стр. LV). На пољу естетског, Спинозино схватање афеката преводи Жил Делез, градећи на овој основи сопствену теорију афективности, и схватања уметности као бића чулног утиска. У предговору енглеског издања Делезовог и Гатаријевог дела *A Thousand Plateaus*, филозоф и преводилац овог дела Брајан Масуми (Brian Massumi) даје сажет опис кључних термина које ће Делез и Гатари у наставку проблематизовати, ослањајући се директно на Спинозину филозофију. Ни афекат ни афекција, како Масуми подсећа, не означавају лично осећање.

„Афекат (*l'affect*, или Спинозин *affectus*) је способност да се афицира и буде афициран. То је преперсонални интензитет који одговара преласку од једног искуственог стања тела до другог и подразумева увећање или смањење капацитета тог тела да делује. Афекција (*l'affection*, или Спинозин *affectio*) је свако такво стање схваћено као сусрет између афицираног тела и другог, тела које афицира (тела схваћеног у најширем могућем смислу тако да укључи 'ментална' или идеја тела)“ (Massumi, 1987, стр. xvi).

ОПАЖАЈ КАО ПУТ КА АФЕКЦИЈИ

Анри Бергсон, на чију филозофију се снажно ослања Делез, у свом делу *Материја и њамћење* додатно продубљује везу тела и ума, бирајући појам *слике* да опише схватање материје које претходи раду идеализма и реализма који би раздвојио њено постојање од њене појавности.⁴ Слика је за њега једно постојање, „предмет који постоји по себи и, с друге стране, тај је предмет, по себи, живописан баш онако како запажамо: то је слика, али слика која постоји по себи“ (Bergson, 2013, стр. 8). За овог филозофа, дакле, нема опажаја без афекције.

Сопствено тело за Бергсона је посебна врста слике јер се не спознаје само опажањем, већ и афекцијама које се умећу међу спољ-

⁴ „Идеалисти“, пише Бергсон, „у материјалном универзуму не виде ништа друго до синтезу субјективних и неекстензивних стања; реалисти додају да иза те синтезе постоји независна стварност која јој одговара; али и једни и други из постепеног преласка од афекције до представе закључују да је представа материјалног универзума релативна, субјективна и да је, да тако кажемо, изашла из нас, уместо да смо се ми најпре издвојили из ње“ (Bergson, 2013, стр. 56).

не надражаје и покрете које тело намерава да изведе.⁵ Афекција је оно из унутрашњости нашег тела што мешамо са сликом спољашњих тела, па њена нужност проистиче из самог постојања опажања као „мере нашег могућег деловања на ствари и самим тим и обрнуто, могућег деловања ствари на нас“ (Bergson, 2013, стр. 59). Пре него сировина од које је начињено опажање, она је „нечистоћа која се у њега умешала“ (Bergson, 2013, стр. 61).

Управо на нераздвојивости афекције и опажаја гради Делез своју филмску теорију, а Бергсонове тезе о кретању, ишчитане из његове *Сиваралачке еволуције*, сматра иманентним филмској уметности. Приписујући баш Бергсону откриће кинематографске слике-покрета⁶, за Делеза је филм подједнако део историје уметности и део филозофије. Мобилност камере, при чему је и план постао покретан, и монтажа, омогућили су филму да одвоји покрет од личности и постигне чисту покретљивост. Узајамно деловање слика једне на другу, попут међусобног односа покретног предмета које је неодвојиво од свог кретања, и покренутог тела које се не може разликовати од примљеног кретања, Делез наглашава стављајући знак једнакости између *слике* и *кретања*.

Делез се ослања на Бергсона и када каже да је ствар слика по себи и да се као таква односи на све друге слике чија деловања интегрално подноси и на које непосредно реагује. Опажај, односно перцепција, јесте та иста слика, али ипак умањена за оно што нас не интересује зависно од наших потреба. Ствари су, дакле, „објективна тотална захватања“, а перцепције ствари „делимична и парцијална, субјективна захватања“ (Делез, 1998, стр. 79). Перцепција је ствар избора, констатује у свом делу Бергсон.

„Постављајући своје тело, поставио сам извесну слику, али сам тиме поставио и све остале слике, пошто не постоји материјални предмет који своје квалитете, своја опредељења, своје постојање најзад, не дугује месту које заузима у целини универзума. Дакле, моје опажање може да буде само нешто од самих тих предмета; пре је оно у њима, него они у њему“ (Bergson, 2013, стр. 248-249).

⁵ „Материјом називам скуј слика, а опажањем материје *истије ње слике ујућене на мојуће деловање извесне одређене слике, моја њела*“ (Bergson, 2013, стр. 22).

⁶ Уместо *покретне слике* као што је у извору овог цитата дато, француски термин *l'Image-mouvement*, који се налази у оригиналном наслову Делезове књиге (*L'Image-mouvement: Cinéma, tome 1*), као и њеном енглеском преводу – *The Movement-Image (Cinéma 1)*, користиће се у овом раду у преводу *слика-покрет*, као адекватнијем одразу духа Делезове теорије базиране на кретању као обликовању филмске слике.

Монтажа као смењивање кадрова у филму способна је да разоткрије ове елиминисане сфере, непрестано преливајући субјективну перцепцију у објективну. Субјективна перцепција коју Делез дефинише као *перцептивну* слику, прва је од три варијације слике-покрета које препознаје овај филозоф филма, у које спадају још *афективна* (или слика-афекција) и *делатна* слика (слика-акција).

Улога перцепције као процеса одабира је, по Бергсону, да из скупа слика одстрани све оне на које тело не би имало никакав утицај, а нервни надражаји које успева да произведе имају циљ да припреме реакције тела на околна тела, да „скицирају моја виртуелна деловања“ (Bergson, 2013, стр. 249). Ова припрема деловања коју Бергсон приписује смислу опажања, добија свој еквивалент у Делезовој афективној слици, као размаку између потенцијалног дејства опажених ствари и могућег деловања које се према њима предузима.⁷

У афективности, кретање престаје да буде преносно и постаје кретање квалитета, „једноставна тенденција која помиче један непокретни елемент“ (Делез, 1998, стр. 82). Спинозино схватање афекта као прелаза од једног стања тела у друго, као континуираног трајања које у себи истовремено садржи претходно стање и оно којем тело тежи, потврђује и Бергсоново уверење да се ствари никада не одређују њиховим првобитним стањем, већ тенденцијом коју ово стање прикрива.

АФЕКТИВНА СЛИКА ИЛИ ОТВАРАЊЕ СЛИКЕ КА ЦЕЛИНИ

Кретањем се, као померањем делова у простору, јавља неизбежно и квалитативна промена целине, али док су многи филозофи већ раније утврдили да целина није ни дата, нити да може бити дата, Бергсон је тај, подсећа Делез, који је разлог за то видео у њеној Отворености.⁸ Овако схваћена целина је духовна, ментална категорија, неухватљиво везана за време и дух, више него за простор. Она није скуп, и нема делове, већ се попут нити провлачи кроз све скупове, спречавајући их да се затворе у себе, омогу-

⁷ „Афективност је оно што заузима овај интервал [...] Она избија у средишту неодређености, тј. у субјекту, између једне на изврстан начин узнемирујуће перцепције и једног оклевајућег деловања“ (Делез, 1998, стр. 81).

⁸ „[Ц]елина се не може представити зато што је она Отвореност и што је на њој да се непрекидно мења или да произведе нешто ново – укратко, да траје“ (Делез, 1998, стр. 16).

ћавајући им да комуницирају међусобно, настављајући се у бесконачности. У покушају једне дефиниције, Делез описује целину као однос, јер он није својство предмета, „већ је увек спољашњи према странама у односу“ (Делез, 1998, стр. 17).

Манифестацију овог преливања скупова Делез је на филму пронашао у поступку кадрирања. Спољни хоризонт је оно што остаје изван оквира кадра, да би се већ у следећем кадру разоткрило као присутно. „Пошто је један скуп кадриран, увек постоји један шири скуп или један други са којим онај први образује један шири који и сам може бити виђен, под условом да подстакне један нови спољни хоризонт“ (Делез, 1998, стр. 24). Али скуп свих скупова и даље није целина. За разлику од сукцесије слика која доноси отварање једног кадра, тј. скупа, ка ономе што је остало изван његових оквира надопуњујући га, целина се открива у сваком појединачном кадру. Што је дебља нит која видљиви скуп повезује са невидљивим можемо говорити о спољном хоризонту који остварује своју функцију додавања простора простору. У супротном, кадар ће бити отворен за тражење целине у самој слици. Зато и монтажа, као операција која помаже да се из слика и њихових односа та целина досегне, обједињује три нивоа – „одређивање затворених система, затим кретања која се успостављају између делова система и променљиве целине која се изражава у кретању“ (Делез, 1998, стр. 39). Доводећи кинематографску слику у везу са целином, монтажа посредно даје слику времена, схваћеног као отвореност, истовремено у појединачној слици и у целини филма. То је, с једне стране, променљива садашњост, а с друге, бесконачност будућности и прошлост.⁹

Ова танка нит која нарушава чврсте узрочнопоследичне везе између слика услов је стварања афективне слике као слике *по-штенцијалној* *својој* која не остварује стварне везе за осталим сликама, већ формира један комплексан ентитет. Као чист квалитет-моћ, она се не изједначава са једним стањем ствари, већ представља чисту могућност, чисту потенцијалност. Делез се позива на објашњење мађарског теоретичара филма Беле Балаша (Béla Balázs) да „провалија изнад које се неко нагиње објашњава

⁹ „У једном случају, спољни хоризонт означава оно што постоји негде тамо, са стране или окол, а у другом случају, спољни хоризонт сведочи о једном узнемиравајућем присуству, за које чак не можемо да кажемо да постоји, већ пре да 'инсистира', или 'опстоји', пошто је реч о некој радикалној даљини, изван хомогеног простора и времена. Ова два аспекта спољног хоризонта се несумњиво константно мешају“ (Делез, 1998, стр. 25).

његов израз лица, али га она не ствара, пошто израз постоји и без свог оправдања“ (Делез, 1998, стр. 123). Овај квалитет-моћ Делез приписује Персовој (Charles Sanders Peirce) категорији *једносџи*, која, за разлику од *друјосџи*, која би слици дала смисао у односу на њен однос према другом, представља квалитет или моћ узет за себе, без референце на било шта друго и независно од питања његове актуализације (Делез, 1998, стр. 118). Као категорија могућег, једност измиче тачној дефиницији, зато што се више осећа, него што се може замислити.

Лице постаје синоним афективне слике, али не нужно у значењу људског лица, већ и оиковљеног предмета, односно било које непокретне површине која рефлектује интензивне микропокрете.¹⁰ Служећи се терминологијом сликарства, афективност као „концепцију страсти која истовремено струји филозофијом и сликарством“ (Делез, 1998, стр. 107), Делез проналази подједнако у поступку оиковљавања (*visagéification*), односно скицирања лица једним обухватним покретом, као и у ликовности (*visagété*), односно фрагментарним и изломљеним цртама сликара које указују на трептај усана или блесак погледа. Иза оба аспекта јавља се афективност, јер је лице већ крупни план, као што је и крупни план већ сам по себи лице. Кад год црте измичу обрису и почињу да делују за себе дешава се прелазак са једног на други квалитет, односно квалитативни скок.

Измештање лица из јасно одређених просторно-временских координата оно је што афективној слици даје моћ да споји нешто блиско са оним удаљеним, непролазним, и учини да из физичког простора закорачимо у онај духовни. Слабљење узрочно-последичних веза међу сликама чини нит која их повезује веома танком, а самим тим везе међу њима остваривим на бесконачно много начина. Отргнути географски детерминисан простор његове конзистенције коју би омогућила монтажа, чини такав простор фрагментарним, тактилним, било-каквим-простором¹¹, а одузимање једне димензије тродимензионалном простору ота-

¹⁰ Делез подсећа на мисао Андреа Базена (Andre Bazin) да филмска слика увек иде од споља ка унутра, па и када полази од људског лица она га сагледава као природу или пејзаж (Delez, 2010, стр. 209).

¹¹ Термин *било-какав-простор* Делез позајмљује од Паскала Ожеа (*espace quelconque*, Pascal Augé), дефинишући га као „савршено јединствен простор који је само изгубио своју хомогеност, тј. принцип својих метричких односа или везу својих сопствених делова, тако да се спојеви могу начинити на бесконачан број начина. То је простор потенцијалног споја, схваћен као чисто место могућег“ (Делез, 1998, стр. 131).

ра га ка четвртој и петој – времену и духу. Али носилац афективности код Делеза није само простор који смешта лице, а који је изгубио чврсту везу својих делова, попут простора у филмовима Робера Бресона (Robert Bresson), већ је то и простор *исцрпљен* људског присуства, претворен у аморфну целину која је елиминисала оно што се дешавало и деловало у њему. Овакве просторе уздигнуте до степена празнине Делез проналази првенствено у филмовима Микеланђела Антонионија (Michelangelo Antonioni) придајући им значај нефигуративног приказа. Простори ослобођени ликова, попут Антонионијевих или Пазолинијевих (Pier Paolo Pasolini) пејзажа, претходе радњи и откривају једну археологију садашњости, „опустошене слојеве нашег времена где су закопане наше авети [...], археозоишка лежишта која, испод наше прошлости, указују на неку бескрајно дугу историју“ (Delez, 2010, стр. 304).

И док је слика-покрет у Делезовој теорији подразумевала сензорно-моторички образац који је афективну слику видео као наставак перцептивне и разрешавао је у делатној или слици-акције као месту њене актуелизације, Делез је с појавом неореализма у италијанском послератном филму и делима Антонионија, као и Бресона, Жан-Лик Годара (Jean-Luc Godard) и француског новог таласа видео симптом њеног осамостаљивања. „У тој другој фази више не идемо од слике-покрета до јасне мисли о целини коју она изражава, него идемо од мисли о целини, претпостављеној, непрозирној, до немирних слика, помешаних, које ту целину изражавају“ (Delez, 2010, стр. 204).

Доминантно обележје овакве афективне естетика чине пиктуралне и скулптуралне одлике слике. Филм не треба у гледаоцу да ствара осећаје, већ да их материјализује, градећи њихово тектонско устројство. Оптички и звучни знаци слике-времена заменили су оптичке и звучне ситуације које би у њеном сензорно-моторном обрасцу перцептивна-афективна-делатна слика биле уведене радњом и у нову радњу се затим продужавале, чиме су истовремено и у Делезовој филмској филозофији слику-покрет подредили слици-времену. Уместо да време буде мера кретања као последица монтаже, кретање сада постаје перспектива времена. Физичко кретање је, дакле, замењено кретањем у времену. Уместо уланчавања слика као додавања скупа скупу, слике сада постају независне, а нови ирационални рез дешава се већ у оквиру једног кадра, у међупростору између визуелне и звучне слике које га сачињавају.

„Таквом методом 'ИЗМЕЂУ', то јест 'између две слике', заобиђен је сваки филм Јединства. [...] Између две акције, између два афекта, између два опажаја, између две визуелне слике, између две звучне слике, између звучног и визуелног: показати оно што је неразазнатљиво, то јест границу [...] Целина трпи мутацију зато што је престала да буде Једно-Биће; постала је оно 'и' које је саставни део ствари, постала је оно 'између двога' које је саставни део слика“ (Delez, 2010, стр. 229).

ОСАМОСТАЉИВАЊЕ АФЕКТА – УЛОГА УМЕТНОСТИ

Антонионијево одрицање фигуративности Делез је у сликарству препознао на делима Френсиса Бејкона (Francis Bacon), базирајући своју естетику афективности на разлици између фигуративности и фигуралности. За разлику од прве, која фигуру доводи у везу са осталим елементима слике и даје јој наративни контекст, фигуралност успева да је издвоји из целине и ослободи као чињеницу. „Прича увек склизне, или има тенденцију да склизне, у простор између две фигуре, како би анимирала илустровану целину“ (Deleuze, 2004, стр. 3), али Бејконова дела, као и Сезанове (Paul Cezanne) стене, чијем је присуству на платну Делез придавао тектонску снагу, доказују да уметност може да функционише као сила, интензитет у контакту са гледаоцем, као чулни утисак или сензација. Врисак на Бејконовој слици *Порџреј њаје Иноћенџија Х*, попут Мунковог *Вриска* (Edvard Munch, *Skrik*), постаје визуелно отелотворење невидљивих сила које су узрок вриска, чинећи да звучна вибрација постане видљива, а осећај материјализован већ на платну. Учинити невидљиве силе, попут вриска, видљивим, а не приказати њихов узрок, силе „које би иначе биле одбачене, минимизирани или потчињене у пракси територијализације у којој значење и представљање преовладавају“ (Stivale, 2005, стр. 135), изазов је пред који уметника ставља Делез.¹² За чулност није потребан покрет, јер је она та која покрет ствара водећи посматрача кроз њене различите нивое. „Раван вибрира, садија се или цепа, зато што је носилац неслућених сила“ (Stivale, 2005, стр. 230). Покрет који фигурира платном, било сликарским или филмским, јесте слика/тело које афицира, остварујући ефекат вибрације и резонанце.

¹² „Уметничко дело је биће чулног утиска и ништа друго: оно постоји по себи“ (Делез и Гатари, 1995, стр. 206).

Појам афекта је уједно и кључан за разумевање Делезовог глатког простора, као простора који није мерљив визуелним квалитетима. То је простор испуњен догађајима више него видљивим стварима, простор афеката, а не својина и тактилне, а не оптичке перцепције.

„Перцепција у њему је базирана на симптомима и евалуацијама, пре него мерама и некретнинама. Зато је глатки простор окупиран интензитетима, ветром и буком, силама и звучним и тактилним квалитетима, као у пустињи, степи или леду. Пуцање леда и песма песка. Стратификован простор, напротив, заклоњен је небом као мером и мерљивим визуелним квалитетима који из тога проистичу“ (Deleuze and Guattari, 1987, стр. 479).

Делезов глатки простор је простор дистанци, а не димензија, па га Расел Вест-Павлов (Russel West-Pavlov) можда најлепше и најтачније описује као „врсту љубавног писма, средину створену вектором који привлачи једно биће другом, било оно живо, органско или неорганско“ (West-Pavlov, 2009, стр. 180). Можемо рећи да покрет који ствара чулност претвара тело афицирано уметничким бићем у номада који путује простором без потребе да се физички кроз њега креће. Овакво путовање у месту могуће је јер је за Делеза и Гатарија оно везано пре свега за мисао, за начин дивствовања у простору. Попут номада који „додаје пустињу пустињи, степену степи, серијом локалних операција, чија оријентација и правац непрестано варирају“ и тако „чини пустињу подједнако колико она чини њега“ (Deleuze and Guattari, 1987, стр. 382), остварује се неразлучивост спољашњег и унутрашњег, неминовна веза опажаја и афекције коју је прокламовао Бергсон.

ЗАКЉУЧАК И коначну дефиницију афекта дају Делез и Гатари у свом заједничком делу *Шта је филозофија?*:

„Он није прелажење од једног доживљеног стања до другог, већ постајање човека нељудским. [...] Није то сличност, иако сличност постоји (додуше произведена сличност). Пре је реч о крајњој блискости, о загрљају двају несличних чулних утисака или, напротив, о удаљавању светлости која оба успева да улови у исти одраз“ (Делез и Гатари, 1995, стр. 219).

Чулни утисак је, дакле, зона неразлучивости, у којој ствари, животиње и особе достижу тачку која претходи њиховој диференцијацији и води бескрају. На ову зону ослања се уметност, претварајући материјал од којег је начињена у чулни утисак, по-

стижући равнање површине на рачун густине. Боја тако постаје афекат сликарства и филма, не у смислу њеног симболизма који би је довео у везу са неким појмом (нпр. зелена боја као симбол наде), већ она постаје потенцијална веза свих ствари које захвата. „Боја добија кључну вредност, док се радња, која је постала равна, више не разликује од пуког помичног елемента обојеног декора“ (Delez, 2010, стр. 92).

Однос фигуралности и фигуративности уједно је и кључ разлике коју Делез прави између емоција и афекта. Издвајање фигуре из остатка слике, односно наративног контекста, поништава могућност изазивања емоције код посматрача. За разлику од емоције која актуализује и конкретизује начин на који је афективност пробуђена у телу, афекат је оно што претходи вољи и ствара услове за експресију емоције коју би донела делатна слика.

Просторно детерминисану слику, као одлику слике-покрета, у Делезовој филмској филозофији сменила је слика у којој простор више нема еуклидовске координате, већ бива дефинисан звучним и тактилним квалитетима. Овакав глатки простор или простор афекција, омогућава кретање у месту, јер мисао бива стављена у покрет. Кредо уметности тако постаје представљање невидљивих сила, а не њиховог узрока, оног неухватљивог које измиче дефиницији, целине која опстоји и открива се у сваком појединачном кадру.

Како Брајан Масуми истиче реактуализујући значај афекта у савременим студијама културе, ако нам се и може погрешно учинити да је афекат *изгледа*, како је Фредерик Џејмсон (Fredric Jameson) најавио доласком касног капитализма, то је само зато што афекат измиче квалификацији и као такав не може бити присвојен или препознат, остајући зато отпоран на критику (Massumi, 2002, стр. 28).

Попут бергсоновске нечистоће која се умешала у опажање, Делезов афекат оно је што одбија да постане објекат перцепције или деловање субјекта, већ постаје сегмент спољних кретања који апсорбујемо, а који изједначава субјекат и објекат у једном чистом својству.

ЛИТЕРАТУРА Делез, Ж. (1998). *Покрећне слике*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Делез, Ж. и Гатари, Ф. (1995). *Шта је филозофија?*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

- Bergson, A. (2013). *Materija i pamćenje: Ogled o odnosu tela i duha*. Beograd: Fe-don.
- Delez, Ž. (2010). *Film 2: Slika-vreme*. Beograd: Filmski centar Srbije.
- Deleuze, G. (1988). *Spinoza: Practical Philosophy*. San Francisco: City Lights Books.
- Deleuze, G. (2004). *Francis Bacon: the Logic of Sensation*. London and New York: Continuum.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizo-phrenia*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Massumi, B. (1987). Notes on the Translation and Acknowledgements. In: G. Deleuze, F. Guattari (Eds.) *A Thousand Plateaus* (xvi–xix). Minneapolis and London: University of Minnesota.
- Massumi, B. (2002). *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham & London: Duke University Press.
- Spinoza, B. (1983). *Etika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Stivale, C. (2005). *Gilles Deleuze: Key Concepts*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press.
- West-Pavlov, R. (2009). *Space in Theory: Kristeva, Foucault, Deleuze*. Amsterdam and New York: Rodopi.

VESNA S. DINIĆ MILJKOVIĆ

SINERGIJA UNIVERSITY, BJELJINA
FACULTY OF DRAMA AND FILM ARTS
REPUBLIC OF SRPSKA
BOSNIA AND HERZEGOVINA

SUMMARY

THE AFFECT AND ITS IMAGE IN GILLES DELEUZE'S PHILOSOPHY

There is no perception without affection. This necessity comes from the very fact that perception measures our possible action upon things, and thereby, the possible action of things upon us. For the French philosopher Gilles Deleuze, affection occupies exactly this gap between the potentiality of action of the perceived objects and our virtual action upon them. This encounter between the affected body and the affecting body presumes the in-betweenness, an interval between a perception which is troubling in certain respects and a hesitant action. As opposed to emotion, which is directed toward a certain goal and demands actualization, affect precedes will, as a pre-personal intensity referring to the passage from one experiential state of the body to another. Influenced by Baruch Spinoza's concept

of affect and Henri Bergson's thesis on movement that he considers the essence of cinema's movement-image, Deleuze creates his own theory of affect that finds its most obvious manifestation in the works of art. The artist creates affects, gives them to us, draws us into the compound, and makes us become with them. Deleuze's aesthetics produces the spectator's movement *in-place* through sensation. Through shapes and colours, the canvas vibrates, clenches or cracks open because it is the bearer of glimpsed forces. Like with Edward Munch's *The Scream* or Francis Bacon's *Portrait of Pope Innocent X*, the invisible forces become visible in themselves and thus the sensation becomes materialized right there on the canvas surface. In cinema, this materialization of sensation Deleuze recognized in the affection-image, abstracted from the causal and spatio-temporal relations to the images that surround it, and therefore open to a spiritual dimension. As power-quality, the affect gains its independence from the thing that expresses it and becomes an entity, a potentiality considered to itself.

KEYWORDS: Gilles Deleuze; affect; affection-image; cinema; art.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

СОЦИОЛОГИЈА

САМИР Х. ЉАЈИЋ¹

НИКОЛА Н. ДОЈЧИНОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ДЕПАРТАМАН ЗА КОМУНИКОЛОГИЈУ И НОВИНАРСТВО

ОНЛАЈН АЛАТИ У ФУНКЦИЈИ ИНТЕРНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ У МЕДИЈИМА

САЖЕТАК. Функционисање савременог друштва у XXI веку је условљено употребом компјутеризоване технологије у готово свим областима. Савремено доба карактерише дигитално умрежавање контаката путем онлајн (енгл. online) алата који су базирани на платформи светске глобалне мреже – интернета. Посредством онлајн алата, омогућено је успостављање комуникације без просторно-временских ограничења, што може бити од великог значаја у ванредним околностима у сврху остваривања интерне (пословне) комуникације. Успех медијских организација може зависити у великој мери од начина на који је интерна комуникација организована. Посебно је значајна и могућност успостављања интерне комуникације међу медијским радницима у било ком тренутку и на било ком месту. Основна идеја у овом раду је испитати медијске раднике да ли су употребљавали онлајн алате у сврху интерне комуникације за време ванредног стања (проузрокованог вирусом ковид 19), са циљем обављања посла у отежавајућим, ванредним, околностима. Испитани су потенцијали онлајн алата за употребу у сврху интерне комуникације, затим ставови медијских радника у вези са спровођењем интерне комуникације путем онлајн алата, као и ставови радника по питању значаја интерне комуникације за ефикасност пословања. Испитано је 63 медијска радника (из 7 медијских организација) путем анкете, коришћењем комбинованих анкетних питања и скале Ликертовог типа. Ста-

¹ ljajics@gmail.com

² dojchinovic.nikola@gmail.com

Рад је примљен 11. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

росно доба испитаних радника је од 20 до 55 година. Теоријски део рада обухвата дефинисање предметних онлајн алата и појмова у вези са тематиком истраживања, као и поглавље посвећено значају интерне комуникације. Затим су представљени резултати истраживања на основу којих је изведен закључак.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: онлајн алати; интерна комуникација; медији; ванредно стање; ковид 19.

УВОД

Један од основних услова опстанка и функционисања света је непрекидно одвијање комуникације.³ Развој људског друштва кроз историју омогућен је проналаском начина за успостављање релација, као и стварањем и усавршавањем техника комуникације. „Од сликања на зидовима пећина до причања прича на сеоским скверовима до интеракције на интернету, људи покушавају да пронађу начин да се разумеју и размене мишљења да би успешније савладали свакодневне животне потребе, задатке и стремљења“ (Cvetanović 2018, str. 153). Развојем савременог света, успостављање комуникације је значајно олакшано. Томе је допринео нагли развој дигиталне технологије који је омогућио појаву интернета⁴, друштвених мрежа и онлајн (енгл. online) алата. Посебна предност друштвених мрежа и онлајн алата је могућност брзог и једноставног успостављања комуникације без просторно-временских ограничења. Међутим, поред развоја технолошких могућности, појам комуникације је знатно развијен, па је данас могуће говорити о разним облицима комуникације, комуникацијским вештинама и науци о комуницирању. Према мишљењу Јовановића, комуникација је многоструки, вербалан и невербалан процес, који се непрекидно одвија у свеколикој – живој и неживој природи (Jovanović, 2012, str. 12). Постоји много врста комуникација међу којима су: интерперсонално комуницирање, вербална комуникација, невербална комуникација, говорна комуникација, масовно комуницирање, организациј-

³ Комуникација потиче од латинске речи *communicatio* и преводи се као *веза, ојхођење, саопштавање, додиривање, саобраћање...* (Jovanović, 2005, str. 11).

⁴ Радовић истиче да је још осамдесетих година XX века Еверет М. Роџерс предвидео појаву новог начина комуникације уз помоћ машина. Деценију касније, истиче Радовић, испоставило се да интернет ствара нешто што се може назвати „компјутерски посредована комуникација“, чије су следеће основне карактеристике: мултимедијалност, хипертекстуалност, отвореност, еластичност синхронизитета и интерактивност (Радовић, 2006, стр. 83).

ско комуницирање (Marković, 2015, str. 23). Могуће је убрајати и врсту интерне комуникације која се одвија унутар сваког предузећа, компаније, медијске куће, пословне организације. Успех одређене пословне организације може зависити, у великој мери, од начина на који је интерна комуникација организована унутар ње. Значајна је и могућност њеног успостављања у било ком тренутку и на било ком месту, а за то су нарочито погодни онлајн алати.

С обзиром на широку примену нових технологија у готово свим областима, у XXI веку је немогуће одржати функционалност многих пословних организација без примене дигиталне технологије. „Постоји много доказа који указују на то да су нове технологије, једноставно, неопходне и неизоставне у животу савременог човека. Највише због тога што нуде веома велике техничке и економске предности у широком опсегу индустријских делатности и услуга“ (Crnobrnja, 2010, str. 283). Предности дигиталних технологија користе и медији. Како је један од основних задатака медија да обавести публику правовремено, готово у тренутку догађаја, медијски радници употребљавају друштвене мреже и онлајн алате за информисање публике (нпр. пренос уживо са протеста). Са друге стране, медијски радници могу употребљавати онлајн алате и у сврху интерне комуникације.

У раду су представљени резултати истраживања које је спроведено у вези са интерном комуникацијом међу медијским радницима посредством онлајн алата, те су у теоријском делу рада дефинисани предметни онлајн алати и појмови у вези са тематиком истраживања. Посебно поглавље посвећено је значају интерне комуникације.

ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ

Консултовањем водеће домаће и иностране научно-стручне литературе о датом предмету истраживања, у овом делу су објашњени основни појмови који су у вези са радом.

ИНТЕРНА КОМУНИКА- ЦИЈА

Интерна комуникација представља облик комуницирања између запослених унутар пословне организације.

„Интерни односи значе грађење и одржавање односа с јавностима унутар организације, укључујући раднике на производној линији, директоре и надређене, административно и помоћно особље, што су само неке од јавности у оквиру организације“ (Vukoje i Bobar, 2015, str. 37, 38).

Актери интерне комуникације припадају посебној врсти јавности, која се, према одређењу Миросављевића, назива унутрашња јавност. Аутор под унутрашњом јавношћу подразумева све запослене унутар одређене организације, без обзира на њену величину или предмет пословања (Miroslavljević, 2008, str. 93).

Према мишљењу Вукоја и Бобара, постоје две форме интерног пословног комуницирања: формална и неформална.

- Формална комуникација је одређена хијерархијском структуром организације и потребама за извршењем одређених задатака. Формалну пословну комуникацију унутар организације карактеришу следећи документи: писма, обавештења, извештаји, приручници, билтени, интерне новине, интерни часописи, аудио-визуелна средства (интерна телевизија, радио-мрежа, дисплеји, документарни филмови), електронска пошта, кутије за предлоге и сугестије.
- Неформална комуникација је заснована на личним односима који нису одређени хијерархијском структуром организације. Она укључује све поруке у организацији које нису у директној вези са испуњењем радних задатака. Обично се комуникација одвија између особа које су сличне у погледу старости и временаведеног на послу. Као могући облици неформалне комуникације унутар организације појављују се: гласине, интерна телефонска мрежа и приватни контакти, конверзација, шаљиви и сатирични писани садржај, специфични изрази, тајни знаци и гестови (Vukoje i Bobar, 2015, str. 38, 39).

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ

Будући да се неки од предметних онлајн алата налазе у склопу платформи друштвених мрежа, важно је дефинисати их. Друштвене мреже су производ савременог дигиталног доба. Њихово коришћење захтева приступ светској глобалној мрежи (интернету) и израду (приватног или јавног) профила. Гргић и Мучњак наводе да друштвене мреже корисницима омогућавају да учине доступнима своје контакте и на тај начин помажу у повезивању појединаца (Grgić i Mučnjak, 2015, str. 233). Основна функција друштвених мрежа је комуникацијска и могу се користити у сврху приватне или јавне комуникације. Употреба друштвених мрежа је распрострањена широм света у разним областима.

„Друштвене мреже бесплатни су онлајн сервиси који корисницима омогућавају разноврсне начине комуникације са светом и могућност властите презентације. Због убрзаног начина живота, да-

нас је то и најједноставнији начин комуницирања“ (Musladin, 2012, str. 69).

У оквиру ових мрежа налазе се алати који омогућавају појединачну и групну видео, аудио или писану комуникацију. Они могу бити погодни за употребу у сврху интерне комуникације. Међу алатима те врсте налази се Фејсбук месенџер соба у оквиру платформе једне од најпопуларнијих друштвених мрежа на свету – Фејсбука (Facebook⁵).

ФЕЈСБУК МЕСЕНЏЕР СОБА

На званичном сајту Месенџера се налазе нови подаци у вези са употребом његових услуга за време пандемије ковид 19. Како је наведено, грађани су се окренули технолошким платформама попут Месенџера за остваривање комуникације. Према подацима, приметно је значајно повећање употребе Месенџера за ствари попут групних видео позива, при чему 70% више људи широм света, услед пандемије, користи ову функцију.⁶

Према наводима на званичном сајту друштвене мреже Фејсбук (www.facebook.com), Месенџер соба је соба за видео-ћаскање у којој се, на основу дељења везе, могу повезати више људи. Након креирања виртуелне собе, дељење везе је могуће постићи најпре копирањем из своје собе, затим је везу могуће послати другим корисницима посредством било ког сервиса за слање порука. Приликом коришћења Месенџер собе, могућа су подешавања приватности тако што виртуелна соба може бити откључана или закључана за кориснике у време трајања позива. Креатор собе може емитовати собу и помоћу опције Фејсбук лајв⁷. Креатор собе може уклонити све нежељене учеснике. Такође, сваки учесник може добровољно напустити собу.⁸

⁵ Према мишљењу Радић-Бојанић, друштвена мрежа Фејсбук је настала 2004. године као затворен систем комуницирања и повезивања студената и професора на Универзитету Харвард. Према наводима ауторке, најинтересантија особина Фејсбука је интегрисање досадашњих облика комуникације (блог, имејл) са новим интерактивним мултимедијалним и визуелним садржајима (Radić-Bojanić, 2016, str. 9–11).

⁶ Видети више на: <https://messengernews.fb.com/2020/03/25/stay-home-but-stay-in-touch-5-tips-for-staying-better-connected-with-loved-ones-on-messenger/>, приступљено у августу 2020. године.

⁷ Фејсбук лајв стриминг (енгл. Facebook live streaming) јесте опција на Фејсбуку која омогућава да се посредством ове мреже преносе уживо догађаји.

⁸ Видети више на: <https://www.facebook.com/help/messenger-app/819584731857901> – приступљено у јулу 2020. године.

Виртуелну собу је могуће креирати поприлично једноставно пратећи ток упутстава, а то је могуће учинити путем Фејсбук налога или апликације (Mobile Messenger App). Посредством Фејсбук месенџер соба не постоји временско ограничење разговора, а могуће је повезивање до педесет корисника. Закључана соба подразумева комуникацију са одређеном групом људи, што погодује нарочито у пословне сврхе. Реализацију групне комуникације могуће је постићи слањем позива одабраној групи људи (опција: Invite specific friends) да се прикључе соби, док би за остале кориснике она била закључана. Састанак у виртуелној соби је могуће заказати за одређени датум, у одређено време, што представља још једну погодност за реализацију пословних састанака.

ГРУПНО СКАЈП ВИДЕО-ЋА- СКАЊЕ

Скајп (енгл. Skype) јесте једна од најпопуларнијих друштвених мрежа када је у питању писана, аудио или видео комуникација. Настала је исте године када и Фејсбук (2004), међутим, за разлику од Фејсбука, чија је платформа комплекснија и обogaћена разноврсним алатима и могућностима, Скајп представља онлајн платформу искључиво за остваривање комуникације између двоје или више људи. „Скајп је једна од првих друштвених мрежа која је омогућила коришћење и видео позива. Способност коришћења аудио и видео разговора са више пријатеља одједном (тзв. конференцијски позиви), као и истовременог слања фајлова (слике, документи и слично) саговорницима, уврстила је Скајп у ред најпопуларнијих друштвених мрежа“ (Saković i Terzić, 2018, str. 323).

Групно видео-ћаскање је могућност коју ова мрежа нуди корисницима, а према намени је идентична претходно објашњеном онлајн алату – Фејсбук месенџер соби. На званичном сајту Скајпа се наводи да је алат за групно видео-ћаскање погодан за пословну комуникацију са колегама, посредством којег је могуће повезати до педесет људи одједном. Према даљим наводима на сајту, у сврху интерне комуникације са колегама, путем овог алата је могуће целом тиму представити PowerPoint презентације, видео-снимке и још много тога, што омогућава ефикасност рада међу сарадницима, упркос удаљености.⁹

Друштвена мрежа Скајп је једноставна за употребу. Покретање групног видео-позива путем ове мреже захтева најпре њено преузимање путем интернета које је бесплатно за ову мрежу, као и за све остале мреже и онлајн алате обрађене у овом раду. Након

⁹ Видети више на: <https://www.skype.com/en/features/group-video-chat/> – приступљено у јулу 2020. године.

преузимања мреже Скајп, потребно је направити налог који подразумева креирање корисничког имена и лозинке, што важи и за мрежу Фејсбук. За покретање групног видео-позива посредством Скајпа неопходно је додати жељене контакте, што је могуће учинити додавањем најпре једног од контаката (кликом на налог контакта са листе која се налази у горњем левом углу на мрежи), затим ће се отворити могућност „додај људе“ (енгл. Add people), где је могуће додавати још контаката у сврху покретања групног видео-позива.

ГУГЛ МИТ

Гугл мит је онлајн алат за групни видео-позив путем интернет везе. Према намени је идентичан претходно описаним алатима групном Скајп видео-ћаскању и Фејсбук месенџер соби. Гугл мит алат је развио Гугл у сврху комуникацијске услуге између људи широм света са могућношћу повезивања до 250 корисника одједном.

Покретање групног видео-позива је могуће посредством Гугл мит апликације или путем следећег веб линка: <https://meet.google.com/>.¹⁰ На поменутом линку се налази опција „нови састанак“ за покретање видео-позива. Да би позив био покренут, неопходно је имати креиран Гугл рачун, односно Џимејл адресу, коју је неопходно отворити пре покретања позива. Затим је могуће додавање особа, односно слање позива у виду поруке путем мејл (енгл. mail) адресе жељеним људима да се придруже покренутом видео-састанку. Повезивање корисника у групни видео-позив може се остварити и слањем кода или везе коју је могуће копирати са претходно поменутог веб-линка и послати је посредством било које мобилне или компјутерске платформе за комуникацију. Поред претходно наглашене опције „нови састанак“ налази се виртуелни прозор за уношење кода или везе, у сврху повезивања на састанак са одређеном групом људи. Путем поменутог веб-линка и опције „нови састанак“, могуће је заказати састанак за одређени датум, у одређено време и позвати жељене људе да се прикључе састанку.

За време трајања групног састанка посредством овог онлајн алата, чланови могу комуницирати и куцањем порука путем чета (енгл. chat). Гугл мит нуди могућност и представљања интернет страница, као и висококвалитетних видео и аудио записа. Из тог разлога, употреба овог алата у сврху интерне комуникације међу медијским радницима може бити од посебног значаја, јер

¹⁰ Приступљено веб-линку у августу 2020. године.

им пружа могућност заједничког истраживања приступањем интернет страницама.

ВИБЕР

Вибер је једна од најпопуларнијих мобилних (интернет) апликација за комуницирање. За разлику од до сада описаних онлајн алата, употреба Вибера не захтева претходно креирање профила, налога или имејл адресе. Потребно је једино преузети апликацију са интернета. Широки спектар комуникацијских могућности (писана, аудио и видео порука) и једноставност употребе ове апликације учинили су да Вибер постане један од водећих онлајн алата за остваривање комуникације између људи широм света. Аутор Лоне и други наводе да су апликацију Вибер развили 2010. године четири израелска и белоруска партнера – Талмон Марко, Игор Магазиник, Сани Мароли и Офер Смоча (Talmon Marco, Igor Magazinnik, Sani Maroli & Ofer Smocha) . Аутори даље наводе да Вибер има скоро 600 милиона регистрованих корисника, а апликацију је могуће употребљавати на оперативним системима попут „Symbian, Asha, Windows Mobile, Android, iOS, Blackberry operating systems“ (Lone i dr., 2015, str. 27). Употреба Вибера могућа је и на десктоп и лаптоп рачунару, мада је знатно већа употреба посредством паметних мобилних уређаја.

Путем Вибера је могуће размењивати документе различитих формата, мултимедијалне садржаје (фотографија, видео-снимак, аудио-снимак), контакте, гифове, стикере... Могуће је остварити писану комуникацију посредством чета, разговор са жељеним контактом позивањем, али и видео-разговор укључивањем камере на мобилном уређају док траје позив. Изводљиво је остварити и групни разговор умрежавањем већег броја људи у једном позиву, као и групну размену порука креирањем чет групе на Виберу.

ВОЦАП

Воцап је мобилна (интернет) апликација која је према функцији, могућностима и начину употребе готово идентична представљеном онлајн алату Виберу. Употреба апликације Воцап је могућа путем претходно наведених оперативних система, и не захтева креирање профила или налога. Аутори наводе да су апликацију развили 2009. године Брајан Ектон и Јан Коум (Brian Acton & Jan Koum). Према броју корисника, апликација Воцап је популарнија од Вибера са више од 900 милиона регистрованих корисника (Lone i dr., 2015, str. 26). Могућности које пружа Воцап су писана појединачна или групна комуникација, појединачни или групни разговор путем позива укључујући и могућност видео-разгово-

ра, као и размена мултимедијалних садржаја и докумената различитих формата.

Апликације попут Воцапа и Вибера пружају изузетне погодности за употребу у сврху интерне комуникације међу медијским радницима. Поред широког спектра техничких и комуникацијских могућности, као предност се може издвојити и то што су ове апликације прављене превасходно за употребу посредством мобилних уређаја, што пружа могућност брзог успостављања комуникације са било ког места (нпр. када је потребно медијским радницима на терену да остваре комуникацију са уредником/колегама, или пошаљу редакцији фотографију/видео-снимак за хитно објављивање). Као посебна предност, у сврху интерне комуникације, може се издвојити једноставност употребе апликација. С обзиром на то да међу медијским радницима има и дигиталних имиграната¹¹, којима мање одговарају комплекснији онлајн алати за употребу, Воцап и Вибер, као алати једноставне употребе, представљају идеалну могућност за остваривање комуникације међу медијским радницима старије генерације.

ЗНАЧАЈ ИНТЕРНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Успех сваке организације, па и медијске, зависи од комуникације са циљном групом. Да би се она одвијала успешно, неопходно је претходно имати добро организоване односе унутар организације. Планирање, дефинисање пословних циљева и њихова реализација могу се постићи искључиво тимским радом и договором у свим већим организацијама. У том смислу се интерна комуникација може означити као темељ успешног пословања. „Поред изузетно значајног утицаја интерног комуницирања на пословне резултате, оно постаје и законодавна обавеза организација. Још септембра 1996. године ступила је на снагу Европска директива о информисању запослених (The European Directive on Information & Consultation of Employees), која обавезује све чланице Европске уније“ (Miroslavljević, 2008, str. 95). Миросављевић истиче да су неке обавезе организација, прописане Европском ди-

¹¹ Марк Пренски (Marc Prensky) разликује дигиталне имигранте од дигиталних домородаца. Под дигиталним имигрантима подразумева старије генерације које се прилагођавају новом дигиталном окружењу, док под дигиталним домороцима подразумева генерације рођене у већ створеном дигиталном окружењу које они доживљавају природним (Prenski, prema: Šmakić, 2016, str. 1335).

рективом о информисању запослених, већ уграђене и у домаће законе. Добро организована интерна комуникација је од посебног значаја у медијима, нарочито информативним. Задатак информативних медија је да свакодневно, правовремено и одговорно извештавају публику о актуелним догађајима, а посебно одговорно у периоду кризе попут тренутне, проузроковане вирусом ковид 19. Одговорно извештавање, у периодима криза и у преобилу догађаја које треба новинарски коректно обрадити и представити јавности, немогуће је постићи без добро организоване комуникацијске мреже између запослених у информативним медијима. Од састанка на коме се планира расподела дневних задатака, до одласка новинара на терен ради прикупљања материјала или обављања разних новинарских задужења, читав медијски тим мора бити комуникацијски ангажован како би медијски процес од планирања задатака до извештавања публике, као крајњег циља информативних медија, био успешно реализован. Олакшавајућа околност у новомедијском окружењу је могућност лаког покривања комуникацијске мреже међу медијским радницима путем онлајн алата.

Значајан утицај интерне комуникације на пословне резултате показала су и многа истраживања. Верчич и сарадници издвајају истраживања и тумачења различитих аутора која показују значајну корелацију између интерне комуникације и успеха организације. Према наводима аутора, Робсон и Туриш (Robson & Tourish) тврде како постоје значајни докази у литератури према којима интерна комуникација помаже у повећању организацијске успешности. Харги и Туриш (Hargie & Tourish) наводе истраживања која показују да побољшање комуникације доводи до већег броја организацијских користи. Квин и Харги (Quinn & Hargie) наводе да је квалитет интерне комуникације једна од кључних вредности организација, односно да су квалитетне интерне комуникације део организацијске ефикасности. Дикинсон, Рејни и Харги (Dickinson, Rainey & Hargie) тврде како постоји велик број истраживања која повезују побољшања у комуникацијској пракси организације с целим низом позитивних резултата. Снајдер и Морис (Snyder & Morris) показали су како су две перципиране комуникацијске варијабле (квалитета комуникације с надређеним и размена информација са запосленима исте разине) позитивно корелирале с неким мерама укупне организацијске учинковитости, нпр. приходом (Ткалас Verčič i sar., 2006, str. 4). Функционалност организације посебно зависи од односа надређених према

запосленима. Како је у већим организацијама број запослених (подређених) радника знатно већи од броја руководећих, надређених (уредник, директор...), јасно је да су за профитабилност, имиџ и реализацију циљева организације заслужни великим делом радници (подређени). Због тога је важна њихова посвећеност радном месту и организацији која може зависити од степена мотивисаности радника, осећаја припадности организацији и др., на шта углавном утичу запослени на руководећим местима. „Многа досадашња истраживања упућују на корелацију између задовољства интерном комуникацијом и веће укључености делатника с њиховом мотивацијом и задовољством на послу и радним местом, што у коначници резултира већом учинковитости и бољим перформансама појединих организација“ (Bolfek i sar., 2017, str. 17). Како вођство организације управља комуникационим процесима, односно усмерава формалну интерну комуникацију и директно утиче на мотивисаност запослених, посебно је важна њихова свест о испуњењу потреба запослених у оквиру организација, што директно утиче на реализацију пословних циљева. Миросављевић наводи како је нужно да задовољство запослених постане категорија која је једнаке вредности као и задовољство потрошача. Вођство предузећа мора схватити да права конкурентска предност данас више није само производ, технологија, приступ до извора финансирања, економија обима и сл. него, пре свега, они који то омогућавају – (мотивисани) запослени. Миросављевић даље истиче како запослени нису само „добављачи“ рада, већ они придонесе нова знања и капитал, и управо зато њих је нужно мотивисати. Третирање запослених као имовине, а не као трошка, полазна је тачка нове парадигме организацијског комуницирања које превазилази једносмерно информисање – прелази од информисања, комуницирања, преко оспособљавања и образовања до мотивисања и партиципације запослених, тиме и до њихове суодговорности. Тако запослени не само да знају шта би требало да раде него и зашто то раде (Miroslavljević, 2008, str. 93, 94).

С обзиром на то да интерна комуникација има велики значај на функционалност организације, неопходна је њена реализација без временско-просторних ограничења. То је могуће остварити у данашњем технолошком свету посредством онлајн алата. „Компјутеризација и интерна комуникација носе у себи потребу и могућност мењања традиционалних комуникационих процеса унутар организације [...]. Нови комуникациони токови су прожети

новилама, држим усавршавањем функционалности техничких и технолошких информационих решења. У понуди је могуће наћи мноштво компјутерских програма који ће олакшати интерну комуникацију унутар великих компанија или организација“ (Vukoje i Bobar, 2015, str. 39). Међу најпопуларнијим комуникацијским онлајн алатима у свету спадају претходно описани алати. Они пружају изузетне могућности за употребу са било ког места у било које време, у редовним или ванредним околностима.

Основна идеја у овом раду је испитати медијске раднике да ли су употребљавали онлајн алате у сврху интерне комуникације за време ванредног стања (проузроковано вирусом ковид 19), са циљем обављања посла у отежавајућим, ванредним, околностима. Биће испитан и потенцијал онлајн алата за употребу у сврху интерне комуникације, затим ставови медијских радника у вези са спровођењем интерне комуникације путем онлајн алата, као и ставови радника по питању значаја интерне комуникације за ефикасност пословања.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања су онлајн алати (Фејсбук месенџер соба, Гугл мит, Групно Скајп видео-ћаскање, Воцап и Вибер) и степен њиховог коришћења у таргетираним медијима од стране циљне групе – медијских радника.

ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

- 1) Утврдити да ли су медијски радници употребљавали онлајн алате у време ванредног стања за интерну комуникацију;
- 2) Утврдити да ли је интерном комуникацијом посредством онлајн алата допринето функционалности медијске куће у време ванредног стања;
- 3) Испитати ставове медијских радника о употреби онлајн алата у сврху интерне комуникације;
- 4) Испитати ставове медијских радника о утицају интерне комуникације на ефикасност пословања медија у којем раде.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

- 1) Интерна комуникација посредством онлајн алата била је заступљен облик интеракције међу медијским радницима у време ванредног стања;
- 2) Интерном комуникацијом посредством онлајн алата постигнут је задовољавајући степен функционалности медијске организације у време ванредног стања;
- 3) Медијски радници заступају позитиван став о употреби онлајн алата у сврху интерне комуникације.

ДОПУНСКА ХИПОТЕЗА

- 1) Медијски радници заступају став да је интерна комуникација важан фактор за повећање ефикасности пословања медија.

МЕТОДОЛОГИЈА РАДА

За потребе овог рада коришћена је техника научноистраживачког рада: анкета, посебно конструисана за сврху овог рада, коришћењем комбинованих анкетних питања и скале Ликертовог типа.

Анкетирани су медијски радници из седам медијских организација: *Јужне весице* – информативни веб-портал са озбиљним приступом обрађивања тема из јужне Србије; *Којерник*ус телевизија (TV K::CN) – телевизија са националном фреквенцијом са ТВ центрима у Београду и Нишу. Телевизију чине информативни, забавни и едукативни програм; *Банкер радио* – локална радио-станица са територијалном покривеношћу од око 300.000 људи. Радио чине информативни и забавни програм; *Media & Reform Centar Niš* – послује као невладина организација. Организују семинаре, радионице, трибине, форуме, конференције за медије. Медијске активности спроводе и у оквиру веб-портала који се бави друштвеним питањима од важности за југ и исток Србије; Радио Бум 018 – локална радио-станица са примарном циљном групом слушалаца између 25 и 40 година. Радио чине информативни и забавни програм; *Awards International* – маркетиншко-филантропска компанија са главним седиштем у Енглеској. Компанија има канцеларије и у Србији, Дубаију, Северној Ирској и Немачкој. Компанија организује 11 програма додела награда у Великој Британији, УАЕ, Холандији и Немачкој; *Студентски дневни лист* (СДЛ) – информативни веб-портал основан на иницијативу студената Департмана за комуникологију и новинарство Филозофског факул-

тета Универзитета у Нишу. Циљна група портала су студенти и млади. Студентски дневни лист информише о актуелним дешавањима из разних рубрика.

Истраживачки корпус сачињавају 63 медијска радника старосног доба од 20 до 55 година. Међу испитаницима је било 35 особа (55,6%) мушког пола и 28 особа (44,4%) женског пола.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

КВАНТИТАТИВНИ ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Упитник се састојао од дванаест тврдњи.

Прва тврдња у анкети била је: „За време ванредног стања користио/ла сам неки од онлајн алата за остваривање интерне комуникације са колегама/уредником/директором“. Потврдан одговор дало је 90,5% медијских радника, док се је само 9,5% медијских радника изјаснило да нису користили ниједан од онлајн алата за време ванредног стања у сврху интерне комуникације.

На следећу тврдњу: „За остваривање интерне комуникације за време ванредног стања у највећој мери сам употребљавао/ла следећи онлајн алат“ понуђеним одговором Фејсбук месенџер соба одговорио је највећи проценат медијских радника (27%). Затим, 20,6% медијских радника у највећој мери је употребљавало апликацију Вибер, 15,9% Гугл мит, 9,5% Скајп, 7,9% Воцап, 6,4% имејл адресу, 3,2% Зум, док 9,5% медијских радника није употребљавало ниједан од онлајн алата у сврху интерне комуникације за време ванредног стања.

Наредна тврдња у анкети била је: „Онлајн алати су ми омогућили да за време ванредног стања одржим пословне контакте са колегама/уредником/директором, што је повољно утицало на мој професионални рад, а тиме и на продуктивност медијске организације“. Са овом тврдњом се у потпуности сагласило 65,1% медијских радника, 20,6% било је углавном сагласно, док је 11,1% било неодлучно по питању ове тврдње. Понуђени одговор „уопште нисам сагласан/на“ означило је само 3,2% медијских радника.

На тврдњу: „Путем онлајн алата смо организовали групне са-станке за време ванредног стања“ потврдан одговор је дало 84,1% медијских радника, док је одрично одговорило 15,9% испитаника.

Са тврдњом: „Коришћени онлајн алати помогли су мени и колегама да се лакше договоримо око обављања пословних задужења за време ванредног стања“ у потпуности се усагласило 68,3% медијских радника; углавном сагласно је 17,5%, несигурно 7,9%, углавном несагласно 3,2% и уопште несагласно такође 3,2%.

Наредна тврдња била је: „За време ванредног стања интерном комуникацијом посредством онлајн алата постигнуто је планирање/договарање/организовање радних задатака чиме је допри-нет нормалан рад медијске организације у којој радим“. Са овом тврдњом се више од половине испитаника (57,1%) у потпуности усагласило, 25,4% се углавном сагласило, 9,5% било је неодлучно по питању ове тврдње, 4,8% углавном несагласно и 3,2% уопште несагласно.

Са тврдњом: „Сматрам да могућности брзог успостављања комуникације, дељења мултимедијалних садржаја (фотографија, видео-снимака, аудио-снимака...), као и докумената различитих формата путем онлајн алата погодују за употребу у сврху интерне комуникације“ у потпуности је сагласно 58,7% медијских радника, углавном сагласно 27%, несигурно 7,9%, углавном несагласно 4,8% и уопште несагласан био је само један испитаник (1,6%).

На тврдњу: „Сматрам да је употреба онлајн алата у сврху интерне комуникације корисна како у ванредним тако и у редовним околностима“ 54% испитаника означило је потпуну сагласност у анкети, 28,6% је било углавном сагласно, 9,5% несигурно, 6,3% углавном несагласно и један испитаник (1,6%) у потпуности се није сагласио са овом тврдњом.

Са тврдњом: „Заступам став да би медијске раднике требало едуковати (посредством семинара, радионица итд.) о потенцијалу и иновацијама онлајн алата за употребу у сврху интерне комуникације“ 58,7% испитаника се у потпуности усагласило, 22,2% је углавном сагласно, 11,1% је несигурно, 4,8% је углавном несагласно и 3,2% испитаника је у потпуности несагласно.

Наредна тврдња била је: „Технолошке предности онлајн алата нису довољно искоришћене у медијској организацији у којој сам запослен када је у питању интерна комуникација“. Највећи проценат (36,5%) медијских радника је углавном сагласан са овом

тврдњом, 19% је у потпуности сагласно, 15,9% је несигурно, док је по 14,3% (укупно 28,6%) углавном и у потпуности несагласно.

На тврдњу: „Сматрам да је интерна комуникација важна за успешно пословање медијске организације“ 66,7% медијских радника означило је потпуну сагласност, 20,6% је углавном сагласно, 9,5% је несигурно и 3,2% је углавном несагласно. Ниједан испитаник није означио понуђени одговор „уопште нисам сагласан/на“.

Последња тврдња у анкети била је: „Добри комуникацијски односи са надређенима и колегама ме додатно мотивишу да успешно реализујем радне задатке“. Највећи проценат (58,7%) испитаника се у потпуности усагласио са тврдњом, 25,4% је углавном сагласно, 11,1% је несигурно и 4,8% је углавном несагласно. Ни по питању ове тврдње ниједан испитаник није означио потпуну несагласност.

КВАЛИТАТИВНИ ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

У овом делу рада ћемо квалитативном методом тумачити резултате добијене анкетањем медијских радника, на основу којих ћемо потврдити или оповргнути постављене хипотезе у раду. Анализирајући одговоре медијских радника, једно од полазних разматрања би било да је употреба онлајн алата међу медијским радницима за време ванредног стања у сврху интерне комуника-

ције била веома заступљена. На то нам указује податак од 90,5% изјашњених медијских радника (57 од 63 испитаника) да су користили неки од онлајн алата за остваривање интерне комуникације у време ванредног стања. Сви наведени онлајн алати у анкети су мање или више означавани као најчешће употребљавани, а најпопуларнији међу њима био је онлајн алат Фејсбук месенџер соба који је 27% испитаника (17 медијских радника) означило као алат употребљаван у највећој мери. Затим је као најчешће употребљаван алат међу испитаницима навођен Вибер (20,6%) и Гугл мит (15,9%). На основу претходно наведених података, потврђена је полазна хипотеза: „Интерна комуникација посредством онлајн алата била је заступљен облик интеракције међу медијским радницима у време ванредног стања“.

Педесет и четири испитаника (85,7%) сагласно је (65,1% у потпуности сагласно, 20,6% углавном сагласно) са тим да су им онлајн алати за време ванредног стања омогућили да одрже пословне контакте, што је повољно утицало на њихов професионални рад и продуктивност медијске организације. Идентичан број медијских радника (54) сагласан је и са тим да су им коришћени онлајн алати помогли да се договоре са колегама у вези са обављањем пословних задужења за време ванредног стања, а 53 испитаника је потврдило да су путем онлајн алата организовали и групне састанке у време ванредног стања. Из претходно наведеног, може се закључити да су онлајн алати умногоме допринели да се пословање медијских организација одржи у ванредним околностима. Педесет и два медијска радника (82,5%) сагласна су (57,1% у потпуности сагласно, 25,4% углавном сагласно) са тим да је интерном комуникацијом посредством онлајн алата постигнуто планирање, договарање, односно организовање радних задатака за време ванредног стања, чиме је допринет нормалан рад медијске организације. Сумирајући претходно наведене резултате истраживања, друга постављена хипотеза у раду: „Интерном комуникацијом посредством онлајн алата постигнут је задовољавајући степен функционалности медијске организације у време ванредног стања“, потврђена је. Треба имати на уму да је у поступку доказивања ове хипотезе примењен искључиво научни метод технике испитивања: анкета.

„Сматрам да је употреба онлајн алата у сврху интерне комуникације корисна како у ванредним, тако и у редовним околностима“, гласила је једна од тврдњи у анкети. Са овом тврдњом усагласило се 82,6% медијских радника (54% у потпуности сагласно,

28,6% углавном сагласно), што указује на то да медијски радници не вреднују онлајн алате искључиво као алтернативно или помоћно средство комуницирања са колегама, већ их подједнако вреднују са примарним комуникационим каналима. Велики број медијских радника (80,9%) сагласно је (58,7% у потпуности сагласно, 22,2% углавном сагласно) са тим да би медијске раднице требало едуковати (посредством семинара, радионица итд.) о потенцијалу и иновацијама онлајн алата за употребу у сврху интерне комуникације. Овај податак нам указује на то да постоји свест код медијских радника о потенцијалу онлајн алата за употребу у сврху интерне комуникације, али и свест о потреби за едукацијом медијских радника о могућностима и технолошким предностима онлајн алата. Требало би имати у виду и то да је више од половине испитаника (55,5%) сагласно (36,5% у потпуности сагласно, 19% углавном сагласно) са тим да технолошке предности онлајн алата, када је у питању интерна комуникација, нису довољно искоришћене у медијској организацији где су запослени. Претходно наведени ставови медијских радника би требало подстаћи њих и запослене у медијским организацијама да организују семинаре или радионице на којима би били представљени онлајн алати, њихове могућности и начин функционисања, као и потенцијал онлајн алата за обављање интерне комуникације међу запосленима у медијској сфери. Педесет и четири испитаника (85,7%) сагласно је (58,7% у потпуности сагласно, 27% углавном сагласно) са тврдњом да могућности брзог успостављања комуникације, дељења мултимедијалних садржаја (фотографија, видео-снимака, аудио-снимака...), као и докумената различитих формата путем онлајн алата погодују за употребу у сврху интерне комуникације. На основу добијених резултата, потврђена је и трећа хипотеза која гласи: „Медијски радници заступају позитиван став о употреби онлајн алата у сврху интерне комуникације“.

Скоро сви медијски радници (87,3%) сагласни су (66,7% у потпуности сагласно, 20,6% углавном сагласно) са тим да је интерна комуникација важна за успешно пословање медијске организације. Висок проценат медијских радника (84,1%) сагласан је (58,7% у потпуности сагласно, 25,4% углавном сагласно) са тим да их добри комуникацијски односи са надређенима и колегама додатно мотивишу да успешно реализују радне задатке, чиме смо потврдили и допунску хипотезу: „Медијски радници заступају

став да је интерна комуникација важан фактор за повећање ефикасности пословања медија“.

ЗАКЉУЧНА РАЗМА- ТРАЊА

Резултати овог истраживања су показали да је употреба онлајн алата међу медијским радницима била веома заступљена у сврху остваривања интерне комуникације за време ванредног стања. Утврђен је и потенцијал онлајн алата, с обзиром на то да је посредством њих омогућена интерна комуникација којом је постигнуто да пословање медијских организација функционише у време ванредног стања. Испитани медијски радници препознају онлајн алате као погодне за употребу у сврху комуницирања са колегама. Оправдано, комуникација посредством онлајн алата може погодовати посебно радницима у медијској сфери, с обзиром на то да је у данашњем свету медија брзина једна од кључних карактеристика на основу које се остварује предност над конкуренцијом. Онлајн алати нуде могућности брзог и једноставног остваривања писане, аудио или видео комуникације, затим слања мултимедијалних садржаја и докумената различитих формата, укључења уживо и др. Међутим, на основу ставова испитаника, утврђена је потреба за едукацијом медијских радника о потенцијалу и иновацијама онлајн алата. На то нам указује и сагласност више од половине испитаника (55,5%) да технолошке предности онлајн алата нису довољно искоришћене у медијским организацијама када је у питању интерна комуникација, као и сагласност 52 испитаника (82,6%) да би онлајн алате требало употребљавати у ванредним, али и редовним околностима. Имајући у виду изузетне технолошке могућности онлајн алата које су описане у теоријском делу, као и добијене резултате, овим радом би требало подстаћи на организовање семинара, предавања или трибина, посредством којих би медијски радници били едуковани и спремни за употребу онлајн алата. Потреба за едукацијом се нарочито односи на већ поменуте дигиталне имигранте, који се, према мишљењу Марка Пренског, прилагођавају новом дигиталном окружењу. Не би требало занемарити ни остваривање интерне комуникације уживо. У редовним околностима, свакако би требало комуницирати са колегама и „лицем у лице“. Комуникацијом уживо се остварују и негују близак однос и поверење, на основу којих може бити изграђена квалитетна пословна комуникација. Комуницирање уживо је богатије и вишесложно, укључује увек непосредност, вербалну и невербалну (говор тела – гестикулација, мимика...) комуникацију, и не постоји опасност од

техничког шума. Но, у ери технократије и савременој медијској сфери, интерно комуницирање посредством онлајн алата је неопходно, како у ванредним тако и у редовним околностима. Може се закључити да је важно направити баланс између остваривања интерне комуникације уживо и путем онлајн алата, односно да се са једне стране комуницира уживо о пословним плановима када је то ситуационо омогућено, и са друге, да се по потреби користе технолошке могућности онлајн алата.

-
- ЛИТЕРАТУРА Радовић, В. (2006). *Медију и е-образовање*. Београд: Институт за политичке студије.
- Bolfek, B., Milković, V., Lukavac, M. (2017). Utjecaj interne komunikacije na zadovoljstvo zaposlenika radnim mjestom. *Oeconomica Jadertina*, 7 (1), 16–27.
- Crnobrnja, S. (2010). *Estetika televizije i novih medija*. Београд: Clío.
- Cvetanović, I. (2018). *Uticaj masovnih medija na stil javnog govora*. Ниш: Talija.
- Grgić, H. i Mučnjak, D. (2015). Fenomen društvenih mreža i njegova primjena u knjižnicama. *Croatian Journal of Education*, 17, 217–241. url: <https://hrcak.srce.hr/137849>
- Jovanović, Z. (2005). *Komunikacijska kultura*. Вранје: Учитељски факултет.
- Jovanović, Z. (2012). *U vrtovima dodira*. Ниш: Čigoja štampa.
- Lone, A. H., Badroo, F. A., Chudhary, K. R., Khaliq, A. (2015). Implementation of forensic analysis procedures for whatsapp and viber android applications. *International Journal of Computer Applications*, 128 (12), 26–33. <http://pdfs.semanticscholar.org/852a/cdc498d77fc73474b5e6b654a89e3732ae5b.pdf>
- Marković, M. (2015). *Komunikacijske vještine*. Београд: Clío.
- Mirosavljević, M. (2008). *Odnosi s javnošću*. Банја Лука: Besjeda.
- Musladin, M. (2012). Utjecaj društvenih mreža na nacionalnu sigurnost. *MediAnali*, 6 (11), 67–85. url: <https://hrcak.srce.hr/109160>
- Radić-Bojanić, B. (2016). *Fejsbuk kroz komunikaciju i kolaboraciju: društveno obrazovna istraživanja*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Saković, R. i Terzić, M. R. (2018). Upotreba društvenih mreža u hibridnom ratovanju. *Vojno delo*, 70 (7), 318–334. url: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0042-8426/2018/0042-84261807318S.pdf>
- Šmakić, K. (2016). Društvene mreže i mladi: utjecaj opcije „like“ na kreativno ponašanje mladih. *Medias Res*, 5 (9), 1333–1338.
- Tkalac Verčić, A., Pološki Vokić, N., Sinčić, D. (2006). Razvoj mjernog instrumenta za evaluaciju zadovoljstva internom komunikacijom u organizacijama. *EFZG working paper series*, 01, 1–12.

Vukoje, B. i Bobar, V. (2015). Uloga i značaj interne komunikacije u povećanju efikasnosti i efektivnosti poslovanja kompanije. *Infom – časopis za informacione tehnologije i multimedijalne sisteme*, 2015 (56), 37–43. url: <https://infom.fon.bg.ac.rs/index.php/infom/article/view/1959/1931>

БЕБ-ИЗВОРИ: www.facebook.com
www.messengernews.fb.com
www.skype.com

SAMIR H. LJAJIĆ
NIKOLA N. DOJČINOVIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ, FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF COMMUNICOLOGY AND JOURNALISM

SUMMARY

ONLINE TOOLS IN THE FUNCTION
OF INTERNAL COMMUNICATION IN THE MEDIA

The functioning of modern society in the 21st century is conditioned by the use of computerized technology in almost all areas. The modern age is characterized by digital networking of contacts through online tools that are based on the platform of the global network, the Internet. The online tools make it possible to establish communication without space-time limitations, which can be of great importance in emergency circumstances in order to achieve internal (business) communication. The success of media organizations can largely depend on the way internal communication is organized. The possibility of establishing internal communication among media workers at any time and in any place is especially important. The basic idea in this paper is to examine whether media workers used online tools for the purpose of internal communication during the state of emergency (caused by the COVID-19), in order to perform work in aggravating, emergency circumstances. The potentials of online tools for internal communication were examined, as well as the attitudes of media workers regarding the implementation of internal communication through online tools, and their attitudes regarding the importance of internal communication for business efficiency. Sixty-three media workers (from seven media organizations) were surveyed using a questionnaire based on a Likert-type scale. The age of the surveyed workers varied from 20 to 55 years. The theoretical part of the paper includes the definition of online

tools and concepts related to the research topics, as well as a chapter dedicated to the importance of internal communication. The results of the research were then presented and conclusions were drawn.

KEYWORDS: online tools; internal communication; media; emergency circumstances; COVID-19.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ПСИХОЛОГИЈА

ТИЈАНА Љ. ЖИВКОВИЋ¹
ДРАГАНА З. СТАНОЈЕВИЋ²
ОЛИВЕРА Б. РАДОВИЋ³

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ЗДРАВСТВЕНА УВЕРЕЊА ПРЕМА КОВИДУ 19: ИНСТРУМЕНТ ЗА ПРОЦЕНУ И ИЗРАЖЕНОСТ УВЕРЕЊА

САЖЕТАК. Ковид 19 је нова и релативно непозната болест чији је узрочник вирус. Већ на почетку ширења ове болести, уочено је да она може имати озбиљне последице по појединце, а да њено лако и брзо ширење у популацији оптерећује здравствени систем и читаво друштво. Од стране надлежних препоручене су мере које се тичу честог прања руку, коришћења дезинфекционих средстава, маски и одржавања удаљености од најмање 1,5 метра при контакту са другима. Ипак, било је очигледно да се велики број људи не придржава тих мера и препорука. Зашто је то тако могли бисмо сазнати уколико бисмо проценили здравствена уверења у односу на ковид 19 у светлу Модела здравствених уверења (Rosenstock, 1966). Услед недостатка инструмената за процену здравствених уверења у односу на ковид 19, одлучили смо да први циљ овог рада буде конструкција Скале здравствених уверења у односу на ковид 19. Анализа главних компоненти је издвојила четири фактора који одговарају оригиналном Моделу здравствених уверења. Добијене супскале имају задовољавајућу интерну конзистентност, изражену Кронбаховим α коефицијентом. Други циљ је био испитати ниво изражености здравствених уверења, операционализованих путем супскала Скале

¹ zivkovic.tijana96@gmail.com

² dragana.stanojevic@pr.ac.rs

³ olivera.radovic@pr.ac.rs

Рад је примљен 12. децембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

здравствених уверења у односу на ковид 19. Дискутовани су добијени резултати, ограничења и предлози за будућа истраживања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: здравствена уверења; ковид 19; скала.

УВОД

Крајем 2019. године, читава планета, а убрзо и Србија, сусрела се са неочекиваном инфективном болешћу, проузрокованом вирусом SARS-CoV-2. Нов узрочник болести, са непредвидивим током и исходом, пореметио је устаљене друштвене обрасце широм света, а убрзо је проглашена и пандемија (World Health Organization, 2020). Криза у области здравља проширила се и на друге домене функционисања човечанства. Ове промене су довеле и до високог нивоа стреса, повезаног са страхом, анксиозношћу и опаженом претњом (Nikčević & Spada, 2020). У нашој земљи формиран су кризни штабови, како на националном тако и на нивоу локалних заједница. На основу претходних сазнања, из искуства са сличним епидемијама, као и кроз размену информација са научницима широм света, осмишљене су мере и препоруке, чија је примена била усмерена на превенцију инфекције. Неке од њих биле су:

- 1) темељно прање и дезинфекција руку;
- 2) одржавање хигијене простора;
- 3) ношење маске и заштитних рукавица;
- 4) избегавање социјалних контаката и већих окупљања;
- 5) одржавање физичке дистанце при контакту од 1,5 до 2 метра;
- 6) школовање и рад од куће, итд.

Придржавање препоручених мера заштите наглашавано је у медијима као основни услов спречавање ширења инфекције и једини начин да се очува функционисање здравственог система и сачувају здравље и животи људи. Упркос томе, на телевизији и социјалним мрежама, као и у свакодневном животу, могли смо видети бројне слике људи који те мере не поштују. Свакодневни апели као да нису допирали до људи који су пунили паркове и баште угоститељских објеката, окупљали се на кућним забавама, нису носили маске у затвореном простору и сл. Морамо се запитати: зашто је то тако? Одакле потиче понашање које није у складу са препорукама, ограничењима и забранама које постављају медицински стручњаци, државна и локална власт? Претпоста-

вљамо да нема једнозначног одговора, већ да су детерминанте таквог понашања вишеструке.

У оквиру здравствене психологије, сви препоручени облици понашања могу се подвести под појам *здравствено понашање*. Здравствено понашање, које се понекад зове и *понашање у вези са здрављем* обухвата „све активности које врши појединац, а које утичу на здравље или смртност“ (Short & Mollborn, 2015, стр. 78). Прецизније, здравствено понашање се односи на „очигледне обрасце понашања, активности и навика, које су повезане са очувањем, обнављањем или унапређењем здравља“ (Gochman, 1997, стр. 3). С обзиром на то да је ковид 19 болест изазвана од стране недовољно познатог узрочника и да препоручене мере нису уобичајени облици здравственог понашања, може се претпоставити да поштовање тих мера захтева значајну промену досадашњег социјалног понашања и хигијенских навика (тзв. хируршко прање руку у трајању од најмање 20 секунди, дезинфекција руку и контактних површина хемијским средствима итд.).

У литератури се може наћи неколико теорија здравствених понашања и њихове промене (за преглед видети: Havelka & Havelka Meštrović, 2013). У овом раду, ослонићемо се на Модел здравствених уверења (Health Belief Model – HBM; Rosenstock, 1966), који је настао у другој половини XX века и нашао широку примену (Богдановић, 2019), како у здравственој психологији тако и у другим сродним дисциплинама. Овај модел доживео је неколико измена и допуна, али су у свима задржани његови кључни концепти: опажена угроженост/подложност оболевању, опажена озбиљност болести, опажена корист од промене понашања и опажене препреке за предузимање активности (Green & Murphy, 2014). Опажена подложност оболевању се односи на то колико особа перципира да је у ризику да оболи од одређене болести. Опажена озбиљност болести тиче се процене тежине телесних, психичких и социјалних последица које евентуална болест може имати. Последња два аспекта подразумевају да свака особа прави анализу користи од опаженог понашања, као и анализу могућих препрека које стоје на путу до промене понашања.

Сагледан у светлу пандемије ковид 19, Модел здравствених уверења би се могао конципирати као скуп уверења у односу на:

- 1) опажену подложност оболевања од ковида 19, односно ризик да се оболи од те болести;
- 2) опажену озбиљност болести ковид 19;

- 3) опажену корист од промене понашања у правцу поштовања препоручених мера заштите;
- 4) опажене препреке у поштовању тих мера.

Оваква примена Модела здравствених уверења омогућава нам да сагледамо како људи доживљавају саму пандемију, да ли се осећају подложним да оболе и да ли ту болест доживљавају као озбиљну, угрожавајућу болест или само као уобичајену респираторну инфекцију изазвану вирусом из породице коронавируса. Такође, овај модел нам омогућава и да сагледамо у којој мери су људи спремни на промену свог уобичајеног здравственог понашања, да ли од примене нових и несвакидашњих облика понашања они очекују неку добит у погледу свог здравственог стања и да ли препреке на том путу доживљавају као тешко савладиве и озбиљне. Овим се можемо приближити и одговору на питање: зашто значајан број становника Србије не поштује утврђене и препоручене мере заштите? Да ли поруке које добијају нису довољно убедљиве да доведу до промене у њиховом систему уверења?

ПРОЦЕНА ПСИХОЛОШКИХ АСПЕКТА КОВИДА 19

Иако је ковид 19 нова и још увек недовољно позната болест, различите научне области и дисциплине настоје да дају свој допринос успешној борби против ње. Психолози улажу напоре да боље разумеју све важне психосоцијалне аспекте те борбе, као и да допринесу развоју различитих начина процене њихове изражености, деловања, посредовања и сл.

Иако је од проглашења пандемије у тренутку писања рада протекло мање од годину дана, објављен је велики број истраживања и развијен читав сет различитих скала, упитника и инвентара за процену психолошких аспеката ковида 19. Прва објављена истраживања потичу са територије Кине, земље која је прва била погођена пандемијом. Она сведоче о томе да је сваки четврти припадник опште популације, у склопу одговора на ковид 19, доживео стрес у распону од умереног до озбиљног, као и пратеће симптоме анксиозности (Qiu, Shen, Zhao, Wang, Xie et al., 2020; Wang, Pan, Wan, Tan, Xu et al., 2020). Сличне резултате добили су Елингтон и сарадници (Allington, Duffy, Meyer, Moxham-Hall, Murkin et al., 2020) у Великој Британији. Они су нашли да се, код њихових испитаника, стопа анксиозности, поремећаја спавања и злоупотребе супстанци повећала за око 50%.

Када је реч о инструментима за процену психолошких аспеката суочавања са пандемијом ковида 19, међу првима је конструисана једнодимензионална Скала страха од ковида 19 (The Fear of COVID-19 Scale; Ahorsu, Lin, Imani, Saffari, Griffiths et al., 2020). Удружили су Ли и сарадници (Lee, 2020a; Lee, 2020b; Lee, Jobe, Mathis, Gibbons, 2020; Lee, Mathis, Jobe, Pappalardo, 2020) развили Скалу анксиозности од коронавируса (Coronavirus Anxiety Scale – CAS), која се показала као валидан и користан инструмент за истраживања и практичан рад (Nikčević & Spada, 2020). Како би се сагледали шири аспекти анксиозности у време пандемије, недавно је развијена и Скала синдрома анксиозности према ковиду 19 (Nikčević & Spada, 2020). Конвеј и сарадници (Conway III, Woodard, Zubrod, 2020) развили су Упитник опажене претње од коронавируса (The Perceived Coronavirus Threat Questionnaire – PCTQ), како би процењивали мисли у односу на могућу претњу и забринутост у погледу ковида 19. У литератури се може наћи и упитник ковид скале стреса (CSS; Taylor, Landry, Paluszek, Fergus, McKay et al., 2020), као и Скала пост – ковид 19 функционалног статуса (The Post-COVID-19 Functional Status scale; Klok, Boon, Barco, Endres, Geelhoed et al., 2020).

Трагајући за инструментом којим се може процењивати здравствено понашање у односу на пандемију ковид 19, а у склопу Модела здравствених уверења, вршена је претрага на сервису PubMed, који нуди отворене информације о научним истраживањима тренутне пандемије, и уопште на Гугл оператеру. Пронађен је само један научни чланак (Costa, 2020) који одговара задатим кључним речима (модел здравствених уверења, ковид 19, скала). Међутим, подаци о ајтемима инструмента, направљеном за потребе поменутог истраживања, нису доступни, а сама скала је конструисана у форми рацио скале са одговорима датим у виду вербалног описа. Осим поменутог, није пронађено ниједно друго истраживање нити скала Ликертовог типа који повезују Модел здравствених уверења и актуелну пандемију.

МЕТОД

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Основни циљ овог истраживања био је да се развије скала којом се могу сагледати здравствена уверења у вези са ковидом 19, у светлу Модела здравствених уверења (Rosenstock, 1966). Поред тога, циљ је био и испитати израженост различитих уверења у погледу ковида 19 на узорку одраслих испитаника у Републици

Србији и евентуалне разлике у њиховој изражености зависно од неких социодемографских варијабли.

УЗОРАК И ПОСТУПАК

Овим истраживањем обухваћено је 420 испитаника, просечног узраста $M = 31,65$ година ($SD = 12,72$). Две трећине (76%) испитаника је било женског пола. Петина испитаника је било са села (21,7%), а четири петине из града. Око 38% је имало средњу стручну спрему, 60% високу, а преосталих 2% постдипломске студије. Већина испитаника (89%) била је просечног материјалног стања, 7% је проценило да је њихов материјални статус изнад, а 4% испод просека. Узорком је обухваћено 41% запослених, 20% незапослених, 36% студената и 3% пензионера. Када је о брачном статусу реч, 33% испитаника је у браку, 62% је неожењених/неудатих, 4% разведених и 1% удовица/удоваца. Близу 32% је изјавило да живи са брачним партнером, 47% са родитељима, 5,5% са емотивним партнером, 2,5% са децом, а 13% живе сами. Од укупног броја испитаника 12,5% изјавило је да болује од неке хроничне болести.

Сет упитника испитаници су попуњавали путем интернета. На самом почетку објашњени су сврха и циљ истраживања и прибављена је сагласност за учешће у истраживању. Испитивање је било анонимно, а подаци су прикупљани у периоду од априла до септембра 2020. године.

КОНСТРУКЦИЈА СКАЛЕ

На основу Модела здравствених уверења (Rosenstock, 1966, према: Богдановић, 2019) направљено је неколико скала за процену здравственог понашања оболелих од различитих соматских болести. Да бисмо применили тај модел за процену здравственог понашања у односу на ковид 19, прегледали смо неке од скала које су се најчешће користиле у истраживањима. Почели смо од скале коју је конструисала Чемпион још 1984. године (HBMS; Champion, 1984), а која је доживела и своју ревизију (Champion, 1993). Како је ова скала намењена процени здравствених уверења о канцеру дојке, тај модел није био сасвим адекватан нашим потребама, те је потрага усмерена у правцу уверења о инфективним болестима, које су много сличније ковиду 19. У овој области, пронађена је само Скала здравствених уверења о АИДС-у (Zagumny & Brady, 1998). Прегледом њених ајтема утврђено је да се по аналогiji са овом скалом може осмислити скала којом би се могла процењивати здравствена уверења о ковиду 19. Скала здравствених уверења о АИДС-у се састоји из четири супске:

опажена осетљивост на болест, опажена озбиљност болести, очекивана корист од превентивног понашања и очекиване баријере у спровођењу превентивног понашања. Ове четири супске ле су спецификоване у односу на ковид 19 и формулисали смо ајтеме за следеће четири супске ле: опажену подложност оболевању од ковида 19, односно ризик да се оболи од те болести; опажену озбиљност болести ковид 19; опажену корист од промене понашања у правцу поштовања препоручених мера заштите; опажене препреке у поштовању тих мера. Приликом формулисања ставки држали смо се критеријума *fejs-валидносћи*. Већина ајтема бдуће Скале здравствених уверења о ковиду 19 формулисана је по угледу на ајтеме из Скале здравствених уверења о АИДС-у (Zagumny & Brady, 1998). Ајтеми нове скале дати су у Табели 1.

СУПСКАЛА	ПРИМЕРИ АЈТЕМА
ОПАЖЕНА ПОДЛОЖНОСТ ОБОЛЕВАЊУ ОД КОВИДА 19	Мислим да су велике шансе да могу добити ковид 19. Бојим се да имам ковид 19. Верујем да могу бити изложен инфекцији вирусом корона уколико проводим време са великим бројем људи. Верујем да могу да добијем ковид 19 чак и сам у контакту само са једном особом.
ОПАЖЕНА ОЗБИЉНОСТ БОЛЕСТИ КОВИД 19	Ковид 19 проузрокује смрт. Више бих волео да имам неку другу болест са потенцијалним леталним исходом него ковид 19. Пре бих преминуо од насилне смрти (пуцњем из пиштоља, пушке, саобраћајне несреће) него од ковид 19. Ковид 19 је најгора болест коју човек може да добије.
ОПАЖЕНА КОРИСТ ОД ПРЕВЕНТИВНОГ ПОНАШАЊА	Верујем да су шансе за добијање ковида 19 значајно смањене уколико се придржавамо прописаних хигијенских мера. Мислим да је добро учинити сва заштитна средства у борби против ковида 19 (маске, рукавице, средства за дезинфекцију) лако доступнима. Верујем да шансе за добијање ковида 19 могу бити смањене уколико држимо социјалну дистанцу од других људи. Уколико заштитна средства нису лако доступна, добро би било не напуштати свој дом, све док се она не прибаве.

ТАБЕЛА 1: АЈТЕМИ СКАЛЕ ЗДРАВСТВЕНИХ УВЕРЕЊА О КОВИДУ 19

ОПАЖЕНЕ ПРЕПРЕКЕ У ПРЕВЕНТИВНОМ ПОНАШАЊУ	Коришћење заштитних средстава представља понижење за људе у мојој околини. Срамота ме је да стално купујем заштитна средства (нпр. маске и алкохол). Није ми пријатно да користим заштитна средства као што су маске. Имам осећај кривице ако држим дистанцу од блиских особа и избегавам да ми приђу и да ме додирују.
--	--

ТАБЕЛА 1: АЈТЕМИ СКАЛЕ ЗДРАВСТВЕНИХ УВЕРЕЊА О КОВИДУ 19

Скала се састојала од шеснаест ставки, по четири за сваку суп-
скалу. Понуђени распон одговора био је од 1 – „уопште се не сла-
жем“ до 5 – „у потпуности се слажем“.

РЕЗУЛТАТИ

При анализи добијених резултата најпре се приступило сагледа-
вању резултата факторске анализе. Кајзер-Мајер-Олкин тест аде-
кватности узорка, као и Бартлетов тест сферичности показали су
да се над добијеним резултатима може вршити поступак фак-
торске анализе.

Анализом главних компоненти добијено је да се ајтеми могу
груписати у пет компоненти, а Scree Plot дијаграм је указивао да
је једнако прихватљиво и решење са четири фактора. Након рота-
ције, уочено је да се пету компоненту засићује само једна ставка.
Када је поновљен поступак факторске анализе са задатим бројем
од четири фактора добијено је следеће решење:

- 1) фактор *Опажена подложност оболевању од ковида 19* засићују
ставке број 1, 2, 3 и 4;
- 2) фактор *Опажена озбиљност болести ковид 19* засићују ставке
број 5, 6, 7 и 8;
- 3) фактор *Опажена корист од превентивног понашања* засићују
ставке број 9, 10, 11 и 12;
- 4) фактор *Опажене препреке у превентивном понашању* засићују
ставке број 13, 14 и 15;
- 5) ставка 16 није припала ниједном добијеном фактору.

Након анализе главних компоненти, задржано је 15 ставки,
тако да прва три фактора засићују по четири, а последњи фактор
три ставке. Задржане ставке су имале засићења у распону од 0,54

до 0,82. Њихове ајтем – тотал корелације кретале су се од 0,31 до 0,56.

Након сагледавања резултата факторске анализе, приступили смо анализи интерне конзистентности супскала и параметара нормалности расподеле. Подаци су приказани у Табели 2.

СУПСКАЛЕ	α	СКЈУНИС	КУРТОЗИС	КОЛМОГОРОВ-СМИРНОВ ТЕСТ
ОПАЖЕНА ПОДЛОЖНОСТ ОБОЛЕВАЊУ ОД КОВИДА 19	.70	-0,92	-0,397	0,144**
ОПАЖЕНА ОЗБИЉНОСТ БОЛЕСТИ КОВИД 19	.67	0,892	0,068	0,184**
ОПАЖЕНА КОРИСТ ОД ПРЕВЕНТИВНОГ ПОНАШАЊА	.79	-1,180	1,124	0,144**
ОПАЖЕНЕ ПРЕПРЕКЕ У ПРЕВЕНТИВНОМ ПОНАШАЊУ	.63	1,328	1,603	0,223**

ТАБЕЛА 2: ИНТЕРНЕ КОНЗИСТЕНТНОСТ СУПСКАЛА И НОРМАЛНОСТИ РАСПОДЕЛЕ

** $p < .00$

На основу података из Табеле 2. можемо закључити да све суб-скеале Скале здравствених уверења према ковиду 19 значајно одступају од нормалне расподеле.

ИЗРАЖЕНОСТ ЗДРАВСТВЕНИХ УВЕРЕЊА ПРЕМА КОВИДУ 19

Након спроведене факторске анализе новог инструмента и тестирања нормалности његових супскала, приступили смо израчунавању нивоа изражености здравствених уверења према ковиду 19 на узорку одраслих. У Табели 3. су приказани дескриптивни статистички показатељи.

СУПСКАЛЕ	МОГУЋИ РАСПОН	ДОБИЈЕН И РАСПОН	ДОБИЈЕНА М (ТЕОРИЈСКА М)	СТАНДАРДНА ДЕВИЈАЦИЈА (SD)
ОПАЖЕНА ПОДЛОЖНОСТ ОБОЛЕВАЊУ ОД КОВИДА 19	4–20	4–19	9,82 (11,5)	2,98

ТАБЕЛА 3: ДЕСКРИПТИВНИ ПОКАЗАТЕЉИ СУПСКАЛА СКАЛЕ ЗДРАВСТВЕНИХ УВЕРЕЊА ПРЕМА КОВИДУ 19

ОПАЖЕНА ОЗБИЉНОСТ БОЛЕСТИ КОВИД 19	4-20	4-20	5,42 (12)	2,52
ОПАЖЕНА КОРИСТ ОД ПРЕВЕНТИВНОГ ПОНАШАЊА	4-20	4-20	16,83 (12)	2,99
ОПАЖЕНЕ ПРЕПРЕКЕ У ПРЕВЕНТИВНОМ ПОНАШАЊУ	3-15	3-15	4,87 (9)	2,25

ТАБЕЛА 3: ДЕСКРИПТИВНИ ПОКАЗАТЕЉИ СУПСКАЛА СКАЛЕ ЗДРАВСТВЕНИХ УВЕРЕЊА ПРЕМА КОВИДУ 19

У претходној табели можемо уочити да је просечна вредност скорова на опаженој подложности оболевању од болести блиска теоријској просечној вредности. Осетно испод теоријских просечних вредности налазе се добијене просечне вредности скорова на супскалама Опажена озбиљност болести ковид 19 и Опажене препреке у превентивном понашању. С друге стране, добијени просечан скор на супскали Опажена корист од превентивног понашања је знатно виши од теоријске просечне вредности и креће се у рангу највиших могућих скорова.

Када смо тестирали значајност разлика у скоровима на супскалама у односу на пол испитаника, добили смо да жене опажају значајно више користи од превентивног понашања, а мушкарци значајно више баријера за његово спровођење. У Табели 4. приказани су само резултати за супскале код којих су добијене значајне разлике.

СУПСКАЛЕ	ПОЛ	MEAN RANK	Z
ОПАЖЕНА КОРИСТ ОД ПРЕВЕНТИВНОГ ПОНАШАЊА	Мушки	177.97	-3,085**
	Женски	220.53	
ОПАЖЕНЕ ПРЕПРЕКЕ У ПРЕВЕНТИВНОМ ПОНАШАЊУ	Мушки	249.24	-3,796**
	Женски	198.55	

ТАБЕЛА 4: MANN-WHITNEY U ТЕСТ РАЗЛИКА У ОДНОСУ НА ПОЛ ИСПИТАНИКА

**p< .00

У Табели 5. приказани су резултати тестирања значајности разлика у степену опажене подложности оболевању од ковида 19 у односу на брачни статус испитаника. Испитаници који имају брачног партнера опажају да су подложнији ковиду 19 у односу на испитанике који немају брачног друга. Ради прегледности,

нису приказани резултати за супске код који нису добијене значајне разлике.

СУПСКАЛЕ	У БРАКУ	MEAN RANK	Z
ОПАЖЕНА ПОДЛОЖНОСТ ОБОЛЕВАЊУ ОД КОВИД – 19	Да	230,64	-2,332*
	Не	201.53	

ТАБЕЛА 5: MANN-WHITNEY U ТЕСТ РАЗЛИКА У ОДНОСУ НА БРАЧНИ СТАТУС ИСПИТАНИКА

**p< .0

На крају, испитали смо и да ли се израженост здравствених уверења у односу на ковид 19 значајно разликује зависно од тога да ли су испитаници тренутно оптерећени и неком хроничном болешћу или нису. Резултати показују да особе које болују од неке хроничне болести сматрају да су подложнији оболевању од ковида 19, односно да су угроженији у односу на оне који немају хроничних болести. Међутим, особе оптерећене неком хроничном болешћу истовремено опажају више препрека за спровођење превентивних мера. Подаци су приказани у Табели 6.

СУПСКАЛЕ	ХРОНИЧНА БОЛЕСТ	MEAN RANK	Z
ОПАЖЕНА ПОДЛОЖНОСТ ОБОЛЕВАЊУ ОД КОВИДА 19	Да	255.40	-2,866**
	Не	204.15	
ОПАЖЕНЕ ПРЕПРЕКЕ У ПРЕВЕНТИВНОМ ПОНАШАЊУ	Да	249.68	-2,599**
	Не	204.96	

ТАБЕЛА 6: MANN-WHITNEY U ТЕСТ РАЗЛИКА У ОДНОСУ НА ОПТЕРЕЂЕНОСТ ИСПИТАНИКА НЕКОМ ХРОНИЧНОМ БОЛЕШЋУ

**p< .00

На супскалама Скале здравствених уверења према ковиду 19 нису добијене значајне разлике у односу на образовни ниво, место боравка (село/град) и радни статус испитаника.

ДИСКУСИЈА

Основни циљ овог истраживања био је конструкција скале којом ће се процењивати здравствена уверења према ковиду 19, у светлу Модела здравствених уверења (Rosenstock, 1966). Скала

здравствених уверења према ковиду 19 показала је задовољавајуће психометријске карактеристике. Факторска анализа је показала да се могу издвојити четири главне компоненте које одговарају типовима уверења, обухваћених Моделом здравствених уверења (Rosenstock, 1966). Тако су добијене четири супске: *Опажена подложност оболевању од ковида 19* (4 ставке), *Опажена озбиљност болести ковид 19* (4 ставке), *Опажена корист од превентивног понашања* (4 ставке) и *Опажене препреке у превентивном понашању* (3 ставке). Оваква структура скале одговара и другим сличним скалама (HBMS, Champion, 1984; ANBS, Zagumny & Brady, 1998), направљеним на основу Модела здравствених уверења (Rosenstock, 1966).

Добијене просечне вредности скорова на опаженој подложности према ковиду 19 показују да наши испитаници не сматрају себе ни изразито подложним ни заштићеним од оболевања од ове болести. С друге стране, очигледно је да наши испитаници ковид 19 не сматрају довољно озбиљном болешћу упркос свакодневним упозорењима у медијима од стране лекара да је болест непредвидива, а да су њене последице озбиљне, дугорочне, чак и да је смртност много виша у односу на друге вирусне болести. Опажене препреке у превентивном понашању су релативно ниско изражене, а скорови на супскали Опажена корист од превентивног понашања крећу се у рангу највиших могућих скорова. Када ове резултате сумирамо, могли бисмо очекивати да наши испитаници примењују превентивне мере, јер су уверени да им оне користе у спречавању инфекције, а да препреке за њихово спровођење нису опажене у значајном степену. Међутим, остаје нејасно зашто се ова болест не сматра довољно озбиљном. Једна могућност јесте да су обавештења која су пласирана у медијима у почетку била двосмислена, те да су се кретала од описивања ковида 19 као уобичајене респираторне инфекције, па до озбиљне болести са тешким последицама. Друго објашњење можемо тражити у оквиру нашег узорка. Наиме, старост нашег просечног испитаника била је 31 година, а чак две трећине испитаника су биле жене. Почетне информације о ковиду 19, пласиране путем медија, биле су да ова болест озбиљно погађа старије људе и, махом, мушког пола. Когнитивна процена претње (Lazarus i Folkman, 1984) од ове болести резултирала би закључком да највећи број наших испитаника није уверен да је озбиљно угрожен од ковида 19.

Жене су опажале значајно више користи од превентивног понашања, а мушкарци значајно више препрека. Како нисмо пронашли слична истраживања, ове наше податке смо упоредили са подацима истраживања о практиковању превентивних понашања, у светлу Модела здравствених уверења (Shahnazi, Ahmadi-Livani, Pahlavanzadeh, Rajabi, Namrah, Charkaziet, 2020). У том истраживању добијено је да жене имају више скорове на скали превентивног понашања у односу на мушкарце. Оптерећеност испитаника неком хроничном болешћу се показала значајном за две супскале: Опажену подложност да се оболи од ковида 19 и Опажене препреке у спровођењу превентивног понашања. Особе које болују од неке хроничне болести сматрају да су осетљивије на болест ковид 19, односно да су подложније овој болести у односу на оне који немају хроничних болести. Слични резултати су добијени у једном истраживању у Бразилу (Costa, 2020). Међутим, особе оптерећене неком хроничном болешћу истовремено опажају више препрека за спровођење превентивних мера. И ови резултати су слични истраживању из Бразила (Costa, 2020). Оба резултата имају логична објашњења. Наиме, иако подложност самој зарази није повезана са чињеницом да неко већ има озбиљну хроничну болест, сасвим је очекивано да особе које болују од ове болести више страхују од оболевања од ковида 19, па тиме и озбиљније доживљавају информације да се сви могу заразити, тј. да нема особе која је заштићена од инфекције. Ипак, особе оптерећене неком хроничном болешћу често нису у могућности да превентивно понашање практикују без баријера (нпр. оболелим од астме није препоручљиво да носе маске; особама са хипертензијом и дијабетесом се препоручује обавезна дневна физичка активност, а то није увек могуће ако се поштују мере превенције од ковида 19). Када је реч о вишој опаженој подложности оболевању од ковида 19 код особа које су у браку у односу на оне који нису, можемо претпоставити неколико фактора који доводе до тога: смањена могућност изолације, двострука могућност заразе (да се особа сама зарази или да јој пренесе партнер), већа социјална интеракција због различитих потреба и слично.

Ово истраживање има своја ограничења. Најзначајније је то да нисмо могли темељно испитати валидност инструмента због недостатка сличних скала. Друго важно ограничење јесте то што су узорак, већином, чиниле жене. Треће важно ограничење тиче се просечног узраста испитаника; овим истраживањем обухваћен је само мали број старијих лица која су најугроженија током

ове пандемије. Ипак, сматрамо да су увремењеност и новина конструисане скале довољни да укажу на потребу да се она користи, макар као први корак у развоју неких будућих скала са сличном наменом.

Препоруке за будућа истраживања су такве да би требало да она одговоре на наведена ограничења овог истраживања: да буду усмерена ка темељној провери валидности, ка различитим типовима узорака, али и ка проучавању како предиктора ових здравствених уверења тако и саме вредности ових уверења за предикцију неких облика здравственог понашања, квалитета живота, придржавања лекарских упутстава итд.

ЗАКЉУЧАК На основу добијених резултата можемо закључити да је Скала здравствених уверења према ковиду 19 инструмент одговарајуће факторске структуре и унутрашње конзистентности, те да се може користити за процену уверења испитаника према овој болести у складу са Моделом здравствених уверења.

- ЛИТЕРАТУРА** Богдановић, С. Р. (2019). *Психолошки чиниоци здравственог понашања младих* (одбрањена докторска дисертација). Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за психологију, Београд.
- Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D., Pakpour, A. H. (2020). The fear of COVID-19 scale: development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 1–9. doi: 10.1007/s11469-020-00270-8
- Allington, D., Duffy, B., Meyer, C., Moxham-Hall, V., Murkin, G., Rubin, J., Strang, L., Wessely, S. (2020). The Accepting, the Suffering and the Resisting: the different reactions to life under lockdown. *Kings' College London Policy Institute*. <https://www.kcl.ac.uk/policy-institute/assets/Coronavirus-in-the-UK-cluster-analysis.pdf> [Google Scholar]
- Champion, V. L. (1984). Instrument development for health belief model constructs. *Advances in Nursing Science*, 6, 73–85.
- Champion, V. L. (1993). Instrument refinement for breast cancer screening behaviors. *Nursing Research*, 42, 138–143.
- Conway III, L. G., Woodard, S. R., & Zubrod, A. (2020). Social psychological measurements of COVID-19: Coronavirus perceived threat, government response, impacts, and experiences questionnaires. doi: 10.31234/osf.io/z2x9aDe.
- Costa, M. F. (2020). Health belief model for coronavirus infection risk determinants. *Revista de Saúde Pública*, 54, 47.

- Gochman, D. S. (Ed.). (1997). *Handbook of health behavior research (vols 1–4)*. New York, NY: Plenum.
- Green, E. C., & Murphy, E. (2014). Health Belief Model. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Health, Illness, Behavior, and Society*, 766–769.
- Havelka, M. & Havelka Meštrović, A. (2013). *Zdravstvena psihologija – Biopsihosocijalne odrednice zdravlja*. Zagreb: Zdravstveno veleučilište.
- Klok, F. A., Boon, G. J. A. M., Barco, S., Endres, M., Geelhoed, J. J. M., Knauss, S., Rezek, S. A., Spruit, M. A., Vehreschild, J., Siegerink, B. (2020). The Post-COVID-19 Functional Status (PCFS) Scale: a tool to measure functional status over time after COVID-19. *European Respiratory Journal*, 56 (1), Online first. doi: 10.1183/13993003.01494-2020
- Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer Publishing Company.
- Lee, S. A. (2020a). Coronavirus Anxiety Scale: A brief mental health screener for COVID-19 related anxiety. *Death studies*, 44 (7), 393–401. doi: 10.1080/07481187.2020.1748481.
- Lee, S. A. (2020b). How much „Thinking“ about COVID-19 is clinically dysfunctional?. *Brain, behavior, and immunity*, 87, 97–98. doi: 10.1016/j.bbi.2020.04.067.
- Lee, S. A., Jobe, M. C., Mathis, A. A., Gibbons, J. A. (2020). Incremental validity of coronaphobia: Coronavirus anxiety explains depression, generalized anxiety, and death anxiety. *Journal of Anxiety Disorders*, 74, 102–268. doi: 10.1016/j.janxdis.2020.102268.
- Lee, S. A., Mathis, A. A., Jobe, M. C., & Pappalardo, E. A. (2020). Clinically significant fear and anxiety of COVID-19: A psychometric examination of the Coronavirus Anxiety Scale. *Psychiatry research*, 290, 113112. doi: 10.1016/j.psychres.2020.113112.
- Nikčević, A. V. & Spada, M. M. (2020). The COVID-19 anxiety syndrome scale: Development and psychometric properties. *Psychiatry research*, 292, 113–322. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113322>
- Rosenstock, I. M. (1966). Why people use health services. *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 44, 94–127.
- Shahnazi, H., Ahmadi-Livani, M., Pahlavanzadeh, B. Rajabi, A., Hamrah, M. Sh., Charkaziet, A. (2020). Assessing preventive health behaviors from COVID-19: a cross sectional study with health belief model in Golestan Province, Northern of Iran. *Infectious Diseases of Poverty*, 9 (157). <https://doi.org/10.1186/s40249-020-00776-2>
- Short, S. E. & Mollborn, S. (2015). Social determinants and health behaviors: conceptual frames and empirical advances. *Current opinion in psychology*, 5, 78–84.

Taylor, S., Landry, C., Paluszek, M., Fergus, T. A., McKay, D., Asmundson, G. J. (2020). Development and initial validation of the COVID Stress Scales. *Journal of Anxiety Disorders*, 72, 102–232. doi: 10.1016/j.janxdis.2020.102258.

Qiu, J., Shen, B., Zhao, M., Wang, Z., Xie, B., Xu, Y. (2020). A nationwide survey of psychological distress among Chinese people in the COVID-19 epidemic: implications and policy recommendations. *General psychiatry*, 33 (2). doi: 10.1136/gpsych-2020-100213.

Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., Ho, R. C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17 (5), 17–29. doi: 10.3390/ijerph17051729.

World Health Organization, 2020, March 11. *WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19-11*, приступљено 11. 3. 2020. на <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19-11-march-2020>.

Zagumny, M. J. & Brady, D. B. (1998). Development of the AIDS Health Belief Scale (AHBS). *AIDS Education and Prevention*, 10 (2), 173–179.

TIJANA LJ. ŽIVKOVIĆ

DRAGANA Z. STANOJEVIĆ

OLIVERA B. RADOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

SUMMARY

HEALTH BELIEFS ABOUT COVID-19: INSTRUMENT FOR ASSESSMENT AND EXPRESSION OF BELIEFS

The main goal of this research was to construct a scale to assess health beliefs about COVID-19, in the light of the Health Beliefs Model (Rosenstock, 1966). The study included 420 subjects, mean age $M = 31.65$ years ($SD = 12.72$). Two-thirds (76%) of the respondents were female. The respondents filled in a set of questionnaires via the Internet. At the very beginning, the purpose and goal of the research were explained and the consent for participation in the research was obtained. The survey was anonymous, while the data were collected from April to September, 2020.

The COVID-19 Health Belief Scale showed satisfactory psychometric characteristics. Factor analysis has shown that four main components can be distinguished, which correspond to the types of beliefs

included in the Health Beliefs Model (Rosenstock, 1966). Thus, four subscales were obtained: Perceived susceptibility to COVID-19 (four items), Perceived severity of COVID-19 (four items), Perceived benefit of preventive behaviour (four items), and Observed barriers to preventive behaviour (three items). This scale structure corresponds to other similar scales (HBMS, Champion, 1984; AHBS, Zagumny & Brady, 1998), based on the Health Beliefs Model (Rosenstock, 1966).

The obtained average values of scores on the observed susceptibility to COVID-19 show that our respondents do not consider themselves either extremely susceptible or protected from contracting this disease. On the other hand, it is obvious that our respondents do not consider COVID-19 to be a serious enough disease, despite daily warnings that the disease is unpredictable and its consequences are serious, long - term, and even more frequent than of other viral diseases. The observed barriers to preventive behaviour are relatively low, as are the scores on the subscale. The observed benefits of preventive behaviour range from the highest possible scores. When we summarize these results, we can conclude that our respondents apply preventive measures, because they are convinced that they are useful in preventing infection, and that obstacles to their implementation have not been observed to a significant extent. However, it remains unclear why this disease is not considered serious enough. One possibility is that the information placed in the media was initially ambiguous, ranging from describing COVID-19 as a common respiratory infection to a serious illness with severe consequences. We can look for another explanation within our sample. Namely, the age of our average respondent was 31, and as many as two thirds of the respondents were women. Initial information about COVID-19, placed through the media, was that this disease seriously affects older people and, for the most part, males.

Women perceived significantly more benefits from preventive behaviour, and men significantly more barriers. Respondents' burden of a chronic disease proved to be significant for two subscales: Perceived susceptibility to COVID-19 and Observed barriers to the implementation of preventive behaviour. People suffering from a chronic disease believe that they are more susceptible to the COVID-19 infection, i.e. that they are more susceptible to this disease compared to those who do not have chronic diseases. However, people burdened with a chronic disease notice several obstacles to the implementation of preventive measures at the same time. When it comes to the higher observed susceptibility to COVID-19 in

married people compared to those who are not, we can assume several factors that lead to this: reduced possibility of isolation, double possibility of infection, greater social interaction due to different needs, and the like.

This research has its limitations. Most importantly, we could not thoroughly examine the validity of the instrument, due to the lack of similar scales. Another important limitation is that the sample was mostly made up of women. The third important limitation concerns the average age of the respondents; this study covered only a small number of the elderly, who are most at risk during this pandemic. Nevertheless, we believe that the timeliness and novelty of the constructed scale are sufficient to indicate the need to use it, at least as a first step in the development of some future scales with a similar purpose.

Recommendations for future research are such that they should respond to the stated limitations of this research; to be directed towards a thorough validation, towards different types of samples, but also towards studying both the predictors of these health beliefs and the value of these beliefs for predicting some forms of health behaviour, quality of life, adherence to medical instructions, etc.

KEYWORDS: health beliefs; COVID-19; scale.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АНЂЕЛА Д. КЕЉАНОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ПСИХОЛОШКА НАУКА ОД „ОБЈАВИ ИЛИ НЕСТАНИ“ ДО „ВЕРУЈ, АЛИ ПРОВЕРИ“

САЖЕТАК. У време када су социјални психолози веровали да могу да буду поносни на своју дисциплину дошло је до разорне вести да је Дидерик Стапел почињо велику научну превару. Овај догађај се поклопио са почетком расправе о поверењу у психолошке налазе. Убрзо је уследио извештај серије од 9 студија које нису успеле да понове „професорску студију“. Ови резултати репликација били су запањујући због ранијих извештаја о успешним репликацијама. Услед постојања кризе поверења у резултате истраживања на терену, Open Science Collaboration спровео је након тога репликацију 100 корелационих и експерименталних студија објављених 2008. у часописима *Psychological Science*, *Journal of Personality and Social Psychology* и *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. Од 97% оригиналних студија које су имале позитиван ефекат, реплицирано је 36%. Међутим, и њихови налази су доведени у питање, рачунањем бајесовог фактора. Осим превара, и упитне истраживачке праксе настале услед пристрасности у објављивању које резултирају лажно позитивним налазима подривају поверење у ваљаност резултата психолошких истраживања. Можда је најскупља грешка лажно позитивних налаза погрешно одбацавање нулте хипотезе. Међутим, да је Стапел (2011) потврдио нулту хипотезу или да је Барг (1996) открио да примовање учесника не утиче на брзину ходања или да су Дајкстерхојс и Ван Книпенберг (1998) објавили да учесници примовани речју „професор“ нису побољшали свој учинак на задатку, нико не би био заинтересован за њихове налазе. Нулти налази су занимљиви само

¹ andjela.keljanovic@pr.ac.rs

Рад је примљен 17. јануара 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

ако су у супротности са главном хипотезом изведеном из теорије или су у супротности са низом ранијих студија. Чињеница да се добро експериментално истраживање обично спроводи са циљем да се тестирају теорије, истраживачи никада не могу бити сигурни јесу ли одабрали оптималну операционализацију датог конструкта. Како истраживачи никада не могу бити сигурни да су правилно операционализовали теоријске конструкте које процењују и да ли су били успешни у контроли трећих варијабли које могу бити одговорне за њихове резултате, теорија никада не може бити доказана као истинита.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: репликација; пристрасност објављивања; психологија.

Када људи говоре о „кризи“ у било којој области која постоји дуго, као што је експериментална психологија (и наука уопште), мера скепсе је вероватно врло разумна реакција (Pashler & Harris, 2012). Све више критика се упућује психолозима на начин на који спроводе истраживања. Критике, као и неуспех у реплицирању студија, коришћене су за проглашење кризе репликације у психологији. Постоји тренутна криза поверења у психолошку науку која одражава невиђени ниво сумње међу практичарима о поузданости резултата истраживања на терену (Pashler & Wagenmakers, 2012). Криза репликабилности се првенствено заснива на епистемолошком неспоразуму који наглашава феномен уместо његових темељних механизма (Stroebe & Strack, 2014). Криза поверења у психолошку науку јавља се серијом несрећних догађаја, најпре имамо случај преваре Стапел (Stroebe, Postmes, Spears, 2012), потом објављивање „доказа“ о екстрасензорној перцепцији (Bem, 2011), онда скретање пажње на проблеме истраживача у реплицирању познатих резултата (Bower, 2012), до пројекта *Reproducibility* (Open Science Collaboration, 2015) у који се полагало много наде, након чега су уследиле и замерке на пројекат (Etz & Vandekerckhove, 2016; Gilbert, King, Pettigrew, Wilson, 2016). У чланку (Neuroskeptic, 2012) о круговима научног пакла, група аутора на шаљив начин приказује каква судбина чека научнике који греше, а сваки круг пакла резервисан је за неку упитну истраживачку праксу. Од лимба, где су сви они који су „зажмурили“ на проблематичне научне праксе кроз подржавање, награђивање, промовисање истраживача који их чине преко „overselling“ – пренаглашавања важности налаза, ХАРКинга, лова на п вредност, до креативне употребе аутлајера, плагијаризама и не-

објављивања података (file drawer phenomenon), парцијалног објављивања података (cherry-picking) и њихових измишљања (Neuroskeptic, 2012).

Две врсте догађаја су подстакле перцепцију кризе у овој научној области. Најпре, тврдње да се неки психолошки истраживачи баве упитним истраживачким праксама које резултирају лажно позитивним налазима (John, Loewenstein, Prelec, 2012; Simmons, Nelson, Simonsohn, 2011), а потом и велики број неуспеха да се реплицирају познати експерименти (Doyen, Klein, Pichon, Cleermans, 2012; Shanks et al., 2013).

„ОБЈАВИ ИЛИ НЕСТАНИ“ – СЛУЧАЈ СТАПЕЛ

Недолично научно понашање је дефинисано као измишљање (потпуно измишљање скупа података), фалсификовање (манипулисање опремом или промена података) или плагијаризам у предлагању, извођењу или преиспитивању истраживања или пријављивању резултата истраживања. Такво недолично понашање мора се починити намерно и свесно (National Science Foundation, 2001).

Истраживачка превара може имати четири врсте спољних ефеката (Stroebe et al., 2012). Прво, може наштетити каријери студената и колега који несвесно учествују у радовима који се заснивају на лажним истраживањима. Друго, у случајевима клиничких истраживања пацијенти могу претрпети штету. Треће, превара може одложити научни напредак јер истраживачи троше драгоцене ресурсе. И као крајњи продукт су вести о научним преварама које штете имиџу поља и смањују поверење у науку. Још увек не постоје тачне информације о раширености преваре у науци, па чак ни о броју случајева преваре које се откривају на годишњем нивоу (Stroebe et al., 2012). У једном истраживању (Fanelli, 2009) 1,97% научника је признало да је бар једном измислило, фалсификовало или модификовало податке или резултате истраживања, док је 33,7% признало друге упитне истраживачке праксе. Приликом процене понашања колега, стопа пријављивања износила је 14,12% за фалсификовање и до 72% за друге упитне истраживачке праксе (Fanelli, 2009). Вероватно да култура „објави или нестани“ доприноси да недолична понашања превладавају у науци (Drenth, 2013). Додатну препреку ствара и свест да су многи укључени у упитне истраживачке праксе (Keljanović,

2020), као и потреба неких истраживача да своје податке не учине јавно доступним.

Вест да је цењени холандски социјални психолог Дидерик Стапел оптужен за превару била је шок за научну заједницу (Stroebe et al., 2012). У његовом случају било је речи о фалсификовању и измишљању, а након детаљне истраге свих 137 публикација, три одбора су закључила да је у 25 чланка манипулисано подацима, а да су подаци измишљени у 30 чланака. За 10 чланака је закључено да је превара била вероватна (засновано на статистичкој анализи). У 10 од 18 докторских дисертација коришћени су измишљени подаци (Drenth, 2013). Приликом анализе публикација утврђено је да се служио и другим упитним истраживачким праксама, попут повећања величине узорка док се не утврде значајне разлике, брисањем резултата неких експеримената, уклањањем непожељних опажања пост-хоц оправдањима, пропустима у експерименталном тестирању, непотпуним или нетачним извештавањем (Drenth, 2013). Превару су открили његови студенти, а сумња се најпре појавила приликом читања рукописа истраживања спроведеног на узорку деце школског узраста чија је просечна старост била 19 година, а још уверљивији доказ био је идентичан низ резултата у другој студији (Stroebe et al., 2012). Постоје обрасци понашања који су карактеристични за научнике који чине преваре, они су или веома поштовани или објављују радове са старијим цењеним колегама (Stroebe et al., 2012).

ЗАШТО СЕ ОДНОС СТЕРЕОТИПА О СТАРИМ ОСОБАМА И БРЗИНЕ ХОДАЊА ПРОМЕНИО ОД ОРИГИНАЛНОГ ИСТРАЖИВАЊА ДО РЕПЛИКАЦИЈЕ?

Барг и сарадници (Bargh, Chen, Burrows, 1996) излагали су своје испитанике у експерименталној групи шифрованим реченицама које треба да изазову стереотип о старим особама. Након експеримента, други експериментатор је мерио колико брзо ће се учесници кретати низ ходник. Учесници који су били примовани речима које изазивају стереотипе о старијим особама кретали су се знатно спорије ходником од испитаника који су били у контролној групи.

Репликације од стране истих аутора, користећи различите учеснике, резултирале су готово идентичним резултатима, као и концептуалне репликације које су успешно понављале налаз (Macrae & Johnston, 1998; Dijksterhuis, Spears, Lepinasse, 2001; Kawakami, Young, Dovidio, 2002). Дајкстерхојс и сарадници (2001) по-

казују да примовање стереотипом о старим особама успорава реакције на задатку лексичке одлуке, а исти ефекат је добијен и у студији других аутора (Kawakami et al., 2002). Са друге стране, аутори су открили да учесници држе читају листу речи када су примовани именом возача формуле 1, него неутралним стимулусом (Macrae & Johnston, 1998).

Једина директна репликација која је реплицирала оригиналну студију (а није успела да понови резултате оригиналне студије) (Doyen et al., 2012), с једином разликом да брзина хода није била мерена штоперицом него инфрацрвеним сензором, није пронашла никакву разлику између контролне и експерименталне групе у првом експерименту упркос већем узорку и употреби аутоматизованих метода мерења брзине хода. У другом експерименту су манипулисали веровањима експериментатора, па је половина наведена да мисли да ће учесници ходати спорије када се изложе стереотипу о старима, а друга половина је наведена да очекује супротно. Тада је примећен ефекат брзине ходања и то у групи где су експериментатори били упућени да очекују да ће учесници из експерименталне групе ходати спорије због ефекта примовања (Doyen et al., 2012), што доводи до тога да су у изворном истраживању резултати можда узроковани очекивањем експериментатора (Stroebe & Strack, 2014). Међутим, у оригиналном раду (Bargh et al., 1996) наведено је да експериментатори нису били упознати са сврхом експеримента, па остаје нејасно како су очекивања експериментатора могла утицати на брзину кретања учесника. Чињеница да је примовање појединца стереотипом старим особама резултирало смањењем брзине ходања био је неочекиван налаз, иако је било конзистентно са постојећим теоријским знањем, није постојао консензус о процесима који посредују у утицају стереотипа на брзину ходања (Stroebe & Strack, 2014).

ДА ЛИ НАС ПРАЈМИНГ СПЕЦИФИЧНИМ ПОЈМОВИМА ЧИНИ УСПЕШНИЈИМ – „ПРОФЕСОРСКА СТУДИЈА“

Примовање учесника категоријом „особа која се обично сматра високо интелигентном“ (нпр. професор) или категоријом „особа која се сматра мање интелигентном“ (нпр. хулиган), а потом и проверавање општег знања, довело је до закључка да размишљање о интелигентној особи резултира бољим извођењем тривијалног задатка од размишљања о мање интелигентној особи (Di-

jksterhuis & van Knippenberg, 1998). Спровели су четири истраживања где се примарна манипулација састојала од тога да учесници мисле о типичном представнику категорије (професор/хулиган), затим описују његов стил живота, атрибуте, понашање, а у другом делу експеримента, наизглед неповезаном, одговарају на питања из опште културе.

Извештај (Shanks et al., 2013) директне репликације, серија од 9 експеримената са 475 учесника, није показао да манипулација има статистички значајан утицај на перформансе ни у једној студији. Ови налази нису само у нескладу са оригиналном студијом, већ су и неспојиви са другим налазима који показују да стереотипи могу утицати на индивидуалне перформансе интелектуалних задатака (Stroebe & Strack, 2014).

Неуспела понављања „професорске студије“, чак и ако се чини да су професори сматрани интелигентнијим од фудбалских хулигана од стране ученика који су служили као субјекти, показују да манипулација примомом можда није успела повећати когнитивну репрезентацију концепта интелигенције. Могуће је да су ови налази у већини ученика за социјалну психологију и, како су широко познати, могли су да утичу на резултате. Други могући разлог би могао бити избор знања. Ако је ефекат примоме мотивациони, онда и предмет знања мора бити одабран да одражава ефекте мотивације (Stroebe & Strack, 2014).

ДА ЛИ „PSI“ ПОСТОЈИ И МОЖЕ ЛИ СЕ РЕПЛИЦИРАТИ?

У психологији се често порекло репликационе кризе везује за радове аутора који извештава да постоји „psi“, односно да постоји екстрасензорна перцепција (Bem, 2011). „Psi“ означава процес преноса информација или енергије који се не може објаснити физичким или биолошких механизмима, и аутор (Bem, 2011) разликује две врсте: прекогницију и предосећање, који представљају утицај неког будућег догађаја на тренутне одговоре појединца. Бем (Bem, 2011) покушава да докаже да будући догађаји ретроактивно утичу на одговоре људи. Чланак извештава о 9 експеримената са више од 1.000 учесника, а сви осим једног експеримента дали су статистички значајне резултате. Бем (Bem, 2011) наводи у самом раду да сумња у могућност репликације студије, јер се добијени ефекти тешко могу реплицирати нарочито на узорку који се значајно разликује од коришћеног. Сматра да је једна од главних препрека успешној репликацији утицај експе-

риментатора на резултате, што показују и три експеримента дизајнирана да истраже ефекат експериментатора, у једној групи су они који су промотери пси, а у другој скептици. У два од три експеримента, промотери екстрасензорне перцепције постижу значајан резултат (Wiseman & Schlitz, 1997; 1999; Schlitz, Wiseman, Radin, Watt, 2005). Зато Бем (Bem, 2011) ефекат експериментатора покушава да сведе на најмању могућу меру, препуштајући упутства и интеракције са учесником рачунару. Овај рад је прошао кроз стандардни поступак рецензије и објављен је у часопису високог утицаја – *Journal of Personality and Social Psychology*. Контрoверзна природа налаза инспирисала је три независне студије репликације, од којих ниједна није успела да понови резултате. Ове студије су одбијене да буду објављене, уз образложење да репликације нису биле довољно оригиналне (Fidler & Wilcox, 2018). Поступак 8. и 9. експеримента о екстрасензорној перцепцији (Bem, 2011) поновљен је на узорку од 3.289 испитаника кроз 7 експеримената и истраживачи (Galak, LeBoeuf, Nelson, Simmons, 2012) нису успели да понове налаз. Метаанализом свих покушаја репликације овог експеримента открили су да се просечна величина ефекта не разликује од 0 (Galak et al., 2012). Поновљеним анализирањем добијених података Бајесовим т-тестом показано је да су докази за „psi“ слаби до непостојећи (Wagenmakers, Wetzels, Borsboom, van der Maas, 2011) уз закључак да „ $\bar{u}$ “ вредности не доказују постојање прекогниције, него да указују на то да експериментални психолози треба да промене начин на који спроводе експерименте и анализирају податке.

НЕКЕ СТВАРИ ЈЕ БОЉЕ ОСТАВИТИ НЕИЗГОВОРЕНИМ (ВЕРБАЛНО ЗАТАМЊИВАЊЕ ВИЗУЕЛНИХ СЕЋАЊА)

У школи су нас учили да вербална обрада углавном побољшава перформансе меморије, међутим, крајем прошлог века, кроз серију експеримената откривено је да вербализовање претходно виђених визуелних стимулуса слаби касније препознавање (Schooler & Engstler-Schooler, 1990). Експериментално је показано да је, када се испитаницима прикаже лице и затражи од њих да га опишу, много мање вероватно да ће препознати лице касније, од оних из контролне групе који су само погледали лице без задатка описивања. Феномен је назван вербално затамњивање (verbal overshadowing). Од првог објављивања рада, цитиран је више од 400 пута (Lehrer, 2010). Проширио је модел на разне друге задат-

ке, попут сећања укуса вина (Melcher & Schooler, 1996). Његов први покушај понављања студије из 1990. пет година касније је резултирао ефектом који је био 30% мањи (Fallshore & Schooler, 1995). Наредне године се величина ефекта смањила за још 30% (Melcher & Schooler, 1996). Проблем је почео да назива „космичком хабитуацијом“ аналогно смањењу реакције која се јавља када се појединци навикну на одређене стимулусе (Lehrer, 2010).

„ВЕРУЈ, АЛИ ПРОВЕРИ“ – REPRODUCIBILITY PROJECT

Поновљивост налаза није добро схваћена, јер подстицаји појединих научника дају предност новостима над репликацијом (*Open Science Collaboration*, 2015), а аутори пројекта наводе да иновација истиче путеве који су могући, репликација указује на путеве који су вероватни, док се напредак ослања на обоје. Научне тврдње не би требало да се заснивају на статусу аутора, већ на реплицирању доказа, а то је једино могуће директном репликацијом (*Open Science Collaboration*, 2015), иако она некада неће поновити налазе оригиналне студије из различитих разлога.

Истраживачи су спровели 100 репликација експерименталних и корелационих студија објављених у три водећа психолошка часописа (*Psychological Science*, *Journal of Personality and Social Psychology* и *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*) током 2008. године. Постоји више разлога зашто су баш ови часописи изабрани. Прво, да би обезбедили оквир за узорковање, затим да би омогућили поређење међу врстама часописа и дисциплинама, уклапали су се у распон стручности тимова, били су довољно нови да дају оригиналне материјале и довољно стари да имају значајне показатеље утицаја цитирања и представљају психолошке дисциплине са високом учесталашћу студија које нису скупе за понављање.

Тимови су бирали из базе првих 20 чланака из сваког часописа почев од првог чланка који је објављен у првом броју за ту годину. Последњи експеримент у сваком чланку био је предмет репликације. Укупно 84 од 100 репликација биле су последње пријављене студије у чланку. Укупан број чланака у свим часописима био је 488, од тога је 158 ушло у избор за репликацију током трајања пројекта (*Open Science Collaboration*, 2015).

Позитивних резултата било је 97% од 100 ефеката оригиналних студија. На основу просечне снаге репликације од 97% значајних ефеката, очекивано је приближно 89% позитивних резултата у

репликацијама под условом да су сви оригинални ефекти тачни, међутим добијено је 35. Анализа сугерише стопу успеха од 47,4%. У области социјалне психологије 14 од 55 (25%) ефеката је реплицирано, док је за когнитивну психологију 21 од 42 (50%). Утврђено је да су изненађујући ефекти били мање понављани, као и ефекти за које је било изазовније спровести репликацију. Успех репликације био је више повезан са оригиналном снагом доказа (п вредност, величина ефекта) него са карактеристикама тимова и применом репликације (*Open Science Collaboration*, 2015).

У зависности од критеријума који се користи, само 36 до 47% оригиналних студија је успешно реплицирано, што је многе довело до закључка да постоји „репликациона криза“ у психологији, а један од најпознатијих приговора се осврнуо на то колико су репликационе студије заиста биле директне репликације (Gilbert et al., 2016). Гилберт и сарадници (2016) истичу конкретне примере где су се студије репликације директно разликовале од оригиналних студија. Једини начин на који су се репликационе студије разликовале од оригиналних, како се наводи у пројекту (*Open Science Collaboration*, 2015), јесте начин узорковања из популације, међутим Гилберт (Gilbert et al., 2016) наводи и друге начине. Почиње од разлика у узорку на примеру истраживања где је оригинална студија мерила став Американаца према Афроамериканцима, док је поновљена студија радила са Италијанима који не деле исте стереотипе.

Open Science Collaboration (2015) наводи да је сваку репликацију поновио само једном, а тај покушај је дао резултате да је само 47% оригиналних студија успешно реплицирано. Са друге стране, Many Lab Project (Klein et al., 2014) реплицирао је сваку од својих студија више пута, а затим објединио податке, извештавајући о 85% реплицираних оригиналних студија. Намеће се и питање пристрасности. Пре спровођења репликационе студије питали су ауторе оригиналних студија да подрже методолошке протоколе и то је учинило 69% оригиналних аутора. Да су ограничили анализе на одobreне студије установили би да је 59,7% успешно реплицирано (Gilbert et al., 2016).

Андерсон и сарадници (Anderson et al., 2016) у одговору објашњавају да су у половини случајева аутори оригиналне студије потврдили да је репликација директна или блиска оригиналној и да независно оцењена сличност оригиналних и репликационих студија није успела да предвиди репликациони успех.

Са друге стране, аутори (Etz & Vandekerckhove, 2016) проверавају добијене резултате израчунавањем Бајесовог фактора. У рачунању узимају у обзир вероватни сценарио да је пристрасност објављивања искривила првобитно објављене резултате. Од укупног броја, 75% студија дало је квалитативно сличне резултате у погледу количине пружених доказа, али су ти докази често били слаби. Више од половине студија и оригиналних и реплицираних (64%) није пружило доказе ни за нулту ни за алтернативну хипотезу. У случајевима када је оригинални рад пружио снажне доказе, а репликација није (15%), величина узорка је била мања него у оригиналној студији, док тамо где је репликација пружила снажне доказе, а оригиналне студије нису (10%), величина узорка у репликационој студији је била већа, па је, сходно томе, закључак истраживача (Etz & Vandekerckhove, 2016) који су применили Бајесов метод за проверу добијених резултата да привидни неуспех пројекта да реплицира многе циљане ефекте може бити адекватно објашњен прецењеним величинама ефекта због малих величина узорака и пристрасности публикација у психолошкој литератури.

ШТА МОЖЕМО НАУЧИТИ ИЗ КРИЗЕ ПОВЕРЕЊА У ПСИХОЛОШКУ НАУКУ?

Како је социјална психологија последњих година у кризи насталој губитком поверења у поновољивост налаза истраживања, Стробе (Stroebe, 2019) прави процену осврћући се на догађаје који су се одиграли претходних година желећи да сазна, прво, да ли репликационе студије информишу о поновљивости, друго, да ли репликације могу открити превару, треће, да ли неуспех репликација указује на неисправност оригиналних студија и, као последње питање, да ли репликације помажу одрживости или оповргавању теорије. Догађај који је покренуо лавину сумње био је случај преваре коју је починио холандски социјални психолог Дидерик Стапел (Stroebe et al., 2012; Drenth, 2013), убрзо затим су уследили резултати истраживања упитних научних пракси (Simmons et al., 2011; John et al., 2012). У исто време, појављују се извештаји неуспелих репликација познатих студија прајминга (Doyen et al., 2012; Shanks et al., 2013). Сумње су мотивисале истраживаче да се прикључе великим колаборативним пројектима и да покушају да понове резултате добијене у оригиналним студијама (Stroebe, 2019). Први пројекат репликабилности спровео је Open Science Collaboration (2015) добивши резултате да је само

36% покушаја репликација било успешно. Пројекат *Many Labs* (Klein et al., 2014) наводи да су успешно реплицирали 10 од 13 студија. У пројекту *Many Labs 2* (Klein et al., 2018) проналазе да је 54% показало значајне ефекте који иду у истом правцу као оригиналне студије.

Како је уложено доста времена и труда у покушаје репликације, Стробе (Stroebe, 2019) сматра да је дошло време за процену онога шта смо научили из репликационих истраживања.

Репликациони пројекти резултирали су променама начина на који радимо истраживања (Stroebe, 2019) кроз побољшање методологије, што подразумева озбиљније схватање статистичке снаге истраживања, а то значи да би требало смањити упитне истраживачке праксе као што су селективно извештавање и недоследни налази. Са друге стране, олакшан је приступ подацима па ће бити лакше спроводити метаанализе.

Истраживање *Open Science Collaboration* (2015) донекле нам је показало један од разлога зашто директне репликације нису интересантне јер мало доприносе научном сазнању. Ако тачна репликација добије исти налаз као и оригинална студија тада сазнајемо да је исход био поновљив, али и даље не знамо да ли је оригинална студија добар тест теорије, јер и ако је експеримент лоше дизајниран, директна репликација може резултирати истим налазом, али додатне информације можемо добити ако подржимо теоријску хипотезу а притом операционализујемо варијабле различито од оригиналног истраживања (Stroebe & Strack, 2014). Стапел (Stapel & Lindenberg, 2011) пише чланак како поремећени контексти промовишу стереотипе и дискриминацију где објављују резултате који показују да смеће или сломљени плочник могу повећати социјалну дискриминацију. Ови налази су првобитно објављени у *Science*, а по открићу преваре су повучени. Да је потврдио нулту хипотезу, налаз не би био занимљив, овако је добио однос који није очекиван, а са друге стране није било претходних емпиријских доказа за такав однос. Слично томе, да Барг (Bargh, 1996) или Дајкстерхојс (Dijksterhuis, 1998) нису добили позитивне резултате у складу са својим хипотезама нико не би био заинтересован за њихове налазе јер су нулти налази занимљиви само ако су у супротности са централном хипотезом која је изведена из теорије или су у супротности са низом ранијих студија (Stroebe & Strack, 2014).

Репликације тешко да могу открити преваре, јер истраживање (Stroebe et al., 2012) показује да репликације нису играле никакву

улогу у откривању превара. Са друге стране, како се о преварама ретко говори у званичним извештајима, информације су сакупљали из новина, откривши да већину превара откривају блиске колеге и студенти. И метаанализе су слаби детектори превара (Stroebe et al., 2012; Stroebe, 2019). Метаанализа прајминг студија (Decoster & Claypool, 2004) која је истраживала како примовање утиче на формирање утисака кроз асимилацију, сидрење и корекцију, идентификовала је 47 чланака на основу 6.833 учесника и утврдила да су укупни ефекти статистички значајни за сва три случаја и извештава да су величине ефекта веће у студијама које су спроведене у земљама ван САД и Канаде, претпостављајући да ови ефекти одражавају специфичне разлике међу лабораторијама, а не разлике међу културама. Када је проверено ауторство европских студија, испоставило се да је већину спровео Стапел, а многе од тих студија су се касније испоставиле лажним (Stroebe, 2019). Стапел је био први аутор на 7 од 10 студија асимилације, 6 од 7 студија сидрења и на 2 од 3 студије контраста које су биле одговорне за ефекат националности (Stroebe et al., 2012). Закључци метаанализе (Decoster & Claypool, 2004) били су да је могуће да европски испитаници озбиљније схватају експерименте од америчких студената. Метаанализа указује да су резултати прајминг истраживања које је објавио Стапел били прилично конзистентни са вишеструким студијама у САД, а за случајеве као што је Стапел је типично да избегавају неочекиване налазе и да су њихови резултати у складу са очекивањима из те области (Stroebe et al., 2012).

Ако се крене од тога да је сврха понављања тестирање теоријске хипотезе, а не процена поузданости одређеног експеримента, тада проблем директне репликације постаје очигледан, јер понављање специфичне операционализације теоријског конструкта у другом времену или на различитој популацији можда неће одражавати исти теоријски конструкт као у оригиналној студији (Stroebe & Strack, 2014). Ово не представља проблем у студијама где варијабле нису културно или друштвено условљене. Међутим, у социјално психолошким студијама верна репликација операционализације теоријског конструкта у различитом тренутку и са различитом популацијом може бити другачија од оригиналне студије (Stroebe & Strack, 2014). Према теорији (Strack & Deutsch, 2004), прајминг активира концепте који проширују активацију на друге концепте који су епизодично или семантички повезани (професор-интелигенција). Суптилно при-

мовање може бити ефикасније од очигледног усмеравања пажње људи према неком садржају. Људи се разликују у својим уверењима о старим особама. Различита веровања су различито доступна у различитим контекстима. Исти прим може активирати различите концепте код различитих људи или под различитим условима (Stroebe & Strack, 2014). Приликом примовања стереотипа о старијим особама теоријски циљана когнитивна репрезентација је „лагано ходање“. Могуће је да репликациона студија (Doyen et al., 2012) није успела да понови ефекат иако је следила исту процедуру као у оригиналном истраживању (Bargh et al., 1996) јер би превод речи коришћених у првом истраживању могао имати другачије значење у другом. Осим тога, постоји објашњење да концепт „лаганог хода“ није централни део стереотипа о старим особама у Белгији (Stroebe & Strack, 2014).

Пашлер и Харис (Pashler & Harris, 2012) сматрају да штетна интеракција пристрасности објављивања и фокусирање на концептуалне, а не на директне репликације може осветлити неке од познатих случајева загонетки науке. На Гугл академику претрагом речи „failure to replicate, psychology“ проверили су првих 40 чланака. Медијана времена између оригиналног чланка и покушаја репликације била је 4 године, при чему се 10% покушаја репликације десило са закашњењем већим од 10 година (Pashler & Harris, 2012), што сугерише да се реплицирају недавно спроведена истраживања. Њихов је закључак да се одређене теме истражују у једном тренутку, а неколико година касније долазе друге теме на ред. Иако истраживачи одустају од теме када открију да се резултати не реплицирају, само је један од разлога зашто се интересовање мења.

Полазећи од Поперовог гледишта да се теорија не може доказати као тачна, Стробе (2019) наводи да можемо повећати поверење у ваљаност теорије спровођењем строгих тестова, али никада неће постојати потпуна сигурност да је теорија валидна. Осим тога, сматра да се теорије не могу фалсификовати појединачним експериментима, зато покушај реплицирања појединачних, несистематски одабраних ефеката не допушта закључке о ваљаности теорија које су првобитно биле тестиране (Stroebe, 2019). Сходно томе, допринос репликација психолошком знању је ограничен и доводи се у питање да ли сазнања која они додају оправдавају потрошено време и ресурсе (Stroebe, 2019).

- ЛИТЕРАТУРА Anderson, C. J., Bahník, S., Barnett-Cowan, M., Bosco, F. A., Chandler, J., Chartier, C. R., Zuni, K. (2016). Response to comment on „Estimating the reproducibility of psychological science“. *Science*, 351 (6277). <https://doi.org/10.1126/science.aad9163>
- Bargh, J. A., Chen, M., Burrows, L. (1996). Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype activation on action. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71 (2), 230–244. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.2.230>
- Bem, D. J. (2011). Feeling the future: Experimental evidence for anomalous retroactive influences on cognition and affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100 (3), 407–425. <https://doi.org/10.1037/a0021524>
- Bower, B. (2012). The hot and cold of priming: Psychologists are divided on whether unnoticed cues can influence behavior. *Science News*, 181 (10), 26–29. <https://doi.org/10.1002/scin.5591811025>
- Decoster, J. & Claypool, H. M. (2004). A Meta-Analysis of Priming Effects on Impression Formation Supporting a General Model of Informational Biases. *Personality and Social Psychology Review*, 8 (1), 2–27. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0801_1
- Dijksterhuis, A., Spears, R., Lepinasse, V. (2001). Reflecting and deflecting stereotypes: Assimilation and contrast in impression formation and automatic behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*, 37 (4), 286–299. <https://doi.org/10.1006/jesp.2000.1449>
- Dijksterhuis, A. & van Knippenberg, A. (1998). The relation between perception and behavior, or how to win a game of Trivial Pursuit. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (4), 865–877. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.4.865>
- Doyen, S., Klein, O., Pichon, C.-L., Cleeremans, A. (2012). Behavioral Priming: It's All in the Mind, but Whose Mind?. *PLoS ONE*, 7 (1), e29081. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0029081>
- Etz, A. & Vandekerckhove, J. (2016). A Bayesian Perspective on the Reproducibility Project: Psychology. *PLoS One*, 11 (2), e0149794. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0149794>
- Fallshore, M. & Schooler, J. W. (1995). Verbal vulnerability of perceptual expertise. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 21 (6), 1608–1623. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.21.6.1608>
- Fanelli, D. (2009). How Many Scientists Fabricate and Falsify Research? A Systematic Review and Meta-Analysis of Survey Data. *PLOS ONE*, 4 (5), e5738. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0005738>
- Fidler, F. & Wilcox, J. (2018). Reproducibility of Scientific Results. In: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2018). Retrieved from:

<https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/scientific-reproducibility/>

Galak, J., LeBoeuf, R. A., Nelson, L. D., Simmons, J. P. (2012). Correcting the past: Failures to replicate psi. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103 (6), 933–948. <https://doi.org/10.1037/a0029709>

Gilbert, D. T., King, G., Pettigrew, S., Wilson, T. D. (2016). Comment on „Estimating the reproducibility of psychological science“. *Science*, 351 (6277), 1037–1037. <https://doi.org/10.1126/science.aad7243>

John, L. K., Loewenstein, G., Prelec, D. (2012). Measuring the Prevalence of Questionable Research Practices With Incentives for Truth Telling. *Psychological Science*, 23 (5), 524–532. <https://doi.org/10.1177/0956797611430953>

Kawakami, K., Young, H., Dovidio, J. F. (2002). Automatic Stereotyping: Category, Trait, and Behavioral Activations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28 (1), 3–15. <https://doi.org/10.1177/0146167202281001>

Keljanović, A. (2020). Upitne istraživačke prakse u kliničkoj psihologiji. U: A. Dautbegović, N. Hadžiahmetović, M. Marković, K. Mišetić, S. Zvizdić (ur.), *Sarajevski dani psihologije* (223–237). Sarajevo: Filozofski fakultet.

Klein, R. A., Ratliff, K. A., Vianello, M., Adams, R. B., Bahník, Š., Bernstein, M. J., Nosek, B. A. (2014). Investigating Variation in Replicability: A “Many Labs” Replication Project. *Social Psychology*, 45 (3), 142–152. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000178>

Klein, R. A., Vianello, M., Hasselman, F., Adams, B. G., Adams, R. B., Alper, S., Nosek, B. A. (2018). Many Labs 2: Investigating Variation in Replicability Across Samples and Settings. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*, 1 (4), 443–490. <https://doi.org/10.1177/2515245918810225>

Lehrer, J. (2010, December 6). *The Truth Wears Off*. Retrieved from: <https://www.newyorker.com/magazine/2010/12/13/the-truth-wears-off>

Macrae, C. N. & Johnston, L. (1998). Help, I Need Somebody: Automatic Action and Inaction. *Social Cognition*, 16 (4), 400–417. <https://doi.org/10.1521/soc.1998.16.4.400>

Melcher, J. M. & Schooler, J. W. (1996). The Misremembrance of Wines Past: Verbal and Perceptual Expertise Differentially Mediate Verbal Overshadowing of Taste Memory. *Journal of Memory and Language*, 35 (2), 231–245. <https://doi.org/10.1006/jmla.1996.0013>

Neuroskeptic. (2012). The Nine Circles of Scientific Hell. *Perspectives on Psychological Science*, 7 (6), 643–644. <https://doi.org/10.1177/1745691612459519>

Open Science Collaboration. (2015). Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*, 349 (6251), aac4716–aac4716. <https://doi.org/10.1126/science.aac4716>

- Pashler, H. & Harris, C. R. (2012). Is the Replicability Crisis Overblown? Three Arguments Examined. *Perspectives on Psychological Science*, 7 (6), 531–536. <https://doi.org/10.1177/1745691612463401>
- Pashler, H. & Wagenmakers, E. (2012). Editors' Introduction to the Special Section on Replicability in Psychological Science: A Crisis of Confidence?. *Perspectives on Psychological Science*, 7 (6), 528–530. <https://doi.org/10.1177/1745691612465253>
- Drenth, P. (2013, May 20). What lessons can we learn from the Stapel case? Retrieved September 25, 2019, from: Articles, papers from Pieter Drenth website: <https://pieterdrenth.wordpress.com/2013/05/20/what-lessons-can-we-learn-from-the-stapel-case/>
- Schlitz, M., Wiseman, R., Watt, C., Radin, D. (2006). Of two minds: Sceptic-proponent collaboration within parapsychology. *British Journal of Psychology (London, England : 1953)*, 97, 313–322. <https://doi.org/10.1348/000712605X80704>
- Schooler, J. W. & Engstler-Schooler, T. Y. (1990). Verbal overshadowing of visual memories: Some things are better left unsaid. *Cognitive Psychology*, 22 (1), 36–71. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(90\)90003-M](https://doi.org/10.1016/0010-0285(90)90003-M)
- Shanks, D. R., Newell, B. R., Lee, E. H., Balakrishnan, D., Ekelund, L., Cenac, Z., Moore, C. (2013). Priming Intelligent Behavior: An Elusive Phenomenon. *PLOS ONE*, 8 (4), e56515. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0056515>
- Simmons, J. P., Nelson, L. D., Simonsohn, U. (2011). False-Positive Psychology: Undisclosed Flexibility in Data Collection and Analysis Allows Presenting Anything as Significant. *Psychological Science*, 22 (11), 1359–1366. <https://doi.org/10.1177/0956797611417632>
- Stapel, D. A. & Lindenberg, S. (2011). Coping with chaos: How disordered contexts promote stereotyping and discrimination. *Science (New York, N.Y.)*, 332 (6026), 251–253. <https://doi.org/10.1126/science.1201068>
- Strack, F. & Deutsch, R. (2004). Reflective and impulsive determinants of social behavior. *Personality and Social Psychology Review: An Official Journal of the Society for Personality and Social Psychology, Inc*, 8 (3), 220–247. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0803_1
- Stroebe, W. (2019). What Can We Learn from Many Labs Replications?. *Basic and Applied Social Psychology*, 41 (2), 91–103. <https://doi.org/10.1080/01973533.2019.1577736>
- Stroebe, W., Postmes, T., Spears, R. (2012). Scientific Misconduct and the Myth of Self-Correction in Science. *Perspectives on Psychological Science*, 7 (6), 670–688. <https://doi.org/10.1177/1745691612460687>
- Stroebe, W. & Strack, F. (2014). The Alleged Crisis and the Illusion of Exact Replication. *Perspectives on Psychological Science*, 9 (1), 59–71. <https://doi.org/10.1177/1745691613514450>

Wagenmakers, E.-J., Wetzels, R., Borsboom, D., van der Maas, H. L. J. (2011). Why psychologists must change the way they analyze their data: The case of psi: Comment on Bem (2011). *Journal of Personality and Social Psychology*, 100 (3), 426–432. <https://doi.org/10.1037/a0022790>

Wiseman, R. & Schlitz, M. (1997). Experimenter effects and the remote detection of staring. *Journal of Parapsychology*, 61 (3), 197–208.

Wiseman, R. & Schlitz, M. (1999). Replication of experimenter effect and the remote detection of staring. *Proceedings of the 42nd Annual Convention of the Parapsychological Association*, 471–479.

ANĐELA D. KELJANOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

SUMMARY

PSYCHOLOGICAL SCIENCE FROM ‘PUBLISH OR PERISH’ TO ‘TRUST BUT VERIFY’

At the time when social psychologists believed they could be proud of their discipline, there was the devastating news that Diedrik Stapel had committed a major scientific fraud. This event coincided with the start of the discussion on trust in psychological findings. It was soon followed by the report of a series of nine studies that failed to replicate the ‘professor's study’. These replication results were astounding due to earlier reports of successful replications. Due to the crisis of confidence in the results of field research, the Open Science Collaboration subsequently replicated 100 correlation and experimental studies published in 2008 in *Psychological Science*, *Journal of Personality and Social Psychology*, and *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. Of the 97% of the original studies that had a positive effect, 36% were replicated. However, their findings have also been called into question by calculating the Bayesian factor. In addition to fraud, questionable research practices resulting from publication bias that results in false positives undermine confidence in the validity of psychological research findings. Perhaps the most costly mistake of false-positive findings is to erroneously reject the null hypothesis. However, that Stapel (2011) confirmed the null hypothesis, or that Bargh (1996) found that admission of participants did not affect walking speed, or that Dijksterhuis and van Knippenberg (1998) reported that participants received with the word ‘professor’ did not improve their

performance on task, no one would be interested in their findings. Zero findings are only interesting if they contradict the main hypothesis derived from the theory or contradict a number of previous studies. The fact that good experimental research is usually conducted in order to test theories, researchers can never be sure whether they have chosen the optimal operationalization of a given construct. As researchers can never be sure that they have properly operationalized the theoretical constructs they are evaluating and whether they have been successful in controlling the third variables that may be responsible for their results, the theory can never be proven true.

KEYWORDS: replication; publication bias; psychology.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ПЕДАГОГИЈА

ЖИВОРАД М. МИЛЕНОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ У ПРИЗРЕНУ – ЛЕПОСАВИЋ

ПЕТАР Ђ. РАЈЧЕВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ У ПРИЗРЕНУ – ЛЕПОСАВИЋ

ВАСПИТНО ДЕЛОВАЊЕ У ПЕРИОДУ ХИТЛЕРОВЕ НАЦИОНАЛСОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ

САЖЕТАК. Проблем проучавања овог рада је васпитно деловање у периоду Хитлерове националсоцијалистичке омладине у њена два огранка: *Хитлер југенду* и *Савезу немачких девојака*. Оба огранка су настала у периоду Вајмарске републике, али су екстремна обележја добила после 1933. Нацисти су рано увидели значај васпитног деловања на немачку омладину за остварење стратешких циљева своје партије: стварање чисте Аријевске расе, Немачке као водеће светске силе у политичком, војном, економском и културном погледу и немачког народа који треба да завлада светом као најцивилизованiji народ са својом узвишеном традицијом и културом. Васпитно деловање из овог периода је било засновано на

¹ zivorad.milenovic@pr.ac.rs

² petar.rajcevic@pr.ac.rs

Рад је резултат истраживања у оквиру научног пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Мејхохије*, евиденциони број 178028, који у периоду од 2010. финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и два научна пројекта која од 2019. финансијски подржава Министарство просвете и културе Републике Српске: 1) *Израда софтвера за процјењивање даровитости код ученика*, евиденциони број 19/6-020/961-26/18; 2) *Подрушка за предвиђање успјешности стиудирања*, евиденциони број 19/6-020/961-27/18.

Рад је примљен 15. јануара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

еугенистичким, тоталитарним, милитаристичким, расистичким, идеологистичким, антисемитистичким, окултистичким и осталим нехуманим, античовечним и антипедагошким начелима. Поред бројних негативних последица које је оставило у историји педагогије, допринело је уништењу читаве једне генерације немачке деце и омладине. Из наведеног разлога се истиче потреба његовог целовитијег проучавања, с циљем опомене на последице које би у будућности проузроковало васпитање које би било засновано на начелима на којима је било темељено у периоду Хитлерове националсоцијалистичке омладине нацистичке Немачке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: васпитање; нацистичка Немачка; нацизам; *Хитлер југенд*; *Савез немачких девојака*; еугенизам; идеологизам; расизам; антисемитизам; окултизам.

УВОД

До доласка нациста на власти 1933. у Немачкој се упркос великој кризи још од периода Вајмарске републике, васпитању и образовању придавао велики значај. Паралелно с почетком периода владавине националсоцијалистичког режима, у Немачкој започиње и социјална диференцијација у свим сферама друштвеног живота и рада, укључујући и васпитање и образовање (Beneske, 2019, стр. 222). Приступ нациста васпитању и образовању је потребно повезати с настојањем нациста да се свим средствима боре против старог режима, старе идеологије Немачке и за расно чисту Немачку. Под овим тежњама нациста, може се подвести и *Хитлерова националсоцијалистичка омладина* (ХНСО) са своја два огранка: *Хитлер југенд* (ХЈ) и *Савез немачких девојака* (СНД).

У остварењу стратешких циљева нацисти су значајну улогу придавали васпитању немачке деце и омладине. Као најпогоднији облик остваривања васпитних идеала нацистичке Немачке (НН), сврставање немачке ХНСО у организоване групе имало је за циљ како развијање осећаја припадности тој групи тако и развијање емоционалне повезаности за групу којој припадају. Сваки припадник ХНСО је био свестан да од његовог деловања и успеха у великој мери зависи и успех читаве организације. То је допринело развијању неких позитивних педагошких вредности на подручју моралног васпитања, као што су пожртвовање, тимски рад, истрајност, издржљивост, поштовање правила и навикавање на ред, рад и дисциплину. Без обзира на то, васпитно деловање у периоду ХНСО није било засновано на позитивним хуманистич-

ким начелима педагогије као најопштије науке о васпитању (Paddock, 2016).

Иако о васпитном деловању из периода НН постоји доста публикација, од којих су најзначајније и поменуте у овом раду, овај проблем није у довољној мери истражен. Бројне чињенице из овог периода, данашња омладина у свету не познаје довољно. Једна компаративна анализа на узорку ученика из Велике Британије и САД, показала је да ученици немају довољно сазнања о томе ко је био Адолф Хитлер и по чему је познат у историји (McRoy, 1985). Показала је и да ученици имају недовољно сазнања о васпитању и образовању из овог периода, што се нарочито односило на омладину из САД (Gross, 1983; Wegner, 1995). Шири контекст проблема овог теоријског проучавања је васпитање, образовање и учење у периоду НН. У ужем приступу, проблем је васпитно деловање у периоду ХНСО у оквиру њена два огранка: ХЈ и СНД.

ВАСПИТНО ДЕЛОВАЊЕ И УЧЕЊЕ У ШКОЛАМА ТРЕЋЕГ РАЈХА

С васпитним деловањем и учењем у Трећем рајху започињало се још на предшколском узрасту, јер су нацисти увидели значај периода раног старта и започињања с циљаним васпитним деловањем и учењем још на периоду када дете није спознало све облике и вредности друштвеног живота и рада и који је најподеснији за његово почетно обликовање као личности, што ће се свакако одразити на његов каснији целовити и свестрани развој као целосне личности. Васпитно деловање у периоду НН значајно се разликовало од васпитног деловања с краја XIX до тридесетих година XX века које је било засновано на поставкама бројних педагошких покрета и њихових варијанти слободних школа и индивидуалне педагогије. Из тог разлога, нацисти су по доласку на власти, као конкурентске школе, затворили свих осам Валдорфских школа Рудолфа Штајнера које су у то време постојале у Немачкој, зато што су ове школе као алтернативни систем образовања сматране претњом националсоцијализму (Priestman, 2009). Валдорфски систем школства заснован на антропозофији, подразумевао је васпитање индивидуализма детета. Насупрот овим школама је била идеологије нацизма која је подразумевала усмеравање деце и омладине у правцу усвајања знања и васпитних идеала о значају и потреби стварања јаке и јединствене Немачке, што је подразумевало васпитање колективног ума, који је био потпуно супротан индивидуализацији васпитања и његовој

прилагођености потребама и интересима детета у Валдорфским школама. Из наведеног разлога су поменуте школе на све могуће начине покушале опстати. Њихови руководиоци су у препискама с локалним нацистичким званичницима покушали наћи прихватљиво решење, у чему су у одређеној мери и успели. Нацисти су у слободи деце и њиховим потребама и интересовањима увидели могућност да преко таквог васпитног и образовног система васпитно делују на немачку децу и омладину са аспекта идеологије НН, нацизма и његових идеала (Evans, 2010a). Свему томе допринела је и смрт Рудолфа Штајнера, па је устаљена организација Валдорфских школа у великој мери била подложна променама (Priestman, 2009). Значајан допринос дао је и сам министар просвете у Трећем рајху Берхард Руст, који је заступао непроменљиву и круту васпитнообразовну политику Трећег рајха, па су се Валдорфске школе стога и морале прилагођавати постојећим друштвеним околностима.

Већина деце у немачким школама је своје школовање у Трећем рајху завршавало након осмог разреда. Мањи је број њих уписивало средњу школу. Само 3,5% је похађало вишу школу, односно гимназију. Промене су настале доношењем закона 1938. Тада је обавеза школовања померена на 18 година старости (Evans, 2010a).

Основни задатак школа у Трећем рајху је васпитање и учење немачке деце расној идеологији националсоцијализма. Са оваквим васпитним деловањем у школама Трећег рајха, почињало се на најнижем нивоу школовања. Резултат таквог васпитног деловања није била основа немачке деце за њихово даље школовање, већ су овакве школе биле припремне фазе за васпитање и обуку деце како би она временом била у служби нацистима и Вермахту. На тај начин, у школама Трећег рајха нису васпитавана и образована деца која би у будућности требало да постану зреле и самосталне личности, што је у основи позитивних и хуманистичких начела педагогије и школе, већ су васпитавана у духу националсоцијализма чије су присталице постајале и мимо сопствене воље. Овакви проблеми невољног васпитања и учења и проблеми с учитељима Јеврејима и непослушним немачким учитељима, решени су 7. 4. 1933. када је донет *Закон о обнављању професионалне државне службе* (Childers, 2017). Овим законом су прописани критеријуми и компетенције за избор државних службеника. Како је и учитељ био државни службеник, закон се односио и на учитеље у Трећем рајху. На тај начин је створена мо-

гућност отпуштања учитеља Јевреја и учитеља који су окарактерисани као недовољно одани Трећем рајху.

У периоду Вајмарске републике доста се радило на међусобном повезивању учитеља и ученика. То је допринело стварању бољих услова рада и учења у школама, па се и говорило о једној разредној хармонији. Такви услови владали су све до 1933. до доласка нациста на власт у Немачкој. Одмах по њиховом доласку, промењени су односи у школи. Промењен је и сам изглед учионице. Вођило се рачуна о сваком детаљу. Тако је, на пример, катедра учитеља била постављена на издигнутом нивоу и посебном месту, како би тај део учионице на коме је био постављен масивни сто за учитеља доминирао и јасно показивао ко је ко у одељењу. Учитељ је имао апсолутну слободу у избору метода и облика рада. Имао је слободу и у примени свих расположивих мера да би децу навикао на апсолутну послушност, ред, рад и дисциплину (Evans, 2010b). Нису изостајале ни физичке казне, које су биле учестале и свакодневица у немачким школама Трећег рајха. Овакви поступци су имали оправдање у крајњем циљу васпитног деловања у школама Трећег рајха, што се нарочито односило на немачке дечаке. Они су углавном припремани за војнике, те је такав циљ оправдавао све мере које су учитељи примењивали у школама Трећег рајха, које су имале карактер не само физичког кажњавања него и злостављања те деце јер је то био једини начин да се навикну на строги ред, рад, дисциплину и, пре свега, беспрекорну послушност. Зато се и говорило о *националсоцијалистичком васпитном стилу учитеља* (Stackelberg & Winkle, 2002). Овакво понашање учитеља у настави је пре доприносило војничком духу, него ли што је представљало васпитно деловање учитеља на ученике.

По доласку нациста на власт, већ 1933. основане су *Найоле*. То су биле институције интернатског типа. У њима су углавном били смештени немачки дечаки. Само су 3 *Найоле* биле организоване за девојчице. До завршетка Другог светског рата, постојале су 43 *Найоле* у Трећем рајху (Childers, 2017). За пријем у ове институције су били прописани строги критеријуми, слични или идентични оним у *Фирер школама Адолфа Хитлера* које су почеле с радом 1937. У овим институцијама се највећи значај придавао физичком вежбању и разним спортовима. Поред физичког вежбања и спорта, нарочити значај придаван је примени расне теорије. Одмах се престало с учењем Латинског језика и Грчког језика, а 1938. било је забрањено учење било ког страног језика. Исте године било је забрањено и верско васпитање и учење. Полазници *На-*

йола су пролазили кроз 8 разреда. Сви полазници *Найола* су били униформисани, па се може рећи да су деловали и као паравојна формација (Childers, 2017).

Нови преокрет у школама у Трећем рајху догодио се 1936. Тада су сви учитељи морали да положе заклетву да ће бити верни националсоцијализму. Они који нису били спремни да то ураде, одмах су били удаљени с посла. Од тог периода почиње да делује и *Удружење учитеља националсоцијализма у Трећем рајху* (Stackelberg & Winkle, 2002). Каснија дешавања у немачким школама, све до завршетка Другог светског рата, у великој мери су зависила од овог удружења. Свакако да су оваква удружења имала значај у обављању учитељске професије и у доношењу мера, прописа и осталих докумената који унапређују учитељску професију и који доприносе побољшању квалитета рада и живота самих учитеља. Као таква је и замишљена и деловала је у том правцу. Кључни проблем је што ово удружење није деловало самостално, него под непосредним утицајем нациста и националсоцијализма.

Од школске 1936/37. у немачке школе Трећег рајха уведени су нови наставни планови и програми. Највише значаја посвећивало се физичком васпитању. За физичким васпитањем заостајало је духовно васпитање. Чак је и математика запостављена. Идеологизација васпитања и учења у тадашњим школама је посебно дошла до изражаја. Све је било подређено идеологији нацизма. Наставни садржаји у свим наставним предметима су изучавани у духу националсоцијализма. Тако су деца учила математику и остале наставне предмете на примерима који су били повезани са идеологијом националсоцијализма и расном теоријом (Evans, 2010b). Помоћу идеологизма су васпитно деловали на децу коришћењем примера у настави који су код деце развијали бес или мржњу према Јеврејима, комунистима и инвалидним лицима, али и према свој осталој деци и народима који не припадају немачком народу. На значају је добила и биологија, посебно њено учење које се односило на наследни фактор, чему су нацисти посебно давали на значају при утврђивању расно чистог немачког порекла (Evans, 2006).

У периоду НСВО постојале су и школе које су биле крајње идеолошке или, боље речено, партијске, односно националсоцијалистичке школе. У почетку свог настајања 1937. носиле су назив *Фирер школе Адолфа Хитлера* (Kersaw, 2000). Полазник ове школе је могао бити само млади Немац који је пре тога прошао строгу проверу. Препорука за ову школу добијала се искључиво из ХЈ,

што значи да је сваки будући полазник ове школе морао бити истовремено и члан ХЈ (Stackelberg & Winkle, 2002). За одобрење уписа у ову школу, сваки полазник је морао имати беспрекорно чисто немачко порекло. Провера је вршена не само за будућег полазника него и за његове родитеље и претке. Било је потребно да се утврди да су сви они били морално и политички подобни, да су активни у Хитлеровим организацијама, да су беспрекорно здрави, да нису скитнице, криминалци или алкохоличари и да су без икаквих телесних инвалидитета. У ове школе били су уписивани дечаци од седме до дванаесте године, у којима су били припремани за партијски живот и служење интересима Трећег рајха. До краја Другог светског рата у НН је радило 10 оваквих школа (Kersaw, 2000). Осим дискриминације на расној основи, ове школе су биле карактеристичне и по полној дискриминацији јер су биле намењене искључиво дечацима, а не и девојчицама (Stackelberg & Winkle, 2002).

Мада то није била масовна појава, све до 1938. у осталим школама Трећег рајха су формално могла ићи и деца која су пореклом Јевреји. Проблеми са школовањем постојали су још од доласка нациста на власт. Интензивирани су после 1937. када је у школе уведена расна доктрина и где се јасно наводило да су јеврејска деца мање вредна од немачке деце. Из наведеног разлога су под бројним, учесталим и различитим притисцима јеврејска деца 1938. напустила све немачке школе, што је био циљ нациста (Evans, 2010b). Једно време су се школовала у издвојеним одељењима или посебним школама ван града. То је кратко трајало, јер су убрзо биле затворене све школе и одељења у којима су се школовала јеврејска деца.

Поред школске организације, нацисти су велики значај придавали и књигама и уџбеницима из којих су учила немачка деца. Те књиге су биле тако обликоване да је сам њихов дизајн пропагирао националсоцијализам. У свим тим књигама је било подстицано на расну мржњу и нетрпељивост, нарочито према Јеврејима (Hiemer, 1938). Строго се водило рачуна о томе ко су аутори уџбеника и ко издаје и штампа уџбенике за школе Трећег рајха, па се може рећи да је уџбеничка литература у школама Трећег рајха била цензурисана и строго контролисана. Као таква није служила ученицима, па ни немачкој деци у школама у Трећем рајху како би се припремили за живот и даље школовање, већ искључиво интересима националсоцијализма и подстицању расне мржње и нетрпељивости.

НЕМАЧКА ХИТЛЕРОВА ОМЛАДИНА

Немачка омладинска организација настала је још пре доласка нациста на власт у Немачкој. Најпре је 1922. настао ХЈ за дечаке, а годину дана касније и *Сесџринсџво Хиџлерове омладине*. Због милитаристичких делатности, ХЈ је 1923. био распуштен. Деловање ХЈ је настављено 1933. Пре тога је 1930. женска организација *Сесџринсџво Хиџлерове омладине* прерасло у СНД (Hirsch, 1988). Године 1933. био је забрањен рад свих омладинских организација, па је немачка омладина била присиљена да ступи у ХНСО. Уочљиво је да је у том периоду васпитање у потпуности било засновано на темељу идеологије нацизма и да је васпитно деловање на немачку децу и омладину схваћено као значајан фактор остваривања идеја националсоцијализма.

Од тог периода почињу да се организују месни омладински савези широм НН. Њихово деловање је 1936. било и законски регулисано доношењем *Закона о Хиџлеровој омладини*. Закон је био заснован на еугенистичким начелима, јер је подразумевао обавезу све немачке омладине да приступи у овај савез. Подразумевао је и пријем искључиво чистих Немаца и особа које не болују од наследних болести, што је све морало да досеже још до периода XVIII века. Посебно правило је важило за пријем немачких девојчица. Доња граница за пријем је била 10 година старости (Karasoy, 2018).

Оно што је било заједничко ХЈ и СНД јесу свакодневна пешачења и излети с ранцима и честа логоровања. На тај начин се, с једне стране, настојало да се омладина окупи на једном месту, како би се на њу могло ефикасније васпитно деловати, а са друге стране тежило се одвајању омладине од свих могућих негативних утицаја. Током заједничких боравака су извођене музичке и позоришне представе с циљем културног уздизања омладине. Оба огранка су имала и неке сличне секције, на пример *Служба за здравље* и *Пољска служба*. ХЈ је имао и специјализоване организације у којима није било приступа за девојке: 1) *Моџоризована Хиџлерова омладина*; 2) *Јахачка Хиџлерова омладина*; 3) *Леџеџа Хиџлерова омладина* (Kennedy, 2016). У овим организацијама, немачки дечаци су учени витешким вештинама и припремани за укључивање у елитне војне јединице Трећег рајха, нарочито у Вафен СС.

ВАСПИТНО ДЕЛОВАЊЕ У ПЕРИОДУ НЕМАЧКЕ ХИТЛЕРОВЕ ОМЛАДИНЕ

Поред свих напред наведених основа на којима је био заснован нацизам и све оно што је представљало последицу његовог постојања и деловања, у шта спада и васпитно деловање, у периоду ХНСО, васпитно деловање је било засновано најпре на еугенистичким основама. То се пре свега односило на биолошку репродукцију супериорног немачког народа у односу на инфериорне народе у које су спадали сви остали народи, нарочито Јевреји, Роми и Словени. Нацисти су настојали да временом створе чисту Аријевску расу као непостојане људске популације и да промовишу народ Немачке као Богом датим да завлада светом са својом узвишеном традицијом и културом. Негативан васпитни утицај на ХНСО НН, која је стално била физички, радно и политички активна, био је заснован и на крајње нехуманим еугенистичким, милитаристичким, антисемитским, идеолошким, окултистичким, античовечним, али у великој мери и антиинтелектуалним начелима, што је водило оцрњивању и потпуном обесмишљавању тадашњих немачких школа (Horn, 1976). Васпитање и учење у периоду ХНСО приказано је кроз васпитно деловање у оквиру њена два огранка: ХЈ и СНД. У оквиру сажетог приказа деловања школа у Трећем рајху, приказано је у одређеној мери и васпитно деловање у периоду ХНСО НН, нарочито у ХЈ. У овом делу рада биће речи о осталим елементима васпитног деловања у ХНСО – у њена два огранка ХЈ и СНД.

ВАСПИТНО ДЕЛОВАЊЕ У ХИТЛЕР ЈУГЕНДУ

Претходно је наглашено да је ХЈ имао сва обележја паравојне формације. У почетку су одабрани припадници ХЈ били упућивани у СА одреде, а након доласка нациста на власт у Немачкој 1933. и у најелитније јединице Трећег рајха Вафен СС-а. У ХЈ се строго водило рачуна о симболизму. Сви припадници ХЈ су били униформисани, имали су своја посебна обележја као и остале војне формације у НН, своју заставу и свој грб. Били су распоређени по корпусима. Изводили су војне вежбе макетним оружјем. Они старији обучавањани су да рукују и пуцају из војног наоружања које је користила војска Трећег рајха. За васпитно деловање у периоду ХЈ и касније, помињане су бројне синтагме: *Васпийино деловање изнуштра, Запушћена младоси, Деца која мрзе* (Aichhorn & Redl, 2012), што су само неки од резултата таквог антипедагошког васпитног де-

ловања. На овај начин се тежило потпуној контроли живота и васпитног обликовања немачких дечака од стране нациста (Raa-gaard, 2005).

Уочљиво је да је први приступ васпитном деловању у ХЈ био заснован на милитаристичким основама. Немачки дечаки с чистим немачким пореклом су на овај начин учени да буду привржени свом народу и својој држави, што је доприносило формирању њиховог националног идентитета (Williams, 1993). Учени су и да треба бити веран и одан својим вођама, нарочито врховном вођи Трећег рајха Адолфу Хитлеру, што је доприносило стварању свести немачких дечака, спремних да се боре и у одређеном тренутку када за то дође време и погину за свој народ и свог вођу. Са таквим убеђењем, сви они су очекивали да ће једнога дана постати припадници елитних јединица Трећег рајха. За своју оданост, пожртвовање и залагање, припадници ХЈ су били и војнички одликовани.

Васпитно деловање у ХЈ је било засновано и на идеолошким схватањима. Тежило се развијању свести о потреби стварања чисте Аријевске расе. Даље се тежило развијању свести код припадника ХЈ да су потомци Нордијског народа који су сматрани прецима немачког народа. То упућује на закључак да васпитно деловање у ХЈ није било засновано на идеологији Немачке, него на основама идеологије нацизма (Evans, 2006). Идеологија је сматрана основом за остваривање циљева нациста, при чему се није водило рачуна о општедруштвено прихватљивим нормама и хуманистичким начелима човечанства, укључујући и васпитање и образовање као једно од његових највећих и најзначајнијих идеала.

У васпитном деловању у ХЈ значајну улогу имао је и окултизам. Окултистички утицај на припаднике *Хитлер јуџенда* био је заснован на њиховој тежњи и маштању да ће једнога дана као припадници Вафен СС одреда, временом ући у ред витезова, попут оних из средњег века. У остваривању ових циљева, значајну улогу има *Нациленд* (замак у Вевелзбургу), у коме су вршени окултистички обреди нациста (Evans, 2010a). Слични обреди импровизовано су спровођени како кроз дечју игру тако и као читави обреди и у свим корпусима ХЈ. За доприносе у окултистичким обредима и деловању у ХЈ, припадници ХЈ су били одликовани једним Зиг руном (припадници Вафен СС-а су били одликовани са два Зиг руна), што је за циљ имало развијање свести код припадника ХЈ да припадају војној организацији НН и да ће време-

ном постати припадници најелитнијих јединица Вафен СС-а (Williams, 1993).

Значајну улогу у васпитном деловању у ХЈ имала је и еугеника. Немачки дечаци су васпитавани и учени да припадају узвишеном немачком народу који је супериоран народ у односу на све остале народе у свету, при чему се нарочито мислило на Јевреје, Роме и Словене, који су сматрани инфериорним народима. Полазећи од еугенистичких начела, припадници ХЈ су могли бити само немачки дечаци са беспрекорно чистим немачким пореклом. Васпитавани су с тим мишљењем да су остали народи допринели политичкој и финансијској кризи у Немачкој и довели до пропасти немачке привреде и њене економије. На таквим основама је било засновано и васпитање и учење у периоду НН које је било дозвољено деци и омладини са чистим немачким пореклом, а углавном забрањивано осталој деци и омладини. Све то било је засновано на поставкама Нирнбершких закона, донетих 1934, по којима су народу Немачке дата превелика права. Нирнбершким законима су такође одређене смернице васпитања и образовања немачке омладине, што указује да је васпитно деловање било и законски одређено (Brickman, 1985).

Еугенистички приступ васпитном деловању у ХЈ подразумевао је развијање свести и потребе немачких дечака да брачну заједницу формирају са биолошки подобним девојкама. Ступањем у ХЈ и касније у Вафен СС, њима је обећавано да ће за њих бити одабрана прелепа девојка са биолошким расно чистим немачким пореклом о чему је одлуку доносила посебна комисија СС-а. То се односило не толико на потребу формирања брачне заједнице са немачким девојкама са беспрекорно чистим немачким пореклом колико се тежило и развијању свести о потреби да будућа биолошка мајка њихове деце буде лепа, здрава и морално подобра у сваком погледу. На овај начин ниподаштаван је и део немачке омладине са сметњама у развоју и препрекама у учењу и учењу (Falk, 2020), што је супротно како позитивним и друштвено прихватљивим хуманистичким начелима тако и данашњим начелима специјалне педагогије, пре свега инклузије у васпитању и образовању (Миленовић, 2013).

Уочљиво је да се у ХЈ првенствено водило рачуна о здравствено-физичком, моралном и радно-техничком образовању немачких дечака. Знатно мања пажња поклањана је њиховом естетском васпитању, које је било својственије припадницама СНД. Најмањи значај придаван је интелектуалном васпитању немач-

ких дечака. Они су учени и образовани у оптималној мери у складу с потребама НН. То је углавном подразумевало њихово оспособљавање за обављање одређених дужности у ХЈ. Школовање на вишем нивоу било је предвиђено само за одређени број немачких дечака из најугледнијих немачких породица и породица високих немачких дужносника и официра (Ценић и Петровић, 2005). На ове чињенице претходно је указано у овом раду у делу који се односи на васпитно деловање у школама Трећег рајха.

У тежњи за радикалним преобликовањем припадника ХЈ, односно одвајању достојних од недостојних, све с циљем стварања расно чисте, моћне и узвишене Немачке, нацисти су заправо за само шест година од почетка Другог светског рата, септембра 1939, за који су се дуго спремали, довели Немачку до самог понора (Evans, 2006; 2010a). Допринели су и уништењу већег броја припадника ХЈ, које су индоктринирали супротно позитивним хуманистичким начелима педагогије као науке о васпитању (Evans, 2006). Већина примарних извора, укључујући и оне који се односе на образовање у Трећем рајху, укључујући и васпитно деловање у ХНСО, посебно ХЈ, уништено је од стране нациста који су суочени са захтевима западних савезника и Црвене армије СССР-а за безусловном предајом желели да сакрију све трагове и доказе свог античовечног и нехуманог деловања. О томе постоје бројни секундарни извори настали сведочењем преживелих логораша и официра Вермахта и високих дужносника нацистичке Немачке (Shirer, 2011). Нарочито нечовечно поступање нациста било је управо оличено у васпитном деловању у ХЈ. Индоктринација немачких дечака је проузроковала дресиране васпитанике са формираним крајње нехуманим и искривљеним идеалима схватања и разумевања света и погледа на људско друштво. Детаљнији опис сажетог приказа васпитног деловања у ХЈ у овом раду, дат је у многим енциклопедијским издањима (Evans, 2006; 2010a; 2010b), а нарочито у неким историјским прегледима који се баве социјалном историјом Трећег рајха у периоду од 1933. до 1945. (Grunberger, 2005).

ВАСПИТНО ДЕЛОВАЊЕ У САВЕЗУ НЕМАЧКИХ ДЕВОЈАКА

Васпитно деловање у СНД је у многим аспектима слично васпитном деловању у ХЈ. Одликовала га је заснованост на еугенистичким, тоталитарним, милитаристичким, расистичким, антисемитским, идеологистичким и окултистичким основама као у ХЈ,

али у мање екстремним облицима (Endacott & Pelekanos, 2015). Припаднице СНД су такође биле униформисане, али њихова униформност није толико деловала милитаристички. Посебна пажња посвећивала се физичком изгледу, па су физичке вежбе и ритмична гимнастика представљале свакодневне активности. СНД је деловао у оквиру посебних група у којима су биле организоване различите активности (Hovenier, 1983). Почетни и крајњи циљ васпитног деловања је припремање немачких девојака за служење породици и својој држави. Нису имале посебно изграђене домове, а за своје активности користиле су доступне и често неусловне објекте.

Женска немачка омладина је обучавана за обављање бројних пољопривредних и занатских послова. Обука је подразумевала стицање теоријских и практичних знања. Подразумевала је и стварање свести код немачких девојчица и девојака о корисности њиховог рада и деловања за немачки народ и НН (Kartasoy, 2020). То их је подстицало у развијању истрајности и достојности улози која им је на овај начин била додељена. У СНД се посебна пажња придавала колективизму, саосећању са осталим припадницама и међусобном помагању. Старије и искусније девојке помагале су млађим девојчицама и девојкама у оспособљавању за одређена занимања.

Са циљем остваривања постављених васпитних и образовних циљева, за припаднице СНД организовани су летњи и зимски кампови. Организована су и вечерња дружења и забаве. Припаднице СНД су биле организатори и носиоци у прикупљању хуманитарне помоћи. Организовале су концерте, књижевне и певачке вечери. Неке од њих посећивале су и концентрационе логоре у којима су били смештени Јевреји и остали народи ради уништења, где су у сврху пропаганде Гебелсовог министарства информисања организовале приредбе за логораше и са логорашима и снимале пропагандне филмове (Evans, 2010a).

Оваква организација је допринела сталном ангажовању немачких девојака. Оне су подједнако биле ангажовање у спортско-рекреативним активностима, али и пољопривредним, занатским и културним делатностима, а оне ученије давиле су се и просветним радом (Evans, 2010b). То их је с једне стране одвајало од доколице и других негативних последица, што се могло сматрати и позитивним исходом, јер би у супротном могле бити суочене с многим изазовима с којима се омладина у то време могла суочавати. С друге стране, дуговремено одсуство од куће

омогућавало им је остваривање блиских односа са осталим припадницима ХНСО и официрима Вермахта, што је временом код неких припадница ове организације довело до бројних нежељених последица.

Немачка женска омладина је имала и здравствену обуку. Након обуке оне су пружале медицинску помоћ становништву у руралним областима. Посебну улогу СНД је имао након избијања Другог светског рата. Њихове чланице упућиване су у кампове и логоре у којима је било смештено интернирано становништво у Пољској. Поред пружања помоћи и здравствене неге, ученије припаднице СНД су спроводиле кампању описмењавања неписменог становништва и учењу деце и омладине (De Nevi, 1970). Организовале су забаве, културне и радне активности за становништво. Посебну улогу имала је њена секција *Верноси и лејоша* (која је окупљала девојке између седамнаесте и двадесет прве године) у периоду реализације *Ледензборн пројекта*. Овај тајни пројекат НН је покренут 1935. с циљем развоја потомства између пажљиво одабраних неударних, расно чистих, немачких девојака и официра НН, пре свега, из редова СС-а (Миленовић, 2020), што је за циљ имало да се временом створи чиста *Аријевска раса*, као један од стратешких циљева НН.

Генерално посматрано, васпитно деловање у СНД било је готово идентично васпитном деловању у ХЈ. Припаднице СНД су, без обзира на широку лепезу активности и деловања које су реализовале у Трећем рајху, ипак васпитаване као одане и послушне слушкиње националсоцијализма. Отуда и схватања да је њихов ментални хоризонт у суштини био ограничен између 3-К: *Kinder, Küche, Kirche* (деца, кухиња и црква) (Resse, 1989). Овакав приступ васпитном деловању свакако да није у складу с позитивним и хуманистичким начелима педагогије као науке о васпитању. Није у складу ни с тврдњама нациста о немачком народу као најцивилизованијем и Богом даном да Европи донесе нови поредак и за влада светом са својом узвишеном традицијом и културом. Њихово васпитно деловање у СНД није било усмерено у правцу формирања личности девојака са оптималним развојем, већ васпитање послушних и оданих припадница СНД, које ће као такве служити интересима националсоцијализма и НН.

ЗАКЉУЧАК

На основу теоријског проучавања васпитног деловања у периоду ХНСО НН, може се извести општи закључак. Васпитно деловање у периоду ХНСО је било засновано на еугенистичким, тоталитар-

ним, милитаристичким, идеологистичким, расистичким, окултистичким и антипедагошким и античовечним начелима. Спровођено је у два огранка: ХЈ и СНД. Тежило се формирању свести васпитаника о Немачкој као најцивилизованијој и водећој светској сили у политичком, економском и културном погледу и немачком народу као најцивилизованијем који треба да завлада светом са својом узвишеном традицијом и културом. Највише пажње придавано је здравствено-физичком и моралном васпитању и радно-техничком оспособљавању, а знатно мање интелектуалном васпитању и естетском васпитању које је више било својствено немачким девојкама него дечацима.

Васпитно деловање у периоду ХНСО било је строго контролисано и надзирано од стране нациста. Било је и законски регулисано доношењем *Закона о Хитлеровој омладини* 1935. Овакво васпитно деловање и учење је подразумевало образовне активности које нису доприносиле интелектуалном развоју личности васпитаника, него су доприносиле уништењу читаве генерације младих људи, што се и обистинило. Васпитно деловање у периоду ХНСО је подразумевало и злоупотребу чињенице да расна свест има аспекте који подржавају алтруизам и идеализам. На тај начин је код васпитаника развијана свест о припадности надмоћној раси, што је доприносило романтизирању осећаја припадности супериорном народу и узвишеној раси.

Из свега наведеног се недвосмислено може извести општи закључак да васпитање и образовање у јединству и карактеру расе које су нацисти давали школама и спроводили васпитно деловање међу децом и омладином НН, није у сагласности са универзалним педагошким начелима. Чињеница да је овакво васпитно деловање, посебно у ХЈ, довело до великих страдања немачке омладине и деце, указује на бројне негативне последице и да није било усмерено у правцу васпитања и учења немачке деце и омладине, него на њиховом уништењу. Све то указује на потребу додатног темељног проучавања васпитања и образовања у периоду НН које треба да буде опомена сваком будућем покушају планирања, организације и реализације оваквог васпитања и образовања и, пре свега, васпитног деловања какво је било у периоду ХНСО НН. Васпитно деловање у ХНСО је на тај начин довело до идеологизације у васпитању и учењу које је за собом оставило бројне негативне последице. У историји васпитања и образовања, овакво васпитно деловање ће остати упамћено по последицама које су проузроковане злоупотребом васпитања и образовања.

- ЛИТЕРАТУРА Миленовић, Ж. (2020). Васпитно деловање и учење у Лебензборн пројекту нацистичке Немачке. *Зборник радова Педагошкој факултету у Ужицу*, 23 (22), 121-130.
- Миленовић, Ж. (2013). *Наставник у инклузивној настави*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Ценић, С. и Петровић, Ј. (2005). *Васпитање кроз историјске епохе: (енциклопедијски преглед)*. Универзитет у Нишу, Учитељски факултет у Врању и Београду: Едука.
- Aichhorn, A., & Redl, F. (2012). A Dialogue on Reclaiming Troubled Youth. *Reclaiming Children and Youth*, 20 (4), 18–22.
- Benecke, J. (2019). Between Exclusion and Compulsory Service: The Treatment of the Jewish „Mischlinge“ as an Example for Social Inequality Creation in the „Hitler-Jugend“. *Policy Futures in Education*, 17 (2), 222–245.
- Brickman, W. (1985). Nazi Negation at Nuremberg: The Racial Laws of 1935 and German Education. *Western European Education*, 17(2), 3-15.
- Childers, T. (2017). *The Third Reich a History of Nazi Germany*. New York: Simon & Schuster Paperbacks.
- De Nevi, D. (1970). The Nazi University Eclipse. *Improving College and University Teaching*, 18 (4), 287–288.
- Endacott, J., & Pelekanos, K. (2015). Slaves, Women, and War! Engaging Middle School Students in Historical Empathy for Enduring Understanding. *Social Studies*, 106 (1), 1–7.
- Evans, R. (2006). *The Third Reich in Power*. New York: Penguin Books.
- Evans, R. (2010a). *The coming of the Third Reich*. New York: Penguin Books.
- Evans, R. (2010b). *The Third Reich at War*. New York: Penguin Books.
- Falk, D. (2020). Non-Complicit: Revisiting Hans Asperger's Career in Nazi-Era Vienna. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 50 (7), 2573–2584.
- Ferenc, T. (1968). *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*. Maribor: Založba Obzorja.
- Gross, R. (1983). Why Study about F.D.R. and Hitler?. *Social Education*, 47 (6), 372–373.
- Grunberger, R. (1995). *The 12-Year Reich – A Social History of the Third Reich, 1933–1945*. New York: Da Capo Press.
- Hiemer, E. (1938). *Der Griftpilz*. Nürnberg: Stürmervelag.
- Hirsch, H. (1988). Nazi Education: A Case of Political Socialization. *Educational Forum*, 53 (1), 63–76.
- Horn, D. (1976). The Hitler Youth and Educational Decline in the Third Reich. *History of Education Quarterly*, 16 (4), 425–447.

- Hovenier, P. (1983). The Education of a Loyal Nazi. *Social Education*, 47 (6), 391–395.
- Karasoy, M. (2020). Effects of German Romanticism on National Socialist Education Policies: „Steely Romanticism“. *Journal of Education and Learning*, 9 (1), 69–78.
- Karasoy, M. (2018). Idealistic Education in the National Socialist Era in Germany: Character and Race Unity. *Journal of Education and Learning*, 7 (5), 136–145.
- Kennedy, K. (2016). Singing about Soldiers in German Schools, from 1890 to 1945. *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*, 52 (1), 76–91.
- Kirsaw, I. (2000). *Hitler: 1936–45: nemesis*. New York and London: W.W. Norton & Company.
- McRoy, J. (1985). Youth Reflect on Hitler: A Cross-National Study. *Social Education*, 49 (6), 545–552.
- Pagaard, S. (2005). Teaching the Nazi Dictatorship: Focus on Youth. *History Teacher*, 38 (2), 189–207.
- Paddock, T. (2016). Spatial Relations and the Struggle for Space: Friedrich Ratzel's Impact on German Education from the Wilhelmine Empire to the Third Reich. *Journal of Educational Media, Memory and Society*, 8 (2), 1–15.
- Priestman, K. (2009). *Illusion of Coexistence: The Waldorf Schools in the Third Reich, 1933–1941*. Ontario: Wilfrid Laurier University.
- Resse, D. (1989). *Growing Up Female in Nazi Germany*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Retter, H. (2019). How William H. Kilpatrick's Project Method Came to Germany: „Progressive Education“ against the Background of American-German Relations before and after 1933. *International Dialogues on Education: Past and Present*, 6 (1), 88–124.
- Stackelberg, R., & Winkle, S. (2002). *The Nazi Germany Sourcebook – an anthology of texts*. New York: Routledge.
- Shirer, W. (2011). *The Rise and Fall on the Third Reich: A History of Nazi Germany*. New York: Resetta Books.
- Schuch, J. (2017). Negotiating the Limits of Upbringing, Education, and Racial Hygiene in Nazi Germany as Exemplified in the Study and Treatment of Sinti and Roma. *Race, Ethnicity and Education*, 20 (5), 609–623.
- Wegner, G. (2004). Mothers of the Race: The Elite Schools for German Girls under the Nazi Dictatorship. *Journal of Curriculum and Supervision*, 19 (2), 169–188.
- Wegner, G. (1995). Buchenwald Concentration Camp and Holocaust Education for Youth in the New Germany. *Journal of Curriculum and Supervision*, 10 (2), 171–188.
- Williams, E. (1993). A Unit on Hitler and Nazism for Advanced Students. *Unterrichtspraxis*, 26 (2), 168–175.

Нирндершки закони, 1934.

Закон о Хитлеровој омладини, 1935.

Закон о обнављању професионалних државних служби, 1938.

ŽIVORAD M. MILENOVIĆ

UNIVERSITY IN PRIŠTINA – KOSOVSKA MITROVICA
TEACHER EDUCATION FACULTY, LEPOSAVIĆ

PETAR Đ. RAJČEVIĆ

UNIVERSITY IN PRIŠTINA – KOSOVSKA MITROVICA
TEACHER EDUCATION FACULTY, LEPOSAVIĆ

SUMMARY

EDUCATIONAL ACTIVITIES IN THE PERIOD OF HITLER'S NATIONAL SOCIALIST YOUTH

This paper reviews the educational activity during Hitler's National Socialist Youth and its two branches: *Hitlerjugend* and *The League of German Girls*. Both of these branches were established during the Weimar Republic, but acquired extreme features after 1933. The Nazis realized early on the importance of educating German youth to achieve the party's strategic goals—creating the pure Aryan race, Germany as the world's leading power in political, military, economic and cultural terms, and the German people to rule the world as the most civilized people with their superior tradition and culture. Educational activities from this period were focused on eugenics, totalitarian, militaristic, racist, ideological, anti-Semitic, occult and other inhuman, anti-human and anti-pedagogical principles. In addition to the numerous negative consequences, it left in the history of pedagogy; it contributed to the destruction of an entire generation of German children and youth. For this reason, there is the need for a more detailed study of this topic in order to warn of the consequences that would occur in the future if education was ever again based on the principles of Hitler's National Socialist Youth in Nazi Germany.

KEYWORDS: education; Nazi Germany; Nazism; *Hitlerjugend*; *The League of German Girls*; eugenics; ideology; racism; anti-Semitism; occultism.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

СЛАЂАНА В. ЋАЛАСАН¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
МЕДИЦИНСКИ ФАКУЛТЕТ ФОЧА

МИЛЕ Г. ВУКОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ

РАДОМИР Б. АРСИЋ³

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ У ПРИЗРЕНУ – ЛЕПОСАВИЋ

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ СПОСОБНОСТИ КОД ДЕЦЕ СА РАЗВОЈНОМ ДИСГРАФИЈОМ

САЖЕТАК. Емпиријски подаци показују да деца са развојном дисграфијом могу испољавати различите сметње у области језичке структуре. Међутим, још увек није утврђено да ли језичке сметње доприносе тешкоћама у овладавању вештином писања или је реч о њиховом удруженом испољавању. Циљ овог рада је да утврђивањем лексичко-семантичких способности код деце са дисграфијом допринесемо сагледавању односа развоја лексичко-семантичке грађе и способности писања. Узорак је обухватио 84 ученика, 42 ученика са развојном дисграфијом и 42 ученика без сметњи у писању. Лексичко-семантичке способности су процењиване Семантичким тестом и Тестом за испитивање говорне развијености.

Истраживање је спроведено у три основне школе у Источној Херцеговини, школске 2016/2017. године. Резултати истраживања су показали да деца са дисграфијом постижу значајно лошије резултате на Семантичком тесту у поређењу са децом без сметњи у писању. Нижа постиг-

¹ calasansladjana@gmail.com

² mile.vukovic@bg.ac.rs

³ radomir.arsic@pr.ac.rs

Рад је примљен 9. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

нућа код деце са развојном дисграфијом уочена су на свим испитиваним лексичким категоријама, као и на укупном скору Семантичког теста.

Резултати Теста за испитивање говорне развијености показују да деца са дисграфијом знатно лошије дефинишу задате појмове у поређењу са својим вршњацима типичног развоја. Закључено је да деца са дисграфијом имају значајно слабије развијене лексичко-семантичке способности од деце типичног развоја. Ови налази указују на потребу пружања додатне подршке у развоју лексикона и богаћењу речника код деце са сметњама у писању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лексичко-семантичке способности; развојна дисграфија; деца млађег школског узраста.

УВОД

Језик је сложен систем знакова, састављен од више хијерархијски организованих нивоа. Језичку структуру чине фонолошки, лексички, граматички (морфологија и синтакса), семантички (лексичка семантика и реченична семантика) и прагматски ниво (Бугарски, 1991). Развој језичке структуре појединца је дуг процес који започиње у првим месецима после рођења, произвођењем гласова чијим комбиновањем се касније формирају речи као самосталне јединице са значењем. Појавом прве речи са значењем започиње семантички развој, који се разматра кроз повећање обима (ширина лексикона) и усвајање значења речи (дубина лексикона). Код деце типичног развоја, фонд речи са узрастом се рапидно увећава, тако да дете узраста четири године употребљава око 1500 речи, док на узрасту од шест-седам година дете активно користи око 3000 речи. Интензиван развој речника наставља се и током школског узраста. Упоредо са повећањем обима речника, са узрастом дете овладава значењским односима међу речима (полисемијом, хомонимијом, антонимијом, синонимијом, метонимијом) (Вуковић, 2015).

Развијеност лексикона се сагледава са аспекта његове „ширине“ и „дубине“, при чему се под „ширином“ подразумева број речи којима појединац располаже, а под „дубином“ познавање значења речи (Norbury, 2004; McGregor et al., 2013). Ширина лексикона се мери утврђивањем експресивног и рецептивног вокабулара појединца, а дубина задацима дефинисања речи, познавањем значењских односа међу речима и др. Знање о лексичким јединицама је хијерархијски организовано у оквиру функционалне лексичко-семантичке мреже (Collins & Quillian, 1969). Ова

мрежа укључује семантичке карактеристике речи, на пример: виноград-грожђе-вино. Семантичка мрежа омогућава појединцу да по потреби активира и препознаје значења речи (Borovsky et al., 2016).

Пол (Paul, 2001) утврђује узрастне норме за разумевање типичних семантичких садржаја код деце предшколског и основношколског узраста енглеског говорног подручја, указујући на најзначајније језичке садржаје које би требало да поседују деца узраста од пет до четрнаест година. Према овој ауторки, на узрасту од пет до седам година долази до реорганизације лексичког знања, од појединачног значења до нивоа семантичке мреже. На узрасту од седам до девет година долази до напредовања у овладавању значењем речи које су специфичне за школски контекст. На овом узрасту деца овладају синонимима и другим лексичким категоријама, као што је полисемија, уз истовремено повећавање капацитета за усвајање и произвођење фигуративног језика. На узрасту од девет до дванаест година језик у школским саставима ученика постаје апстрактнији него језик у разговорном стилу. Наиме, на овом узрасту развија се способност објашњавања односа између више различитих значења једне речи као и способност разумевања најчешћих идиома. На узрасту од 12 до 14 година деца су способна да сажимају дефиниције речи датих у речнику, да објашњавају значења пословица у контексту и да експлицирају значења текста (Paul, 2001).

Писање представља најсложенији облик језичке делатности, који укључује елементе моторичких, манипулативних, кинестетичких, визуелних и аудитивних активности, способност резоновања, као и способност коришћења лингвистичког и нелингвистичког знања (Vuković, 2011). Писање се стиче учењем, тј. поласком детета у школу и започињањем конвенционалне обуке у писању. Међутим, неки елементи неопходни за процес писања развијају се још у раном детињству. На пример, на узрасту од две године деца почињу да експериментишу са „писањем“ (Dinehart, 2015), што се манифестује у форми шкрабања. То су иначе и прва графомоторна искуства деце. Око треће године дете излази из фазе шкрабања и покушава да самостално уобличи графички простор, док четворогодишње дете може да копира дијагоналну линију, прецрта квадрат и копира неколико штампаних слова (Nikolić, 2012). Пураник и Лониген (Puranik & Lonigan, 2011) у резултатима своје студије наводе да око 77% трогодишњака може да напише неколико слова алфабета, док на узрасту од четири и

пет година преко 90% деце успева да напише сва слова. На узрасту од шест година, дете зна да напише своје име и презиме (Nikolić, 2012).

За потпуно овладавање вештином писања, потребно је неколико година формалног образовања (Pontart et al., 2013; Bosga-Storm et al., 2016). На самом почетку конвенционалне обуке у писању акценат се ставља на правилно писање слова (величина и облик), док се касније инсистира на брзини и флуентности при писању (Department for Education, 2013). Систематска обука у писању започиње калиграфском фазом у развоју рукописа, у оквиру које дете подражава графомоторни низ. У првом и другом разреду основне школе писање је само себи циљ, уз упорно вежбање детета да достигне задати модел рукописа. Сматра се да дете може да произведе квалитативно добар рукопис тек након што потпуно овлада способношћу преписивања (Alamargot & Fayol, 2009). У трећем разреду рукопис почиње да се мења, а дете све више обраћа пажњу на садржај написаног текста. Тада писање престаје да буде само себи циљ, па више није битан само естетски изглед рукописа већ и порука коју написани текст носи (Vuković i sar., 2015).

Када дете уђе у систем основног школовања, могу се издвојити знаци који говоре о специфичним тешкоћама у писању. Основни знаци сметњи у писању представљају непотпуно обликовање слова, мешање писаних и штампаних слова у истој речи, нечитак рукопис са словима погрешне величине, недовршене речи или слова, изостављање речи, тешкоће у писању бројева и прецртавању геометријских облика (Reid, 2011). Треба имати у виду да ове грешке нису повезане са непознавањем правописа и да се стално испољавају код деце, без обзира на очувану интелигенцију и сензорну перцепцију, као и уредан језички развој (Semrud-Clickeman, 2005). Када се наведене сметње у писању не превазилазе са узрастом и поред адекватне обуке и додатног вежбања, говоримо о специфичном поремећају у развоју, познатом под називом развојна дисграфија.

Развојна дисграфија је поремећај писаног изражавања за који је карактеристично да је вештина писања знатно испод очекиваног, с обзиром на хронолошки узраст детета, просечну или надпросечну интелигенцију, одговарајуће сензорно и моторно функционисање и адекватне услове за учење (WHO, 1990). Клиничка пракса је показала да нека деца лако превазилазе почетне проблеме које имају при овладавању вештином писања, док код

других остају перзистентни дефицити у овом домену (Overvelde & Hulstijn, 2011). Стога се дијагноза развојне дисграфије најраније може поставити у трећем разреду основне школе, односно након две године формалног образовања, тј. подвргавања детета конвенционалној обуци у писању (Vuković i sar., 2015).

Емпиријски подаци показују да резултати конвенционалне обуке у писању зависе од адекватног и благовременог развоја перцептивних, моторичких и језичких способности (Bosga-Storm et al., 2016). Van Geijlen (Van Galen, 1991) истиче да се у основи писања налази сложена интеграција моторичких процеса нижег реда и когнитивних процеса вишег реда. Када моторички процеси нижег реда постану релативно аутоматизовани, јавља се могућност активирања когнитивних процеса. Когнитивни процеси вишег нивоа укључују пажњу (активирање писања као интенционалног чина) и језичке способности (семантичко проналажење и синтаксичке конструкције). Емпиријски подаци показују да језички дефицити код деце могу ограничити перформансе у писању, те процену писања треба вршити у односу на њихове језичке способности (Prunty & Barnett, 2017). С обзиром на могућу повезаност дефицита у говорном и писаном језику, ми смо за предмет овог рада одабрали испитивање лексичко-семантичких способности код деце са развојном дисграфијом. Мишљења смо да утврђивање дефицита на нивоу лексичко-семантичких способности доприноси ширем посматрању развојне дисграфије, што може имати одређени теоријски и практични значај.

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Циљ овог истраживања је био да се утврде лексичко-семантичке способности код деце са развојном дисграфијом. Да би се реализовао постављени циљ истраживања извршено је поређење лексичко-семантичких способности код деце са дисграфијом и деце без сметњи у писању. Лексичко-семантичке способности су разматране и у односу на календарски узраст испитаника.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

УЗОРАК Првобитни узорак се састојао од 461 испитаника трећих (151), четвртх (153) и петих (157) разреда три основне школе на подручју Републике Српске, ОШ „Свети Сава“ и „Веселин Маслеша“ у Фочи, и ОШ „Свети Сава“ у Билећи. Од укупног броја ученика, тестом за

процену дисграфичности рукописа и језичком анализом сваког појединачног рукописа, издвојен је подзорак од 42 испитаника са дисграфијом, узраста од 8 до 11 година, оба пола. Ови испитаници чинили су експерименталну групу. Контролна група се састојала од 42 деце истог узраста, типичног развоја, без сметњи у писању и у језичком развоју. Групе су уједначене према полу ($\chi^2=0,000$, $df=1$, $p=1,000$) и узрасту ($\chi^2=0,000$, $df=1$, $p=1,000$). У истраживању је учествовало 16,7% девојчица и 83,3% дечака, што према савременим сазнањима и чини реалну полну структуру деце са дисграфијом. Испитаници су према узрасту сврстани у две групе. У прву групу укључено је 48 (57,1%) испитаника узраста од 8 до 9,6 година, а у другу групу 36 (42,9%) испитаника узраста од 9,7 до 11 година.

Сви испитаници обухваћени истраживањем били су просечних или натпросечних интелектуалних способности, без присуства тежег оштећења слуха, вида, моторичких или телесних оштећења. Из педагошко-психолошке документације преузети су подаци о нивоу интелектуалног функционисања, а подаци о моторичким, аудитивним и визуелним способностима преузети су из медицинске документације испитаника обухваћених истраживањем.

ИНСТРУ- МЕНТИ

Процена писања у овом истраживању извршена је помоћу Теста за процену дисграфичности рукописа (Ayiriagerra i Ozias, 1992), који је преузет из француског језика и прилагођен српском говорном подручју (Ћордић и Бојанин, 2011). Тест се састоји из две скале: Скале за процену зрелости рукописа и Скале за процену дисграфичности рукописа.

Скала за процену зрелости рукописа има 30 обележја подељених у два дела. Први део скале – означен словом F – чини 14 обележја која карактеришу инфантилне форме рукописа, типичне за децу која тек почињу са обуком писања. Други део скале (M) садржи 16 обележја, помоћу којих се идентификују патолошке форме рукописа. Приликом оцењивања рукописа, испитивач свако обележје може да оцени са 0, 0,5 или 1 поеном, при чему 0 репрезентује најбољи, а 1 најлошији резултат. Добијена оцена (поен) множи се са коефицијентом који је различит за свако посматрано обележје. Коефицијент говори о значају појединачног обележја за квалитет рукописа. На тај начин се добија скор који репрезентује степен зрелости рукописа. Зрелост рукописа је даље анализирана у односу на утврђене узрасне норме (Ћордић и Бојанин, 2011).

На основу резултата закључује се да ли зрелост рукописа одговара узрасту или је испод узрасног нивоа.

Скала за процену дисграфичности рукописа садржи 25 обележја подељених у три групе. Прва група обележја (има их 7) служи за процену просторне организованости рукописа у целини; друга група (има их 13) се односи на процену спретности при извођењу низа слова; трећа група обележја (има их 5) открива грешке у форми и пропорцијама слова. Свако дисграфично обележје носи одређени број поена на основу којих се закључује да ли се ради о: изразито дисграфичном рукопису (19 и више поена); дисграфичном рукопису (14 и више поена); нечитком рукопису (10 до 13,5 поена) или пак о складном рукопису (испод 10 поена). На основу процене дисграфичности рукописа утврђена је графомоторна дисграфија.

Језичка дисграфија утврђена је на основу анализе садржаја писаних узорака добијених од испитаника. Анализирана је појава грешака: а) на нивоу слова и слога; б) на нивоу речи; ц) на нивоу реченице.

- а) *Грешке на нивоу слова и слога* сврстана су изостављања, премештања, додавања слова или слога, замене и мешања слова, персеверације и антиципације. Грешке персеверације су „понављање“ слова или слога унутар речи, а грешке антиципације подразумевају писање погрешне речи у односу на циљану реч, због замене почетних фонема (нпр. гогор уместо логор).
- б) *Грешке на нивоу речи* су растављено писање делова исте речи, састављено писање неколико речи, ремећење граница између речи.
- ц) *Грешке на нивоу реченице* су грешке повезивања речи унутар реченице и неисправна интерпункција. Ове грешке су честе код деце са недовољно развијеним језичким способностима (на пример: Обасјаним сунцем град је веома леп).

За процену лексичко-семантичких способности коришћена су два теста: Семантички тест (Владисављевић, 1983) и Тест за испитивање говорне развијености (Васић, 1988). Семантички тест садржи 40 речи-стимулуса, подељених у четири лексичке категорије: 1. Хомоними; 2. Антоними; 3. Синоними; 4. Метоними. Свака лексичка категорија садржи по 10 речи-стимулуса. У категорији хомонима код испитаника се процењује способност откривања више значења једне речи (суд, сто, лист и др.). У кате-

горији антонима, од испитаника се захтева да на задату реч-стимулус (живот, здравље, срећа и др.) каже реч супротног значења. У оквиру категорије синонима, од испитаника се тражи да пронађе различите речи којима се изражава исто значење (врт, соба, дом и др.). У четвртој категорији метонима, код испитаника се процењује способност разумевања пренесеног значења речи (пуж, злато, зец и др.). Скоровање се врши тако што за сваки тачан одговор испитаник добија 1 поен. Уколико испитаник пронађе више речи на задату реч-стимулус, тачни одговори за ту реч се сабирају. Сабирањем тачних одговора за сваку лексичку категорију понаособ, одређује се да ли је употреба дате категорије одговарајућа за узраст, или је испод норми за календарски узраст испитаника. Затим се сабира укупан број тачних одговора на свим лексичким категоријама, што представља укупан резултат Семантичког теста. Овај тест није стандардизован, али се веома дуго примењује у истраживачке сврхе на српском говорном подручју са циљем сагледавања нивоа развијености лексичко-семантичке структуре код деце са сметњама и поремећајима у развоју. Као резултат дугогодишње примене, утврђене су оквирне норме за децу млађег школског узраста које говоре да се семантички развој говора одвија из године у годину код млађег школског узраста и да минималан број позитивних одговора у целини расте са узрастом. Укупан резултат добијен на Семантичком тесту може да одговара узрасту испитаника или да буде испод или изнад његовог узраста, што закључујемо на основу увида у збирну табелу успешности усвајања различитих категорија речи (Ђордић и Бојанин, 2011).

Тест за испитивање говорне развијености је тест дефинисања речи. Састоји се од 5 најфреквентнијих именица узетих из дечијег речника, које се одликују високом фреквенцијом и познатошћу значења: човек, мајка, кућа, сунце, живот. Од испитаника се тражи да дефинише наведене речи. Скоровање се врши на основу квалитативне анализе одговора и дужине дефиниције. Квалитативном анализом се процењује да ли је дати одговор детета у форми омисије, ехолалије, погрешног одговора, функционалне дефиниције, литерарне дефиниције, описне дефиниције, или логичке дефиниције I и II. У зависности од развијености дефиниције, испитаници добијају од нула до седам поена. Нула поена за омисије, испуштање одговора или одговор: не знам. Један поен за ехолаличан/поновљен одговор (мајка је мајка). Два поена за погрешан одговор (мајка је баба). Три поена за функционалну де-

финицију (мајка пере). Четири поена за афективно-литерарну дефиницију (сунце је сјај). Пет поена за дескриптивну, описну дефиницију (сунце је топло, може да буде округло). Шест поена за логичку дефиницију I која садржи само општи појам (човек је живо биће) или само карактеристичну особину појма (човек је што говори). Седам поена за потпуну логичку дефиницију II која садржи и општи појам и карактеристичну особину (човек је живо биће које може да говори).

Дужина дефиниције добија се рачунањем аритметичке средине броја употребљених речи приликом дефинисања сваког од пет појмова. Тест дефинисања такође није стандардизован, али се на српском говорном подручју дуго користи као инструмент за истраживање нивоа лексичко-семантичког развоја код деце. Ауторка теста утврдила је норме за децу млађег школског узраста, истичући да се језичка структура дефиниције усваја врло рано и да тај тип реченичне структуре дете има развијен већ на предшколском нивоу. Оно што се мења при дефинисању је опсег реченице, њена дужина и сложеност, опсег семантичког поља поновљених и нових речи као и употреба различитих граматичких категорија и облика. Показало се да за сваки од испитиваних узраста постоји типичан вид дефинисања, што не искључује могућност да се и други типови дефиниција могу срести на свим узрастима (Васић, 1988).

ТОК ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је обављено у две фазе. У првој фази тестирана је способност писања код деце трећих, четвртих и петих разреда. Тестирање је извршено групно у учионици школе коју су деца похађала и трајало је један школски час. Деца су имала диктат, препис и састав на задату тему, са паузом од пет до десет минута између задатака. Испитивач је деци најпре диктирао текст „Драги другови и другарице“. Након тога је исти текст написао на табли ћириличним словима, а од испитаника је тражено да препишу дати текст. На крају је испитивач од ученика захтевао да напишу састав на тему „Један мој доживљај“. Сваки задатак писања испитаници су вршили на папиру формата А4 без линија, графитном оловком, при чему коришћење гумице није било дозвољено. Помоћу Скале за процену зрелости и нивоа дисграфичности рукописа и на основу језичке анализе писаних узорака издвојили смо две групе деце: 1) са дисграфијом (експериментална група); 2) без дисграфије (контролна група).

Након почетне процене и формирања експерименталне и контролне групе испитаника, приступили смо другој фази истраживања која је подразумевала процену лексичко-семантичких способности код деце са дисграфијом и контролне групе деце. Тестирање лексичко-семантичких способности испитаника извршено је помоћу Семантичког теста и Теста за испитивање говорне развијености. Ово испитивање је обављено индивидуално, у просторији изолованој од буке. На почетку тестирања, сваком испитанику је дато упутство за решавање задатака теста. Одговоре испитаника бележио је испитивач у посебно припремљене формуларе и анализирао их након завршеног испитивања.

АНАЛИЗА ПОДАТАКА

Статистичка анализа података је урађена помоћу SPSS 20.0 софтверског статистичког пакета. Од непараметријских статистичких тестова коришћен је χ^2 -тест, док је од параметријских тестова коришћен т-тест независних узорака. Као ниво статистичке значајности разлика, узета је уобичајена вредност $p < 0,05$. За приказивање просечних вредности коришћене су методе дескриптивне статистике. Подаци су приказани табеларно и графиконом.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Подаци у табели 1 показују да постоји високо статистички значајна разлика између две групе испитаника у погледу употребе хомонима ($\chi^2=17,303$; $p=0,001$), антонима ($\chi^2=17,438$; $p=0,001$), синонима ($\chi^2=19,222$; $p=0,001$) и метонима ($\chi^2=25,205$; $p=0,001$), при чему испитаници са дисграфијом све испитиване категорије употребљавају испод узрасног нивоа и остварују значајно ниже резултате у поређењу са испитаницима без сметњи у писању (Табела 1).

СЕМАНТИЧКИ ТЕСТ	ИСПИТАНИЦИ СА ДИСГРАФИЈОМ БРОЈ (%)	ИСПИТАНИЦИ БЕЗ СМЕТЊИ У ПИСАЊУ БРОЈ (%)	УКУПАН БРОЈ (%)	χ^2 - F	p
ХОМОНИМИ					
Употреба испод узраста	20 (23,8)	3 (3,6)	23 (27,4)		
Употреба одговара узрасту	22 (26,2)	39 (46,4)	61 (72,6)	17,303	0,001

ТАБЕЛА 1: РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ИСПИТАНИКА СА ДИСГРАФИЈОМ И ИСПИТАНИКА БЕЗ СМЕТЊИ У ПИСАЊУ У УПОТРЕБИ ЛЕКСИЧКИХ КАТЕГОРИЈА СЕМАНТИЧКОГ ТЕСТА

АНТОНИМИ					
Употреба испод узраста	28 (33,3)	9 (10,7)	37 (44)	17,438	0,001
Употреба одговара узрасту	14 (16,7)	33 (39,3)	47 (56)		
СИНОНИМИ					
Употреба испод узраста	33 (39,3)	13 (15,5)	46 (54,8)	19,222	0,001
Употреба одговара узрасту	9 (10,7)	29 (34,5)	38 (45,2)		
МЕТОНИМИ					
Употреба испод узраста	32 (38,1)	9 (10,7)	41 (48,8)	25,205	0,001
Употреба одговара узрасту	10 (11,9)	33 (39,3)	43 (51,2)		

ТАБЕЛА 1:РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ИСПИТАНИКА СА ДИСГРАФИЈОМ И ИСПИТАНИКА БЕЗ СМЕТЊИ У ПИСАЊУ У УПОТРЕБИ ЛЕКСИЧКИХ КАТЕГОРИЈА СЕМАНТИЧКОГ ТЕСТА

Графикон 1. показује разлике у укупном скору оствареном на Семантичком тесту између испитаника са дисграфијом и испитаника без сметњи у писању. Између две групе испитаника уочена је висока статистички значајна разлика ($\chi^2=37,271$; $p=0,001$) у резултатима укупног скору, при чему је значајно већи проценат испитаника са дисграфијом остварио укупан скор испод нивоа очекиваног за узраст (Графикон 1).

($\chi^2=37,271$; $p=0,001$)

Графикон 1: Разлике у укупном скору Семантичког теста између испитаника са дисграфијом и испитаника без сметњи у писању

У Табели 2. приказане су разлике у способности дефинисања појмова између испитаника са дисграфијом и испитаника без сметњи у писању на Тесту за испитивање говорне развијености. Добијени резултати показују да постоји висока статистички значајна разлика у способности дефинисања појмова „човек“ и „сунце“ између тестираних група испитаника. Иако је дескриптивна анализа одговора добијених при дефинисању појмова „мајка“, „живот“ и „кућа“ показала да се испитаници са дисграфијом налазе на нижем нивоу у односу на испитанике без сметњи у писању, анализа добијених података је показала да добијена разлика није статистички значајна (Табела 2).

Тип дефиниције										
Појам	Омисија Број (%)	Ехолалија Број (%)	Погрешан одговор Број (%)	Функционална дефиниција Број (%)	Литерална дефиниција Број (%)	Описана дефиниција Број (%)	Логичка Дефиниција 1 Број (%)	Логичка Дефиниција 2 Број (%)	χ^2 - F	p
Човек Е* К**	7 (8,3) 1 (1,2)	2 (2,4) 0 (0)	5 (6) 1 (1,2)	0 (0) 0 (0)	3 (3,6) 1 (1,2)	22 (26,2) 32 (38,1)	2 (2,4) 0 (0)	2 (2,4) 7 (8,3)	18,519	0,005
Мајка Е К	5 (6) 0 (0)	9 (10,7) 4 (4,8)	6 (7,1) 5 (6)	0 (0) 0 (0)	2 (2,4) 1 (1,2)	4 (4,8) 8 (9,5)	11 (13,1) 14 (16,7)	5 (6) 9 (10,7)	11,184	0,131
Живот Е К	17 (20,2) 22 (26,2)	11 (13,1) 4 (4,8)	11 (13,1) 5 (6)	2 (2,4) 6 (7,1)	0 (0) 2 (2,4)	1 (1,2) 2 (2,4)	0 (0) 1 (1,2)	0 (0) 0 (0)	12,271	0,092
Кућа Е К	1 (1,2) 0 (0)	1 (1,2) 0 (0)	1 (1,2) 0 (0)	3 (3,6) 2 (2,4)	3 (3,6) 3 (3,6)	7 (8,3) 5 (6)	18 (21,4) 10 (11,9)	8 (9,5) 22 (26,2)	12,352	0,090
Сунце Е К	0 (0) 0 (0)	2 (2,4) 0 (0)	12 (14,3) 4 (4,8)	1 (1,2) 3 (3,6)	8 (9,5) 4 (4,8)	7 (8,3) 7 (8,3)	8 (9,5) 9 (10,7)	4 (4,8) 15 (17,9)	14,761	0,022

ТАБЕЛА 2: РАЗЛИКЕ У СПОСОБНОСТИ ДЕФИНИСАЊА ПОЈМОВА ИЗМЕЂУ ИСПИТАНИКА СА ДИСГРАФИЈОМ И ИСПИТАНИКА БЕЗ СМЕТЊИ У ПИСАЊУ

* Експериментална група (испитаници са дисграфијом)

** Контролна група (испитаници без сметњи у писању)

У Табели 3. приказане су разлике у дужини дефиниције између испитаника са дисграфијом и испитаника без сметњи у писању. Дужина дефиниције добијена је рачунањем аритметичке средине укупног броја речи употребљених приликом дефинисања сваког од пет појмова Теста за испитивање говорне развијености. Статистички значајна разлика између две групе испитаника нађена је код речи „човек“, „мајка“, „кућа“ и „сунце“, при чему су испитаници без сметњи у писању имали значајно дужу дефиницију ових појмова. За реч „живот“ није уочена статистички значајна разлика између две групе испитаника (Табела 3).

Појмови	ИСПИТАНИЦИ СА ДИСГРАФИЈОМ AS(SD)	ИСПИТАНИЦИ БЕЗ СМЕТЊИ У ПИСАЊУ AS(SD)	<i>t</i>	<i>p</i>
ЧОВЕК	5,69 (4,00)	9,07 (4,93)	-3,450	0,001
МАЈКА	7,00 (3,50)	11,47 (4,44)	-5,123	0,001
ЖИВОТ	3,07 (3,58)	4,59 (5,86)	-1,436	0,156
КУЋА	5,85 (2,41)	8,14 (4,78)	-2,763	0,008
СУНЦЕ	6,50 (3,50)	9,66 (5,15)	-3,294	0,002

ТАБЕЛА 3: РАЗЛИКЕ У ДУЖИНИ ДЕФИНИЦИЈА ИЗМЕЂУ ИСПИТАНИКА СА ДИСГРАФИЈОМ И ИСПИТАНИКА БЕЗ СМЕТЊИ У ПИСАЊУ

Утицај узраста на употребу лексичких категорија Семантичког теста је испитиван посебно у оквиру групе испитаника са дисграфијом (Табела 4) и групе испитаника без сметњи у писању (Табела 5). Између две старосне групе испитаника није уочена статистички значајна разлика у погледу употребе хомонима и синонима, како код испитаника са дисграфијом, тако и код испитаника без сметњи у писању. У категорији антонима уочено је да млађи испитаници са дисграфијом (8–9,6 година) у значајно већем проценту употребљавају антониме испод узраста у односу на испитанике старијег узраста (9,7–11 година) и та разлика је статистички значајна ($\chi^2=4,725$; $p=0,030$). Када је у питању употреба метонима, статистички значајна разлика између две старосне групе испитаника уочена је и код испитаника са дисграфијом ($\chi^2=5,250$; $p=0,022$) и код испитаника без сметњи у писању ($\chi^2=8,145$; $p=0,004$). Овај налаз показује да се употреба антонимије и метонимије на испитиваним узрастним нивоима развија без обзира да ли деца имају сметње у писању или не, с тим што деца са

дисграфијом остварују просечно лошије резултате у односу на своје вршњаке без сметњи у писању (Табела 4. и 5).

СЕМАНТИЧКИ ТЕСТ	УЗРАСТ ИСПИТАНИКА		УКУПАН БРОЈ (%)	χ^2 - F	p
	8-9,6 ГОДИНА БРОЈ (%)	9,7-11 ГОДИНА БРОЈ (%)			
ХОМОНИМИ					
Употреба испод узраста	14 (33,3)	6 (14,3)	20 (47,6)	0,038	0,845
Употреба одговарајућа да узраст	16 (38,1)	6 (14,3)	22 (52,4)		
АНТОНИМИ					
Употреба испод узраста	17 (40,5)	11 (26,2)	28 (66,7)	4,725	0,030
Употреба одговарајућа да узраст	13 (31)	1 (2,4)	14 (33,3)		
СИНОНИМИ					
Употреба испод узраста	22 (52,4)	11 (26,2)	33 (78,6)	1,711	0,191
Употреба одговарајућа да узраст	8 (19)	1 (2,4)	9 (21,4)		
МЕТОНИМИ					
Употреба испод узраста	20 (47,6)	12 (28,6)	32 (76,2)	5,250	0,022
Употреба одговарајућа да узраст	10 (23,8)	0 (0)	10 (23,8)		

ТАБЕЛА 4: ДИСТРИБУЦИЈА ИСПИТАНИКА СА ДИСГРАФИЈОМ ПРЕМА УЗРАСТУ И УПОТРЕБИ ЛЕКСИЧКИХ КАТЕГОРИЈА СЕМАНТИЧКОГ ТЕСТА

СЕМАНТИЧКИ ТЕСТ	УЗРАСТ ИСПИТАНИКА		УКУПАН БРОЈ (%)	χ^2 - F	p
	8-9,6 ГОДИНА БРОЈ (%)	9,7-11 ГОДИНА БРОЈ (%)			
ХОМОНИМИ					
Употреба испод узраста	1 (2,4)	2 (4,7)	3 (7,1)	2,297	0,130
Употреба одговарајућа да узраст	29 (69,1)	10 (23,8)	39 (92,9)		
АНТОНИМИ					
Употреба испод узраста	7 (16,7)	2 (4,8)	9 (21,4)	2,224	0,634
Употреба одговарајућа да узраст	23 (54,8)	10 (23,8)	33 (78,6)		

ТАБЕЛА 5: ДИСТРИБУЦИЈА ИСПИТАНИКА БЕЗ СМЕТЊИ У ПИСАЊУ ПРЕМА УЗРАСТУ И УПОТРЕБИ ЛЕКСИЧКИХ КАТЕГОРИЈА СЕМАНТИЧКОГ ТЕСТА

СИНОНИМИ					
Употреба испод узраста	7 (16,7)	6 (14,3)	13 (31)	2,852	0,091
Употреба одговарајућа да узраст	23 (54,8)	6 (14,3)	29 (69)		
МЕТОНИМИ					
Употреба испод узраста	3 (7,1)	6 (14,3)	9 (21,4)	8,145	0,004
Употреба одговарајућа да узраст	27 (64,3)	6 (14,3)	33 (78,6)		

ТАБЕЛА 5: ДИСТРИБУЦИЈА ИСПИТАНИКА БЕЗ СМЕТЊИ У ПИСАЊУ ПРЕМА УЗРАСТУ И УПОТРЕБИ ЛЕКСИЧКИХ КАТЕГОРИЈА СЕМАНТИЧКОГ ТЕСТА

ДИСКУСИЈА

Полазећи од претпоставке да је за стицање способности писања значајна развијеност скоро свих елемената језичке структуре, ми смо се у овом раду определили да истражимо лексичко-семантичке способности код деце са развојном дисграфијом. У истраживању су у ову сврху коришћена два теста, Семантички тест којим је процењивано познавање значењских односа међу речима и Тест за испитивање говорне развијености којим је испитивана способност дефинисања појмова, односно квалитет и дужина добијених дефиниција.

Резултати овог истраживања су показали да су деца са дисграфијом остварила значајно нижа постигнућа на Семантичком тесту у поређењу са децом без сметњи у писању. Подробнијом анализом добијених резултата утврђено је да деца са дисграфијом испољавају тешкоће у проналажењу хомонима, синонима, антонима, као и у разумевању пренесеног значења речи. Наши резултати у одређеном смислу потврђују резултате ранијих истраживања на српском језичком подручју. Тако на пример Бракус (Brakus, 2003) у резултатима свог истраживања о развојним дислексијама и дисграфијама, код деце узраста од осам до једанаест година, наводи да укупан број одговора у оквиру Семантичког теста у категоријама антонима, синонима и метонима зависи од присуства дисграфије. Када су у питању хомоними, у резултатима наведене студије евидентиран је утицај и дисграфије и узраста на развијеност ове лексичке категорије (Brakus, 2003).

Ми смо у овом раду настојали да испитамо утицај узраста на способност употребе лексичких категорија Семантичког теста код испитаника са дисграфијом и испитаника без сметњи у писању. Упоређени су резултати између две узрасне групе, при чему су прву групу чинили испитаници узраста од 8 до 9,6 година, а

другу испитаници између 9,7 и 11 година. Поређењем резултата остварених у оквиру појединачних лексичких категорија између испитаника млађег и старијег узраста показано је да се лексички односи развијају код обе групе испитаника, како код испитаника са дисграфијом, тако и код испитаника без сметњи у писању. Евидентно је да се број речи са узрастом повећава у свим лексичким категоријама код обе групе испитаника. Међутим и поред уоченог тренда развоја, разлике у употреби хомонима и синонима нису статистички значајне нити код испитаника са дисграфијом, нити код испитаника без сметњи у писању. Према томе, наши резултати нису у сагласности са резултатима истраживања које је показало да се способност познавања лексичких односа: хомонима, антонима, синонима и метонима код ученика млађег школског узраста са узрастом значајно повећава (Stevanović i Lazarević, 2014). Изостанак значајног повећања употребе испитиваних лексичких категорија између испитаника млађег и старијег узраста указује на одређени степен стагнације у развоју лексичко-семантичких способности код испитаника обухваћених овим истраживањем.

Наши налази су у сагласности са резултатима других аутора, који су такође уочили стагнацију у развоју језичких способности код деце млађег школског узраста (Kašić, 2002; Gligorović i sar., 2005; Gligorović, 2012). Тако, на пример, Кашић (2002) наводи да се језичка компетенција на млађем школском узрасту не проширује постепено, већ да се уочава нагли скок између осме и девете године, а стагнација између девете и десете године живота детета. У прилог појаве платоа у развоју лексичко-семантичких способности говоре и резултати ранијих истраживања. Васић (1988) утврђује да постоји позитиван тренд повећања семантичког поља за све појмове од трећег до седмог разреда, осим за два кризна узраста четврти/пети и седми разред, на којима се јавља појава платоа или пад фреквенција у односу на претходни узраст. Будући да највећи проценат старије групе испитаника у нашем истраживању чине деца четвртог разреда, и да добијене разлике између ове групе деце и деце млађег школског узраста нису статистички значајне, може се закључити да се у четвртом разреду не дешавају значајне промене у домену лексичко-семантичких способности.

Када је у питању употреба антонима, у групи деце без сметњи у писању, нису утврђене статистички значајне разлике између две узрасне групе. Наши налази говоре у прилог подацима према

којима деца типичног развоја достижу свој максимум у употреби антонима на узрасту између осам и девет година (Ђордић и Бојанин, 2011). С обзиром на то да је категорија антонима у групи деце без сметњи у писању била развијена већ на млађем испитиваном узрасту, било је очекивано што евидентиране разлике на старијем узрасту у погледу усвојености антонима нису статистички значајне. С друге стране, наши резултати су показали да се у групи деце са дисграфијом број одговора у категорији антонима са узрастом повећава. Ови налази сугеришу да деца са дисграфијом тек након навршених девет и по година достижу максималне вредности у категорији антонима, које деца типичног развоја остварују на узрасту између осам и девет година. Према томе, можемо рећи да деца са дисграфијом касне у овладавању антонимима за својим вршњацима, али да се њихово знање о антонимији са узрастом повећава.

У погледу употребе метонима, код деце са дисграфијом, као и код деце без поремећаја писања, пронађена је статистички значајна разлика између две старосне групе. Као што је и очекивано, старији испитаници обе групе постижу боље резултате у употреби метонима, у поређењу са млађом групом испитаника. Наши резултати показују да се пренесено значење речи развија касније од других лексичких односа: хомонимије, синонимије и антонимије. У прилог томе говоре и подаци из литературе. Тако на пример, Владисављевић (1983) истиче да само 37% ученика првог разреда открива пренесено значење речи садржаних у категорији метонима Семантичког теста. Други аутори наводе да деца узраста од осам година почињу да разумеју пренесено значење речи, али да се тек на узрасту од 11 година објашњења метафоричких исказа приближавају објашњењима која дају одрасли (Бројчин, 2003). Наиме, метоними који захтевају знатно већу развијеност мишљења на представном плану, развијају се касније и деца их схватају после једанаесте године, са развојем формалних операција (Ђордић и Бојанин, 2011). Наши резултати показују да се способност разумевања пренесеног значења речи развија са узрастом, како код испитаника са дисграфијом, тако и код испитаника без сметњи у писању. Да се са узрастом повећава способност разумевања пренесеног значења речи показали су и резултати раније поменутог истраживања (Стевановић и Лазаревић, 2014), спроведеног на српском језичком подручју код деце млађег школског узраста.

Процена способности дефинисања појмова је извршена помоћу Теста за испитивање говорне развијености којим се од детета тражи да дефинише пет фреквентних речи: човек, мајка, живот, кућа и сунце. Резултати су анализирани за сваку реч појединачно. Према подацима нашег истраживања, већина испитаника са дисграфијом као и испитаника без сметњи у писању, реч „човек“ дефинише описно, тј. у форми описне дефиниције (Човек има руке, ноге...). Слични подаци су добијени и у ранијим истраживањима. Тако на пример, ауторка овог теста С. Васић (1988) наводи да деца школског узраста појам „човек“ дефинишу са најмање разноврсним речником. С друге стране, реч „мајка“ представља појам са највећим афективним засићењем па самим тим има и високу подстицајну вредност при грађењу дефиниција (Васић, 1988). Наши резултати такође показују да је реч мајка веома подстицајна за дефинисање у обе групе испитаника. Наиме, већина испитаника са дисграфијом, као и испитаника без поремећаја писања реч мајка дефинише логичком дефиницијом I. Занимљив је податак да за реч „живот“, највећи број деце са дисграфијом као и деце без сметњи у писању, није дао никакав одговор. Реч „живот“ је апстрактан појам, по чему се и разликује од других задатих речи на тесту, којима се означавају конкретни појмови. Према томе, претпостављамо да је апстрактност овог појма узрок његовог неуспешног дефинисања од стране ученика млађег школског узраста. Наши резултати су у сагласности са резултатима саме ауторке Теста за испитивање говорне развијености, која је такође утврдила највеће одсуство одговора при дефинисању најапстрактнијих појмова, док за најконкретнији и искуству најближи појам „кућа“, испитаници у највећем броју случајева имају одговор (Васић, 1988). Ово је потврђено и у резултатима нашег истраживања, где је за конкретан појам „кућа“, највећи број деце са дисграфијом дао одговор у виду логичке дефиниције I, док су деца без сметњи у писању најчешће наводила потпуну, логичку дефиницију овог појма. На основу ових налаза можемо закључити да су деца без сметњи у писању на већем степену развија дефиниције у односу на децу са дисграфијом, чак и када је у питању дефинисање конкретних појмова. Значајна статистичка разлика између две групе испитаника је уочена и приликом дефинисања појма „сунце“, при чему највећи проценат деце без сметњи у писању даје одговор у виду логичке дефиниције II, док је исти квалитет дефиниције имало само 4,8% деце са дисграфијом. Као што наводи Васић (1988), дефиниција појма „сунце“ учи

се у школи, па се његово дефинисање не заснива на непосредном искуству и потреби да се тај појам лично и самостално дефинише. Највећи проценат деце са дисграфијом укључене у ово истраживање је при дефинисању појма „сунце“ дало погрешан одговор. На основу квалитета њиховог одговора можемо претпоставити да су ова деца слабије усвојила дефиницију појма сунце коју уче у школи, што поткрепљује резултате истраживања које говори о лошијим школским постигнућима и лошијем општем успеху деце са тешкоћама у читању и писању (Blaži i Banek, 1998).

На Тесту за процену говорне развијености, између две групе испитаника је уочена и висока статистички значајна разлика у просечној дужини дефиниција, у корист деце без сметњи у писању, што такође говори да се ова деца налазе на вишем степену развоја дефинисања појмова у односу на децу са дисграфијом. Наши резултати су у складу са налазима студије о лексичко-семантичким способностима деце старијег школског узраста са поремећајима у говорном и језичком развоју, у оквиру које је такође коришћен Тест за испитивање говорне развијености (Аврамовић и сар., 2012). У резултатима ове студије се истиче да су ученици типичног развоја употребљавали већи број речи при дефинисању појмова у односу на ученике са сметњама у читању и писању.

Свеукупна анализа резултата нашег истраживања говори у прилог дефицита лексичко-семантичких способности код деце са дисграфијом. Ови налази сугеришу на могући коморбидитет сметњи у лексичко-семантичком развоју и сметњи у писању. Могуће је да деца са дисграфијом имају слабије развијену семантичку мрежу што им отежава приступ семантичким карактеристикама речи. Полазећи од чињенице да је наше знање о лексичким јединицама представљено у форми хијерархијски организоване семантичке мреже (Collins & Quillian, 1969), при активацији неког лексичког појма активирају се све семантичке карактеристике које дати појам садржи (Patterson, 2007). Како се богатство речника, тј. његова дубина интензивно развија током раног школског узраста, могуће је да деца са дисграфијом испољавају слабија постигнућа на тестовима за процену лексичко-семантичке развијености због ограничених способности изражавања писаним путем. С друге стране, могуће је да деца са дисграфијом имају сметње у развоју појединих аспеката језичке структуре, упоредо са тешкоћама у овладавању графомоторним способностима. Стога би будућа истраживања требало усмерити у правцу

утврђивања природе дефицита у лексичко-семантичком развоју код деце са дисграфијом. Тиме би се допринело обухватнијем сагледавању феноменологије развојних сметњи у писању и адекватнијем приступу третману и образовању деце са овим сметњама.

Једно од ограничења ове студије јесте релативно мали узорак, те би будућа истраживања требало извршити на већем броју испитаника. Друго ограничење односи се на недостатак психометријских карактеристика примењених тестова. Стога би у будућим истраживањима требало користити додатне тестове за процену лексичко-семантичке структуре. Такође би било значајно спровођење лонгитудиналног истраживања односа развоја графомоторних и лексичко-семантичких способности, почев од предшколског узраста па све до периода када се може поставити дијагноза развојне дисграфије.

ЗАКЉУЧЦИ И ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ

Резултати нашег истраживања показују да деца са развојном дисграфијом имају дефиците лексичко-семантичких способности. Дефицити се испољавају на плану свих испитиваних лексичких односа: синонима, хомонима, антонима и метонима, као и на задацима дефинисања појмова. Наши налази показују да деца са развојном дисграфијом имају значајно слабије развијено знање о речима и њиховим међусобним односима.

Познато је да са поласком у школу деца значајно обogaћују свој лексикон. Савладавањем садржаја из матерњег језика она овладавају семантичким карактеристикама речи. Један од основних начина богаћења речника јесу писани састави. Будући да деца са развојном дисграфијом имају изражене тешкоће у писању самосталних састава, могуће је да их то омета у лексичко-семантичком развоју. С друге стране, могуће је да перзистирање раних сметњи у лексичко-семантичком развоју на школском узрасту ремети функционисање семантичке мреже, што им онемогућава лако проналажење одговарајућих лексичких јединица при писању. Посматрано из тог угла, ниво развијености лексичко-семантичких способности може бити један од показатеља успешности овладавања вештином писања код деце.

Резултати овог истраживања имплицирају потребу за додатним подстицањем лексичко-семантичког развоја код деце која на предшколском узрасту испољавају сметње у области графомото-

рике. Истовремено код деце са сметњама у писању на школском узрасту треба додатно радити на развијању лексичко-семантичких способности, путем усменог облика језичког изражавања. Неопходно је да деца са недовољно развијеним лексичко-семантичким способностима буду на време препозната и обухваћена стимулативним и корективним вежбама, ради превенције продубљивања језичких сметњи и њиховог одражавања на способност читања и писања и даљи академски успех ученика.

-
- ЛИТЕРАТУРА Avramović, I., Vuković, M., Vuković, I. (2012). Leksičko-semantičke sposobnosti adolescenata sa poremećajima u govornom i jezičkom razvoju. *Beogradska defektološka škola*, 18 (3), 487–503.
- Alamargot, D. & Fayol, M. (2009). Modeling the development of written composition. In: R. Beard, D. Myhill, M. Nystrand, J. Riley (Eds.), *Handbook of Writing Development* (23–47). London: Sage.
- Blaži, D. i Banek, Lj. (1998). Posebne jezične teškoće – uzrok školskom neuspjehu?. *Revija za rehabilitacijska istraživanja*, 34 (2), 183–190.
- Borovsky, A., Ellis, E. M., Evans, J. L., Elman, J. L. (2016). Semantic structure in vocabulary knowledge interacts with lexical and sentence processing in infancy. *Child development*, 87 (6), 1893–1908.
- Bosga-Stork, I. M., Bosga, J., Ellis, J. L., Meulenbroek, R. G. (2016). Developing interactions between language and motor skills in the first three years of formal handwriting education. *British Journal of Education, Society & Behavioural Science*, 12 (1), 1–13.
- Brakus, R. (2003). *Razvojne disleksije i disgrafije*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Brojčin, B. (2003). *Nivo razumevanja govora, govorne produkcije i čitanja učenika sa lakom mentalnom retardacijom od II do IV razreda osnovne škole (odbranjena magistarska teza)*. Defektološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Bugarski, R. (1991). *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Collins, A. M. & Quillian, M. R. (1969). Retrieval time from semantic memory. *Journal of verbal learning and verbal behavior*, 8 (2), 240–247.
- Ćordić, A. i Bojanin, S. (2011). *Opšta defektološka dijagnostika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Department for Education. (2013). *The national curriculum in England*. Retrieved March 24, 2018 from the World Wide Web <https://www.gov.uk/government/collections/national-curriculum>.

- Dinehart, L. H. (2015). Handwriting in early childhood education: Current research and future implications. *Journal of Early Childhood Literacy*, 15 (1), 97–118.
- Gligorović, M. (2012). Auditivno pamćenje i jezička kompetencija dece mlađeg školskog uzrasta. *Nastava i vaspitanje*, 4, 565–577.
- Gligorović, M., Glumbić, N., Maćešić-Petrović, D. i dr. (2005). Specifične smetnje u učenju kod dece mlađeg školskog uzrasta. U: S. Golubović (ur.), *Smetnje u razvoju kod dece mlađeg školskog uzrasta* (415–523). Beograd: Merkur.
- Kašić, Z. (2002). Agramatična produkcija i semantička „zbrka“ kod dece ranog školskog uzrasta. *Istraživanja u defektologiji*, 1 (1), 113–130.
- McGregor, K. K., Oleson, J., Bahnsen, A., Duff, D. (2013). Children with developmental language impairment have vocabulary deficits characterized by limited breadth and depth. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 48 (3), 307–319.
- Nikolić, S. (2012). Senzorni i motorički razvoj. U: A. Baucal (ur.), *Standardi za razvoj i učenje dece ranih uzrasta u Srbiji* (67–80). Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Norbury, C. F. (2004). Factors supporting idiom comprehension in children with communication disorders. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 47 (5), 1179–1193.
- Overvelde, A. & Hulstijn, W. (2011). Handwriting development in grade 2 and grade 3 primary school children with normal, at risk, or dysgraphic characteristics. *Research in developmental disabilities*, 32 (2), 540–548.
- Patterson, K. (2007). The reign of typicality in semantic memory. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 362 (1481), 813–821.
- Paul, R. (2001). *Language disorders from infants through adolescence: Assessment and intervention*. Philadelphia: Mosby.
- Pontart, V., Bidet-Ildei, C., Lambert, E., Morisset, P., Flouret, L., Alamargot, D. (2013). Influence of handwriting skills during spelling in primary and lower secondary grades. *Frontiers in psychology*, 4 (818), 1–9.
- Prunty, M. & Barnett, A. L. (2017). Understanding handwriting difficulties: A comparison of children with and without motor impairment. *Cognitive neuropsychology*, 34 (3), 205–218.
- Puranik, C. & Lonigan, C. (2011). From scribbles to scrabble: Preschool children's developing knowledge of written language. *Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal*, 24, 567–589.
- Reid, G. (2011). *Dyslexia: a complete guide for parents and those who help them*. England: John Wiley & Sons.
- Semrud-Clikeman, M. (2005). Neuropsychological aspects for evaluating learning disabilities. *Journal of Learning Disabilities*, 38 (6), 563–568.

- Stevanović, J. & Lazarević, E. (2014). On certain aspects of the semantic development of younger primary school-age children. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 46 (2), 299–319.
- Van Galen, G. P. (1991). Handwriting: Issues for a psychomotor theory. *Human movement science*, 10 (2), 165–191.
- Vasić, S. (1988). *Definicije, definisanje i priroda rečenica i jezika*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Vladislavljević, S. (1983). Semantički test. U: Đ. Kostić, S. Vladislavljević, M. Popović (ur.), *Testovi za ispitivanje govora i jezika* (179–189). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vuković, M. (2011). *Afaziologija*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Vuković, M. (2015). Diferencijalne karakteristike jezičkih poremećaja kod dece. U: N. Milošević (ur.), *Govorno-jezički poremećaji razvojnog doba* (22–49). Beograd: Udruženje logopeda Srbije.
- Vuković, M., Čalasan, S., Jovanović-Simić, N., Kulić, M. (2015). Procena disgrafije kod dece mlađeg školskog uzrasta. *Biomedicinska istraživanja*, 6 (1), 11–17.
- World Health Organization (1990). *International statistical classification of diseases and Related health problems*, tenth revision (ICD-10). Geneva: World Health Organization.

SLAĐANA V. ČALASAN

UNIVERSITY OF EAST SARAJEVO
MEDICAL FACULTY, FOČA

MILE G. VUKOVIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

RADOMIR B. ARSIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
TEACHER TRAINING FACULTY OF PRIZREN IN LEPOSAVIĆ

SUMMARY

LEXICAL-SEMANTIC ABILITIES IN CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DYSGRAPHIA

Empirical data indicate that children with developmental dysgraphia may exhibit various disorders in the field of linguistic structure. However, it has not yet been determined whether linguistic impairment contributes to difficulties in mastering writing skills or whether they are a joint expression. The aim of this paper is to contribute to the understanding of the relation between the development of lexical-se-

mantic structure and the ability to write by identifying lexical-semantic abilities in children with dysgraphia. The sample included 84 students, 42 students with developmental dysgraphia, and 42 students without disabilities. The lexical-semantic abilities were assessed by means of the Semantic Test and the Test for Speech Development. The survey was conducted in three primary schools in 2016-17 in Eastern Herzegovina. The results of the study showed that children with dysgraphia achieved significantly worse results on the Semantic Test compared to children without disabilities. Lower achievement in children with developmental dysgraphia was observed in all lexical categories examined, as well as in the overall score of the Semantic Test. The results of the Speech Development Test show that children with dysgraphia have significantly lower definitions of given terms compared to their peers of typical development. It was concluded that children with dysgraphia have significantly less developed lexical-semantic abilities than children of typical development. These findings highlight the need for additional support for vocabulary development and vocabulary enhancement in children with disabilities.

KEYWORDS: lexical-semantic abilities; developmental dysgraphia; young children.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИСТОРИЈА

ГЛИГОР М. САМАРЦИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СРЕДИШТЕМ

У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

ПРОБЛЕМ УБИКАЦИЈЕ ПУТНИХ СТАНИЦА *GABULEUM* И *THERANDA* НА РИМСКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ *LISUS–NAISUS* (ГОРЊА МЕЗИЈА)

САЖЕТАК. У раду се презентују подаци везани за проблем убикације путних станица *Gabuleum* и *Theranda* на римском путу *Lisus–Naisus*. Комуникација *Lisus–Naisus* је пресијецала данашње Косово и Метохију од југозапада према сјевероистоку. Она је, као главна траса комуникације, повезивала приморје са унутрашњошћу. На траси овог пута нађен је скроман број миљоказа, односно њихових фрагмената, који имају изузетну историјску вриједност јер представљају прворазредно свједочанство о постојању римске цесте на Косову и Метохији. На појединим дијеловима трасе истраживачима велику потешкоћу представља недостатак трагова пута и миљоказа на терену. Предмет нашег рада је убикација путних станица *Gabuleum* и *Theranda* на краку комуникације која је ишла са обале мора, будући да су мишљења истраживача о убикацији ове двије станице различита. Приликом истраживања античких путних станица и комуникација на југу провинције Горње Мезије (Косово и Метохија) служили смо се писаном изворном грађом и материјалним остацима на терену, при чему су нам од нарочитог значаја били подаци са Појтингерове карте и из Птолемејеве *Географије*. Значајни су и

¹ gligorijas@yahoo.com; gligor.samardzic@pr.ac.rs

Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта III 47023, *Косово и Метохија између националне и евроинтеграције*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 18. јануара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

епиграфски споменици, тј. миљокази, остаци путева, насеља и други материјални остаци. Њихово детаљније проучавање и истраживање пружа могућност да се укаже на главне правце путева, путне станице и насеља на овом подручју.

КЉУЧНЕ *Gabuleum; Theranda; Lisus; Naisus*; римска комуникација; путна станица;
РИЈЕЧИ: Дарданија; Горња Мезија.

Остаци античких путева на југу провинције Горње Мезије (Косово и Метохија) заинтересовали су научну јавност у другој половини XIX вијека када почињу да се описују искључиво материјални трагови римских комуникација на терену, без детаљнијег осврта на античке писане изворе (А. Гиљфердинг, К. Јиречек, А. Еванс, Ф. Каниц, Ј. Јастребов, А. Молинари) (Giljferding, 1859; Jireček, 1879; Evans, 1885; Kanitz, 1892; Јастребов, 1904; Mollinary, 1914). Како материјална грађа представља један од основа за изучавање најстаријих и старијих историјских периода тако и разноврсна археолошка грађа, са епиграфским споменицима и наративним изворима, доприноси бољем и потпунијем сагледавању античке историје Косова и Метохије. Античка топографија овог подручја доста је добро позната, иако су истраживања имала више случајан него плански карактер. Ограничен број систематских истраживања надокнађује релативно велики број случајних налаза (Јастребов, 1904, стр. 66–68; Чершков, 1957, стр. 66, 72; Mirdita, 2015, стр. 302–305).

По освајању и умиривању Дарданије, Римљани започињу са радовима на подизању утврђења, насеља и путева који су их повезивали, а управо изградња комуникација представља једну од првих грађевинских тековина на простору провинције Мезије.²

² Данашње Косово и Метохија прикључено је римској држави крајем I вијека п. н. е. Тачније, завршетак похода Марка Лицинија Краса против Бастарна и њихових савезника, 28. године п. н. е., узима се као крај дарданске самосталности. Новој епохи у историји ових области претходио је период сукоба римске војске и старосједилачких племенских заједница. Територија Косова и Метохије у то вријеме је централни дио Дарданије. Упркос мањим административно-политичким промјенама, дарданска територија је обухватала данашњу територију Косова и Метохије, горњи ток Аксија (Вардара) до села Водно, јужно од Билазоре, уз ток Ибра све до Ивањице код Западне Мораве, те уздуж Западне Мораве према истоку, укључујући и подручје Тимока све до Књажевца, те спуштајући се према југу обронцима Осогова до подручја Злетовца, гдје је била додирна тачка провинција Горње Мезије, Македоније и Тракије (App. III 30, 86; Tac. Ann. I 80; Papazoglu, 1969, стр. 143–161; Mirdita, 1991, стр. 163–182; Mirdita, 1999/2000, стр. 63–92; Mirdita, 2002, стр. 419–435).

Основни циљ доградње и изграђивања нових комуникација у Дарданији био је што брже и директније везивање ове области за Рим. Најприје је било потребно обезбидити боље путеве за војне потребе Рима, јер је то утицало на мобилност и борбену готовост његових јединица. Исто тако, требало је обезбидити што лакшу експлоатацију природних ресурса, односно брз транспорт сировина и готових производа (Чершков, 1957, стр. 66; Čerškov, 1961, стр. 123–130; Čerškov, 1969, стр. 43–49; Mócsy, 1970, стр. 17–25; Mirdita, 2015, стр. 302–305).

Као основни материјал за изучавање питања комуникација и насеља на Косову и Метохији служе нам подаци са Појтингерове карте и из Птолемејеве *Географије*. Значајни су и епиграфски споменици, тј. миљокази, остаци путева, насеља и други материјални остаци. Њихово детаљније проучавање и истраживање пружа могућност да се укаже на главне правце путева и насеља на овом подручју (Tab. Peut. 557; Ptol. Geog. II 16, 7; Ptolemä. VI).

Сви важнији римски путеви који се сматрају комуникацијама првог реда били су обиљежени миљоказима – облим каменим стубовима пресјека око 40 цм, високим до 150 цм. На Косову и Метохији је нађен скроман број ових споменика и њихових фрагмената. Већина их је анепиграфска, али има и примјерака са натписима (Чершков, 1957, стр. 66; Čerškov, 1961, стр. 123–130; Čerškov, 1969, стр. 43–44; Mirdita, 2015, стр. 302–305). Поред тога што представљају значајан топографско-ходолошки материјал, миљокази су веома значајни и за изучавање политичке историје (Ballif, 1893, стр. 10; Čerškov, 1957, стр. 65–86; Pašalić, 1958, стр. 139–148; Војановски, 1974, стр. 26–38). Претпоставља се да су анепиграфски миљокази на подручју Косова и Метохије резултат неотпорности локалног кречњака на вријеме и временске промјене (Петровић, 2006, стр. 17–30; Петровић, 2007, стр. 36–39). Тамо гдје је ријеч о епиграфском миљоказу, натпис умногоме олакшава датовање изградње или обнове комуникације, док се у случајевима гдје нема натписа – а ако о томе картографски, односно наративни извори ништа не говоре – историјат комуникације установљава само у општим цртама (Pašalić, 1958, стр. 139–148; Sergejevski, 1962, стр. 73–105; Војановски, 1974, стр. 37–38).

Као што смо поменули, изградња путне мреже на југу провинције Горње Мезије представљала је саставни дио војних, политичких и економских планова Римљана. У ту сврху изграђена је и комуникација *Lisus-Naisus*, која је пресијецала данашње Косово и Метохију од југозапада према сјевероистоку. Она је, као главна

траса комуникације, повезивала приморје са унутрашњошћу. На траси овог пута нађен је скроман број миљоказа, односно њихових фрагмената, који имају изузетну историјску вриједност јер представљају прворазредно свједочанство о постојању римске цесте на Косову и Метохији (Петровић, 2006, стр. 17–30; Петровић, 2007, стр. 36–39; Љубомировић, 2016, 221–242). На појединим дијеловима трасе истраживачима велику потешкоћу представља недостатак трагова пута и миљоказа на терену (Ballif, 1893, стр. 47–51; Pašalić, 1958, стр. 139–148; Pašalić, 1960, стр. 105; Vojanovski, 1974, стр. 26–38; Шкриванић, 1975, стр. 52–53; Петровић, 2006, стр. 17–30; Петровић, 2007, стр. 36–39).

Географски подаци на Птоlemeјевим картама који се односе на Косово и Метохију веома су оскудни. Он на овом подручју наводи један масив са двије планине, једну ријеку и пет насељених мјеста. Ријека је данашњи Дрим (*Drilon*). На карти су приказани токови Црног и Белог Дрима и њихово спајање у Дрим, као и његово ушће код данашњег Улциња (Ptolemä. VI). Птоlemeј ушће Дрилона наводи као крајњу географску тачку источног Јадрана. Он каже: „Ријека Дрилон извире из планине Скарда и из неке друге планине која је близу средине Горње Мезије, те лежи на 45°40' источне географске дужине и 42°40' сјеверне географске ширине“ (Ptol. Geog. II 16, 3). На Птоlemeјевој карти Мезије приказане су, како смо напоменули, двије планине које представљају један планински масив. *Scardus mons* засигурно је Шар-планина и приказана је као чвориште из кога се гранају два планинска ланца, један ка сјевероистоку, а други ка сјеверозападу (Ptolemä. VI. Уп. Alföldy, 1961, стр. 27; Томовић, 2007, стр. 50). У источном дијелу планинског масива приказана је друга планина која се идентификује са више планина, са Малешким, Осоговским планинама или Пирин-планином. Некада се идентификује и са Бјеласицом, а то је антички *Orbelos* (Ptolemä. VI. Уп. Alföldy, 1961, стр. 27; Parazoglu, 1969, стр. 192; Цермановић-Кузмановић, 1975, стр. 19–20; Kozličić, 1980, стр. 103–188; Томовић, 2007, стр. 50).

Прва путна станица на комуникацији *Lisus-Naisus* коју треба тражити на територији Косова и Метохије, а наведена је на Појтингеровој карти, јесте *Gabuleum* (Tab. Peut. 557). У модерној историографији постоје различита гледишта о убикацији ове путне станице. Тако И. С. Јастребов наводи да се налази код данашњег села Градиш, односно код Швањског моста, на обалама ријеке Дрим, 8 км југоисточно од Баковице (Јастребов, 1904, стр. 1, 20, 60, 67), док Е. Чершков сматра како нема никаквог основа за ову уби-

кацију, иако се на поменутом локалитету налазе остаци једног насеља из римског периода. Према његовом мишљењу, са овом убикацијом се не слаже ни растојање између станица наведено у Појтингеровој карти (30 римских миља или око 45 км), као ни основна концепција римског градитељства (велико одступање од правца за Љеш). Наиме, претходна станица *Creveni* удаљена је 17 римских миља и убицирана је код села Спаш на Дриму (сјеверна Албанија) (Чершков, 1957, стр. 72). Исто мишљење заступају А. Еванс и К. Јиречек (Jireček, 1879, стр. 106; Evans, 1885, стр. 67–71), док се код А. Молинарија не слажу подаци наведени у тексту и на карти (Mollinary, 1914, стр. 90). В. Томашек и Г. Шкриванић Габулеум траже недалеко од данашњег Призрена (данас село Кушин, сјеверозападно од Призрена) (Tomaschek, 1880, стр. 545; Шкриванић, 1975, стр. 52), а К. Милер у близини села Кабаш и Дедај, у подножју планине Паштрик (Tab. Peut. 557). Чершков је мишљења да се положај станице Габулеум мора тражити на правцу Спаш – Сува Река те да подаци са Појтингерове карте дају основа за тврдњу да се налази око ушћа Белог у Црни Дрим, у околини Љуме (Албанија). Он сматра да је тим правцем ишао и стари средњовјековни пут за Љеш и Скадар (Чершков, 1957, стр. 72), док је А. Домашевски на овом подручју претпостављао трасу једног пута који је граничном линијом Горње Мезије водио од Пљеваља за Скопље (Domaszewsky, 1902, стр. 175). 3. Мирдита, на основу Појтингерове карте, предлаже неколико могућих локација станице Габулеум. Према овом картографском извору станица Габулеум се налазила 17 римских миља од станице *Creveni* и 30 од станице *Theranda*. Ако се крене од станице *Creveni* (Кревени) у Албанији, гдје се са лијеве стране у Дрим улива рјечица Ђоске (*Gjoskë*), а са десне рјечица Крума, онда Габулеум треба тражити код мјеста Кукса (*Kukës*) у Албанији, гдје се спајају Црни и Бели Дрим (Mirdita, 2015, стр. 346–347). Питање убикације станице Габулеум остаје отворено, јер ни до данас истраживачи нису сагласни око тога гдје се она налазила (Јоцић, 1982, стр. 75; Петровић, 2007, стр. 95; Samardžić, 2012, стр. 651–672).

Наредна путна станица, послје Габулеума, на Појтингеровој карти је *Theranda* (Tab. Peut. 557), а претпоставља се да је идентична са Птоlemeјевим насељем *Thermidava* (Ptol. Geog. II 16, 7; Ptolemä. VI. За идентификацију види: Чершков, 1957, стр. 71–72; Петровић, 2007, стр. 94–95). Као и у случају путне станице Габулеум, у модерној историографији постоје различита гледишта о њеној убикацији. Мирдита наводи да је једна од основних грешака ста-

ријих истраживача, који су полазили од Птолемејевих података, тврдња да је *Theranda* искварени облик назива *Thermidava*. Према његовом мишљењу, идентификација Теранде са Термидавом је неоснована. На основу археолошких налаза он сматра да станицу *Thermidava* треба тражити на подручју Пећке бање куда је пролазио пут из Фоче на Пљевља према југу везујући се на комуникацију која је долазила из Љеша (Mirdita, 2015, стр. 348). Путну станицу *Theranda* треба тражити на подручју данашњег Призрена, прецизније, на линији села Поповљане–Сопина–Муштуште, око 18 км сјевероисточно од Призрена, гдје је откривен богат археолошки материјал насеобинског карактера (Mirdita, 1980, стр. 59–60; Mirdita, 1981, стр. 16; Mirdita, 2015, стр. 169–170, 346–348). На основу података из Појтингерове карте и други истраживачи станицу *Theranda* смјештају на територију данашњег Призрена (Jireček, 1879, стр. 106; Томовић, 2007, стр. 53; Петровић, 2007, стр. 94–95), али Чершков сматра да је ријеч о неодрживим хипотезама које приписује непознавању прилика на терену. Он тврди да, на основу теренских истраживања, станицу *Theranda* морамо тражити око данашњег насеља Сува Река, како је сматрао и Јастребов. Према њиховом мишљењу, резултати археолошких истраживања указују на то да је пут ишао поред Суве Реке и пролазио преко простране висоравни Широко, а одатле поред села Лешана, Трња и површи Торажде на којој се налазе трагови римског насеља (Јастребов, 1904, стр. 66–68; Чершков, 1957, стр. 72). Јастребов назив Торажда идентификује са станицом *Theranda*, јер се археолошки налази подударају са лингвистичким који указују на еволуцију имена *Theranda*–*Торажда*. Тако је, према његовом мишљењу, и хронолошки гледано назив насеља доказ о његовом континуитету (Јастребов, 1904, стр. 66–68). Чершков наводи да станица *Theranda* не може бити Призрен јер у њему нема трагова живота из римског периода, а ни линија пута није могла пролазити кроз овај град. Комуникација је излазила на Дрим сјеверније, ниже Ландовице, па је његовом лијевог обалом ишла ка станици *Gabuleum* (Чершков, 1957, стр. 71–72).

Шкриванић за станицу *Theranda* каже да се вјероватно налазила негдје код Суве Реке, сјеверозападно од Призрена (Шкриванић, 1975, стр. 52), док је Милер убицира код села Дреновац на превоју Дуље, близу Суве Реке (Tab. Peut. 557). Позивајући се на Појтингерову карту и трагове римског присуства, В. Петровић убицира Теранду на простору Метохије, надомак мјеста Сува Река или Љубижда, у долини ријеке Мируше, недалеко од При-

зрена (Петровић, 2007, стр. 94–95). Можемо рећи да би удаљеност од 25 римских миља између станице Теранда (*Theranda*) и станице Вицијанум (*Vicianum*), како наводе извори (Птоlemeј, Појтингерова карта), приближно одговарала раздаљини између Суве Реке (недалеко од Призрена) до Угљара надомак Улпијане (око 37 км) (Tab. Peut. 557).

ЗАКЉУЧАК

Питање смјештаја путних станица *Gabuleum* и *Theranda* на римском путу *Lisus–Naisus* (Горња Мезија) представља једно од неријешених питања античке историје и археологије на подручју Албаније и Косова и Метохије. Писани историјски извори не наводе тачну локацију града-насеља, а међу њима постоје и извјесне противрјечности које су садашњу научноистраживачку јавност навеле на подијељеност у мишљењима када је ријеч о локацији античких путних станица *Gabuleum* и *Theranda*.

Питање убикације станице Габулеум остаје отворено, јер ни до данас истраживачи нису сагласни око тога гдје се она налазила. Ипак, у модерној науци преовладава мишљење, на основу Појтингерове карте, да Габулеум треба тражити код мјеста Кукса (*Kukës*) у Албанији, гдје се спајају Црни и Бели Дрим. Позивајући се на Појтингерову карту, трагове римског присуства као и на несигуран правац трасе према сјеверу, убикација *Therande* везује се за територију Метохије, надомак мјеста Сува Река или Љубижда, у долини ријеке Мируше, недалеко од Призрена.

Различита мишљења ће сасвим сигурно постојати све док се тврдње буду заснивале само на анализама писаних историјских извора, без систематских археолошких ископавања и истраживања. За сада, и поред значајног броја налаза (некрополе, остаци споменика као и други предмети материјалне културе) са подручја Косова и Метохије који доприносе приближавању тези да се античка путна станица *Gabuleum* на римском путу *Lisus–Naisus* може убицирати у данашњи Кукс (*Kukës*) у Албанији, и *Theranda* надомак мјеста Сува Река или Љубижда, у долини ријеке Мируше, недалеко од Призрена, ипак недостају истраживања у центру града која би то у потпуности потврдила или одбацила. Оно што са сигурношћу можемо рећи јесте да се на овом подручју (Горња Мезија) живот одвијао у континуитету од антике до данашњих дана, а то потврђују археолошки налази са оба локалитета. Због свега наведеног сматрамо да ово питање до даљег остаје отворено те да се још увијек не могу донијети коначни закључци.

- СКРАЋЕНИЦЕ AAnth Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest 1961.
 VAND Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1980.
 GZM Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1962.
 CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (Djela) 1969, 1974.

- ИЗВОРИ Appiani (1877). *Romanorum Historiarum quae supersunt*. Paris: Ed. Firmin Didot.
 Itineraria Romana (1916). *Römische Reisenwege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Ed. C. Müller.
 John, A. & Brodribb, W. J. (1906). *Annals of Tacitus*. London: The Macmilan Company.
 Ptolemaei, C. (1883). *Geographia*. Paris: Ed. C. Müller und C. P. Fischer, Firmin Didot.
 Ptolemäus, C. (1990). *Cosmographia*. Stuttgart: Ed. Alfred, P. Zeller, Parkland.
 Тацит, К. (1970). *Анали*. Београд: Српска књижевна задруга. (прев. Љ. Црепајац).
 Šašel-Kos, M. (2005). *Appian and Illyricum*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

- ЛИТЕРАТУРА Јастребов, Ј. (1904). Stara Srbija i Albanija. *Споменик СКА*, XLI, 66–68.
 Јоцић, М. (1982). Римски пут Naissus–Lissus у Горњој Мезији. *Нишки зборник*, 11, 71–78.
 Љубомировић, И. (2016). Топографија и путна мрежа на територији античког Наиса. *Зборника радова Филозофског факултета у Приштини* XLVI (4), 221–242.
 Петровић, В. (2006). Римски пут Naissus–Lissus. *Лесковачки зборник*, XLVI, 17–38.
 Петровић, В. (2007). *Дарганија у римским иџинерарима*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
 Томовић, Г. (2007). Косово и Метохија на старим картама, до краја XVII века. У: А. Бачкалов (прир. и ур.), *Археологија Косова и Метохије од праисторије до средњег века* (47–59). Београд: Музеј у Приштини – Центар за очување наслеђа Косова и Метохије.
 Цермановић-Кузмановић, А. (1975). Југословенске земље на Птоломејевој карти. *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I, 11–26.
 Шкриванић, Г. (1975). Југословенске земље на Појтингеровој табли. *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I, 29–55.
 Alföldy, G. (1961). Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats. *AAnth*, IX, 21–151.

- Ballif, P. (1893). *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina* I. Wien: Vom Bosnisch–Hercegovinischen Landesmuseum.
- Bojanovski, I. (1974). *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Posebno izdanje ANUBiH, Djela knj. XLVII, CBI knj. 2.
- Čerškov, E. (1957). Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji u rimskom periodu. *Glasnik Muzej Kosova i Metohije*, II, 65–86.
- Čerškov, E. (1961). Rimski put Naisus–Scupi i stanica Viciano. *Glasnik Muzej Kosova i Metohije*, VI, 123–129.
- Čerškov, E. (1969). *Rimljani na Kosovu i Metohiji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Domaszewski, A. (1902). Die Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze. Trier: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XXI/2, 158–173.
- Evans, A. (1885). Researches in Illuricum, parts III and IV. *Archaeologia*, XLIX, 1–168.
- Giljferding, A. (1859). *Bosnia, Gercegovina i Staraja Srbija*. Petrovgrad.
- Jireček, J. (1879). *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*. Prag: Historisch-geographische Studien.
- Kanitz, F. (1892). *Römische Studien in Serbien; der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien*. Wien: In Commission bei F. Tempsky.
- Kozlić, M. (1980). Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana. *VAHD*, LXXIV, 103–188.
- Mirdita, Z. (1980). Problem rekonstrukcije pravca puta Viminacium–Gabuleum, Putevi i komunikacije u antici. *Materijali*, XVII/1978 (Peć), 53–67.
- Mirdita, Z. (1981). *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake (Die Anthroponymie Dardanien zur Römerzeit)*. Prishtinë: Rilindja.
- Mirdita, Z. (2015). *Dardanci i Dardanja u antici*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Mollinary, A. (1914). *Die Römerstrassen in der Europäischen Türkei*. Zagreb: KGL Landesdruckerei.
- Mócsy, A. (1970). *Moesia Superior – Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Papazoglu, F. (1969). *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. Sarajevo: ANUBiH, knj. XXX, CBI, knj. 1, ANUBiH.
- Pašalić, E. (1958). O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (sa naročitim osvrtom na našu zemlju). *Godišnjak Istorijaskog društva BiH*, IX, 139–175.
- Pašalić, E. (1960). *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej Sarajevo.

Samardžić, G. (2012). Communication Routes and Settlements in Kosovo and Metohija in old Itineraries (from Antiquity to the Ottoman Period). У: Б. Јовановић (прир. и ур.), *Косово и Метохија 1912–2012* (651–672). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Sergejevski, D. (1962). Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe. *GZM u Sarajevu*, XVII, 73–105.

Tomaschek, W. (1880). Die vordawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete. Wien: *Mitteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien* 23, Heft 11, 497–528; Heft 12, 545–569.

GLIGOR M. SAMARDŽIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

THE PROBLEM OF THE LOCATION OF THE GABULEUM
AND THERANDA ROAD STOPS ON THE LISSUS–NAISSUS
ROMAN ROAD (UPPER MOESIA)

The paper presents data on the problem related to the location of *Gabuleum* and *Theranda* road stops on the *Lisus–Naisus* Roman road (Upper Moesia). The *Lisus–Naisus* Roman road intersected modern-day Kosova and Metohija stretching from the southwest to the northeast. The road, being the main road, connected the seaside to the inland. Not a considerable number of milestones, i.e. their fragments, was found on this part of the road. They are of significant historic value due to the fact that they represent genuine evidence of the existence of the Roman road in Kosovo and Metohija. During the research of ancient road stops and roads in the south of the province of Upper Moesia (Kosovo and Metohija), we used written sources and material remains on the terrain for which the data from *Tabula Peutingeriana* and Ptolemy's *Geography* were highly significant. The epigraphic statues are equally important, i.e. milestones, road remains, settlements and other material remains. Their more detailed study and research can provide researchers with the opportunity to point to the main road routes, road stops and settlements in this area.

The question of the location of *Gabuleum* road stop stays open due to the fact that the researchers have not reached a consensus till today on its location because, as previously mentioned, there have been many opinions. The prevalent opinion in the contemporary

scientific circles, being based on Tabula Peutingeriana, is that Gabuleum should be looked for near the place called Kukës in Albania where the White and Black Drim converge. By quoting Tabula Peutingeriana, the traces of the Roman presence as well as the unsafe road route to the north, the location of Therande is linked to the territory of Metohija, near the places such as Suva Reka or Ljubižda, in the valley of the Miruša river, not far from Prizren.

KEYWORDS: *Gabuleum*, *Theranda*, *Lisus*, *Naisus* Roman road, a road stop, the province of Upper Moesia.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИРЕНА В. ЛЉБОМИРОВИЋ¹

НЕНАД И. РАДУЛОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ДЕПАРТАМАН ЗА ИСТОРИЈУ

ШИРЕЊЕ И ЗНАЧАЈ ИЈАТРИЧКИХ КУЛТОВА У АНТИЧКОМ ПЕРИОДУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА АСКЛЕПИЈЕВ КУЛТ И ЊЕГОВО ПОШТОВАЊЕ У НАИСУ

САЖЕТАК. У раду је начињен покушај да се укаже на значај који су имали ијатрички култови у периоду антике, пре свих најраспрострањенији и најдуже поштован култ бога Асклепија. Осим што смо указали на митове и предања који расветљавају порекло култа, посебно смо се осврнули на то где се култ ширио и колики и какав значај је имала близина извора воде у процесу излечења. Култови Асклепија и Хигије, а пре њих и Херакла, Аполона и Артемиде у највећој мери су везани за места која имају извесна исцелитељска својства. Једно од таквих места био је и Наис, тачније његово предграђе Медијана, које је због своје близине топлим изворима воде у Нишкој бањи послужило као место где ће бити формирано светилиште посвећено богу Асклепију и где је, претпоставља се, спровођен процес излечења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Асклепије; Хигија; исцељење; извори воде; Медијана.

¹ irena.ljubomirovic@filfak.ni.ac.rs

² nenad.radulovic@filfak.ni.ac.rs

Рад је примљен 4. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

Култови исцелитељских божанстава били су раширени на територији читавог Римског царства. Најраспрострањенији је био култ бога Асклепија који је био центар грчке и римске лекарске традиције у периоду од око 1500. године п. н. е. до око 500. године н. е. У грчкој религијској традицији били су раширени различити митови о Асклепијевом пореклу. Будући да га је родила смртна жена, Асклепијево порекло се везивало за порекло мајке. Према једном предању потиче из тесалског града Трике и Страбон наводи да је у граду Герени на Истамској превлаци био подигнут храм Асклепију из Трике, док је према другој традицији рођен на Пелопонезу у Епидаурису (Strabo, Geography, vol. 4, VIII, 4, 4; IX, 5,17; Paus. O. H II, 26, 3–5). Питање Асклепијевог порекла решило је Делфијско пророчиште у којем је пророчица Питија на питање извесног Аполофана из Аркадије одговорила да је Асклепије био син Короне и да је рођен у Епидаурису, чиме је одбачена митска традиција о његовом тесалском пореклу (Paus. II 26,7). Тако је веровање да је Асклепије рођен у Тесалији напуштено и Епидаурус је потврђен као место Асклепијевог порекла, те су након тога и други Асклепијеви храмови престали да се такмиче у праву које се тичало Асклепијевог митског порекла.

Асклепије се најпре као херој први пут помиње у Илијади у каталогу бродова око 900. године п. н. е. (Hom.II.2.729-733=Edelstein and Edelstein, 1998: v. I, T. 135). Хомер није сматрао да је Асклепије бог, нити га је признавао као сина бога Аполона већ му се обраћа само као „беспрекорном лекару“ (Hom. II.5.194=Edelstein and Edelstein, 1998: v I, T. 164). Грчки хероји су средства за живот обезбеђивали освајањима док је Асклепије морао да ради како би преживео и то га је чинило нетипичним грчким херојем. У најстаријој литератури Асклепије је приказан као прототипски лекар старих Грка и херој свих, не само аристократије – исцелитељ који помаже свим људима.

Најстарију познату писану верзију мита о Асклепију записао је Хесиод у *Капалоју* написаном око 700. године п. н. е. Записане су две генеалогije о Асклепију (fr.123= Edelstein and Edelstein, 1998: v. I, T.22) и у обема је Аполон представљен као његов отац док је према једној верзији мајка Арсиноја, ћерка Ликипуса из Месене, а према другој верзији мајка је Корона, ћерка Флегије из Тесалије. Средином V века п. н. е. грчки песник Пиндар у својој песми *Пиџија* сведочи да је Асклепије био син Аполона и Короне, тесалске девојке коју је Аполон убио када је откривено њено неверство (Pythiae, III, 1–58=Edelestein and Edelstein, 1998: v. I, T.1). Када је

Аполон сазнао за неверство разљутио се и бацио Корону у ватру. Ипак није могао да убије свога сина, ишчупао је дете из мајчине утробе и предао га кентауру Кирону, великом исцелитељу чија је ћерка прорекла да ће дете имати исцелитељске моћи (Ov.Met. 2.628–636= Edelestein and Edelstein, 1998: v. I, T.2). Пошто је Асклепије усавршио лекарску вештину до нивоа да је могао да подигне из мртвих, Зевс га је због тога убио јер су искључиво право да „оживе“ мртве имали само богови. Ипак, испоставиће се да Асклепијева грешка није била у томе што је подизао људе из мртвих већ зато што је оживљавао оне које је Зевс осудио. Дакле, Асклепије је без дозволе богова зашао у забрањено поље – спасавање живота оних које су казнили богови (Jonsen, 1990, стр. 15; Bailey, 1996, стр. 258). Касније је Зевс васкрсао Асклепија и учинио га бесмртним и након његове деификације он ће у свим храмовима-асклепионима бити представљен као бесмртни бог. Иако деификован, Асклепије је остао другачији у односу на све друге олимпијске богове јер је схваћен као човек-бог који је некада шетао земљом као смртни човек. Оно што је Асклепијеву божанску личност учинило посебно важном за људе јесте то што је он посредовао и имао међусобни контакт са људима. Стога је и перципиран као милосрдни исцелитељ који се интересовао за људске патње и потребе и желео је да помогне свима којима је помоћ била потребна (Panagiotidou, 2016, стр. 13). Асклепијева божанска природа му је омогућила да лечи људе којима смртни лекари нису могли да помогну јер је медицина имала одређена ограничења.

У другој верзији мита коју нам доноси Паусанија избачен је сваки вид насиља и записано је да је Корона, Асклепијева мајка, из тесалске области стигла на Пелопонез како би обишла ту област. У Епидаурису је родила дете након чега га је изложила на планини где је новорођенче хранила коза и о њему се бринуо пас. Дете је пронашао чобанин по имену Арестан и био је одушевљен светлошћу која је сијала из правца детета што је требало да указује на Асклепијево божанско порекло (Paus. II 26, 3–5= Edelestein and Edelstein, 1998: v. I, T. 7). Различите верзије митова чини се да имају два параметра. С једне стране је Асклепијево порекло од смртне мајке чиме је повезан са људским светом те тако поједине варијанте митова које се тичу његове мајке одражавају политичко и религиозно надметање између различитих области које су желеле да присвоје Асклепија и истакну се као места одакле је он водио своје порекло. С друге стране, Асклепијево порекло од

Аполона повезује га са олимпијским боговима и на тај начин легитимише његов божански култ. Извесно је да је кроз митска предања приказана трансформација Асклепија од смртног доктора до божанског лекара.

РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ИЈАТРИЧКИХ КУЛТОВА (АСКЛЕПИЈЕВОГ КУЛТА)

У античком свету није било неуобичајено да се култови, митови и легенде повезују са топлим изворима. Врло често су многа лековита места бирања за култ и пошто је вода имала важну улогу, у светилиштима су и проналажене лековите воде (Croon, 1967, стр. 225–226). Код старих Грка термалне воде важиле су за свете и веровали су да изворе воде штите одређена божанства, не локалне виле, већ панхеленска божанства и хероји, и то: Херакле, Артемида, Хефест и Асклепије. Артемидин и Аполонов култ се често јављају заједно у близини топлих извора. Главни центри термалних вода били су на западној обали Пелопонеза, на неким од егејских острва, у приобаланом појасу Мале Азије, на Сицилији и у југоисточној Галији. Међу божанствима која се јављају као заштитници термалних извора су и Артемида Термијска и Аполон Термијски. Епитет Термијски је довођен у везу са градом Терме на острву Лезбосу, док је истоимени град, политички и религијски центар, постојао и у Етолији и топли извори су потврђени и на једном и на другом месту. Поштовање култова Артемиде и Аполона посведочено је и кованицама новца са ликовима ових божанстава. На острву Лезбос је откривен натпис на којем се помиње Аполон Термијски који је вероватно био обожавањем заједно са Артемидом Термијском (Croon, 1956, стр. 203). Поштовање култа бога Аполона потврђено је и северно од Митилене на Лезбосу, у близини термалних извора где су пронађене кованице на којима је приказан лик Аполона. Заједно са Аполоном обожавањем је и Херакле који је био најпопуларнији заштитник термалних извора у грчком свету.

Полидије пише да су у Термону у Етолији у светилишту посвећеном Аполону одржаване панегиријске свечаности можда у част самог бога Аполона и то у време јесење равнодневице (Polyb. XI,7; Polyb. IV, 37,2). У Термону у Етолији су откривени остаци Аполоновог храма, као и остаци спаљених костију животиња и птица и делови грнчарије који су потицали још из времена пре него што је храм подигнут. На том месту је могла да постоји краљевска палата у којој су се славили домаћи култови који су вре-

меном постали јавни и одржавали су се у одређено доба године нпр. у време јесење равнодневице (Croon, 1956, стр. 208–210). Известно је да су култови Артемиде Термијске и Аполона Термијског били поштовани у близини топлих извора воде. Артемида је повезивана са рекама и воденим нимфама и обожавана је као богиња и заштитница топлих извора. У прехеленистичком периоду су на свега неколико места пронађени материјални остаци који сведоче о присуству култа бога Аполона и Артемиде и стога се не може говорити о широј распрострањености култова исцелитељских дожанстава у овом периоду. Култ Асклепија, понекад удруженог са Хигијом и Телесфором, и култ Аполона као исцелитељског бога је из каснијег хеленистичког периода.

Асклепијев култ се из Епидауруса ширио на суседна Кикладска острва на којима је било топлих извора. Потврђен је на острву Мелосу на којем је пронађена прелепа глава за коју се сматра да је образовала део статуте Асклепија и да потиче из IV века п. н. е. Заједно са Асклепијевом главом пронађена је и статуа Хигије, што довољно говори о поштовању исцелитељских култова у близини извора воде. На острву Косу пронађени су остаци асклепиона саграђеног по угледу на Асклепијево светилиште у Епидаурусу. Медицинска школа коју је на овом острву оформио Хипократ, а касније је одржавали његови синови и наследници, била је повезана са Асклепијем. Већ од V века п. н. е. лекари и исцелитељи су у Асклепију видели свог дожанског праоца и заштитника те су стога антички извори преиначили след догађаја и представљали су да је Хипократ црпео своја медицинска знања из исцелитељских натписа на светилиштима посвећеним Асклепију иако је Хипократова школа претходила установљењу култа (Panagiotidou, 2016, стр. 8).

Култови богова исцелитеља су били распрострањени и на подручју Мале Азије чија је територија од античког периода била богата топлим изворима воде. Центар из којег се ширио култ бога Асклепија био је Пергам. У његовом суседству било је извора топле воде али су забележени и извори хладне воде који су такође имали лековита својства. На кованицама из Пергама најпре се јавља лик Аполона, затим Херакла и негде око 270. године п. н. е. појављује се лик Асклепија (Croon, 1967, стр. 235). Јужна обала Пропонтиде је обилавала изворима топле воде и у граду Пруси код Олимпа топли извори воде били су познати као „краљевска купатила“ (Steph.Byz.s.v. Θερμα). На старијим кованицама представљен је Херакле чије је поштовање и епиграфски посведочено

(Wickkiser, 2008, стр. 50–53). У области Лидије топли извори и Асклепијев култ су потврђени у близини Сарда и коришћени су у исцелитељске сврхе. Југоисточно од Лидије на територији Фригије, а јужно од градова Еукарпе и Хијераполиса били су добро познати топли извори и у градовима су пронађене кованице са ликовима богова исцелитеља Телесфора и Асклепија (Croon, 1953, стр. 296–297). У области источне Киликије у градовима Тарсу и Соле постоје докази о Асклепијевом култу те тако код Аријана проналазимо да је Александар у Соле принео жртву Асклепију из захвалности што је оздравио и њему у част су одржане игре – гимнастичко и музичко надметање (Arrianus An. II 5,8).

Извесно је да је територија Мале Азије била богата топлим изворима. Асклепијев култ је поштован у бројним местима што је потврђено кованицама новца, остацима храмова или свечаностима које су организоване у част овог божанства. Култу бога Асклепија претходили су култови хероја Херакла и Персеја, као и култ богиње Артемиде који су познати као заштитници топлих извора. На неким местима култ бога Асклепија је у каснијем хеленистичком периоду потиснуо поменуте старије заштитнике извора, док се на неким местима Асклепијев култ само надовезивао и постојао истовремено са обожавањем култова хероја заштитника Херакла и Персеја.

У прехеленистичком периоду становништво Хеладе је веровало да су топли извори производили страшне натприродне подземне моћи и нису се усуђивали да их користе у било које сврхе. Током V и IV века п. н. е. Асклепије није сматран заштитником топлих извора јер тзв. термална медицина још увек није постојала и тек касније у периоду Римског царства топле минералне воде ће почети да се користе у медицинске сврхе када Асклепије и постаје заштитник топлих извора. Тек у хеленистичко и римско доба урбана популација почиње да користи природу и њене дарове у сопствене сврхе, између осталог, и за лечење разних обољења.

САВЕЗ АСКЛЕПИЈА И ХИГИЈЕ

Хигија је најпознатије Асклепијево дете и најчешће је призивана са Асклепијем и обожавана истовремено са њим у његовим храмовима. Представљана је митолошка веза Хигије са оцем те је стога она функционисала као продужетак очевих способности. У грчко-римској религији Хигија је била персонификација здра-

вља и обично је приказивана у рељефу и статуама као пратећи члан свога оца, бога исцељења Асклепија. Иако је Асклепије имао још деце – Махаона, Падалеирија, Панакеју, Јасо, Ацесо, Аигле и Телесфора, посебна веза је била успостављена само са Хигијом. Она је била стални пратилац свога оца и његов женски парњак (Compton, 2002, стр. 312–329). Хигија је приказивана као лепа, скромна и чедна и представљана је углавном са змијом која се обавијала око њене леве руке док је она храни из патере коју је држала у десној руци. Будући да је Хигија била персонификација здравља, није било необично да храни змију као симбол здравља и снаге која се непрекидно обнавља (Wroth, 1885, стр. 82–101). У Тегеји у области Аркадија у храму богиње Атине Алеа пронађене су статуе Асклепија и Хигије које је израдио чувени скулптор Скопас из Пароса и рељефна представа Хигије која стоји поред Асклепија. Тегејска Атина је сматрана богињом уточишта, а будући да Асклепије и Хигија нису довођени у везу са азилом већ су били исцелитељска божанства којима је поговодала близина извора, постоји претпоставка да су они надомак самог извора воде могли да имају сопствени храм и да су њихове статуе унете у просторију унутар храма Атине Алеа тек у римском периоду, након што је Август пренео статуу Атине у Рим (Norman, 1986, стр. 425–430).

Пausанија је у свом делу *Ойис Хеласе* описао неколико кулtnих представа Асклепија и Хигије у различитим асклепионима (Paus. I, XXIII, 5; XXIV, 2; II, XI, 6; XXIII, 4). На основу Паусанијиних описа извесно је да су статуе бога Асклепија и његове ћерке биле заједничке и чињеница да су Хигијину статуу израђивали чувени скулптори тога времена указује да је била обожавана истом снагом и интензитетом као и њен отац. Њихова блиска веза потврђена је и бројним налазима грчко-римских кованица са ликовима бога Асклепија и његовог верног пратиоца. Хигија се помиње и у Хипократовој заклетви као и у познатој Орфејевој химни која представља збирку 87 кратких религијских песама које су састављене у позном хеленистичком периоду (III–II век п. н. е.) или раном римском периоду (I–II век н. е.). Песме се заснивају на веровањима у орфизам, мистериозни култ религијске филозофије који је тражио порекло из учења митског хероја Орфеја и у песми посвећеној Хигији она се назива краљицом, сјајном и дивном (Orph. H., 67). Ови епитети указују на то да је Хигија била посебно важан пратилац бога исцељења, и то не само његова ћерка него и део божанства у кулtnим ритуалима и молитвама. Ипак, Хигија је увек

иступала као део Асклепијевог култа и није било доказа који би потврдили да се развијала као независни наследник. Будући да је стално приказивана са оцем, важнија је била њена улога сталног Асклепијевог пратиоца него то што је била његова ћерка.

У оквиру њиховог заједничког култа Хигији се приписује вишеструка улога. У грчкој религијској традицији мушко-женско упаривање могло је да служи да учини богове приступачним и женама које су тражиле дожанску помоћ. Богиња здравља је била чувар здравља и бринула је о женама које су имале најважнију улогу у одгоју и васпитању деце. Велика је сличност између Асклепијевог и Хигијиног култа са култом египатских дожанстава Сераписа и Изиде који се такође појављују у пару. Тако се и Изиде обраћа свима који су прихватили њену веру као племени-ту, између осталих, срдочној жени, сестри и мајци која код куће негује своје дете (Witt, 1971, стр. 19).

Важна Хигијина улога била је и да као чувар здравља привуче здраве молиоце јер је Асклепије био познат пре свега као исцели-тељ и лекар болесних, те се здрави поштоваоци култа нису могли надати да ће добити његову помоћ. Онима који су били здрави требало је очувати здравље за шта је била задужена Хигија и она-ко како су били обрађени у уметности и литератури где је Хигија стајала тик иза оца здравље је пратило лечење и иза бога који је обнављао здравље стајала је његова ћерка која је то здравље чува-ла. Оно што се намеће као питање јесте зашто Асклепије није имао моћ и да очува здравље? Вероватно због тога што су људи оболевали јер он није могао да им обезбеди потпуно очување здравља, а, с друге стране, да нису оболевали не би ни било по-требе за чудима у њиховом излечењу. Иако су здравље и болест оболелих били уско повезани очигледно да су се и искључивали и стога неко ко је чувар здравља није могао истовремено да спро-води излечење. Поштоваоци који су боловали долазили су у асклепионе и жртвовали су дарове Асклепију и молили се за из-лечење и оздрављење, а потом су упућивали молбе Хигији за очување здравља. Здрави молиоци су у Асклепијевим светили-штима указивали велико поштовање богу, дивили су се његовом чудотворном деловању и истовремено су се захваљивали Хигији и приносили су јој жртве за очување благостања (Compton, 2002, стр. 325–326). У Хигији је био оличен здрав живот и она је омогу-ћила Асклепијевом култу да напредује, јер осим болесних по-штовалаца привукла је и здраве молиоце захваљујући чему је

овај култ био један од најраспрострањенијих, не само у Хелади већ касније и у читавом Римском царству.

ШИРЕЊЕ АСКЛЕПИЈЕВОГ КУЛТА У РИМУ

Асклепијев култ је доспео у Рим 293. године п. н. е. због потребе да се људи у граду излече од куге и да се заустави даље ширење заразе. Определили су се за увођење новог култа јер је куга дуго харала Римом због чега је консултовано Сибилино пророчиштво које је предложило изградњу храма новом божанству у Риму (Liv. 10.47). Сибилино пророчиштво је подстакло и увођење више нових божанстава: Либера и Либери, Флору, Магна Матер... – овако широк спектар различитих божанстава указује да су Римљани имали и друге бригае које су желели да решавају истовремено са кугом (Parke, 1988, стр. 137). О доношењу Асклепијевог култа у Рим пишу Валерије Максим и Овидије чије се приче донекле разликују да би се оба извора сложила око тога да су му након доласка у Рим добродошлицу пожелеле весталке, што је означило његов пријем у римски пантеон богова (Edelstein and Edelstein, 1998, стр. 185; Ovid. *Metamorphoses*, 15.674). Асклепијево светилиште у Риму било је подигнуто на острву на Тибру поред природног извора воде, што није случајно, јер је вода имала важну улогу у излечењу болесних. Обојица аутора причу завршавају приказом излечења куге у Риму чиме је истакнута моћ Асклепија и потврђена исправна сенатска одлука да се божанство уведе у град.

Из сличних разлога Асклепије је уведен и у Атину 420/19. године п. н. е. јер је деценију пре тога куга опустошила град усмртивши трећину становништва (Tuc. II, 52.1–3). Скоро на идентичан начин Асклепије је допремљен и у Атину – бог је у облику змије у друштву епидаурских свештеника пренет бродом из Епидауруса у Пиреј да би након годину дана био премештен у светилиште на Акропољ где ће бити у друштву Хигије.

Асклепије је приказиван као одрастао са брадом и штапом у пратњи змије. Понекад је носио огртач или лаворов венац на глави и седео је устоличен као бог или је стајао са штапом и змијом, што ће у периоду позне антике постати његов чешћи приказ. Змија је различито тумачена – као симбол снаге и оздрављења, јер она има способност да испушта своју стару кожу коју обнавља новом; могла је да пронађе своје место поред Асклепија због своје будности, али и због лекова који су се могли добити из њеног отрова (Korčinski, 2016, стр. 36). Штап је такође могао да има ра-

зличита значења – метафорички је могао да означава подршку Асклепију или симбол његове мудрости, док је чворноват штап био одраз разних тешкоћа у медицинској пракси (Edelstein and Edelstein, 1998, стр. 228). Ловоров венац је потицао од његовог оца Аполона коме је ловор посвећен али је алудирао и на многе лековите производе из овог дрвета. Врло често уз Асклепија је приказивана и Хигија са змијом и малом посудом патера из које храни змију. Увођење патере у приказ Хигије указује на симболично увођење здравља и снаге или служи да опише религијску церемонију (Compton, 2002, стр. 314–315).

Велики број посвета Асклепију на територији Римског царства приписује се војницима. Када је реч о Риму сачуване су четири посвете Асклепију које долазе из логора преторијанаца где су пронађене њихове посвете и другим боговима – Јупитеру Најбољем и Највећем, Јупитеру Долихену, Фортуни, Митри... Асклепије је могао имати свега један или два храма који су њему били посвећени јер је тек неколико божанства имало три или више кулtnих места. Ипак, не значи да Асклепијев култ није био раширен у Риму. Напротив, бројни епиграфски споменици, међу њима и статуете и рељефи божанства, сведоче о распрострањености култа. Јавне зграде и куће богатих грађана украшаване су божанским статуама од којих су многе донете из Грчке или су биле копије грчких оригинала те је стога један број скулптура могао имати више декоративну него функционалну улогу (Renberg, 2007, стр. 119–120).

Сачуване су посвете лекара Асклепију за благостање V кохорте, затим олтар за Јупитера, Асклепија и Хигију који је посветио војник након што је отпуштен из службе (Renberg, 2007, стр. 116–117). Војници нису били са Асклепијем повезани само путем његових исцелитељских моћи већ су се овом божанству обраћали и како би пронашли нешто изгубљено или како би остварили победу. Велики број вотивних дарова израђених у виду неких делова тела показују на шта су се захтеви молиоца односили – стопала су могла да представљају путовање, уши захтев да молилац чује, очи да прогледа итд. (Renberg, 2007, стр. 118). Примарна Асклепијева улога била је да обезбеди или обнови здравље својих поштовалаца али он је истовремено био заштитник и чувар домаћинства, на шта указују бројне сачуване посвете подигнуте у част додобробити и среће читавих породица (Edelstein and Edelstein, 1998, стр. 104). Асклепије је виђен и као заштитник благостања владара и читаве његове породице. Поједини римски цареви су му посед-

но били наклоњени, међу њима је био и Антонин Пије (138–161) током чије владавине Асклепијев култ постаје омиљен у Риму (Jovanović, 1974, стр. 63; Renberg, 2007, стр. 135).

Извесно је да је Рим био отворен за прихватање нових култова али је такође сигурно да је култ Асклепија био романизован. Без обзира на грчко порекло Асклепија и начин на који је он представљан у грчким церемонијама, у Риму је обожаван у малим и приватним храмовима, а његови поштоваоци су током обреда прекривали главе. Такође, у Риму није практикован грчки обичај инкубације – болесни и убоги људи би преспавали у светилишту, а Асклепије би их посетио у сну и одредио им лекове или би их одмах излечио (Korchinski, 2016, стр. 50–52). Иако грчки бог, Асклепије је због својих исцелитељских моћи и заштите коју је пружао не само појединцима већ и породицама, доста дуго имао важну улогу у римској религији. Прихвативши грчког бога на начин на који су то учинили Грци, Римљани су и тиме показали да су наследили хеленистичке културе на Медитерану.

ИЈАТРИЧКИ КУЛТОВИ У НАИСУ

Крајем III и почетком IV века н. е. град Наис је улазио у састав провинције Средоземне Дакије која је припала најпре Мезијској, а потом Дачкој дијецези сигурно не пре Константинове владавине, и развијао се у тој новој прерасподели политичке, али и економске превласти (Mocsy, 1974, стр. 273). Град је био важна раскрсница и успутна станица на прометном трансконтиненталном путу, док је Нишава омогућавала развој речног саобраћаја. С обзиром на то да се налазио на раскрсници путева, кроз град су пролазили и у њему извесно време боравили поједини римски цареви (Barnes, 1982, стр. 80–82).

Извори су склони да највеће градитељске подухвате у граду припишу Константину јер је овај владар родом био из Наиса. Стефан Византинац наводи да је Наис родни град и κτίσις Константина (Steph.Byz. s.v. Naissos), што значи оно што је владар успео да створи и сагради. Очигледно је преувеличавање овог писца јер је Наис и раније био важан град провинције Горње Мезије, и многе грађевине су већ постојале, те да је Константин само наставио са изградњом и украшавањем града. Он је интензивирао градитељску делатност која је нарочито могла да дође до изражаја током владаревих припрема за прославу тридесетогодишњице доласка на престо (Vasić et al., 2016, стр. 5). Управо је то била прилика да се

имање на Медијани, предграђу са вилама, развије и постане велика царска вила која ће бити центар многих царских активности током владавине Константина и његових наследника.

Религија је прожимала све сегменте људског живота. Извесно је да је римска државна религија битно утицала на религију у римским провинцијама (Самарџић, 2017, стр. 247–249). Локално становништво је поштовало божанства преузета из грчко-римске религије. Становници су углавном били наклоњени боговима који су обезбеђивали напредак и просперитет као што су били Фортуна и Меркур, или богату жетву коју је доносио Либер, док су за здравље и сигурност били задужени Асклепије и Херкул (Turcan, 2001, стр. 15–19). На територији Горње Мезије пронађене су три статуе Хигије и то у Брзој Паланци (Егета), Виминацијуму и Нишкој клисури и једна статуа Асклепија у Сингидунуму (Vasić, 2018, стр. 97, по. 57).

На територији града Наиса, тачније на Медијани, статуе Асклепија и Хигије пронађене су током археолошких ископавања 1972. године (Јовановић, 1974, стр. 57–65; Vasić, 2018, стр. 89–109). У перистилу палате уз северни зид једне од просторија пронађен је групни налаз фрагментованих скулптура, и то: порфирне статуе Асклепија и Хигије, мермерне скулптуре Асклепија и Асклепија са Телесфором, седећа фигура Диониса од мермера, мермерна глава сатира из Дионисове свите, пет фрагмената мермерне групе, и то сцена из Дионисовог култа, мермерна скулптура Херакла и још неколико женских фигура. На статуама Асклепија и Хигије су вотивни натписи извесног Рометалка и његове супруге Филипе. Обе статуе са натписима израђене су од порфира. Статуи Асклепија недостаје глава, преко леђа је предачен огртач, а на ногама су сандале са каишевима. Правоугаона основа садржи грчки натпис посвећен Асклепију и име дедиканта Рометалка (Јовановић, 1974, стр. 57; Vasić, 2018, стр. 97). Статуа Хигије била је у пару са статуом Асклепија. И њој недостаје глава, а обучена је у хаљину преко које је огртач. Око њене десне руке је обавијена змија, док је на предњој страни базе уклесан грчки текст посвећен Хигији и помиње се исти дедикант. У групи статуа овог медијанског налаза централно место имају мермерне и порфирне скулптуре са представама Асклепија, Хигије и Телесфора. Фигура Телесфора је обучена у дугачку хаљину са капуљачом. Будући да је ова тријада божанстава (Асклепије, Хигије и Телесфор) била важан трачки религиозни елемент, а име дедиканта Рометалка указује да је он потицао из Тракије, може се претпоставити да су

поменуте скулптуре допремљене управо из ове римске провинције. П. Петровић је указао да се посвете Асклепију и Хигији ретко срећу у римским балканским провинцијама, док су у периоду позне антике биле раширене у источној Грчкој и прилично ретке у западним провинцијама (Petrović, 1979, 95/96 по. 59; Марић, 2003, стр. 63).

Према М. Васићу скулптуре Асклепија и Хигије са Медијане су вероватно израђене крајем III и у првој деценији IV века, што је потврђено палеографским натписима на њиховим основама (Vasić, 2018, стр. 95–97). Пре него што је формирано светилиште, скулптуре Асклепија и Хигије као и осталих ијатричких божанстава могле су имати искључиво декоративну функцију у вили. Стога су скулптуре на Медијану могле доспети раније током владавине Константина или његових синова и то у периоду од 330. до 378. године. Друга градитељска фаза виле на Медијани датована је у периоду од 330. до 334. године када је Константин последњи пут посетио Ниш (Vasić, 2004, стр. 288–295). Константин је и своју нову престоницу, град Константинопољ, украшавао скулптурама паганских божанстава које су према његовом наређењу донете из различитих делова царства (Alföldi, 1948, стр. 110–123). Очигледно је да су осим култне важности статуе имале и декоративну улогу. Претпоставља се да су статуе на Медијани донете из Асклепијевог храма или пак из неке друге виле из оближње провинције Тракије. С обзиром на то да су ове скулптуре биле копије познатих уметничких радова из хеленистичког периода врло је могуће да су особе које су управљале царском резиденцијом, а које су биле образоване и очигледно истанчаног укуса, наредиле декорацију виле на Медијани (Васић, Милошевић, Витас, Црноглавац, 2016, стр. 53; Vasić, 2018, стр. 98–99). Украшавање виле је вероватно настављено за време владавине Констанса чије присуство је посведочено у Наису 18. септембра 339. године (Cod.Theod. XIV,8,1). И друге виле на територији Римског царства било да су припадале царевима или богатим аристократама у периоду позне антике украшаване су на сличан начин, што указује на то да је постојао универзалан модел декорисања и да су се сличне естетске идеје шириле у царству (Vasić, 2018, стр. 101–102).

У периоду када су донете у вилу на Медијани ове скулптуре су вероватно имале само декоративну функцију и нису коришћене у религиозне сврхе. Култно значење оне су добиле за време владавине Јулијана Апостате (361–363), тачније током његовог боравка у Наису од октобра до новембра 361. године када је апсида

свечане сале виле на Медијани претворена у светилиште у које су пренете статуе исцелитељских божанстава. Близина Медијане Нишкој бањи и њеним топлим и лековитим изворима могла је да подстакне оснивање светилишта Асклепију и Хигији јер је познато да су ова ијатричка божанства поштована у близини извора воде са лековитим својствима. Врло је могуће да је термална вода још у то време довођена до Медијане и да је коришћена у медицинске сврхе. Воду из Нишке бање је било лако допремити до Медијане захваљујући природном паду терена, а на основу археолошког материјала потврђено је да су термални извори у Нишкој бањи вероватно били у употреби још од времена Антонина Пија када је кулминирала њихова употреба (Јовановић, 1974, стр. 63). Непостојање довољно доказа онемогућује нам да сазнамо на који начин су култови Асклепија и Хигије извођени на Медијани у IV веку. На основу натписа пронађених у остацима Асклепијевих светилишта из времена Римског царства током II–IV века (*Balagrae* у Киренаици, Пергам и *Thuburbo Maius* у римској провинцији Африци), можемо претпоставити да су постојала извесна универзална правила која су се поштовала приликом приступа светилиштима (Van der Ploeg, 2013, стр. 75–83). Она су подразумевала неку врсту поста, прочишћење тела и душе неколико дана пре приступа лечилишту, попут забране конзумације одређених намирница (дода, свињског или козјег меса) или уздржавања од сексуалних односа. Та правила су делимично прилагођавана потребама локалног становништва и посетиоцима светилишта, те су прописане и неке врсте кодекса понашања унутар самог светилишта и броја дана који би болесници требало да проведу у њима (Van der Ploeg, 2013, стр. 83). Просторије у источном и западном делу виле са перистилом на Медијани могле су да пруже смештај и сличан третман болеснима којима је било потребно лечење, али, будући да на Медијани нису пронађени војивни дарови у облику болесних делова тела – делови руку, ногу, очију, не можемо са сигурношћу тврдити да ли су болесни људи долазили на Медијану како би добили медицинску помоћ (Vasić, 2018, стр. 98).

Представе паганских божанстава Асклепија (*Asklepius*) и Хигије (*Hugia*) срећу се и на бронзаној огради откривеној приликом археолошких ископавања на Медијани током 2000. године (Vasić, 2004, стр. 79–109). Начин на који је ограда израђена упућује на период позне антике као време када је она произведена. Остаје непознаница у ком делу царства је израђена. Претпоставља се да је на Ме-

дијану донета по наређењу цара Јулијана који је био велики поштовалац бога Сола (Хелиоса) и Асклепија и то за време његовог боравка у Наису 361. године. Постављена је на улазу у светилиште посвећено Асклепију и Хигији. Јулијан је приватне храмове градио и на другим местима и један такав подигао је само неколико месеци касније у Константинопољу (Роровић, 1996, стр. 25). Сам Јулијан је Асклепија гледао не само као исцелитеља већ и као духа или биће које прожима људско тело и душу, чини је здравом, и које, као и Хелиос, уређује читав универзум (Finamore, 1999, стр. 82–83). Попут Херакла или Ромула, и Асклепије је чиста људска душа, рођена од смртне мајке и дожанског оца. Страдање од удара грома представља ослобађање душе од тела и њен повратак на небо. Јасна је намера да се Асклепије супротстави Исусу Христу и покаже хришћанима да се у култу овог дожанства налази основ саме хришћанске вере – васкрсење душе. Међутим, Христос је пострадао, био сахрањен и васкрснуо трећег дана након смрти, док код Асклепија нису постојале патња и смрт, већ искључиво трансформација, тј. преображење. Зато је Јулијан и замерио хришћанима што су напустили античке богове због „леша једног Јевреја“ (Finamore, 1999, стр. 84–85). Стога, даља владарева политика била је усмерена у правцу обнове култова паганских дожанстава и изградње или обнове њихових храмова (Роровић, 2006, стр. 83).

Светилиште на Медијани је постојало и Асклепијев култ је поштован вероватно током владавине Јулијана Апостате, да би од 363. године, када је дошло до поновног несметаног ширења хришћанства, то сигурно утицало на затварање светилишта и у самој царској вили на Медијани. Скулптуре Асклепија и Хигије могле су да остану унутар виле са перистилом, али су имале само декоративну улогу као и остала паганска дожанства чије су статуе украшавале вилу на Медијани. Скулптуре су могле бити оштећене, а делови бронзане оgrade су закопани током упада Гота на Медијану 378. године, јер Готи у њима нису видели уметничка дела већ су их сматрали демонима које треба оскрнавити и уништити (Vasić, 2018, стр. 105).

Иако је период позне антике време победе хришћанства над паганством Асклепијев култ је опстајао све до V века, између осталог и због својих исцелитељских моћи које су болесним људима били последња нада. И сам хришћански писац II века Јустин, попут Јулијана, упоредио је Христа и Асклепија, указујући на то да је исто као што је Христос био распет на крсту и васкрснуо тако је и Асклепије био погођен муњом и узлетео је на небо

(Bailey, 1996, стр. 260). Као што је у ранијим јеванђељима Исус истицан као лекар, исцелитељ и спасаца који брине за сиромашне и обесправљене, и Асклепије је приказиван на сличан начин као неко ко има моћ излечења и када други лекари нису могли да помогну и који је помагао свим људима без обзира на њихов статус.

ЗАКЉУЧАК

Међу ијатричким култовима који су били најраспрострањенији и који су поштовани дужи временски период свакако је култ Асклепија. Култ је настао у Грчкој одакле је пренет у Рим, а потом и на читаву територију Римског царства. Подигнут је велики број светилишта која су посећивали бројни молиоци, што је утицало на благостање локалног свештенства али је допринело и економском напретку области у којима су били успостављени култни центри. Асклепије је најпре приказиван као лекар-херој, потом као лекар-бог и био је прототип идеалног лекара којем су се људи у античкој Грчкој и Римском царству обраћали како би их излечио и ослободио патње. Митске и исцелитељске приче се не фокусирају на Асклепија као бога већ више истичу његову делатност и достигнућа која су превазилазила границе медицинске и људске природе. Његова спремност да помогне свим људима-робовима, сиромашнима, просјацима, богатима, као и чињеница да је изводио немогуће и незамисливе третмане како би излечио оболеле, учинила је да је порастао у очима молиоца који су га због тога поштовали. Асклепијеви митови су показали на примеру Асклепија и његовог односа према молиоцима да су људи и у античко доба од својих лекара очекивали да примењују своја знања не водећи рачуна о социјалном статусу својих пацијената, личном ризику или финансијској добити.

Интересовање за Асклепијев култ посебно је било истакнуто у време великих пошаста које су захватале антички свет – 430. године п. н. е. страшна куга је погодила Атину, након чега је деценију касније Асклепије из Епидауруса пребачен у Атину како би зауставио страшну болест (Tukidid, II, 52.1–3). Тукидид је указао да лекарска вештина није била много поштована јер су лекари често били немоћни, али је то била и непожељна професија због тога што су се излагали опасним заразним болестима од којих су се у то време тешко могли заштитити. Ипак, како даље Тукидид наводи, очекивало се да лекари не избегавају такве обавезе јер би то било у супротности са њиховом струком пошто је медицина изискивала одговорност и бригу за болесне чак и онда када је тај

посао доводио лекаре у опасност. Још од античког доба највећа је била потреба људи за очувањем здравља и уколико је оно било нарушено за излечењем. У савременом добу када харају неке нове пандемије корисно је подсећање на Асклепија и његов култ јер чини се да би једино враћање Асклепијевог духа у медицинску струку учинило пацијенте задовољним.

ИЗВОРИ	Cod. Theod.	<i>Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes</i> I-II, ed. T. Mommsen - M. Meyer, Berolini 1905.
	Hom. Il	Хомерова Илијада (прев. Милош Ђурић), Матица српска 1965. (Homerova Ilijada (prev. Miloš Đurić), Matica srpska 1965)
	Hesiod	Catalogue of Women https://www.loebclassics.com/view/hesiod-catalogue_women/2018/pb_LCL503.41.xml?rskey=f49FpS&result=3 приступљено: 25. 12. 2020.
	Liv.	Livius, <i>Ab urbe condita libri</i> , Latin Library 1912.
	Ov. Met.	Publius Ovidius Naso, <i>Metamorphoses</i> . https://www.thelatinlibrary.com/ovid.html Приступљено: 12. 12. 2019.
	Orph. H.	The Orphic Hymns 41-86, translated by Thomas Taylor, published 1792 to 1824. University of Pennsylvania Press, 1999. https://www.theoi.com/Text/OrphicHymns2.html#67 Приступљено: 12. 12. 2019.
	Pindar	Pythian Odes https://www.loebclassics.com/view/pindar-pythian_odes/1997/pb_LCL056.219.xml приступљено: 23. 12. 2020.
	Pol.	Polybius, <i>Historiae</i> , I-IV, Büttner-Wobst, T (Ed.). Leipzig: Teubner 1882-1904.
	Steph. Byz.	<i>Stephanus De urbibus</i> , ed. Gu. Xylander, Basiliae 1568.
	Thuc.	Thucydides, <i>History of Peloponnesian War</i> , trans. C. F. Smith, Loeb Classical Library 1923.

- ЛИТЕРАТУРА Васић, М., Милошевић, Г., Гавриловић Витас, Н., Црноглавац, В. (2016). *Константиновица вила у Медијани*. Ниш: Народни музеј.
- Јовановић, А. (1974). Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша. *Сџаринар*, 24-25, 57-65.
- Марић, Р. (2003). *Антички култови у нашој земљи*. Београд: Чигоја.

- Самарџић, Г. (2017). Биљешке о слободи исповиједања хришћанске вјере у Горњој Мезији (један примјер с краја III и из прве половине IV вијека). *Црквене сџугије*, 14, 247–257.
- Alföldi, A. (1948). *The conversion of Constantine and pagan Rome*. London: Oxford University Press.
- Bailey, J. E. (1996). Asklepios: ancient hero of medical caring. *Annals of Internal Medicine*, 124 (2), 257–258.
- Barnes, T. D. (1982). *The New Empire of Diocletian and Constantine*. London: Harvard University Press.
- Compton, M. T. (2002). The Association of Hygieia with Asklepios in Graeco-Roman Asklepieion Medicine. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 57, 312–329.
- Croon, J. H. (1967). Hot Springs and Healing Gods. *Mnemosyne*, 4 (20), 225–246.
- Edelstein, E. J. & Edelstein, L. (1998). *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*. New York: Arno Press.
- Finamore, J. F. (1999). Julian and the Descent of Asclepius. *Journal of Neoplatonic Studies*, 7 (2), 63–86.
- Jonsen, A. R. (1990). *The new medicine and the old ethics*. Cambridge Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Kopchinski, K. (2016). *The incorporation of foreign cults by the Romans: a study of the cults of Juno Sospita, Aesculapius, and the Magna Mater* (Doctoral dissertation). Faculty of Baylor University, Waco.
- Mócsy, A. (1974) *Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Norman, N. J. (1986). Asklepios and Hygieia ant the Cult Statue at Tegea. *American Journal Archaeological*, 90 (4), 425–430.
- Panagiotidou, O. (2016). Asclepius' Myths and Healing Narratives: Counter-Intuitive Concepts and Cultural Expectations. *Open Library of Humanities*, 2 (1), 1–26.
- Parke, H. W. (1988). *Sibyls and Sibylline Prophecy in Classical Antiquity*. London and Boston: Routledge.
- Petrović, P. (1979). *Inscriptions de la Mésie Supérieure, IV: Naissus-Remesia-na-Horreum Margi*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Popović, A. (1996). „Mithos“ u delu Julijana Apostate (neobjavljena doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd.
- Popović, A. V. (2006). Deities on bronze railing from Mediana in the light of theology of Julian the Apostata. *Ниш и Византија*, IV, 81–94.

- Renberg, G. H. (2007). Public and Private Places of Worship in the Cult of Asclepius at Rome. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 51/52, 87–172.
- Turcan, R. (2001). *The Gods of Ancient Rome*. New York: Routledge.
- Van der Ploeg, G. (2013). Sacred Laws in the Cult of Asclepius. *Rosetta*, 14, 71–87.
- Vasić, M. (2004). Bronze railing from Mediana. *Starinar*, 53/54, 79–109.
- Vasić, M. (2018). Sculptures and „the Sanctuary of Aesculapius“ in Mediana. *Starinar*, 68, 89–109.
- Wickkiser, L. (2008). *Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-Century Greece, Between Craft and Cult*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Witt, R. E. (1971). *Isis in the Ancient World*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Wroth, W. (1885). Hygieia. *Journal of Hellenic Studies*, 5, 82–101.

IRENA V. LJUBOMIROVIĆ
NENAD I. RADULOVIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

THE SPREAD AND IMPORTANCE OF IATRIC CULTS IN THE ANTIQUITY WITH SPECIAL REFERENCE TO THE CULT OF ASCLEPIUS AND HIS VENERATION IN NAISSUS

Iatric cults were spread in Hellas, and in the Hellenistic period were also venerated in Roman Empire. The most famous were Asclepius and his daughter Hygieia. Asclepius was famous Greek physician whose divine nature helped to heal the patients, which is why he was very popular among people. That's why he was popular among people. Asclepius was the only Greek deity to be accepted in the Temple of Westphalia in Rome, which means that the Romans thoroughly accepted him as very important deity in the Roman religion. He was considered to be the guardian of the individuals as well as the whole families, in addition, the protector of soldiers and even emperors. Sanctuaries were built in his honor, but he was also revered in sanctuaries of other gods. The healing power of Asclepius was associated with hot and cold water springs for use of water in the healing process which was very respected since the water was used in healing processes. It is assumed that one shrine was placed in

imperial villa in Mediana, due to near hot water source in Niška banja. The veneration of cult of Asclepius in Mediana is traced back to the Roman emperor Julian and his restoration to paganism. Although Julian ruled for a short period of time, the statues of Asclepius and Hygeia remained in the villa in Mediana for decoration, only to be destroyed during the Hun devastation of Nais in 378.

The need to prevent and cure people from deadly infectious diseases, which took many lives, had caused the respect of the cult of Asclepius in the territory of Hellas, Asia Minor and most part of Roman Empire in the period from the 16th century BC until the 6th century AD. From ancient time, people felt the need to take care of their own health, and when there was no other way to be cured, Asclepius helped with his supernatural power. His ability and readiness to provide help to everyone who needed it, made him the most widespread and respected cult of healing.

KEYWORDS: Asclepius, Hygieia, healing, water source, Mediana.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

РАДМИЛО Б. ПЕКИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

КНЕЗ ПОКРАЈАЦ ОЛИВЕРОВИЋ (Прилој и идентификацији)

САЖЕТАК. Један од најрепрезентативнијих средњовјековних натписа Босне и Херцеговине у којем се помиње кнез Покрајац Оливеровић налази се на средњовјековном споменику – стећку, смјештеном у селу Врпољу у Љубомиру код Требиња. У историјској науци одавно је скренута пажња на стећак и натпис који означава гробно мјесто кнеза Покрајца Оливеровића. Међутим, изузев оквирног датирања средњовјековног споменика – стећка и сазнања да је у питању поданик војводе Сандаља, научна и читалачка јавност готово да ништа не зна о кнезу Покрајцу Оливеровићу.

На темељу ранијих радова, теренског истраживања и њиховог обједињавања и упоређивања са објављеном и необјављеном архивском грађом Дубровачког архива, у раду је приказано поријекло кнеза Покрајца Оливеровића и његових насљедника.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Покрајац Оливеровић; кнез; стећак; натпис; Љубомир.

¹ bijeljani@yahoo.com

Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта III 47023, *Косово и Мејхохија између националној и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 3. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

На подручју Љубомира на више локалитета налазе се средњо-вековне некрополе стећака. Једна од најзнаменитијих некропола налази се код цркве Светог Јоакима и Ане у селу Врпољу, смјештена у југоисточном дијелу Љубомирског поља. Поред средњовјековних споменика и цркве, на овом локалитету налази се православно гробље у које се и у данашње вријеме сахрањују мјештани из наведеног села. Ранији истраживачи на овом локалитету евидентирали су 78 стећака (Bešlagić, 1971, стр. 406–407; Паовица, 2002, стр. 95, 96, 102).

У наведеној некрополи у Љубомиру налази се један од најрепрезентативнијих стећака Босне и Херцеговине који је карактеристичан по величини натписа. Стећак је облика високог сандука са постољем. Висина стећка је 210 цм, дужина 190 цм, ширина 65–78 цм, а димензија плоче 200 x 250 цм. На цјелокупној бочној страни споменика, окренутој ка западу, исклесан је импозантан натпис у 22 реда, у коме се помиње кнез Покрајац Оливеровић. Сadržај натписа је одраније познат и гласи:

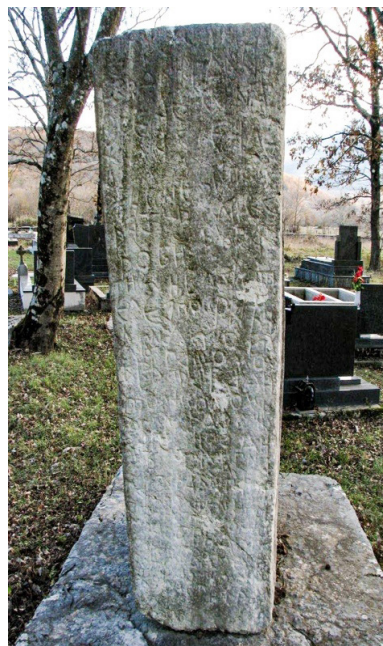
„† У дане господина војводе Сандаља, а овај што лежи је кнез Покрајац Оливеровић. Браћо и властело, ја Покрајац, господину моме слуга, што могах на правди, толико хтједох. У мом дому Бог ми поди, ја могах господина мога и друга мога у поштењу примити. И у том моме добру дође смрт у време живота дом свој ожалостих“ (Vego, 1964, II, стр. 60–61; Томовић, 1974, стр. 102).

Натпис кнеза Покрајца Оливеровића разматран је у ранијим радовима крајем XIX и почетком XX вијека. Између осталих, помнутим натписом бавили су се: Truhelka, 1895, стр. 259–283, 266–268; Стојановић, 1902, стр. 87; Ћоровић, 1956, стр. 144; Vego, 1962, стр. 235–236; Томовић, 1974, стр. 102; Комар, 2016, стр. 176. и други.

И поред тога, изузев оквирног датирања споменика-стећка и сазнања да је у питању поданик војводе Сандаља Хранића, научна и читалачка јавност готово да не зна ништа о кнезу Покрајцу Оливеровићу.

Када је у питању датирање натписа кнеза Покрајца Оливеровића, Ћ. Трухелка је сматрао да је натпис настао у првој четвртини XIV вијека, а да је кнез Покрајац носио патримонијално презиме и да се по оцу Оливеру презивао Оливеровић. Исти аутор је констатовао да је име Оливер необично за подручје Босне и да се у Србији ријетко јавља. На крају је закључио да о Покрајцу Оливеровићу нема других вијести (Truhelka, 1895, стр. 268; 259–283).

Поред Ћ. Трухелке, наведеним натписом бавио се и М. Вего, који је најприје констатовао да је кнез Покрајац Оливеровић умро

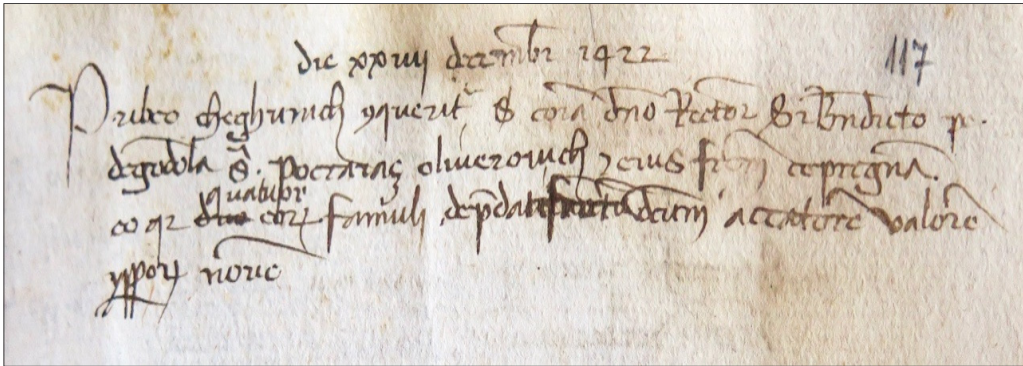
СТЕЊАК КНЕЗА ПОКРАЈЦА ОЛИВЕРОВИЋА У СЕЛУ ВРПОЉУ У ЉУБОМИРУ.
(АУТОР ФОТОГРАФИЈЕ: Р. ПЕКИЋ).

у периоду од 1404. до 1435. године. У другом раду, М. Вего је ревидирао раније мишљење и за почетну годину настанка натписа је истакао 1413. годину, када је Сандаљ боровио у Љубомиру, гдје је издао пуномоћ Прибиславу Похвалићу о полагању депозита у Дубровник (Јиречек, 1892, стр. 65; Стојановић, 1929, стр. 358–359, 360–362; Порчић, 2015, стр. 22, 23, 25–26; Смиљанић, 2015, стр. 193).

Гордана Томовић датирала је натпис кнеза Покрајца Оливеровића у период од 1404. до 1435. године (Томовић, 1974, стр. 102).

За разлику од наведених, у једном новијем раду, натпис кнеза Покрајца Оливеровића је прецизније датиран и то у период од 1422. до 1435. године. Ова констатација произашла је на основу дубровачке архивске грађе, тачније из једне тужбе у којој се помиње Покрајца Оливеровић. Дана 24. децембра 1422. године Прибео Кегунић оптужио је Покрајца Оливеровића и његовога брата Чепрњу да су опљачкали четворицу његових слуга (Kurtović, 2005, стр. 378).

Сматрамо да је исправно констатовано да је у питању иста особа која се помиње у натпису стејка у Врпољу у Љубомиру.

PRIBEO CHEGHUNICH CONQUERITUR SER CORAM DOMINO RECTORE SER BENEDICTO P. DE GONDOLA
 SUPRA POCHARAÇ OLIUEROUICH ET EIUS FRATREM CEPREGNAM EO QUIA QUATUOR EORUM FAMULI DE
 PREDETE FACTA DICTUM ACCATORE VALOREM YPERPERIS NOUEM
 (DAD, LAM DE FOR. V, f. 117 (24. XII 1422)).

И поред наведеног, остаје отворено питање: ко је кнез Покрајац Оливеровић? Чији је стећак у Врпољу, Грка, Богумила или припадника неке друге групације? Најчешће, као и у другим крајевима, тако и на овом подручју, становништво сматра да стећци припадају Грцима, који су, како се сачувало у легенди, некада давно насељавали ове просторе, али су због великих зима и хладноће, морали да се иселе из ових крајева. Поред тога, у бројним радовима тврди се да су стећци богумилски споменици, док мањи број истраживача негира такве тврдње и истиче да стећци припадају православном становништву које није признавало ни Рим ни Цариград. Потом се појавило мишљење да стећци нијесу резултат вјерских, већ социјално-економских прилика и да представљају културни одраз једног времена (Glušac, 1953, стр. 105–138; Wenzel, 1965, стр. 15; Bešlagić, 1982, стр. 520–526; Wenzel, 1999, стр. 18).

Натпис у коме се помиње кнез Покрајац Оливеровић по величини се разликује од многих других, јер је исклесан у 22 реда. Изузев сазнања да се ради о поданику војводе Сандаља Хранића, из натписа немамо значајнијих информација о кнезу Покрајцу Оливеровићу.

Да бисмо одговорили на постављено питање и избјегли претпоставке настале на темељу аналогije, те вјеродостојно извршили идентификовање, неопходно је консултовати дубровачке архивалије и у њима тражити исте особе које се помињу у натписима стећака. На овакав метод идентификовања и датирања

стећака одавно је скренуо пажњу Б. Храбак (Храбак, 1953, стр. 325–328).

Особе које се помињу у натписима стећака треба тражити у писаним документима, с тим да су са идентичних подручја. Истовремено треба имати у виду да је одавно уочено да идентична презимена неријетко имају и они који нису у сродству. Због тога је неопходно истаћи да су у средњовјековном периоду презимена била патримонијална. У складу са претходно наведеним, нетачне су раније изнесене тврдње Ђ. Трухелка да је име Оливер и патримонијални Оливеровићи необично за подручје Босне. Напротив, име Оливер и презиме Оливеровићи било је распрострањено у различитим влашким катунима. Између осталих, у Дробњацама је био Радослав Оливеровић, који је у првој половини XV вијека евидентиран у казним списима Дубровачког архива.² И код Влаха Кресојевића, забиљежени су Власи Оливеровићи (Пекић, 2018, стр. 147–148). Оливеровића је било и у другим катунима и то у Журовићима који нису били у сродству са Бурзмазима. Један од њих био је Вукашин Оливеровић (Kurtović, 2011, стр. 658).

У историјској литератури је истакнуто мишљење да би кнез Покрајац Оливеровић могао бити у вези са Оливером Витомирићем из Гацка који се помиње 1392. године (Kurtović, 2005, стр. 379). Сматрамо да овакве претпоставке нису прихватљиве. У питању је особа из Гацка, а не из Љубомира. У разрјешењу постављеног питања, неопходно је у полазној основи у дубровачким изворима тражити извјесног Оливера, који је током XIV вијека живио у Љубомиру, по коме је кнез Покрајац носио презиме Оливеровић.

Ранији истраживачи су утврдили да су у доба кнеза Покрајца Оливеровића и његова сизарена војводе Сандаља Хранића у Љубомиру живјели Власи Бурмази, Угарци и њихови разгранати браћевници, Дермановићи, Дубравчићи, Боројевићи, Бориловићи и други (Којић-Ковачевић, 1973, стр. 229–231).

И у Љубомиру, као и на другим подручјима данашње Херцеговине, разна насеља добила су имена по Власима који су ту живјели. Дубровачки извори свједоче да су Угарци били насељени у истоименом насељу, које је без сумње по њима прозвано.³ У изворима се помињу починиоци пљачке који су били из мјеста херцегова званог Љубомир из Угарака (*loco Chertzegi vocato Jubomir de Ugarag*) (Пекић, 2017, стр. 442–443). Насеље Угарци до данашњих

² DAD, Lam de for. XV, f. 230' (6. VII 1442); Исто, f. 232 (8. VII 1442).

дана сачувало је средњовјековно име, а смјештено је у средишњем дијелу Љубомирског поља, на падини брда Присоје (Ђурић, 1985, стр. 264–265).

У ранијим истраживањима је истакнуто да су на подручјима данашње Херцеговине Бурмази имали четири катуна. Један од њих био је у селу Убоску код Љубиња (Храбак, 2003, стр. 182–183).

Током средњег вијека, у Љубомиру се територијализовао дио Влаха Бурмаза, који су, како је познато, били смјештени и у околини Стоца и Љубиња (Палавестра, 1965, стр. 195). Нема сумње да је по Власима Бурмазима прозвано и истоимено село које у данашње вријеме једним дијелом припада Општини Берковићи у Републици Српској, а другим Општини Столац у Федерацији Босни и Херцеговини.

Поред бројних сачуваних докумената о Бурмазима, Боројевићима и Угарцима, за наш рад посебно су интересантни Власи Дермановићи које су дубровачки писари, као и друге Влахе, биљежили неуједначено, и то као: Дермановић (*Dermanouich*), Дармановић (*Darmanouich*) или Германовић (*Ghermanouich*). Као и код разгранавана других катуна, и Власи Дермановићи прозвани су по старјешини, катунару Дерману. У дубровачким изворима евидентиран је катунар Дерман Бурмаз, који се 1343. године писмено обавезао да ће формирати караван и на товарним животињама пренијети 100 товара соли од Дубровника до трга Милешеве у мјесто звано Пријепоље⁴ (Динић, 2003, стр. 690).

Насљедници катунара Дермана презивали су се Дермановићи. Дубровачки извори свједоче да је на подручју Љубомира у другој половини XIV и првој половини XV вијека настањен био Влах Оливер Дермановић. У литератури је истакнуто да се Оливер Дермановић помиње 1368. године (Kurtović, 2011, стр. 648; Kurtović, 2019, стр. 66), као власник робиње Станиславе, ћерке Припча.⁵ Станислава је откупљена из ропства и након што је добила слободу, истог дана у дубровачкој канцеларији склопила је споразум

³ DAD, Lam de for. IV, f. 255 (7. X 1420); Braychus Grubanouich et Ratchus Vrgnachuich coram domino Rectore ser Trifono de Bonda lamentum detulit contra Paulicium Dubravcich et Ivanissum ei filium de loco Ugarag Cherçegi [...]. DAD, Lam. de for. XXVIII, f. 288' (17. XI 1455); Bogunus Nicolich de Gliubomir de loco Ogarichi [...]. DAD, Deb. Not. LXXIII, f. 200 (18. X 1519).

⁴ Derman delli Burmas capud catonis, Visulle delli Brumas [...] faciunt manifestum quod promictunt et se obligant Pale de Getaldo et Pasque Petri de Ranina de dando et conducendo et adisignando eis omnibus corum expensis usque forum Milleseua in loco dicto Pripolie salmas centum salis factas in Raguii [...]. DAD, Div. Canc. XIV, f. 28 (6. VII 1343).

којим се обавезала да служи извјесног Тихоча у периоду од шест година.⁶

Четрнаест година касније од претходно наведеног уговора, у архивским изворима поново се помиње Влах Оливер Дермановић који је пословао са Милтенем Сечом⁷ (Kurtović, 2019, стр. 135), познатим трговцем настањеним у околини Дубровника, о којем је остао богат писани траг.⁸ Поред пословних људи из Љубомира, Милтен Сеч трговао је и са становништвом Дабра и Невесиња и од њих набављао жито и другу робу (Пекић, 2005, стр. 47, 111–112).

Дана 13. децембра 1397. године, Оливер Дермановић из Љубомира и Дубровчанин Душко Прибојевић евидентирани су у једном арбитражном спору (Јиречек, 1981², стр. 142). Као судије именовани су Радоња Куделиновић, познати властелин из Требиња и тројица Дубровчана: Сергул Богуновић, Познан Твртковић и Твртко Буршић.⁹

Шест година касније, поново се помиње Влах Оливер Дермановић из Љубомира и то као поданик босанског краља. Дана 20. августа 1403. године Оливеру Дермановићу из Љубомира одобрено

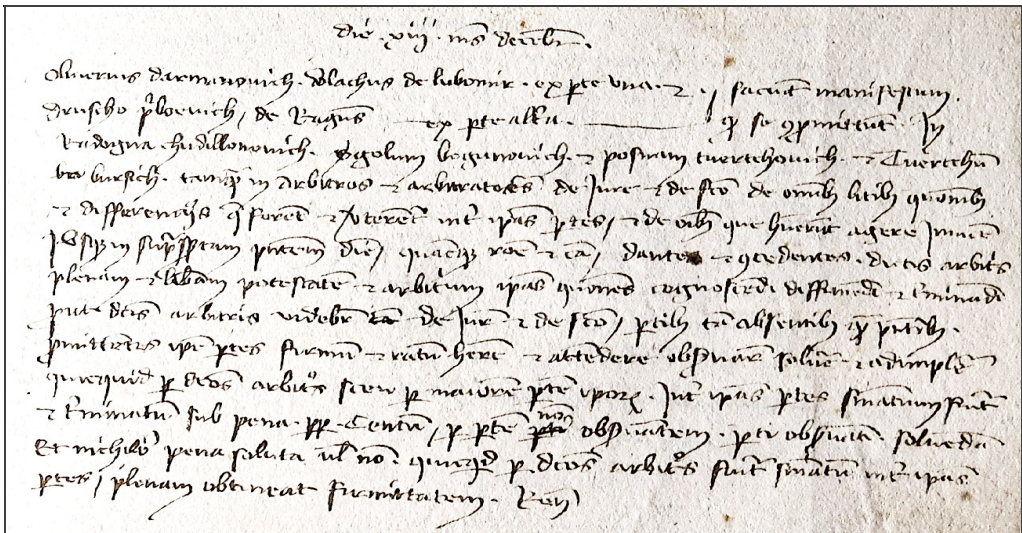
⁵ Oliuer Dermanouich vlach facit manifestum quod ipse liberat et franchat Stanislauam filiam Pripchi de Ceruatia, eius serva pro perperis X [...]. DAD, Div. Canc. XXI, f. 167 (17. II 1368).

⁶ Stanislaua filia Pripchi de Cheruatia facit manifestum quod ipsa locat se et opera sua Ticoçio Radosclaii Siallo usque ad annos sex [...] Et hoc quia dictus Ticoçius promissit mihi dare victum et vestitum decenter et perperis Xquos habui et recepi ab ipso, quos dedit pro rescatatione mea de seruitute ab Oliverio Dermanouich ut supra proxime centinetur [...]. DAD, Div. Canc. XXI, f. 167 (17. II 1368).

⁷ Milten Xes facit manifestum quod ipse facit finem remissionem et pactum perpetuum de ulterius aliquid non petendo Oliverio Dermanouich vlacho, ibidem present et acceptanti de yperperis XV et grossos VIII, in quibus dictus Oliuerius erat obligantus dicto Miltin ut diserunt constare per scripture cancelarie volens dare Miltinus quod dicta scriptura sit vana, cassa et nullius valoris [...] DAD, Div. Canc. XXV, f. 117' (4. VII 1382).

⁸ Miley Bratoslauich de Neuesigna facit manifestum quod ad carrum secundum consuetudinem Ragussi vendidit Milteno Seeç salmerium unum pro iperperis 3,5 [...]. DAD, Div. Canc. XXI, f. 162' (4. II 1368); Cervatinus Pichieuich de Deber facit manifestum quod promittit et se obligat Miltino Sec de dando eidem Miltino usque ad festum sancte Marie de mensis augusti proxime venturum staria grani quinque et copellos quatuor conducti Ragusium expensis ipsius Chervatini [...]. DAD, Div. Canc. XXV, f. 181' (4. II 1383).

⁹ Oliverius Darmanouich vlachus de Lubomir ex p(ar)te una et Druscho Priboeuich de Ragusii ex p(ar)te alteri faciunt manifestum quod se conpromictunt in Rado-gna Chudillonuich, S(er)gulini Bogunouich, et Poznan Tuertchouich, et Tuertchum Bursich tanquam in arbitros et arbitratores et de jure et de facto [...]. DAD, Div. Canc. XXXII, 104 (13. XII 1397).

DAD, Div. Canc. XXXII, 104 (13. XII 1397).

је да може са својим караваном доћи у Дубровник (Јиречек, 1959, стр. 202). Највјероватније да је Оливер Дермановић из Љубомира један од насљедника поменутог катунара Дермана Бурмаза.

Поред Оливера Дермановића, од осамдесетих година XIV вијека и касније, на овом подручју помиње се и Бурмаз Дермановић. Новембра 1386. године, Бурмаз Дермановић Велики, Новак и Првинац Прибисалић и још двојица њихових пословних партнера обавезали су се Леонарду Баску и његовим удруженим компањонима Марину Глеју и Милану Мергићу да ће на товарним животињама превести из Дубровника до Пријепоља 38 товара тканина и друге робе.¹⁰

Влатко Велковић оптужио је Бурмаза Дермановића и Милата и Брајана Бурмазовића да су му, између осталог, украли три краве и 12 комада ситне стоке.¹¹ Наведени Милат и Брајан по оцу Бурмазу презивали су се Бурмазовићи. У питању су синови Бурмаза

¹⁰ Burmas Dermanouich Maior, Nouach Pribisalich, Prvinaç Pribisalich, Benecta Junachouich, Jurgus Verchoeuich, faciunt manifestum quod ipsi se obligant et promittunt Leonardum de Basca recipienti pro se et vice et nomine sociorum suorum, siliscet, Ser Marini de Gleya et Milanus Merghich portare et conducere cum suis equis seu equabus salmas triginta octo pannorum et aliarum merciumaccepiendo dicta salmas de Ragusio et conducendo usque in Prepoglie [...]. DAD, Div. Canc. XXVI, f. 130 (6. XI 1386).

¹¹ DAD, Lam de for. III, f. 23 (25. X 1412).

Дермановића, како ћемо видјети из касније презентованих извора.

Милат Бурмазовић пљачкао је и у Тридихову, смјештеном јужно од насеља Врпоља. Крајем 1419. године, Дубровчанин Радо-слав Миошић оптужио је помињаног Милата Бурмазовића и његовог компањона, који је такође био из Љубомира, да су му у мјесту званом Тридихово украли три јарца. Као свједок наведен је Радашин Гренчарић.¹²

У оптужници датираној 1442. године, као починиоци пљачке, између осталих, помињу се браћа: Милат, Бранко, Владислав, Влађ и Владимир, синови Бурмаза из Љубомира.¹³ Двије године касније, Милат Бурмазовић и двојица његових синова, Ракоје и Радоња, пљачкали су у Љубомиру.¹⁴ Исте године, Радоњу Милатовића из Љубомира напала су тројица разбојника и опљачкала у Бодовишту.¹⁵ Поред Ракоја и Радоње, у изворима се помињу и њихова браћа: Дубравац, Вигањ и Миљак, синови Милата Бурмазовића.¹⁶

Иако документовано не можемо потврдити, на основу патри-монијалног презимена, заједничког подручја живљења и временске дистанце појављивања у изворима, оправдано је претпоставити да су Оливер и Бурмаз Дермановићи из Љубомира, синови и насљедници раније помињаног катунара Дермана Бурмаза.

Идући патримонијалном линијом, насљеднике Оливера Дермановића треба тражити међу Оливеровићима, који су као и њихов отац живјели на подручју Љубомира. У складу са тим, од Оливеровића из Љубомира најпознатији је кнез Покрајац који је највјероватније син и насљедник Оливера Дармановића.

¹² Radosau Miosich de Ragusii coram nobili et sapient viro domino Andrea Mar. de Volço honor Rectoris Ragusii conqueritur supra Milatum Burmasouich et Gugoie Zoich eo quia dicti accusti his elapsis diebi in loco vocato Tribichoui furati fuerunt accusatory producto tres arietes. Testes: Radassin Gernçarich. DAD, Lam de for. IV, f. 115 (7. XII 1415).

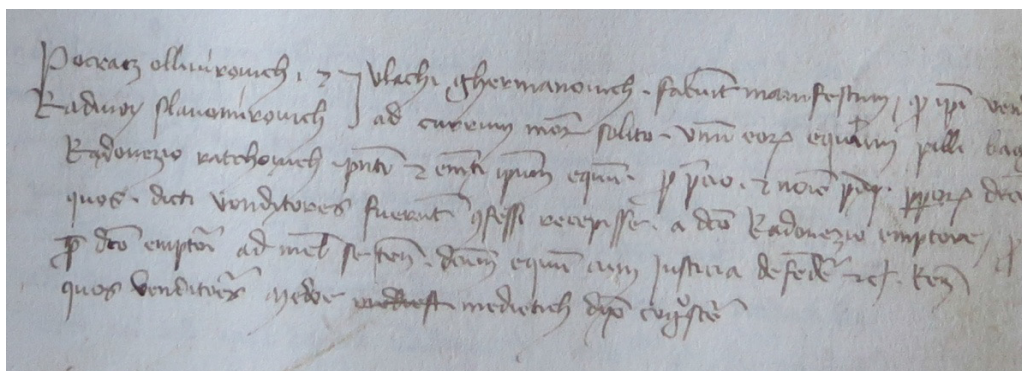
¹³ Milat, Branchum, Vladisauum, Vlagh et Vladimer fratres et filos Burmas de Gliubomere apud Jasem [...]. DAD, Lam de for. XV, f. 130 (22. III 1442).

¹⁴ DAD, Lam de for. XVII, f. 172 (27. I 1444).

¹⁵ Radogna Milatouich de Gliubomier [...]. DAD, Lam. de for. XVII, f. 148 (26. XII 1444).

¹⁶ Rachoe Radosalich coram domino Rectore ser Marino de Georgii fecit lamentum contra Rachoe Milatouich et Radogna Milatouich et Dubrauach Milatouich et Vigan Milatovich et Miglach Milatouich fraters [...]. DAD, Lam. de for. XXVIII, f. 94 (22. IV 1455).

Да су полазне основе и претпоставке тачне свједоче дубровачки архивски извори. Покрајац Оливеровић из Љубомира припадао је Власима Дермановићима.

POCRAEZ OLLIVIROUCH ET RADIVOY SLAVOMIROVICH VLACHI GHERMANOUICH FACIT MANIFESTUM
QUOD IPSE VENDADERUNTE AD CURRUM MORRE SOLITO UNUM EORUM EQUAM PILI BAGLI RADOVEZIO
RATCHOUICH [...]. DAD, DIV. CANC. XXXVI, F. 67 (14. VI 1406).

Половином јуна 1406. године, Покрајац Оливеровић и Радивој Славомировић, Власи Дермановићи, у Дубровнику на јавном мјесту продали су једног коња сиве боје Радовчу Ратковићу по цијени од 18 перпера (Kurtović, 2019, стр. 536–537). У наведеном извору Покрајац је регистрован у нешто измијењеној форми, и то као Германовић, што је случај и код евидентирања других Влаха, о чему је писала у ранијим радовима знаменита Д. Ковачевић (Ковачевић, 1963, стр. 124).

Покрајац Оливеровић помиње се и у каснијем периоду. Дана 14. августа 1413. године, двојица Влаха Хранислав и Покрајац Оливеровић дали су у депозит један сребрни појас Грубачу Краиновићу.¹⁷

У поменутих изворима Покрајац Оливеровић није назначен као кнез, што доводи у сумњу да ли се ради о истој особи која се помиње на стећку у Врпољу. Међутим, на темељу каснијих извора сумње отпадају, јер сазнајемо да је Покрајац Оливеровић из Љубомира био властеличић који је имао своје поданике. Тако је у тужби датираној 1429. године, у њеном додатку 3. јуна наведене године поред Покрајаца Оливеровића, евидентиран његов поданик Грубан и раније помињани Милат Бурмазовић¹⁸ (Kurtović, 2015, стр. 450).

¹⁷ Chranislaus Oliverouich, Pocreç Oiverouich vlachi faciunt manifestum quod ipsi habuerunt et receperunt Grubaze Craninouich unam centurama argenti [...]. DAD, Div. Canc. XXXIX, f. 285 (14. VIII 1413).

Нема сумње да се ради о кнезу Покрајцу Оливеровићу, који је сахрањен у Врпољу, јер је готово невјероватно да се на тако малом простору као што је Љубомир у исто вријеме појављују двојица властелина са идентичним именом и презименом.

На темељу предочених извора могуће је прецизније одредити вријеме смрти Покрајца Оливеровића. Кнез Покрајац Оливеровић појављује се последњи пут 1429. године, а умро је „у доба војводе Сандаља“, који је, како је познато, окончао живот 1435. године. Покрајац Оливеровић умро је између двије наведене године, 1429. и 1435. године.

Поред идентификовања кнеза Покрајца Оливеровића и прецизнијег датирања његове смрти, на основу расположивих извора покушаћемо потражити Покрајчеве могуће насљеднике, који су били поданици Стефана Вукчића Косаче и његовог сина Владислава.

Опште је познато да је војводу Сандаља Хранића наслиједио синовац Стефан Вукчић Косача, који је од 1448. године носио титулу херцега. Између осталог, Стефан Вукчић управљао је Љубомиром од 1435. до 1462. године. Наслиједио га је син Владислав који је овим подручјем владао до пада под управу Османлија 1465. године.¹⁹

Идући очевом линијом, насљеднике кнеза Покрајца Оливеровића у документима треба тражити међу Покрајчићима. Међутим, као и Оливеровића, тако је и Покрајчића било у различитим влашким катунима. Између осталих, Покрајчића је било код Влаха Малешеваца и њихових разгранатих браћевеника Перутинића.²⁰

Почетком 1413. године, због крађе оваца и коза поред Новака и Веселека Милошевића из мјеста Загоре код Требиња, оптужени су Ратко, Дубровац и Обривоља Покрајчић.²¹

¹⁸ Die III junii 1429. Suprascriptus Bogossauus coram domino rectore ser Nicola Jo. de Poza comparuit dicens se inuestigasse et sciuisse quod dicta Liubissaua famula fugitiua suprascripta asportauit res suas suprascriptas et illas dedit omnibus infrascriptorum Pocrailaz Oliuerouich, Gruban homo dicti Pocrailaz, Milat Burma-souich [...]. DAD, Lam. de for. VIII, f. 132 (4. 1 1429).

¹⁹ DAD, Lam. de for. XXVIII, f. 288' (17. XI 1455); Lam de for. XXXV, f. 116 (15. III 1462).

²⁰ Plausa Pocraycich de catono Stanchi Perutinich [...]. DAD, Div. Canc. XXXV, f. 76 (1. VI 1404); Radissa Pocraycich [...]. DAD, Div. Canc. XXXV, f. 125 (20. X 1404).

²¹ Braian Miroeuch [...] coram domino Simonem de Goziis Rectorem conqueritur supra Ratchum Pocraycich et supra Dubravaç eius fratrem vlachos et supra Nouach et Veselcho Miloseuich fratres de Xagora homines Biluice Chobiglacich, et Obriuogla Pocraycich [...]. DAD, Lam de for. III, f. 44' (13. I 1413).

За разлику од претходника, поред Покрајца Оливеровића, на подручју Љубомира, насељени су били Покрајац Угарчић и Покрајац Дубравчић (Недељковић, 1978, стр. 37; Kurtović, 2008, стр. 16). Насљедници и једног и другог презивали су се Покрачић, што представља отежавајућу околност у трагању за насљедницима Покрајца Оливеровића.

Оправдано је претпоставити да су синови и насљедници кнеза Покрајца Оливеровића били као и њихов отац властелинчићи, поданици владеоске породице Косача. У складу са наведеним, властелин из Љубомира био је херцегов човјек Радивој Покрајчић, који је заједно са двојицом својих поданика оптужен 1457. године (Динић, 2003, стр. 385). Премда документовано не можемо потврдити, постоји сумња да је Радивој Покрајчић могући син Покрајца Оливеровића.

Поред Радивоја Покрајчића из Љубомира је био и Станко Покрајчић који се помиње 1436. године као члан једне пороте заједно са Павлицом Дубравчићем из катуна Угарци и раније помињаним Брајаном Бурмазовићем.²²

У каснијем периоду, Станко Покрајчић истакао се у пљачкама и отимачини. Између осталог, напао је и покрао познатог дубровачког месара Миљена Плиешчића, који се у изворима често помиње као набављач стоке. Дана 24. новембра 1441. године, Миљен Плиешчић оптужио је дубровачком кнезу Мартолу Заманићу Станка Покрајчића и његова брата и Владоја из Цернице да су му у Требињу, између осталог, украли 12 златних дуката, два вола и једног коња.²³

Након 23 године, октобра 1464. године, поново се у изворима помиње Станко Покрајчић, властелин из Требиња. Наиме, Станица, жена Радохне Николића из Конавала, оптужила је Божитка Радовановића и Петка Радохнића да су извршили разбојништво и пљачку у мјесту у Требињу. У истој оптужници навела је и отимачину једне краве и као починиоца именовала је Станка Покрајчића, племића кнеза Владислава.²⁴

Након пада Љубомира под власт Османлија, појачане су пљачке и отимачине. У таквим околностима, Станко Покрајчић хватао је и Турцима продавао људе као робље. Септембра 1465. године, Станко Покрајчић из Љубомира и двојица његових компањо-

²² Stanchus Pocraycich [...]. DAD, Div. Canc. XLIX, f. 251 (23. III 1436).

²³ Miglien Pliesich coram domino Rectore ser Martolo de Zamagno facit lamentum super Stanchum Pocracich et eius fratrem et Vladoe de Cerniza [...]. DAD, Lam de for. XV, f. 62 (24. XII 1441).

на оптужени су да су у Гацку ухватили Радослава, сина Радинча Мирковића, и продали Турцима (Динић, 1967, стр. 134).

До када је живио Станко Покрајчић није нам познато. Међутим, у доба Османлијске окупације крајем осамдесетих година XV вијека, једно од села у Љубомиру било је познато по властелину Станку Покрајчићу. У наведеном периоду у Дубровнику дјеловали су многи пословни људи из Фиренце. Између осталих, истакнути Фирентинац у Дубровнику био је Бенедикт Камби, који се у изворима јавља као замјеник напуљског или каталонског конзула. Априла 1488. године, пословао је за рачун дубровачког архиепископа²⁵ (Пекић, 2012, стр. 320–321). Годину дана касније, Фирентинац Бенедикт Камби пословао је без писаног налога (*Magister Benedictus Cambi de Florentia negotiorum gestor*), у име дубровачког архиепископа Ивана. Том приликом, узео је за службу Драгану, кћерку Милина Радовановића из Љубомира, из села Станка Покрајчића (*conduxit et achordauit Dragham filiam Milini Radouanouich de Gliubomir de villa Stanchi Pogracich*).²⁶

Властелин Станко Покрајчић по оцу Покрајцу носио је патримонијално презиме Покрајчић. Такође је Станко Покрајчић од оца Покрајца наслиједио и властелинство. Наведени извори упућују да се ради о сину и насљеднику знаменитог властелина из Љубомира из доба Сандаља Хранића, кнеза Покрајца Оливеровића.

На темељу дубровачких извора и ранијих истраживања, на крају можемо закључити да се од катуна Бурмаза разгранало, односно издвојио катун Дермановића, чији се родоначелник Дерман помиње у првој половини XIV вијека. Из Дерманова катуна био је Оливер Дермановић, његов насљедник, који је у другој половини XIV и у првој половини XV вијека био настањен у Љубомиру. Као имућан човјек посједовао је робље и у својству поносника уговарао каравански превоз робе из Дубровника у унутрашњост Балканског полуострва. У каснијем периоду у ду-

²⁴ Stanica uxor Radochne Nicolich de Canali [...] coram domino iudicibus criminali quorum caput fuit ser Andreas Babalio [...] conquesta fuit Bosigchum Radouanouich, et contra Petcum Radochnich dicens quod pro dicti Bosigchus et Petchus [...] Item conqueritur contra Stanchum Pocraycich de Tribignio nobillem comitis Vladissau i dicens quod dictus Stanchus derobauit ipsum pro nominatam Radochnam accipiendo sibi unam vacham Dimissam pro Borcham matrem eius Stanize [...]. DAD, Lam de for. XXXVI, f. 29' (24. X 1464).

²⁵ DAD, Div. Canc. LXXXVI, f. 56' (24. IV 1488).

²⁶ DAD, Div. Not. LXIX, f. 41 (3. IV 1489).

дбровачким изворима помиње се Покрајац Оливеровић Влах Дермановић, властелин из Љубомира, највјероватније син и насљедник поменутог Оливера Дермановића. Вријеме и мјесто његова живљења свједочи да се ради о кнезу Покрајцу Оливеровићу, поданику војводе Сандаља Хранића, који је сахрањен у Врпољу у Љубомиру, чији је средњовјековни споменик – стећак са импозантним натписом сачуван до данашњих дана. Покрајац Оливеровић умро је између 1429. и 1435. године.

У каснијем периоду, у доба управе Стефана Вукчића Косаче и његова сина насљедника Владислава, истакнути властелин у Љубомиру био је Станко Покрајчић, који је по оцу Покрајцу носио патримонијално презиме Покрачић. Иако документовано не можемо потврдити, највјероватније да је Станко Покрајчић насљедник Покрајца Оливеровића, што ће даља истраживања утврдити.

ИЗВОРИ

АРХИВСКА ГРАЂА

Državni arhiv u Dubrovniku:

Debita Notariae (Deb. Not.). LXXIII (1518–1519).

Diversa Cancellariae (Div. Canc). XXI (1366–1368); XXXII (1396–1399); XXXV (1403–1405); XXXVI (1405–1408); XXXIX (1411–1414); XLIX (1435–1436); LXXXVI (1487–1489).

Diversa Notariae (Div. Not.) LXIX (1459–1460).

Lamenta de foris (Lam de for.) III (1412–1414); IV (1419–1422); V (1422–1424); VIII (1428–1430); XV (1441–1442); XVII (1443–1444); XXVIII (1455); XXXV (1461–1462); XXXVI (1464–1465).

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Динић, М. (1967). *Из Дубровачког архива*, III. Београд: Српска академија наука и уметности.

Јиречек, К. (1892). *Сјоменици српски*, Споменик XI. Београд: Српска краљевска академија.

Комар, Г. (2016). *Ђирилични најйиси сјаре Херцеговине, (са љрељедом крсјова)*. Подгорица: Књижевна задруга Српског националног савјета.

Недељковић, Б. (1978). Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти. *Miscellanea*, XVI (6), 7–180.

Стојановић, Љ. (1902). *Сјари српски зайиси и најйиси*, књ. I. Београд: Српска академија наука и уметности – Народна библиотека Србије – Матица српска.

Стојановић, Љ. (1928). *Старе српске повеље и писма, 1/2, Зборник за историју и књижевност српског народа, прво одељење, XIV*. Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија.

Томовић, Г. (1974). *Морфологија ћириличних написи на Балкану*. Београд: Историјски институт.

Kurtović, E. (2019). *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne, Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526, knj. 1*. Sarajevo: Institut za istoriju – Historijski arhiv.

Vego, M. (1964). *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II*. Sarajevo: Zemaljski muzej.

ЛИТЕРАТУРА Динић, М. (2003²). *Из српске историје средњег века*. Прир. С. Ђирковић и В. Бокић. Београд: Equilibrium.

Ђурић, Н. (1985). Ономастика Љубомира. *Ономастолошки прилози*, VI, 191–438.

Јиречек, К. (1959). *Зборник Констанијина Јиречека I*. Поседна издања, књ. CCCXXVI. Одељење друштвених наука, књ. 33. Београд: Српска академија наука.

Јиречек, К. (1981²). *Историја Срба*, књ. II, (Културна историја). Друго исправљено и допуњено издање, превео и допунио Ј. Радонић. Београд: Слово Љубве.

Куртовић, Е. (2008). *Дубравчићи, Власи Ујарци са њиховом катуну. Историјски часопис*, LVII, 107–122.

Ковачевић, Д. (1963). Средњовековни катун по дубровачким изворима. У: М. Филиповић (ур.), *Симпозијум о средњовековном катуну (121–139)*. Сарајево: Научно друштво СР Босне и Херцеговине.

Којић-Ковачевић, Д. (1973). Обавезе на вјерност двојице катунара Сандаљу Хранићу. *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, 19 (1970–1971), 229–231.

Паовица, Н. (2002). *Љубомир, антрополошка историја*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Палавестра, В. (1965). Некропола „Деминов крст“ у Бурмазима код Стоца. *Наше стварине*, X, 195–202.

Пекић, Р. (2005). *Жуја Дабар у средњем вијеку*. Билећа: „СПКД“ Просвјета.

Пекић, Р. (2012). *Фиренћинци на Балкану 1300–1600*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Пекић, Р. (2017). Љубомир у доба властоске породице Косача. У: С. Мишић (ур.), *Српска краљевства у средњем веку, зборник радова са међународног научног скупа (435–451)*. Београд – Нови Сад – Ниш – Краљево: Фило-

зофски факултет – Филозофски факултет – Филозофски факултет, Центар за византијско-словенске студије.

Пекић, Р. (2018). *Билећке Рудине у средњем вијеку*. Косовска Митровица – Бања Лука: Филозофски факултет – Удружење историчара Републике Српске „Милорад Екмечић“.

Порчић, Н. (2015). Два пуномоћја војводе Сандаља Хранића за Приби-слава Похвалића. *Грађа о прошлости Босне*, 8, 21–30.

Смиљанић, А. (2015). *Људи из сјенке – гуиломаћи обласних јосиодара у Босни*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Храбак, Б. (2003). *Из сѣарије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. I. Београд: Архивар.

Bešlagić, Š. (1971). *Stećci, kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Bešlagić, Š. (1982). *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Ćorović, V. (1956). Prilog proučavanju načina sahranjiva i podizanja nadgrobних spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku. *Naše starine*, III, 127–147.

Glušac, V. (1953). Problem Bogumilstva i Pravoslavlja Crkve Bosanske. *Godišnjak Istorijaskog društva Bosne i Hercegovine*, V, 105–138.

Hrabak, B. (1953). Prilog datovanju hercegovačkih stećaka. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. VIII, 325–328.

Kurtović, E. (2005). Natpis na stečku kneza Pokrajca Oliverovića iz Vrhpolja – pitanje datiranja. *Baština 1, Godišnjak Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika*, 1, 371–381.

Kurtović, E. (2011). Seniori hercegovačkih vlaha. U: I. Lučić (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest, zbornik radova, knj. I* (647–695). Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Kurtović, E. (2015). Historijska kontekstualizacija stećaka. *Godišnjak „BZK“ Preporod*, 15, 445–457.

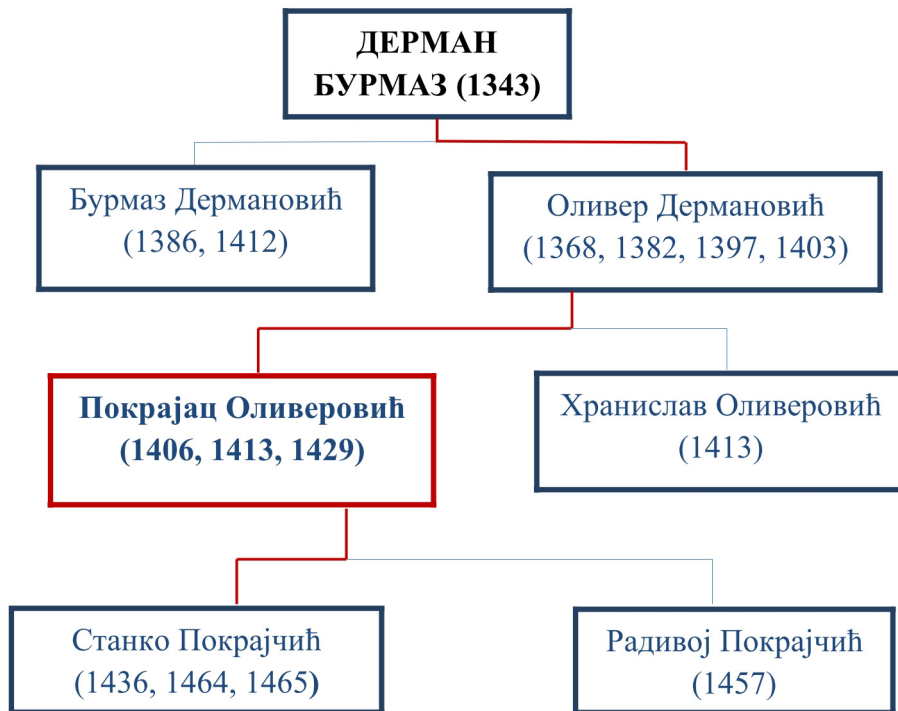
Truhelka, Č. (1895). Starobosanski natpisi. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 7 (1), 259–283.

Vego, M. (1962). Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (Nastavak). *Glasnik zemaljskog muzeja*, 17, n.s. (A), 191–243.

Wenzel, M. (1965). *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Wenzel, M. (1999). *Bosanski stil na stećcima i metalu*. Sarajevo: Publishing.

ПРИЛОГ

ГЕНЕАЛОШКО СТАБЛО КНЕЗА ПОКРАЈЦА ОЛИВЕРОВИЋА
(THE GENEALOGY TREE OF THE PRINCE OF POKRAJAC OLIVEROVIĆ)

RADMILO B. PEKIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

KNEZ POKRAJAC OLIVEROVIC (A CONTRIBUTION TO HIS IDENTIFICATION)

One of the well known medieval epitaphs of Bosnia and Herzegovina is located on the medieval tombstone – a *stećak* located in countryside Vrpolje in Ljubomir near Trebinje. The epitaph signifies

grave site of prince Pokrajac Oliverovic, subject of Duke Sandal Hranic, about whom is known nothing except that.

Based off of Dubrovnik resources it has been established that in the Ljubomir were inhabited Vlachs Burmaz from which stood out katun Dermanovic, named after theirs elder katunar Derman. His heir was Oliver Dermanovic. In following period in Dubrovnik resources is mentioned Pokrajac Oliverovic Vlach Dermanovic, nobleman from Ljubomir, most likely son and heir of already mentioned Oliver Dermanovic. Time and place of his life testify to be about Princeps Pokrajac Oliverovic, subject of Duke Sandal Hranic, who was buried in Vrpolje in Ljubomir, whose medieval monument-a *stećak* with imposing epitaph has been preserved to this day. Pokrajac Oliverovic died between 1429 and 1435. In following time in Ljubomir is mentioned nobleman who bore a patrimonial surname Pokrajchic after his father.

KEYWORD: Pokrajac Oliverovic, prince, *stećak*, epitaph, Ljubomir.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИРОСЛАВ М. ПОПОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

СУД ОКРУГА ЋУПРИЈСКОГ 1840-ИХ: ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ

САЖЕТАК. Циљ рада који је пред нама је да се представе основне црте развоја Суда Округа ћупријског 1840-их, његова организација и рад, на основу извештаја Министарства правде, који садрже статистичке податке и кондуит листе са информацијама о запосленима, те објављене архивске грађе самог Суда, шематизма и Пописа пореских глава, општина и примителних судова у Кнежевини Србији из 1839. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Кнежевина Србија; судство, статистика; Суд Округа ћупријског.

¹ miroslavpopovic15@yahoo.com

Рад је примљен 15. јануара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

УВОД

Године после доношења Устава из 1838. и успостављања организације институција судске и извршне власти у Кнежевини Србији, кључне су за развој судства и правног система младе српске државе. Представљају прве кораке које су српске власти учиниле на увођењу владавине права, донети су први закони и уредбе о организацији и раду судова, судском поступку.¹ Као и сваки почетак, и овај је био тежак, проблеми који су настајали због недостатка адекватних прописа и закона, адекватног судског персонела, излазили су на видело. Тада настају и прве статистике и званични подаци о раду судова у Србији, у оквиру извештаја Министарства правде Државном савету, први такав поднет је 1846. године.² Ове формативне године је занимљиво испратити и важно је схватити изазове који су стајали пред српским судским системом, како су проблеми решавани у ходу, уз покушаје и погрешке, а то се најбоље може види на примеру рада окружних судова.

Србија се у прво време делила на дванаест нахија. Нахије су се делиле на кнежине, које се од 1830. називају капетанијама, а од 1834. срезовима, када и нахије добијају нов назив — окружије (округ). Кнежине (капетаније, срезови), од 1839. године, делиле су се на села, односно општине. Кнез Милош је увео веће управне јединице од нахија (области), попут устаничких војних одбрамбених целина после 1811. године. Од 1834. то је било пет сердарстава, а следеће године кнез Милош је основао још веће области и назвао их војним командама, којих је било четири. Године 1839. Србија се делила на 17 округа, 52 среза и 1251 општину. Округе је чинило од два до пет срезова (Љушић, 2001, стр. 32–33).

¹ Привремено усјројеније и круї делайносії йримиришелних судово (17/29. 1839); Усјројеније судово окружни (26. 1/6. 2. 1840); Усјројеније Великоїа или Айелационоїа суда (26. 1/6. 2. 1840); Указ о оснивању Суда вароши деоїрадске (10/22. 10. 1841); Расїис Минисїарсїива йравде о доказама у кривичном йосїуїку (11/23. 2. 1842); Доїунийелна йравила у смойрењу суђења йо часїи йрађанскої и криминалної (19/31. 5. 1845); Тумачење Доїунийелних йравила из 1845. йодине (20. 7/1. 8. 1846); Усїројеније Врховної суда (9/21. 9. 1846); Усїројеније Айелационої суда (1/13. 11. 1846); Полицїјска уредба (18/30. 5. 1850) (Поповић, 2016, стр. 227–228).

² Први сачувани такав извештај је Извод рада Поїечийелсїива йравосуђа за 1844. и 1845. йодину (Архив Србије, Државни савет, 1846, № 458). За каснији период нису сачувани извештаји за сваку годину, према нашем истраживању, сачувани су тек за 1853. (Архив Србије=АС, Државни савет=ДС, 1854, № 462) и 1858. (АС, ДС, 1859/1045).

Принуђен Абдулином и Добрњчевом буном у Пожаревачкој нахији, кнез Милош је 1821. године основао у Пожаревцу први нахијски суд (Јанковић, 1955, стр. 63–64). Године 1823. кнез Милош је установио нахијске судове у Чачку, Јагодини, Смедереву, Ваљеву и Шапцу. Ваљевски суд је установљен маја, шабачки августа, а остали новембра исте године. Године 1824. установљени су судови за Нахију рудничку, у Брусници, Ћупријску, у Свилајнцу и ужичко-соколску, у Ужицу. У лето 1826. установљен је Суд за Нахију крагујевачку у Крагујевцу, а октобра 1827. и Суд за Нахију београдску са седиштем у селу Рогачи. Сваки нахијски суд имао је два члана, једног писара и два пандура (Петровић, 1901, стр. 605). Године 1833. установљени су нахијски судови у Крушевцу, Алексинцу, Бањи, Књажевцу, Зајечару и Неготину. Суд из Свилајнца је пребачен у Параћин. Од Нахијског ужичког суда одвојен је Соколски суд и у Рогачици смештен за Нахију соколску, подринску (Петровић, 1901, стр. 614).

Устав из 1838. године предвидео је Апелациони суд, као суд другог степена, и за седиште му одредио тадашњу престоницу, Крагујевац. Апелациони суд се искључиво занимао прегледањем и суђењем предмета и парница који су прошли кроз ниже судове. Указом од 1. марта 1839. године, кнез је поставио чланове Апелационог суда (Љушић, 1986, стр. 239). У локалној управи у Кнежевини, до Устава из 1838. године, судска власт није била независна и преплитала се са полицијском. То се посебно испољавало у општини и капетанији (срезу), а нешто мање у нахији (округу) и областима. Уставом су основане три врсте судова: у свакој општини „примирителни“, у сваком округу по један првостепени и у престоници један апелациони суд. Двадесет и један члан Устава (чл. 27–48) посвећен је судству, скоро једна трећина. Разлог су велики недостатак законâ и прописâ који би се односили на судове и значај који је у Кнежевини придаван установи судства тридесетих година XIX века (Љушић, 1981а, стр. 118–119). Постојала је још једна судска власт неподвиђена Уставом (касациона), коју је мимо Устава вршио кнез (Јовановић, 1933, стр. 18).¹

¹ Касација је највиши суд који доноси коначне одлуке о пресудама првостепених и апелационих судова. В. и Кулаузов, 2015, стр. 13–20. и Поповић, 2016, стр. 29–30, 42.

УСПОСТАВЉАЊЕ ЋУПРИЈСКОГ ОКРУЖНОГ СУДА И ПРИМИРИТЕЛНИ СУДОВИ У ОКРУГУ ЋУПРИЈСКОМ

При крају 1824. године, успостављен је Ћупријски нахијски суд, а његов рад почео је 1/13. јануара 1825.¹ Пошто је у Ћуприји, седишту Ћупријске нахије, постојала војна посада са турским заповедником, Ћупријски нахијски суд смештен је у Свилајнац. У Свилајнцу је суд деловао 10 година, те је почетком 1835. године премештен у Параћин. Када је основан, Ћупријски нахијски суд имао је једног члана-судију и једног писара. Први члан Суда 1825. године био је Пана Јеремић, док је дужност привременог писара вршио Петар Ђорђевић, да би за писара исте године био постављен Лазар Стајић (Гавриловић, 1991, стр. 2). По свему судећи, изгледа да је, у једном тренутку, после 1835, Суд премештен у Ћуприју. Јула месеца 1846. године, поднета је молба државних власти у Параћину да се окружне институције преместе из Ћуприје у Параћин. Донето је решење, према којем је буџетом одређено да се за градњу зграде Суда издвоји 1.500 талира, а Начелства 3.000 талира, те се наводи да је градња ових објеката већ почела у Ћуприји (Перуничкић, 1975, стр. 228–229). Између Параћина и Ћуприје постојало је ривалство око престижа, јер су житељи Параћина сматрали да је ово место погодније као главни управни, трговачки и просветни центар тог краја. Представници Ћуприје су стално доказивали да њихово место треба да буде средиште округа за срезове Параћински и Ресавски, те су за своје место имали више користи, јер је Ћуприја била окружна варош, а Параћин среска варошица (Перуничкић, 1975, стр. 28).

Ћупријски округ састојао се из два среза: Параћинског и Ресавског (Гавриловић, [1846]1994, стр. 213). Примирителни судови у Срезу ресавском имали су 1839. године седиште у селима: Рађевцу, Радошину, Ћуринцу, Седларима, Витежеву, Бобови, Дубљу, Медвеђи, Миливи, Брестову, Богави, Роанди, Гладни, Купиновцу, Прошинцу, Мачевцу, Рајкинцу, Црквенцу, Суботици, Плажанима, Војсци, Дубокој, Јасенови, Грабовици, Гложанима, Бресју, Врлану, Тропоњи, Градовцу, Свилајнцу, Дубници, Великом Поповићу, Војнику, Липовици, Језеру, Доњој Ресавици, Стрмостену, Јеловцу, Стењевцу, Горњој Ресавици, Кованици, Жидиљу, Сладаји, Дворишту, Буковцу, Балајнцу, Трућевцу, Витанцима, Бељајки, Вирини, Бигреници, Пањевцу, Ломници, Иванковцу, Сењи, Ћуприји, Ба-

¹ Датуми у раду су према новом календару, сем када су паралелно навођени и по старом и по новом.

тинцу, Стубици, Паљанима, Исакови, Супској, Влашкој, Крушару, Глоговцу, Драммировцу и Малом Поповићу. У Параћинском срезу примирителни судови су исте године били смештени у селима: Врпчанима, Текији, Ратарима, Шавцу, Доњем Видову, Стрижи, Горњем Видову, Сикирици, Кошевица, Дреновцу, Чепурима, Главици, Мириловцу, Давидовцу, Голубовцу, Поповцу, Креждинцу, Лебини, Бусиловцу, Плани, Лешју, Доњој Мутници, Клачевици, Шалудовцу, Буљанима, Извору, Горњој Мутници, Забреги, Бошњанима и вароши Параћину (Љушић, 1981б, стр. 162–166). У Срезу ресавском било је 67, а у параћинском 30 примирителних судова, укупно 97. Занимљива је преписка Начелства Округа Ћупријског и Министарства унутрашњих послова, из које сазнајемо да је Параћинска општина неуспело покушала да прода неке општинске земље, да би добијеним новцем саградила зграде за школу и примирителни суд (Перуничкић, 1975, стр. 260–263).

ЧЛАНОВИ И ОСОБЉЕ СУДА ОКРУГА ЋУПРИЈСКОГ 1840-ИХ

Према подацима из шематизма, у периоду 1839–1850, председници Суда Округа Ћупријског били су Стојан Јовановић, Јован Сарановац, Стојан Вељковић и Димитрије Исаиловић. Чланови Суда били су Стоја Митрић, Ђора Николић, Анта Вељковић, Павле Симеоновић, Димитрије Исаиловић, Стефан Радмиловић, Стефан Новаковић, Василије Бараковић, Стефан Андрејевић, Паун Маринковић, Мита Тирић, Стеван Миловановић, Павле Караматић и Гаја Марковић. Дужност секретара Суда вршили су Димитрије Исаиловић, Петар Јовановић, Василије Грујовић, Димитрије Милосављевић и Јевтимије Васић. Место писара држали су Петар Николић, Милан Василијевић, Недељко Миљковић, Александар Аранитовић, Стеван Јовановић и Миладин Радовановић, а место млађег писара Петар Јаношевић, Атанасије Величковић, Милоје Здравковић и Никола Стојановић. Архивар је био Димитрије Јанићијевић, а практиканти Стојан Марковић, Теодор Грујовић, Тома Костић, Атанасије Величковић, Ђорђе Јовановић, Лазар Рашковић, Александар Ђорђевић, Стефан Рајић, Мијаило Јовановић и Милисав Ђурђевић (Поповић, 1999, стр. 189–190).

Комисија за унапређење грађанског поступка од 1845. године изнела је закључак да су судови преоптерећени због нестручности судија и малобројности судског особља, те препоручила повећање персонала судова који су грцали пред мноштвом предмета. Међу њима је био и Ћупријски окружни суд, те му је придодат

и један писар. Писар је придодат и београдском варошком, београдском, шабачком, чачанском и смедеревском суду, а Апелационом још један столоначелник. Ваљевски, крагујевачки, јагодински, црноречки, алексиначки и гургусовачки суд су лоше радили због нестручности кадра (Станковић, 2013, стр. 156–157).

Пре него представимо податке из кондуит листе из извештаја Министарства правде за 1844, треба подсетити да је, према шематизму, председник Суда 1844. године био Стојан Вељковић, именован 8. маја исте године, а пре тога ову дужност је вршио Јован Сарановац, од 1842. године (Поповић, 1999, стр. 189).

Дужност члана Суда Округа ћупријског вршио је Павле Симеоновић, Србин православне вере, 57 година стар и потпуно здрав. Био је ожењен и имао шесторо деце, троје мушке и исто толико женске. Водио је порекло из Округа чачанског. У време Првог српског устанка био је у својству бимбаше до самог пада Србије. Отишао је у Русију и ту се задржао до 1831. године. Вративши се у отаџбину, ступио је у службу при Алексиначком карантину, коју је вршио од априла 1837. до јула 1839. године. Затим је премештен у Радујевачки карантин, где је био на служби пола године. Добро је вршио дужност члана Суда и био добре нарави и владања. На дужност је именован 5. децембра 1842. године (АС, ДС, 1846, № 458).

Други члан Суда био је Стеван Новаковић, Србин православне вере, 48-годишњак савршеног здравља. Као ожењен, имао је четворо деце, родом је био из Аустрије, из села Селаковца у Банату. Године 1827, у месецу марту, прешао је у Србију и одмах ступио у војну службу, где је провео четири и по године, затим је био полицај вароши Крагујевца пола године. Произведен је за писара бившег Суда Округа бањског 1833, 1836. постаје секретар Суда Округа гургусовачког, а фебруара 1843. године именован је за члана Суда Округа шабачког. Постаје члан Суда Округа ћупријског 28. децембра 1844. године. Завршио је нормалну српску и немачку школу, поред српског, говорио је немачки и влашки и био добрих способности (АС, ДС, 1846, № 458).

Секретар Суда био је Димитрије Милосављевић, стар 24 године, ожењен, родом из Јагодине. Године 1835. је наредбом Аврама Петронијевића именован за практиканта Суда Округа јагодинског, где је провео једну годину као бесплатежни, а једну и по годину као платезни практикант. Затим је премештен за практиканта у Савету 1838, одакле је исте године премештен у Суд Округа црноречког. Потом је 1839. произведен у канцелисту

Министарства просвете. Године 1842. постао је писар Округа јагодинског, да би исте године вршио дужност писара Суда Округа чачанског и на крају постављен за секретара при истом Суду. Именован је за секретара Суда Округа Ћупријског 23. септембра 1843. године. Завршио је нормалне школе у Јагодини, а способности је био добре и заслужио је препоруку за више звање. Био је добре нарави и савршеног владања (АС, ДС, 1846, № 458).

Дужност писара Суда вршио је Стеван Јовановић, стар 30 година и мало слабијег здравља. Имао је двоје женске деце, родом је био из села Мартинци у Срему. Године 1837. примљен је за бесплатежног практиканта при Савету, а 1838. произведен за платезног практиканта Суда Округа алексиначког. Писар Суда Округа Ћупријског постао је 4. јануара 1843. године. Завршио је нормалну српску и немачку школу, говорио немачки и био средњих способности (АС, ДС, 1846, № 458).

Место првог практиканта Суда држао је Лазар Рашковић, стар 23 године, родом из Јагодинског округа. Године 1843. постао је бесплатезни практикант при Суду Округа јагодинског. Именован је у Ћупријски суд 20. маја 1844. године. Александар Ђорђевић, 20 година стар, био је други практикант Суда Округа Ћупријског. Није био ожењен, родом из Русије, из провинције Бесарабије. Родитељи су му били Срби, а породица му је живела у Крушевцу. Ступио је у службу 1843, као бесплатезни практикант при Начелству Округа јагодинског. Именован је за практиканта Суда Округа Ћупријског 4. децембра 1844. године (АС, ДС, 1846, № 458).

Приметно је да су чланови Суда били људи који су имали искуства у државној служби и већ старији, а и сам секретар је прошао кроз доста наименовања у служби. Од особља суда, двоје је било пореклом из Аустрије, други члан Суда и писар, говорили су немачки, што је било у складу са тадашњим трендом ангажовања чиновника и учених људи српског порекла из Хабзбуршке монархије, у недостатку истих у Србији. Већина запослених у Суду имало је завршене нормалне школе, што говори да су били до неке мере образовани, али да образовање није било на завидном нивоу. Такође, да се уочити да је добар део особља, троје, био родом из Јагодине или Јагодинског округа или да су у том округу вршили дужности при институцијама власти, пре доласка у Ћупријски окружни суд. Овакав састав особља вероватно је произишао из близине Јагодинског округа и његове непосредне корелације са Ћупријским.

ЧЛАН СУДА	450
СЕКРЕТАР	350
ПИСАР	200
МЛАЂИ ПИСАР	150
ПРАКТИКАНТ	100

ТАБЕЛА 1: ГОДИШЊА ПЛАТА ЗАПОСЛЕНИХ У СУДУ ОКРУГА ЋУПРИЈСКОГ 1844. ГОДИНЕ У ТАЛИРИМА^а (АС, ДС, 1846, № 458)

- ^а Нужно је дати неколико напомена о монетарном систему у Кнежевини Србији. Обрачунска јединица у Кнежевини Србији била је грош, који је имао два курса – доњи (порески) и горњи (чаршијски). Двоструки курс гроша uveden је 1833. године, да би се спречио прилив лошег турског новца након присаједињавања отргнутих крајева. Порески курс је био званични курс, а чаршијски је третиран као реални курс за турски новац и вредео је већ тада двоструко мање од чаршијског гроша. Аустријски дукат је деценијама имао вредност од око 23 пореска гроша. Уочи доласка на власт уставобранитеља вредео је 24 пореска гроша, исто толико и 1837, да би тарифом из новембра 1841. био одређен курс дуката од 23 гроша, а тарифом из 1842. враћена му је вредност на 24 гроша. Почетком 1855. вредео је 23,3 гроша, а исте године му је вредност повећана на 28 чаршијских гроша и она није мењана до краја времена уставобранитеља. Посредно се може утврдити да је талир имао вредност 10 гроша, јер је годишњи порез износио 6 талира, односно 36 цванцика, 60 гроша или два и по дуката у злату (Миљковић-Катић, 2008, стр. 219–220, фуснота 1–2; Станковић, 2014, стр. 399–400, фуснота 37).

ПОДАЦИ О РАДУ И СЛУЧАЈЕВИМА СУДА ОКРУГА ЋУПРИЈСКОГ 1840-ИХ

ВРСТА КРИВИЧНОГ ДЕЛА	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
УБИСТВО	5	4	9
КРАЂЕ	13	15	28
БЛУД	6	1	7
СВАЂЕ, ТУЧЕ И ПСОВКЕ	11	8	19
ГОВОР ПРОТИВ КНЕЗА И ДРЖАВЕ	2	1	3

ТАБЕЛА 2: ИЗВОД КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРИ СУДУ ОКРУГА ЋУПРИЈСКОГ 1844. ГОДИНЕ (АС, ДС, 1846, № 458)

ГОРОСЕЧА	4	12	16
НАСИЉЕ	6	4	10
НАРУШАВАЊЕ ЧАСТИ	6	2	8
НАМЕРНА ШТЕТА	2	4	6
ЗЛОУПОТРЕБА ВЛАСТИ		4	4
ПРЕВАРЕ	9		9
КРШЕЊЕ УРЕДБИ	15		15
НЕПОСЛУШНОСТ ПРЕМА ВЛАСТИМА	9	4	13
БУНТОВНИШТВО	3		3
СВЕГА	91	59	150

ТАБЕЛА 2: Извод кривичних дела при Суду Округа Ћупријског 1844. године (АС, ДС, 1846, № 458)

Пресуђено је 61% кривичних дела, дакле, већина. У односу на укупан број кривичних дела, највише је било крађе (18,6%), свађа, туче и псовки (12,6%), горосече (10,7%), кршења уредби (10%), непослушности према властима (8,7%) и насиља (6,7%). Једино није пресуђен ниједан случај злоупотребе власти, због њихове осетљивости, сукоба интереса и последица које су имали по државну власт и народ. Надаље, највише је непресуђених кривичних дела, у односу на укупан број, када је у питању горосеча (75%) и крађа (54%). У односу на укупан број, највише је пресуђено случајева кршења уредби (100%), преваре (100%), бунтовништва (100%), блуда (86%), нарушавања части (75%), непослушности према властима (69,2%) и свађа, туча и псовки (58%), што говори да су власти донекле штитиле државне и своје интересе, али и ред и мир и интересе грађана.

ВРСТА ПАРНИЦЕ	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
БАШТИНЕ ^А	32	35	67
СИНОРА ^В	4	5	9
ПЛАЦЕВИ И ЗГРАДЕ	5	12	17

ТАБЕЛА 3: Извод грађанских парница при Суду Округа Ћупријског 1844. године (АС, ДС, 1846, № 458)

ВОДЕНИЦЕ	3	8	11
НАСЛЕДСТВО	10	15	25
ДУГ	56	106	162
ЗАКУП	3		3
ОРТАКЛУК	4	4	8
ОДУСТАЈАЊЕ ОД УГОВОРА	1		1
ШТЕТА		6	6
НАКНАДЕ	24	28	52
СВЕГА	142	219	361

ТАБЕЛА 3: ИЗВОД ГРАЂАНСКИХ ПАРНИЦА ПРИ СУДУ ОКРУГА ЋУПРИЈСКОГ 1844. ГОДИНЕ
(АС, ДС, 1846, № 458)

- ^a Очевина, дедовина, имање које је наслеђено из прошлости.
^b Расправе између суседних села о међама.

Пресуђено је 39,3% укупног броја парница, што говори да су се парнице нагомилавале и да Суд није био ефикасан у њиховом решавању. У односу на укупан број парница, највише је било спорова око дуга (45%), даштине (18,5%), накнаде (14,4%), наследства (7%) и плацева и зграда (4,7%). Највише је непресуђених парница, у односу на укупан број, када су у питању начињена штета (свих 6), воденице (73%), плачеви и зграде (70,6%), дуг (65,4%), синори (56%), накнаде (54%) и даштине (52,2%). У односу на укупан број, највише је пресуђено случајева закупа (сва 3), одустајања од уговора (1 од 1), ортаклука (50%), а у ниједној другој категорији број пресуђених спорова није био већи од непресуђених, што говори о већ наведеној лошој ефикасности рада Суда, поготово када су у питању парнице.

ГОДИНА	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
1844.	91	59	150
1845.	82	96	178
1846.	197	38	235

ТАБЕЛА 4: ИЗВОД КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРИ СУДУ ОКРУГА ЋУПРИЈСКОГ 1844–1847.
ГОДИНЕ (ПОПОВИЋ, 2014, СТР. 117–118; АС, МИД-В, Ф2 Р71/1848)

1847.	127	36	163
СВЕГА	497	229	726

ТАБЕЛА 4: ИЗВОД КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРИ СУДУ ОКРУГА ЋУПРИЈСКОГ 1844–1847. ГОДИНЕ (ПОПОВИЋ, 2014, СТР. 117–118; АС, МИД-В, Ф2 Р71/1848)

ГОДИНА	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
1844.	142	219	361
1845.	280	429	709
1846.	472	164	636
1847.	567	185	752
СВЕГА	1.461	997	2.458

ТАБЕЛА 5: ИЗВОД ГРАЂАНСКИХ ПАРНИЦА ПРИ СУДУ ОКРУГА ЋУПРИЈСКОГ 1844–1847. ГОДИНЕ (ПОПОВИЋ, 2014, СТР. 117–118; АС, МИД-В, Ф2 Р71/1848)

У периоду 1844–1847. забележен је пораст броја кривичних дела при Ћупријском окружном суду, највише 1846, када је број скочио за 64% у односу на 1844, да би се смањио 1847. и приближио оном из 1844. Број пресуђених кривичних дела расте у односу на број непресуђених, врхунац је 1846, када је пресуђено 84%, а 1847. године 78%. Године 1847. број пресуђених кривичних дела скочио је за 23% у односу на 1844, а укупан број кривичних дела је био приближан оном из 1844. Приметан је раст броја парница при Ћупријском суду, 1847. године било их је 48% више у односу на 1844. Расте и број пресуђених спорова, 1847. године пресуђено је 75% случајева, што је за 36% више у односу на 1844. Очигледно је да је повећање персонала, које је Комисија за унапређење грађанског поступка из 1845. доделила Ћупријском окружном суду уродило плодом, јер повећање броја пресуђених случајева постаје приметно после те интервенције. Такође, већи је број пресуђених кривичних дела у односу на грађанске парнице, јер су она по свој прилици била хитнија за решавање, а и било их је мање у односу на спорове. Парница је 1844. било 2,4 пута више у односу на кривична дела, а 1847. године 4,6 пута више.

Од важнијих процеса, треба истаћи спор започет пред Судом Округа Ћупријског између села Кошеви и мајора Јована Вељковића¹, члана Државног савета, због земље зване Кључ, који је трајао од 1843. до 1847. године и стигао до виших инстанци, Апелацио-

ног суда и самог кнеза Александра Карађорђевића. Вељковић се служио разним недозвољеним радњама, те су се становници села Кошеви обратили директно кнезу, који је именовао посебну комисију да истражи овај случај. Кроз овај процес може се видети статус земљишне својине, који је постојао у Србији за време турске власти и однос српских сељака и турских спахија и читлук сахибија. Наиме, спорна земља је била читлук Кара-Ајдаревића, те је између њега и Кошевљана постојао читлучки однос, а сви читлуци су, према прописима, уступљени српском народу и Турци нису могли да их продају. Кара-Ајдаревић је незаконито продао земљу и куповина од стране Вељковића и сви уговори и обавезе настали касније, нису, према мишљењу комисије, били важећи и наведена земља је остала у рукама Кошевљана (Перуничкић, 1975, стр. 232–249).

Сачуваних предмета Ћупријског окружног суда из 1840-их је мало. Ћупријски окружни суд доставио је августа 1843. године Примирителном суду у Ћуприји судски позив за бивше чланове и тадашњег председника овог суда. Примирителни суд у Ћуприји је одређивао цене хране и пића, што се види из документа од 17. септембра 1843. Такође, Ћупријски окружни суд је наредио октобра 1843. Примирителном суду у Ћуприји да му пошаље лица која су продавала вино по својим кућама, а нису платила аренду, што је примирителни суд и учинио. Сачувано је решење Ћупријског суда од 22. маја 1847. године, у парници Ђорђа Стевановића из Свилајнца против Јевте Анђића и његовог сина Милоша из Луковице, поводом непокретног имања, која је окончана поравнањем. Ћупријски окружни суд је достављао Примирителном суду у Ћуприји тапије за продате куће, који их је давао на увид ћупријским житељима. Забележен је случај да су Степан и Стеван Лазаревић дали сведочење Ивану Павловићу из Параћина о окончању ортачког рачуна, из јула 1847. године. Ћупријски окружни суд је децембра 1849. године оверио Милошу Јевтићу из Луковице пресуду Апелационог суда којом се потврђује пресуда Ћупријског окружног суда по парници због забрана. Окружно начелство тражило је децембра 1849. године од Примирителног

¹ Јован Вељковић (1798–1874), родом из Параћина, од 1832. године старешина Параћинске капетаније, члан Апелационог суда од 1839, судија Суда Округа крушевачког, члан Државног савета од 1842, током Тенкине завере дао је оставку на место у Савету, затим је враћен и постављен за министра финансија и ту је дужност вршио до 1859, када се повлачи из политике (Колај-Ристановић, 2015, 68–69).

суда у Ћуприји наплату судских трошкова од Јеремије Милова-
новића из Ћуприје, што је Примирителни суд извршио (Гаврило-
вић, 1991, стр. 63–70).

ЗАКЉУЧАК

Суд Округа Ћупријског је заузимао своје место у мрежи окружних
судова Кнежевине Србије, која је представљала основу судског си-
стема, који је, после Устава из 1838. године, првих прописа, уред-
би и закона о организацији и поступку, чинио своје прве озбиљ-
није кораке. Када је у питању персонал, чланови Суда су били
људи са искуством, већина запослених је имала завршене нор-
малне школе, дакле, основне предуслове за вршење службе. Ко-
мисија за унапређење грађанског поступка из 1845. нашла је да и
Ћупријски суд улази у групу преоптерећених, те му увећава пер-
сонал за једног писара. Када се погледају званични подаци, број
кривичних дела и грађанских парница при Ћупријском окру-
жном суду се током 1840-их повећава, поготово је 1845. Суд имао
проблема са нагомиланим грађанским парницама. После 1845.
примећује се драстично повећање пресуђених случајева и криви-
ца и спорова, те изгледа да су интервенције државних власти ути-
цале на повећање ефикасности, а, можда, и тренд доношења но-
вих, диференциранијих, примењивијих, јаснијих и ефикаснијих
прописа, како из области организације судства тако и из разних
грана грађанског и кривичног права и судског поступка.

ИЗВОРИ

- АС, ДС, 1846, 458=*Извод рада Појечийшељсѣва ѣравосуђа за 1844. и 1845. ѣодину*,
Архив Србије, Државни савет, 1846, № 458.
- АС, МИД-В=Архив Србије, Министарство иностраних дела-Внутрено
одељење, ф2 р71/1848.
- Гавриловић, О. (1991). *Ћупријски окружни суд 1815–1865*. Београд: САНУ.
- Гавриловић, Ј. ([1846]1994). *Речник ѣеођрађијско сѣаѣисѣиѣни Србије*. Текст
речника припремио за штампу и прилоге саставио и написао Милорад
Радевић. Београд: Култура.
- Љушић, Р. (1981а). Законодавни рад Првог намесништва (1839–1840).
Исѣиоријски ѣласник, 1–2, 107–125.
- Љушић, Р. (1981б). Попис пореских глава, кућа и чланова мировних су-
дова Кнежевине Србије из 1839. године. *Мешовиѣа ѣрађа*, 9, 7–192.
- Перуничкић, Б. (1975). *Град Парађин 1815–1915*. Београд: Општинска зајед-
ница културе.
- Поповић, Љ. А. (1999). *Шемаѣизам Кнежевине Србије 1839–1851*. Београд: Ар-
хив Србије.

Поповић, М. М. (2014). Извештај Министарства правде и статистика судства за период 1844-1847. године. *Мешовита браћа*, 35, 107-119. [http://www.iib.ac.rs/assets/files/MiscellaneaNS35\(2014\).pdf](http://www.iib.ac.rs/assets/files/MiscellaneaNS35(2014).pdf)

- ЛИТЕРАТУРА
- Јанковић, Д. (1955). *Историја државе и права Србије у 19. веку*. Београд: Нолит.
- Јовановић, С. (1933). *Уставодбраници и њихова влада (1838-1858)*. Београд: Г. Кон.
- Колај-Ристановић, И. (2015). Из заоставштине капетана Јована Вељковића (1798-1874): поводом две стотине година од оснивања Књажевске канцеларије. *Наслеђе*, 16, 67-74. https://beogradskonasledje.rs/wp-content/uploads/2015/12/5_N16_irena_kolaj_ristanovic.pdf
- Кулаузов, М. (2015). *Посебанак преглед Ајелационим и Касационим судом по Законику о браћанском судском поседу из 1865. године*. Нови Сад: Правни факултет.
- Љушић, Р. (1986). *Кнежевина Србија (1830-1839)*. Београд: САНУ.
- Љушић, Р. (2001). *Историја српске државности. II. Србија и Црна Гора — нововековне српске државе*. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак.
- Миљковић-Катић, Б. (2008). Пореска политика уставобранитеља. *Историјски часопис*, 57, 219-236. [http://www.iib.ac.rs/assets/files/IC57\(2008\)-B.MiljkovicKatic-PoreskaPolitikaUstavobranitelja.pdf](http://www.iib.ac.rs/assets/files/IC57(2008)-B.MiljkovicKatic-PoreskaPolitikaUstavobranitelja.pdf)
- Петровић, М. (1901). *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. I. С једним погледом на ранији историјски развој финансијског уређења у Србији*. [2. изд.]. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Поповић, М. М. (2016). *Судство у Кнежевини Србији (1838-1869): организација и основе судског посуда*. Београд: Филозофски факултет.
- Станковић, У. (2013). Рад Комисије за унапређење грађанског поступка од 1845. године. У: Д. Марковић-Бајаловић (ур.), *Хармонизација браћанског права у региону (145-163)*. Источно Сарајево: Правни факултет. <https://www.pravni.ues.rs.ba/Download/Zbornik-Harmonizacija/HGPI7.pdf>
- Станковић, У. (2014). Српски превод француског Законика о грађанском поступку (1806) из 1837. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 4, 391-407. https://www.researchgate.net/publication/279278306_Serbian_translation_of_French_Code_of_civil_procedure_1806_from_1837/fulltext/5672f00b08aedbbb3f9f747a/Serbian-translation-of-French-Code-of-civil-procedure-1806-from-1837.pdf

MIROSLAV M. POPOVIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

THE COUNTY COURT OF ĆUPRIJA IN 1840S:
A CONTRIBUTIONS TO HISTORY

The aim of the paper before us is to present the basic features of the development of the County Court of Ćuprija in the 1840s, its organization and work, based on the report of the Ministry of Justice, which contain statistical data and conduit lists with information about employees. The paper is also based on published documents of the Court, schematism and the Census of Tax Heads, Municipalities and Conciliation Courts in the Principality of Serbia from 1839.

The County Court of Ćuprija took its place in the network of county courts of the Principality of Serbia, which was the basis of the judicial system, which, after the Constitution of 1838, the first regulations, decrees and laws on organization and procedure, made its first serious steps. When it comes to staff, the members of the court were people with experience, most of the employees had completed normal schools, therefore, they had basic preconditions for performing the service. The Commission for the Improvement of Civil Procedure from 1845 found that the Ćuprija court also entered the group of overburdened, and increased its staff by one clerk. When looking at official data, the number of crimes and civil lawsuits at the Ćuprija County Court increased during the 1840s, especially in 1845 the court had problems with accumulated civil lawsuits. There was a drastic increase in adjudicated cases of crimes and lawsuits after 1845, and it seems that the interventions of state authorities have influenced the increase of efficiency, and, perhaps, the trend of adopting new, more differentiated, applicable, clearer and more efficient regulations, both in the field of judicial organization and various branches of civil and criminal law and court procedure.

KEYWORDS: Principality of Serbia, judiciary, statistics, County Court of Ćuprija.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МАРИНА М. КОПРИВИЦА¹
НЕЗАВИСИМЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
НИКШИЧ
ЧЕРНОГОРИЯ

ПЕРСОНАЖИ ЛИШНИХ ЛЮДЕЙ В ИСТОРИИ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (В СВЕТЕ СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ России XVIII–XXI вв.)

АННОТАЦИЯ. В свете внешнего подхода к изучению литературы, связь исторических событий с появлением литературных произведений, тем и литературных героев явно присутствует в истории русской литературы под сильным впечатлением социальных обстоятельств в России с восемнадцатого по двадцать первый век. Таким образом, литературные направления представляли собой и прямой рефлекс, художественный ответ на исторические и социальные движения, на что также указывают и персонажи лишнего человека, маленького человека, кающегося дворянина и нового человека, через которых русские писатели преимущественно отмечали свои усилия по раскрытию идей и тенденций современного общественного момента и российской истории в целом.

В истории русской литературы персонажи лишних людей являются в диахроническом плане со времени появления Эраста Карамзина, через персонажей Жуковского, Грибоедова, Пушкина, Лермонтова, Герцена, Некрасова, Гончарова, Тургенева, до Проханова... В то же время лишние люди в русской литературе имеют в своем литературном профиле общие, но и новые черты личности, через которые они отмечают свою эпоху и ищут смысл жизни.

¹ marina.koprivica@yahoo.com

Рад је примљен 9. новембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

КЛЮЧЕВЫЕ Внешний подход к изучению литературы; социально-исторические обстоятельства; связь литературных и исторических течений в России; **СЛОВА:** лишний человек; отчуждение личности; эгоцентризм; острый взгляд на социальный момент; нигилистические отношения.

Литературные течения в России, как художественные рефлексии и комментарии к историческим течениям, напрямую связаны с определенными социальными моментами. В период романтизма, как знак подтверждения господства аристократического класса, писатели, темы и мотивы присутствуют именно из этого социального слоя. С дальнейшей демократизацией литературы в эпоху реализма оказались и писатели из низших социальных слоев, а критическое отношение к историческому моменту усилилось в связи с накопившимися социальными проблемами. При этом, помимо писателей аристократического происхождения, есть писатели из широких слоев, а помимо героев эпохи романтизма (аристократы, дворяне и аристократическая интеллигенция) – появляются персонажи крестьян, чиновников, слуг и других представителей низших социальных слоев. После восстания декабристов 1825 года, в России в 1840-х годах развивались демократические течения, особенно из-за влияния Московского и Санкт-Петербургского университетов, которые развили дух сопротивления феодализму. Тогда возникли два философских и литературных движения, славянофильство и западничество, как два существенных общественных ответа на перспективы российского шага в сторону Европы по сей день:

«Утверждая, что Россия значительно отличается от Западной Европы и превосходит ее по характеру своей культуры с ее особыми религиозными убеждениями, обычаями и политической системой, славянофилы кажутся довольно близкими к государственной идеологии и ее тройной формуле: православие, самодержавие и национальная идея. Но когда они прославляют русское прошлое до Петра Великого, они идеализируют его, и в некоторых моментах их учение не согласуется с официальными представлениями. [...] Помимо группы славянофилов, в том же университете формируется группа западников. Эти две группы, сначала живя в тесном контакте, вступают в борьбу друг с другом. Западники, в число которых входят также молодые писатели и ученые, но чьи идеи оказывают гораздо большее влияние и пользуются гораздо большей популярностью, вдохновляются, как и славянофилы, немецкой

философией. Но выводы, которые они делают, теперь совершенно противоположные. Они отказываются противопоставлять Россию Западу. Если Россия отличается от Западной Европы, то это потому, что она моложе, и поэтому отстает от нее. Она не только не должна противопоставляться западному миру, но и должна иметь возможность компенсировать упущенное время, заимствуя у Европы все, чего не хватает для полного развития ее культуры. В этом отношении реформа Петра Великого означала большой прогресс, поэтому западники, с энтузиазмом защищающие ее, решительно требуют ее продолжения.» (Miljukov, Senjobos i Ezenman, 2009, с. 454–455).

Особое значение имело и народничество, которое было потушено после убийства царя Александра II в 1881 году, а все эти исторические события нашли свое прямое отражение в русской литературе и в самом выборе типов литературных героев.

В широком разнообразии русской литературы XIX века, безусловно, наиболее часто представлены следующие типы литературных героев: *лишний человек*, *маленький человек*, образы дворянской среды, образы кающихся дворян и, так называемые, *новые люди*. По словам А. Б. Галкина, в числе первых персонажей, т. н. *маленького человека*, являются Самсон Вырин и Акакий Акакиевич Башмачкин. В качестве следующих вариаций типа *маленького человека* Галкин выделяет образ Максима Максимыча, Макара Девишкина, Семена Мармеладова и капитана Тушина.²

Что касается персонажей так называемых *лишних людей* в русской литературе, существует богатая и разнообразная галерея этих героев в диахроническом плане, в течение XVIII и XIX веков, начиная с творчества Карамзина до драматических героев Чехова, а большинство вариаций этих персонажей встречается в романах и пьесах Тургенева. Стоит отметить, что сам термин *лишний человек* был получен из названия одной из повестей Тургенева «Дневник лишнего человека» (1850).

Среди фигур *лишних людей* в русской литературе XIX века наиболее яркими являются: Эраст («Бедная Лиза» Карамзина), Эсхин («Теон и Эсхин» Жуковского), Чацкий («Горе от ума» Грибоедова), Онегин («Евгений Онегин» Пушкина) Печорин («Герой нашего времени» Лермонтова), Бельтов («Кто виноват» Герцена), Агарин в поэме Некрасова «Саша», герои романов Гончарова, Обломов («Обломов») и Адуев Младший («Обыкновенная исто-

² Галкин А. Б. Герои и сюжеты русской литературы 19 века: имена, образы, идеи. http://lit.lib.ru/g/galkin_a_b/geroiisujetruslit.shtml

рия»). В творчестве Тургенева образ *лишнего человека* в значительной степени присутствует в большом количестве романов, рассказов и драм. После Чулкатурина, героя рассказа «Дневник лишнего человека», Тургенев варьирует тип *лишнего человека* в своих романах, настаивая на типизации. В «Рудине» *лишний человек* описан в образе главного героя, в «Дворянском гнезде» это Лаврецкий, в «Нови» Нежданов, а в «Накануне» это Инсаров. Хотя в литературной критике существуют противоречивые взгляды, Базаров, по нашему мнению, также принадлежит к галерее *лишних людей* в русской литературе. Главный герой романа «Отцы и дети» сформирован по его прототипу, Беляеву, из драмы «Месяц в деревне». Элементы персонажей *лишних людей* также встречаются в рассказах Тургенева, например, в «Асе», в образе анонимного рассказчика.

Персонажи *лишних людей*, в определенной степени, присущи и в творчестве других русских писателей XIX века. *Лишними людьми* являются и чеховские персонажи: Иванов в драме «Иванов» и Лаевский как пародийный персонаж *лишнего человека* в повести «Дуэль».

Все персонажи *лишних людей* также предстают в форме личностной конкретизации и возможного решения вопроса определенного социального момента, части российской истории и стоящих перед ней вызовов. Тем более, что, в отличие от своих героев, *лишних людей*, их создатели часто оказывались *лишними* писателями в родной стране, в царской России. Грибоедова заподозрили в участии в движении декабристов, а в русской истории и литературе записано намерение царя Николая I сделать Пушкина придворным поэтом:

«Несмотря на неблагоприятные условия труда, мощный гений Пушкина предстает во всей красе. Николай был в состоянии оценить его. [...] Возвращает Пушкина из ссылки, где он прожил несколько лет. Он ласково разговаривает с ним, обещает, что будет его единственным цензором, и, кажется, восхищается его работой и уважает ее. Но Пушкин вскоре заметил, что цензура царя не защищает его от обычных цензоров и третьей секции, и что они держат его рядом со двором только для того, чтобы лучше контролировать его. Он страдает от этого, но чувствует себя связанным благодарностью правителю, который вытащил его из изгнания. Мирская жизнь в Санкт-Петербурге, столь близко к двору, беспокоит и мучает его, и эта жизнь является причиной того, что он идет на дуэль, в которой нашел свою преждевременную смерть.» (Miljukov, Senjobos i Ezenman, 2009, с. 456–457).

Лермонтов, о котором Россия официально узнала, когда он впервые написал стихотворение о смерти Пушкина, часто бывал в ссылке, а в конце концов и он, как и Пушкин, был убит на дуэли.

В критике отмечалось, что *лишние люди*, как правило, имеют особое отношение к реальности: характерно их доминирующее интеллектуальное отношение к социальной среде, их умственная и интеллектуальная сила. Из-за наличия пассивности эти силы не выходят на первый план, и именно поэтому *лишние люди* гаснут при отсутствии желания воплощаться на практике. Таким образом, *лишние люди* обычно уходят из жизни как неудачники, и их отказ от любви к женщине специфичен; поэтому эти любовные отношения регулярно заканчиваются неудачей. Из-за отсутствия осознания своей собственной личности и в плане любви, *лишние люди* также проявляют пораженческое отношение к переходящей жизни, тем самым отрицая жизненные ценности в целом, оставаясь, как правило, одинокими, пессимистичными и отчужденными.

У *лишних людей* нет чувства большей эмоции и любви к простому человеку, то есть к героям, которые к ним привязаны, или к самым близким им людям, потому что у них нет чувства необходимости жертвовать собой ради других. Поэтому они исключили себя из социальной среды, которая, в свою очередь, также отвергает их. *Лишние люди* в русской литературе восемнадцатого и девятнадцатого веков описываются как замкнутые типы, осознавая свое интеллектуальное превосходство. Поэтому они также разрывают свои связи с социальной средой. *Лишний человек* находится в противоречии с обществом, у него заметна способность к самоанализу и с развитым осознанием своей индивидуальности через личную трагическую судьбу на фоне социальных обстоятельств в России в то время.

Главный герой рассказа «Дневник лишнего человека» Чулкатурин не только обладает всеми чертами, присущими этому типу, но он и определяет себя как *лишнего человека*: «я должен сознаться в одном: я был совершенно лишним человеком.» (Тургенев, 1977, с. 260).

Н. Добролюбов объясняет значение термина *лишний человек* в своей статье «Что такое обломовщина?» (Добролюбов, 1948, с. 90–126) подчеркивая отсутствие стремления к действию у нескольких *лишних людей*, как их характерную общую черту, со всеми существующими различиями, на которые мы более конкретно укажем в продолжении нашей работы.

Хотя в литературной критике до сих пор нет критических статей по этому вопросу, если говорить о хронологической последовательности изображения образа *лишнего человека* в диахроническом плане в русской литературе, то его прототипом, по нашему мнению, является Эраст из повести Карамзина «Бедная Лиза» (1792). Эта сентиментальная новелла описывает любовный роман между Эрастом, которому надоела мировая жизнь, и молодой крестьянкой Лизой. На фоне диаметрально противоположных взглядов на жизнь, Карамзин рисует героя нового типа, Эраста, разочарованного молодого аристократа, который показывает свои слабости в минуты жизненных вызовов.

В драме «Горе от ума» Грибоедов описывает образ *лишнего человека*, Чацкого, в качестве одной из первых выдающихся фигур в русской драматургии. С одной стороны, Чацкий не принимает социальную среду, из которой он вырос, а с другой – эмоционально переживает роман с Софией. В своих монологах он раскрывает самые актуальные проблемы эпохи своего времени. В социальном плане Чацкий является яростным противником старой системы и превзойденных социальных представлений, нарушая тем самым гармонию московской жизни, а в конце драмы он сталкивается с возможностью выбора своего пути. Чацкий полностью не является образом *лишнего человека*, а скорее предшественником *лишних людей* Пушкина, Лермонтова и Тургенева.

В литературной критике, согласно нашему исследованию, прототип образа *лишнего человека* в творчестве Жуковского не замечен. В элегии «Теон и Эсхин» Эсхин представляет собой своего рода двойника Эраста и Чацкого, являясь одновременно и предшественником Онегина, Печорина и других образов *лишних людей*. Уже в 1814 году Жуковский фактически сформировал характер *лишнего человека*, а основным мотивом элегии является грусть героя, которому не удалось найти счастье в земной жизни, или ответ на вопрос: что такое настоящее счастье. На фоне осмысления этих существенных вопросов описаны и поиски смысла жизни следующих персонажей *лишних людей* в русской литературе.

Все образы *лишних людей* в основном связаны стремлениями к личному счастью и смыслу существования. На тех же основаниях, после долгих скитаний и стремлений к счастью, Эсхин возвращается к своему домашнему очагу и находит друга детства, Теона, которому жалуется, что «надежда обещала ему удачу» когда он отправлялся в путешествие, а выяснилось, что «надежда

хитрый предатель». Жуковский осветил фигуру Эсхина, по нашей оценке, как следующего *лишнего человека* в русской литературе, после Эраста. Автор апострофирует будущую константу психики *лишнего человека* – скуку Эсхина:

«И роскошь и слава, и Вакх, и Эрот - / Лишь сердце они изнурили; / Цвет жизни был сорван; / увяла душа: / В ней скука сменила надежду.» (Жуковский, <https://ilibrary.ru/text/1856/p.1/index.html>)

В характере Эсхина мы также узнаем еще одну характерную черту *лишнего человека* через слова Теона, который подчеркивает типичное презрительное отношение Эсхина к реальным жизненным ценностям. Теон выступает как голос разума всех будущих *лишних людей*, которые также в бесцельном поиске не нашли счастья и цели существования. Ни один *лишний человек* не нашел смысла жизни в любви, которая, как правило, заканчивается неудачей. Эсхин находится в элегии на заднем плане, но это не умаляет его типологического значения, потому что в его характере замечаются черты образа *лишнего человека*, который мог тогда служить Пушкину прототипом Онегина.

Относительно тезиса Белинского о том, что «Печорин – это младший брат Онегина», можно сделать предварительный вывод о том, что Эраст и Эсхин являются прототипами и Онегина и Печорина, и других персонажей *лишних людей* в русской литературе. Типы литературных героев, для которых характерно чувство отчуждения и избыточности в обществе, могли также возникнуть из психологической и нравственной структуры характера образа Эсхина. Персонаж *лишнего человека* был смоделирован на сложной и противоречивой природе.

Пушкин так изобразил и образ Онегина в городской среде, указывая на социальные обстоятельства как на внешний фактор формирования главных качеств *лишнего человека*. Социальные факторы в характере этого героя вызывают чувство его неспособности поставить себя выше паутины петроградской жизни дворян и духовно подняться над прозаической пустой жизнью. По инерции он ведет тщеславный, модный образ жизни, подчиняясь развлечениям, что приводит к сытости и типичному, узнаваемому чувству скуки у *лишних людей*.

Лишний человек не принимает пустую жизнь, у него критическое отношение к устоявшейся системе низких ценностей в общественной среде, которая отчуждает его и приводит к ощущению избыточности. В то же время эти отношения отделяют его от

такой среды, причем на первый план выходит его индивидуализм. *Лишние люди* убеждены, что они принадлежат к высшему миру, хотя им одновременно не удастся развить свои существующие ценности. Они не могут освободиться от бремени бессмысленности в поисках ответа о смысле жизни, причем жизненные ценности для таких персонажей являются недостаточными. Чувство духовного и интеллектуального доминирования над обычными людьми приводит их в состояние изоляции, а это является обыкновенной историей всех *лишних людей*, в частности Онегина и Печорина.

Осознавая состояние самоизоляции, которое они привнесли в свою жизнь, *лишние люди* попадают в различные формы самоуничтожения. Их усилия по предотвращению самоизоляции недолговечны, потому что они недостаточно настойчивы и недостаточно ориентированы на достижение своих основных исканий жизни. Из-за непоследовательности в осуществлении поставленных целей *лишние люди* становятся более огражденными и отчуждаемыми от социума.

Ощущая бесцельность жизни, *лишний человек* чаще всего рационален, редко романтичен, и это еще одна точка соприкосновения таких персонажей, которые испытывают недолговечную страсть, а более глубокие и продолжительные чувства для них несостоятельны. Краткий восторг превращается в равнодушие: Онегин, а затем Печорин и Обломов демонстрируют такую же неспособность верить в любовь, неспособность поддаться этому чувству из-за страха ответственности, но также и страха потерять свою свободу. Этим также выражается и подсознательное стремление *лишних людей* освободиться и дистанцироваться от всех обязательств, которые влечет за собой любовный роман или брак.

Несоответствие разума и эмоций, а также самой воли, является самым большим препятствием для интеллектуального и духовного развития *лишнего человека*. Скука и равнодушие, а также отчуждение личности образуют константы его профиля. В этом свете Онегин является типичным представителем молодежи своего времени и среды, причем Пушкин изображает картину жизни части русской дворянской интеллигенции. Лермонтов конкретно определит это в связи с характером Печорина во введении к «Герою нашего времени». Интеллектуальные потенциалы *лишнего человека* Пушкина и Лермонтова не подтверждаются

в социальный момент и вызывают чувство насыщенности, безволия. Н. Пospelов считает, что *лишние люди*:

«поднявшись на уровень выше среднего, они, тем не менее, оказались неспособны бороться за жизнь и потерпели крах в личной и общественной жизни. Причины их появления во многом были связаны с социально-политическими условиями жизни, которые мешали этим людям найти свое место в жизни». (Пospelов, Шаблиовски и Зерчаинов, 1947. с. 343.)

Н. Добролюбов одним из первых более конкретно определил понятие *лишнего человека*, который, по его оценке, таков:

«Тип людей, которые не находят возможности применить свои потенциальные способности выше среднего, потому что им не позволяют объективные условия в обществе, к которому они относятся критически. [...] *Лишний человек* проявляет себя и по отношению к людям, образованию и работе. [...] Он относится к людям с высокомерием. Он их недооценивает и ведет себя высокомерно. По отношению к женщине он эгоист, [...] не принимает на себя никаких обязательств и, как правило, избегает брака. Образование *лишних людей* поверхностно. Их отношение к работе бессистемно. Им не хватает настойчивости. Вот почему, хотя много того из их среды не принимают и отрицают, они не способны на эффективные, конструктивные действия для устранения недостатков и во имя позитивных изменений в обществе». (Добролюбов, 1982, с. 25.)

Принцип сравнения, безусловно, является одной из основ анализа характеров *лишних людей*. Их психологические портреты были написаны русскими писателями по-своему, но одновременно в соответствии с их предшественниками, с необходимыми контрастами. Несоответствие в характере *лишнего человека* и его, в значительной степени, разделенная личность лучше всего иллюстрируются противоречием мыслей и чувств, сопровождаемых неадекватными действиями. Это несоответствие присуще Эрасту, Эсхину, Онегину, Печорину...

Сербская русистка, Мила Стойнич, делает вывод о герое Пушкина:

«Образ Онегина развивается в непосредственном действии, в контактах и столкновениях с людьми и внешностью, в его разносторонности отношений, которые ему навязывает жизнь, в любви, дружбе и трагическом эпизоде поединка с Ленским. Онегин выходит из своей оболочки критического и циничного отношения и возвращается к ней, он всегда движется в одном направлении,

подтверждая тем самым свои уже выраженные взгляды и отношения». (Стојнић, 1972, с. 42.)

Эта точка зрения Милы Стойнич также поддерживает вывод о том, что *лишние люди*, как правило, всегда сосредоточены на сохранении своей свободы любой ценой с чувством духовного превосходства. Из анализа черт характера *лишних людей*, общий вывод состоит в том, что Эраст, Эсхин, Онегин, Печорин и другие, вплоть до Аркадия Веронова, главного героя романа «Гость» Проханова, потерпели поражение в момент осознания того, что их судьба определяется трагизмом, а их существование становится бессмысленным. С точки зрения сложной индивидуальной структуры, хотя доминирует в своей среде, *лишний человек* все же побежден объективной социальной реальностью. Постоянным в его эмоциональном мире становится чувство избыточности, которое приводит к отчуждению личности, с растущими чувствами бессилия, скуки и отсутствия цели.

Печорин является типичным представителем своего поколения 30-х годов девятнадцатого века, который, с его выраженным интеллектом, культурный и образованный, чувствует большой потенциал своей личности, который отключен в самом корне строгим режимом Николая I, а также влиянием социальной среды. Печорин – типичный *лишний человек*, склонный к анализу и самоанализу, превосходящий других, но также содержащий свое чувство избыточности в типичной среде, где он не может реализовать свои собственные ценности.

Как мы уже отметили в нашей работе, после спора, вызванного первым изданием романа «Герой нашего времени», Лермонтов во втором издании опубликовал Предисловие с основным выводом, что описал не одного человека, а «портрет, составленный из пороков всего нашего поколения, в полном их развитии.» (Лермонтов, 1996, с. 7–8.).

Подчеркнутая способность автоанализа позволяет Печорину на страницах дневника сделать вывод, что он чувствует силу для высоких обязанностей, но которых он не раскрыл, и не знает, для каких целей он был рожден. Такой разницей между возможностями и их реализацией приводит его к длительному состоянию фрустрации, что приводит к конфликтам с героями, к которым Печорин чувствует себя равнодушным, причем называет себя «моральной калекой», лучшая половина души которой, как он говорит, «засохла и умерла». Белинский пишет об этом:

«В нем постоянно звучат внутренние вопросы, беспокоят его, мучают его, и он в раздумьях ищет их решение: он внимательно следит за каждым движением своего сердца, анализирует каждую свою мысль». (Бјелински, 1948, с. 75)

Тургенев пишет о лишних людях в России в чрезвычайно сложный социальный момент. Он начал творить в тени великого поражения царской России в Крымской войне (1853 г.), а свой величайший роман «Отцы и дети» написал в год отмены крепостного права (1861 г.) – процесс, который был фиктивным и привел к новым проблемам в российском обществе.³

Литературные герои Тургенева своими поступками, особенно нигилистическим отношением к социальному моменту, демонстрируют отсутствие стремления к существенному вовлечению в решение сложных социальных событий. Вот почему, несмотря на свои интеллектуальные и духовные качества, они оказываются на обочине общественных мероприятий.

После образа Чулкатурина («Дневник лишнего человека») Тургенев продолжает тему *лишних людей* в романе «Рудин» (1856). Как и его предшественники, Рудин противостоит обществу и общественным ценностям, но также является носителем новых идей. Он хочет работать, чтобы достичь идеалов, но, несмотря на свой энтузиазм, он не имеет правильного отношения к жизненным ценностям и не может претворить свои идеи в жизнь. Нереализуемость и отделение идеалов от конкретной жизни делают Рудина *лишним человеком*.

Хотя существуют противоречивые мнения, мы считаем, что главный герой романа «Отцы и дети», Базаров, тоже является одним из персонажей *лишних людей* в русской литературе. Превратив Беляева, героя драмы «Месяц в деревне», в своего самого известного героя, Базарова, Тургенев обсудил концепцию нигилизма. Базаров отказывается от всех принципов и традиций русской дворянской культуры, занимается медициной, признавая только то, что эмпирически доказуемо, романтизм отождествляет с бессмыслицей, а музыка, живопись и любовь – для него пустяки, где можно просто наслаждаться, как едой или вином. Для него литература и искусство – пустая трата времени, и он

³ Јелачић, А. (2008). Историја Русије. /фототипско изд. из 1929./ Београд – Бања Лука: Бард-фин – Романов. стр. 217–228. (примечание: Более подробно об отмене крепостного права в России пишет и Василий Олегович Ключевский в своей «Истории России», с. 297–308.).

признает только естественные науки: «Порядочный химик в двадцать раз полезнее всякого поэта». (Тургенев, 2004, с. 158)

Базаров отвергает принципы, которые могут ограничивать свободу личности, но противоречие в его характере является результатом его новых поступков, с которыми он отбрасывает свои принципы. Он никого не боится, но никого не любит, и именно поэтому его действия по отношению ко всем безжалостны. Он также не сдается любви, и поэтому делает вывод: «Сам себя не сломал, так и бабенка меня не сломает». (Там же, с. 244)

В общем, Базаров, хотя он не дворянин, а разночинец, принадлежит к галерее лишних людей в следующем: он более образован, чем социальная среда в которой он движется; конфликтует с представителями консервативного общества и имеет чувство превосходства над другими персонажами; он не коммуникабелен, и не проявляет привязанности даже к своим родителям, а в искушениях любви не достигает счастья. Его поведение также отражает социальные взгляды многих молодых людей в России в XIX веке: он глубоко недоволен жизнью, и ему не удастся реализовать свои духовные и интеллектуальные способности несмотря на присущие желания. Базаров не может найти себя и остается исключенным из социальной среды, одиноким, а консервативное общество отвергает его, как Чацкого, его предшественника, который тоже не смог внести изменения в свою общественную среду.

Обломов является одним из самых ярких образов в галерее *лишних людей*. Он формировался как воплощение социально-нравственного развития дворянства, которое живет паразитически за счет крестьян, а это его привело к апатии, лени и отсутствию мотивации для какой-либо полезной деятельности. Реальный отход Обломова от обобщенной черты *лишнего человека*, который восстает против существующего положения дел, состоит в том, что он не хочет участвовать в реальной жизни за пределами своей заброшенной квартиры или выходить из апатии, обломовщины.

Писарев делает свою классификацию *лишних людей*, различая апатию героев байронического типа и обломовщину:

«Во втором случае является апатия покорная, мирная, улыбающаяся, без стремления выйти из бездействия; это – обломовщина, как назвал ее г. Гончаров, это болезнь, развитию которой способствуют и славянская природа и жизнь нашего общества.». (Писарев, 1962, с. 6)

В связи с обломовщиной, как одной из характерных черт *лишних людей*, Добролюбов пишет в своих «Литературно-критических статьях» в статье «Что такое обломовщина»:

«Мы имели в виду более обломовщину, нежели личность Обломова и других героев. Что касается до личности, то мы не могли не видеть разницы темперамента, напр. у Печорина и Обломова так же точно, как не можем не найти ее и у Печорина с Онегиным, и у Рудина с Бельтовым... [...] Но дело в том, что над всеми этими лицами тяготеет одна и та же обломовщина, которая кладет на них неизгладимую печать бездельничества, дармоедства и совершенной ненужности на свете. [...] Дело в том, что теперь-то у них всех одна общая черта – бесплодное стремление к деятельности, сознание, что из них многое могло бы выйти, но не выйдет ничего... В этом они поразительно сходятся.» (Добролюбов, 1948, с. 111)

Общая черта *лишних людей*, о которой мы уже говорили, – это их превосходство в общественной среде. Но, у Обломова, наоборот, доминирует постоянное чувство неполноценности из-за его бессильной и незначительной позиции. В то время как Чацкий, Онегин, Печорин и Базаров готовы разрушить старые нормы и системы, готовы к социальным изменениям, хотя и недостаточно настойчивы в этом плане, Обломов не хочет новых вещей в своей жизни или каких-либо изменений, которые могли бы разрушить его апатичную колею.

Сербский критик Драган Неделькович трактует образ жизни Обломова как «инстинкт смерти», стремление к «вечному покою». По словам Недельковича, обломовщина глубоко укоренилась в человеческой природе как «скрытое тайное желание навсегда остаться детьми, жить в идиллическом мире». (Неделькович, 1973, с. 153)

Глядя на галерею персонажей *лишних людей* в русской литературе от Эраста, через Эсхина, Онегина, Печорина, к героям Тургенева (Чулкатурин, Рудин, Базаров и др.), а затем к Обломову, мы можем сделать вывод, что русские писатели этому типу литературных героев уделили значительное внимание.

Всех этих героев в социальной среде связывает их отношение к реальному социальному моменту и историческим движениям. В частности от эпохи сентиментализма до последней фазы критического реализма в конце девятнадцатого века эти герои по-разному относятся к социальным проблемам самых широких социальных слоев России. Некоторые из них являются бунтовщиками, а некоторые фаталистически принимают статическую

социальную ситуацию, пытаюсь решить только личные, эмоциональные проблемы. Такое двойственное отношение к обществу одновременно отмечает их прогрессивное или пассивное отношение с отсутствием веры в социальные изменения. Герои Тургенева в значительной мере обращаются к событиям в российском обществе, но в свете нигилистического осмысления действительности, а у героя Проханова, Аркадия Веронова, есть тоже похожая ментальная матрица.

В этом контексте нами сделана попытка проанализировать образ *лишнего человека* в романе «Гость» (Проханов)

Среди сочинений Проханова, роман «Гость» безусловно занимает значительное место, в частности из-за концепции образа главного героя, Аркадия Веронова, в поступках которого олицетворены существенные жизненные взгляды *лишних людей*, его предшественников. Как его предшественники, и Веронов интеллектуально превосходит социальную среду, обрекая себя на одиночество и отталкивающее отношение к ней. В то же время он борется с ложной моралью, против маскировки ложных ценностей в общепринятых нормах интеллектуальной и художественной среды. Веронов эксцентричный эксгибиционист в физическом и духовном смысле, у которого есть фиксированная идея, что его роль состоит в том, чтобы своими перформансами, то есть, новым видом искусства, давать пощечины общественному мнению и ложному вкусу.

Черногорский критик Драган Копривица, который перевел роман Проханова «Гость» на сербский язык, пишет в своем послесловии, что Веронов

«своими странными действиями в виде лакмусовой бумаги освещает современный социальный момент и течения в теперешней противоречивой России. В поисках смысла своего существования Веронов одновременно выступает в качестве барометра современного российского момента и взглядов России на прошлое, настоящее и будущее страны, на ее поиски и странствия, победы и поражения». (Копривица, 2018, с. 174)

Веронов является раздвоенной личностью, с признаками диссоциативного расстройства отчужденного героя, а эта черта присуща его предшественникам, *лишним людям*, в частности, Базарову, который тоже не может достичь настоящих отношений даже и в своей семье.

У него есть несколько точек соприкосновения с Раскольниковым, которого, и по словам Галкина, можно отнести к галерее *лишних людей*. Веронов тоже находится в личном расколе за и *против* своей идеи. В то время как Раскольников задает себе вопрос, можно ли пролить кровь на благо человечества, Веронову известно, что своими перформансами неоднократно затрагивает трагедии людей по всей России. Но, в отличие от Раскольникова, у него нет чувства вины или раскаяния.

Веронов имеет точки соприкосновения со своими предшественниками, *лишними людьми*: Онегин, Печорин и герои Тургенева проявляют активное отношение к обществу и определяют себя к нему. В то же время они являются отчужденными персонажами, неспособными к естественному контакту с окружающей средой, а их превосходные интеллектуальные положения одновременно являются барьером для других героев.

Профилирование характеров *лишних людей* в русской литературе, как общий знаменатель, характеризует пораженческий конец их активной жизни, но по-разному. В любом случае, *лишние люди* уходят из общественной жизни, побеждены растущим пессимизмом, не находя реальной ценности в осмыслении своего существования, отмечая, что в свою эпоху не могут изменить консервативный социальный климат и не могут запустить колесо истории. Рассматривая галерею *лишних людей* в русской литературе, общие черты таких персонажей, их судьбу и психологически мотивированные поступки, мы можем сделать несомненный вывод о том, что по образам *лишних людей*, по их действиям, отношению ко всему обществу и по трактовке смысла жизни в целом, можно ясно увидеть и соответствующий общественный момент, сложный климат определенного социального момента и его перспективы.

ИСТОЧНИКИ Гончаров, И. А. (1967). *Обломов*. (превод Милован Ђ. Глишић). Београд: Нолит.

Жуковский, В. А. Теон и Эсхин. Режим доступа: <https://ilibrary.ru/text/1856/p.1/index.html>

Лермонтов, М. Ю. (1996). *Герой нашего времени*. Прозаические и драматические произведения. Избранные сочинения в трех томах, Т. 3. Москва: Русская книга.

Проханов, А. А. *Гость*. Режим доступа: <https://iknigi.net/avtor-aleksandr-prohanov/155607-gost-aleksandr-prohanov/read/page-1.html>

Тургењев, И. С. (1977). *Дневник сувишног човека*. (Изабрана дела у десет књига. К. 2. Приповетке) (превод Петар Драговић). Нови Сад: Матица српска.

Тургењев, И. С. (2004). *Уочи нових дана; Очеви и синови*. (превод Зорка М. Велимировић, Милош С. Московљевић). Подгорица: Daily press.

СПИСОК ЛИ- ТЕРАТУРЫ

Бјелински, В. Г. (1948). *Књижевно-критички чланци*. (превод Марко Видојковић). Београд: Култура.

Вулетић, В. (1971). *Руска књижевност 19. века, од Жуковској до Гојоља*. Београд: Научна књига.

Галкин, А. Б. *Герои и сюжеты русской литературы 19 века: имена, образы, идеи*. Режим доступа: http://lit.lib.ru/g/galkin_a_b/geroiisujetruslit.shtml

Доброљубов, Н. А. (1948). *Шта је обломовићина?* Књижевно-критички чланци. (превод Мирослав Марковић). (90–126). Београд: Култура.

Доброљубов, Н. (1982). (преузето из студије М. Сибиновића: *Евѣније Оњѣин* Александра Пушкина. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Јелачић, А. (2008). *Историја Русије*. /фототипско изд. из 1929./ Београд – Бања Лука: Бард-фин – Романов.

Кључевски, В. (1997). *Историја Русије*. (с руског превео др Милорад Ђирковић). Београд – Подгорица: НИУ Службени лист СРЈ – ЦИД.

Копривица, Д. (2018). *Поговор*. У: Александар Андрејевич Проханов. *Госћ*. Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.

Miljukov, P., Senjobos, Š. i Ezenman, L. (2009). *Istorija Rusije*. Zagreb /ponovljeno izdanje: Београд: Народна култура, 1939/.

Недељковић, Д. (1973). *Тријумф верности у „Обломову” И. А. Гончарова*. Универзалне ѱоруке руске књижевности. Нови Сад: Матица српска.

Писарев, Д. И. (1962). *Изабране студије и расправе*. (превод Милосав Бабовић). Београд: Култура.

Поспелов, Н., Шаблиовски, П. и Зерчањин, А. (1947). *Сѣара руска књижевности*. Књ. 1. (превод Блажо Вукићевић). Београд: Просвета.

Стојнић, М. (1972). *Александар Сергејевич Пушкин*. У: *Руски ѱисци 19. и 20. вијека*. Књ. 1. Сарајево: Завод за уџбенике.

МАРИНА М. КОПРИВИЦА
САМОСТАЛНИ ИСТРАЖИВАЧ
НИКШИЋ
ЦРНА ГОРА

РЕЗИМЕ

ЛИКОВИ СУВИШНИХ ЛЈУДИ У ИСТОРИЈИ РУСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ (У СВЈЕТЛУ СОЦИЈАЛНО-ИСТОРИЈСКИХ ОКОЛНОСТИ У РУСИЈИ ОД XVIII ДО XXI ВИЈЕКА)

У свјетлу спољашњег приступа проучавања књижевности, однос друштвених збивања према настајању књижевних дјела и књижевних јунака посебно је присутан у историји руске књижевности, која представља и снажан одраз друштвених околности и промјена од осамнаестог до двадесет првог вијека. На тај начин књижевни правци су представљали и директан рефлекс, одговор на друштвена кретања, а на исти начин и ликови сувишног човјека, малог човјека, племића покајника и новог човјека, преко којих су руски писци доминантно обиљежили своја настојања да препознају поруке и тенденције одређеног историјског тренутка. У историји руске књижевности ликови сувишних људи присутни су у дијахронијској равни још од појаве Карамзиновог Ераста, преко ликова Жуковског, Грибоједова, Пушкина, Љермонтова, Херцена, Некрасова, Гончарова, Тургенјева, до Проханова... Истовремено, сувишни људи у руској литератури имају у својим књижевним профилима заједничке, али и нове црте личности, преко којих обиљежавају своју епоху и трагања за смислом живота.

Кључне ријечи: Спољашњи приступ проучавања књижевности; друштвено-историјске околности; повезаност књижевности и историјских токова у Русији; сувишни човјек, алијенација личности; егоцентризам; критички поглед на друштвени тренутак; нихилистички обојени поступци.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЗДРАВКО М. ДЕЛЕТИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

ЕВРОПСКА ПОЛИТИКА И ИСТОРИЈСКИ РЕВИЗИОНИЗАМ

САЖЕТАК. Радикална промена политике и идеологије у посткомунистичким државама на југословенском простору изазвала је превредновање националних историја. Производња пожељне историје има политичку подршку актуелних власти у државама насталим разбијањем Југославије. Одлике превредновања прошлости и писања пожељне историје су: антикомунизам, антијугословенство и радикални национализам. При томе је евидентан ангажован однос према антифашизму као националном феномену. Умањује се или негира партизански антифашизам, партизански покрет и комунистичка идеологија криминализују се инсистирањем на стварним и измишљеним злочинима, реторзији и репресији према идеолошким противницима. Комунизам се без остатка проглашава тоталитаризмом и национално штетном идеологијом. На другој страни, релативизује се идеологија и пракса субјеката колаборације и улажу напори да се релативизује одговорност, да се колаборација прикаже као национална потреба.

Низом резолуција и препорука од 1996. до 2019. године Парламентарна скупштина Савета Европе обавезала је бивше социјалистичке државе да преиспитају своју прошлост, да „демонтирају“ комунизам и отклоне последице комунистичке владавине, да рехабилитују жртве кажњавања због идеолошких сукоба. Све је на нивоу теорије и антикомунистичке идеологије. Нису нормиране процедуре како преиспитивање комунистичке – социјалистичке прошлости треба обавити и предложени субјекти који могу компетентно да ураде ревизију историје и отклоне последице тоталитарне владавине. Историју преиспитује ко год хо-

¹ zdravko.deletic@pr.ac.rs

Рад је примљен 14. септембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

ће, рехабилитације без испитивања кривице обављају локални судови. Нема јасних изјава да је ревизионистичка пракса условљена европским резолуцијама и декларацијама, али карактер и садржај ревизионистичке публицистике је у складу са усвојеним захтевима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: тоталитаризам, комунизам, ревизија историје, култура сећања.

Посредством неколико резолуција и препорука Парламентарне скупштине Европе дате су смернице дившим социјалистичким земљама како да се суоче са својом комунистичком прошлешћу, „демонтирају комунизам“ и постарају се да се комунизам не обнови. И без тога је било довољно разлога и материјала, политичких и стручних кадрова и институција које би обавиле посао, „снажно охрабривање“ није било потребно.

Европске институције ревидирале су прошлост и релативизовале антифашизам одлуком да 9. мај уместо Дана победе над фашизмом прогласе Даном Европе. Сада је то празник фашистичког и антифашистичког блока у Другом светском рату. Игра је и даље намештена, само што неко други пакује карте. Поправљање прошлости успева зато што је интерес локалне политике подржан од моћних међународних играча.

Потребе „међународне заједнице“ није тешко разумети, знатно их је сложеније и болније остварити. Корените политичке промене иницирају и спроводе политичке, културне и медијске елите, „народ“ не формира и не реализује политичке пројекте. Утицај политичке, медијске кампање или деловања специјалних служби у социјалистичким земљама може да се прати у дужем периоду у медијима, друштвеним и политичким наукама и публицистици. У социјалистичким земљама постојале су групе, институције, часописи који су прихватили спонзорства и донације, међународне стипендије, финансирање пројеката и дуге облике мотивисања за прихватање и промоцију нове политике. Податке добијене истраживањима праксе наручиоци (финансијери) пројеката могу користити независно од начина како их истраживачи тумаче и чему мисле да служе (подаци су сировина, важнији су од тумачења).

Није тешко показати европски утицај на карактер историјског ревизионизма у државама насталим раздијањем Југославије. Није случајно да је обрачун са историјом имао посебан значај. Требало је делегитимисати идеологију која је била ослонац вла-

стима. То је најлакше постићи криминализацијом комунистичке идеологије, институција и појединаца. Следећи корак је виктимизација и рехабилитација њихових идеолошких противника и претварање нових политичких странака и истакнутих појединаца у пожељне ситуационе лидере. И то је лакше ако им се обезбеде одређени историјски корени. Метод промене друштвене свести је и маргинализовање успеха социјалистичког периода развоја, друштва социјалне сигурности и једнакости, ћутање и бацање у заборав – оно о чему се не говори и не пише није постојало. Код већине становништва све то је лакше постићи ако се „игра“ на национализам и жртве у прошлости, ако се покаже да је нација угрожена, да нове власти настоје да обнове стари сјај и заслуге нације и државе, да нацију одбране од нових губитака и „понижавања“ (чак нестајања). Кад се томе дода да су цркве и верске заједнице једва дочекале да нађу простор за деловање тако што ће постати део власти, не само сарадници, онда је јасно да промена слике прошлости и производња нове – пожељне историје има широку подршку и као државни пројекат успева.

Антикомунизам ослоњен на национализам постао је рентабилан производ. На јавној сцени можеш бити присутан ако си актуелан, у складу са новим потребама. Водећи ревизионисти су бивши левичари, ревизионизам су прихватили бројни припадници марксистичке интелигенције (интелигенција је мешовита роба, склона кварењу). Идеолози социјализма остали су без упоришта, неки су нестали са јавне сцене, многи су ревидирали ставове (преумили) и упаковали се међу посленике нове идеологије (делтањије Куљић 2002).

ПОТРЕБА ЗА НОВОМ ИСТОРИЈОМ

Изградња радикално новог режима на постојећим темљима тражи одбацивање старог, уклањање (разградњу) остатака претходног политичког наслеђа. Новој садашњости потребна је нова прошлост, нова култура сећања као саставни део идентитета и доказ континуитета на нивоу идеје и националног циља. На југословенским просторима неколико пута промењен је државни статус народа и етничких група (мањина). Промена државног статуса наметала је потребу изградње новог државног идентитета, што није увек било у складу са потребом одржавања већ изграђеног националног идентитета и историјског памћења – традиције народа који су улазили у нову државу, или се из ње издвајали. Про-

мена државног статуса, праћена радикалном променом политика као нова политичка и друштвена реалност тражи одговарајућу прошлост као ослонац. Новим владајућим елитама потребан је одговарајући идентитет, он је уверљивији ако се може обезбедити континуитет са прошлошћу која легитимише, која се народу може лако „продати“. Нико не жели да други мисле да се „јуче родио“. Све етничке, верске или политичке групе имају потребу да своје постојање заснују што даље у прошлост. Трајање и континуитет дају легитимитет, омогућавају инсистирање на историјским правима. Нулти час – нови почетак даје право на радикалне промене, обезбеђује новим лидерима право деловања.

Потреба промене културе сећања на југословенским просторима јавила се стварањем заједничке државе 1918. године. Новом државном оквиру требало је прилагодити прошлост, релативизовати или уклонити сећање на историјске сукобе народа и религија у неким ранијим државним оквирима, пронаћи делове прошлости који омогућавају нови суживот, који повезују или омогућавају изградњу нове свести о држави и народу.

После 1945. године потреба за новом историјом била је јача, требало је решити сукоб идеологија током рата и промену облика државног уређења, при чему је нова држава била оптерећена сукобима и злочинима учињеним током Другог светског рата на идеолошкој (комунизам – монархизам), државотворној (НДХ), етничкој и религијској основи. Одлика ревизије историје после 1945. године била је владавина једне, у рату и револуцији победничке идеологије, без допуштене могућности другачијег деловања. Једнопартијска идеологија владала је дуго без адекватне модернизације, изродила се и под притиском унутрашњих супротности и спољнеполитичких деловања урушила се. Притом, комунистичка идеологија развијала се, дошла на власт и одржавала се, али се и распала у склопу европских процеса и међународних односа.

Државне институције и академска историографија, у којој је било и више режимских историчара, имала је на располагање истраживачке ресурсе да производи радове у духу пожељне историје. Поред све приче о политици и идеологији, мора се признати да у историографији комунистичке – социјалистичке епохе има маса ваљаних дела, у првом реду у смислу отварања научних питања историјског и методолошког карактера, прикупљене и саопштене фактографије, објављених фотографија и писаних

извора. Опозициона историографија развијала се у емиграцији. У њој су више присутна лична искуства и тумачења у духу идеологије и искуства аутора (у емиграцију су отишли идеолошки противници - информбировци, четници, љотићевци, усташе и други који су се плашили одмазде за учешће у рату).

У новој држави после 1945. било је потребно афирмисати нову идеологију, што подразумева и обрачун са ранијом, што је чињено кроз нови историографски дискурс, афирмацију личности из редова радничке класе и носилаца комунистичке идеологије, пресудних битака (офанзива) и догађаја, значајних датума (државних празника), постављање нових споменика личностима и догађајима, увођење нових симбола идентитета и припадности (детаљније Милићевић 2007). Идеологија братства и јединства тражила је „заборављање“ злочина и биографија појединаца, неку врсту изједначавања прошлости и културе народа и народности. Све то утицало је на писање историје у складу са политичким потребама, али се и то мењало у правцу национализма, инсистирања на аутентичности и историјским правима већинског народа у некој републици. Време је показало да се непожељна прошлост одржала у усменој историји и народном сећању и да је у погодном моменту лако политички ревитализована, медијски надограђена и прилагођена потребама нових националних политика (групних политика). Ревизионистичке историографије у државама насталим раздијањем Југославије лако су нашле разлоге за критику антифашистичког покрета вођеног комунистичком идеологијом (сви народи после рата радо су доказивали свој антифашизам), показало се да се и тако могу оправдати нови сукоби и показати неминовност „раздруживања“ република. Стари или новоизграђени митови са позивом на „забраћену“ прошлост лако су послужили за покретање ратних сукоба, као мотивација током нових грађанских ратова и оправдање учињених злочина током ратова за независност југословенских република.

Кад се помене историјски ревизионизам најчешће се мисли на писање историје после 1989. године, тј. завршетка Хладног рата (који се и даље води средствима хибридног ратовања, трком у наоружавању, наметањем демократије путем бомбардовања и здружене окупације у име демократије и „међународне заједни-

це“). Разумљиво, за нас је посебно значајан ревизионизам у државама насталим раздијањем Југославије.²

На југословенском простору могу се разликовати две етапе савременог историјског ревизионизма. Прва, видљива током осамдесетих година у националним историографијама, појачана 1989. године званичним одустајањем од социјалистичког политичког и економског система (комунизма) на нивоу појединих република и савезне државе. Друга етапа, са више политике, нетрпељивости, жеље за осветом, изравнавањем рачуна и намиривањем старих дугова, настала је одвајањем појединих република и брзим међународним признавањем њихове самосталности као националних држава, што је увело у низ грађанских ратова, међународних интервенција и окупације делова територије „међународним снагама“ у име демократије.

За обе етапе карактеристичан је све израженији национализам, инсистирање на особености и нарочитим заслугама свог народа, негирање или присвајање прошлости суседног народа. У Србији је ревизионизам добио нови замањак после 2000. године, у Црној Гори после 2003. Може се рећи да је у питању национализам као државни пројекат, при чему нема битне разлике у односу на државу или народе. Политичке олигархије убеђују грађане да је стварање националне државе, каква год она била, једино и перспективно решење, питање опстанка. Може бити добро, али није једино. Присуство црквене идеологије и утицај цркава на рехабилитацију

² Писци нове историје користе термин распад Југославије, као да тај термин догађаје чини прихватљивим и неминовним. Чињеница је да су националисти у републикама у редовима владајуће партије радили на слађењу федералних органа и институција и створили услове за „раздруживање“. То је припремано и у дипломатији, службама безбедности, ЈНА. Уз економске проблеме, створени су услови за распад државе. Међутим, економски, политички и обавештајни притисак страних сила постојао је деценијама. У завршној фази и током грађанских ратова велике силе су и војнички биле присутне: вршиле су обуку паравојних формација, достављале оружје, доводиле стране плаћенике, давале обавештајне податке у кључним операцијама, на тлу су биле присутне „мировне“ војне јединице које су биле наклонене сепаратистима, вршена је забрана летова, уведене су економске санкције, у кратком року признате су одцепљене републике, неколико пута бомбардована је територија ради подршке сепаратистима, донешено је неколико резолуција о судбини земље, део територије изузет је из правног поретка и стављен под међународну управу, на терену су распоређене међународне оружане формације: ЕУФОР, КФОР, ЕУЛЕКС. Мешање страних сила у процес распада Југославије било је видљиво и значајно, правилно је рећи да је држава раздијена и вољом великих сила, укључујући и Русију.

литацију противника револуције евидентно је у свим новим државама (давање имена, подизање споменика, опела гробова патриота, проглашавање мученика и светаца).

„Победници пишу историју“, победници одлучују шта (ко) ће бити слављен („дигнут у небеса“), а шта ће бити заборављено. Победници у рату дочекали су нове победнике, нажалост у новим грађанским ратовима; нови победници пишу нову историју. Преживели усташе и четници у новој политичкој реалности вратили су се на власт као победници, обновљена је њихова идеологија и стасао подмладак који треба да исправи историјске неправде и освети претке које је комунистичка идеологија као осведочене патриоте, борце за нацију и државу прогањала и ликвидирала у рату и у миру. Димна завеса иза које то чине зове се „национално помирење“. Лако је да генерације без искуства и преживљених траума мире жртве и целате, подсећају породице на трауме и последице, без стварне могућности да ишта буде промењено, осим да се задовољи нечији инат или поилитички интерес (рехабилитације служе новим политикама). Као да се накнадном причом могу помирити погинули, жртве и злочинци. Али могу наследници поражене идеологије и кажњених злочинаца великодушно „опростити“ наследницима победника и преузети власт у име „демократије“ по својој мери. Међутим, са нивоа политике, цркве и публицистике прича о помирењу сведена је на реторику, игру речи, вежбање у говорништву. Тако се релативизује или ревидира историја, али се јаловом причом обесмишљава вредност знања о прошлости. Шта се стварно мења?

Није тешко разумети зашто се полемише са идеологијом а не са чињеницама и сачуваним документима. Оспоравање антифашизма партизанима зато што су их предводили комунисти или зато што су се они борили и за власт, при чему су направили и акте насиља (па и у својим редовима) начин је да се антифашизам као политички и морални капитал одузме од победничког субјекта у рату, нарочито од субјекта на власти после рата. Антифашистичко искуство и идентитет борца НОРа (некад и са 2 сведока) деценијама је био важна одредница у друштву и политици, препорука, моћан морални и политички капитал.

Само наивни може мислити да је могућа политика без идеологије, промена политике још мање. Свака идеологија, самим тим и политика на њој заснована, има противнике и са њима се обрачунава. Кад су у власт и политику, по логици смене генерација, ушли школовани наследници поражене идеологије народи су

уведени у нове грађанске ратове. Југославија је разбијена уз вишестрано мешање других земаља. У истом табору нашли су се противници и савезници у Другом светском рату, лако их је ујединила кампања против комунизма. Цркве и верске заједнице томе су радо допринеле, имале су разлога да се свећају и намире рачуне због одузимања имовине и третмана свештеника током рата и после њега. Државама које су се и ратом обрачунавале са комунистичком (самоуправном и несврстаном) државом одговарало је да се истицањем тоталитарног карактера комунистичке идеологије и наглашавањем злочина учињених у име комунистичке идеологије могу наћи „домаћи“ разлози и извођачи радова за коначан обрачун са комунистичком традицијом и праксом на просторима новостворених (или обновљених) држава. Резолуцијама европског парламента подстакнуте су и „снажно охрабрене“ у том правцу. Није битна основаност оптужби једне или могућа кривица друге идеологије. Комунизам је проглашен одговорним за све проблеме и посрнућа, универзални кривац и оправдање за санкције, бомбардовање, изузимање дела територије из државног поретка и његову окупацију у име демократије и „међународне заједнице“ и њених стандарда, мада никоме није јасно шта то стварно значи. Као да је антикомунизам сам по себи израз или тековина демократије? Историчари су то делом покретали, још више подржали по обављеном послу.

„Може се закључити да је оно што се дефинише као супротност `идеолошкој комунистичкој историји` Другог свјетског рата заправо само превредновано, селективно и идеолошки обликовано `мишљење` за потребе дневне конструкције новог идентитета. А опет, идентитет који ревизионизам данас гради и прошлост некада немају додирних тачака.“ (Милосављевић, 2014, 128)

Тако је било и кад су комунисти „дошли на власт“ и док су били довољно јаки да стварно владају. Кад су изгубили моћ показало се колико је међу њима било превараната – конвертита, стварних и накнадно произведених „дисидената“. Осветнички и рушилачки талас ударио је на имена, празнике, симболе (грбове и заставе), споменике, историографију, наставне програме и уџбенике историје (детаљније Радовић, 2013; Драгосавац, 2013). У неким државама то је легализовано доношењем одговарајућих закона, постало је део програма владајућих странака, у другим се спроводи уз прећутну сагласност и примерену подршку власти. Нова историја потребна је новим државним и политичким идентитетима заснованим на национализму. Претходни систем и

прошлост коју је стварао криви су за све проблеме, нови систем то може поправити тако што ће ревидирати причу о прошлости, заслужним и кривим појединцима, жртвама, злочинима и злочинцима. Ако власт не може задовољити грађане или убедљиво понудити светлу будућност, може показати на кривце у непожељној прошлости. На Балкану прошлост никако да прође.

ПРОМЕНА ПАРАДИГМЕ

Путем медија и друштвених мрежа политичари, публицисти, новинари и свештеници годинама мењају културу сећања, производе и промовишу пожељну историју (детаљније Станковић, 2006). Може се претпоставити да резолуције и препоруке европских институција утичу на промене у односу на тумачење прошлости, неспорно је да имају политички садржај, циљ и значај. Та чињеница доводи у питање научност или ангажованост историјске публицистике настале у духу тих препорука. Нема научности кад политика прописује смер дављења историјом и кад локални судови вреднују догађаје и идеологије.

Комунизам као систем власти и комунистичке партије у европским државама од почетка деведесетих година прошлог века нису утицајан политички фактор. Осим Русије, све социјалистичке европске земље економски и политички функционишу по либерално капиталистичком моделу, примљене су у ЕУ и НАТО и тако дошле под надзор великих европских сила. Намеће се питање: Чему тако упорно антикомунистичко изјашњавање највиших европских институција кад комунизам није на власти ни у једној европској земљи?

Органи Европског парламента донели су више декларација и резолуција у којима осуђују стаљинизам – комунизам као тоталитарни режим, праве противтежу нацизму и фашизму. При томе не праве разлику у еволуцији комунизма и разлици режима у социјалистичким земљама или у различитим периодима – све је стаљинизам и тоталитаризам. А није тако, неће бити да је социјализма у СССРу и самоуправљање у Југославији после 1950. године могуће изједначити. Да ли је могуће да се једнопартијском политиком поништи све што је постигнуто у економији, науци, техници, култури, социјалној једнакости, друштвеном развоју, међународним односима?

После 1989. године историјски ревизионизам у односу на ток и исходе Другог светског рата и комунистичку прошлост држава

Источне Европе постао је императив уласка у „евроатлантске интеграције“, шта год то коме значило. Нова садашњица тражила је нову – пожељну прошлост (детаљније о историји и сећању Манојловић Пинтар, 2006). Док је СССР био моћна сила и док је постојао Варшавски пакт капиталистичке земље толерисале су реалност и прилагођавале кампању против комунистичких – социјалистичких земаља (детаљније Куљић, 2002; Милошевић, 2015). После пада Берлинског зида, уједињења Немачке и распада државних система у европским социјалистичким земљама појавила се прича о тоталитарним режимима и нужности „демонтирања“ комунизма, преиспитивању прошлости, суочавању са прошлошћу, рехабилитацији жртава идеолошки и политички мотивисаних обрачуна и кажњавања. Пре примања бивших социјалистичких земаља у НАТО и ЕУ требало је деконтаминирати њихова друштва, преваспитати бивше комунисте у антикомунисте (државе ближе Русији могле су бити примљене по скраћеном поступку). Поништавање социјалних, културних, економских успеха социјалистичких система најлакше и најбрже се може постићи криминализацијом, причом о стварним, увећаним или измишљеним злочинима учињеним у борби за власт или репресијама током владавине. Кад се систем прогласи за тоталитарни и недемократски не треба доказивати да није могао створити ништа добро.

Потрага за новом историјом иницирана је из европских политичких центара. Резолуцијама Парламентарне скупштине Савета Европе 1096 (1996) и 1481 (2006) бивше комунистичке државе „снажно су охрабрене“ (то је демократска синтагма за ултиматум) да предузму мере за „уклањање наслеђа бивших комунистичких тоталитарних система“. На институционалном нивоу комунистичко наслеђе укључује „центарлизацију, милитаризацију цивилних институција, бирократизацију, монополизацију и превелику регулативу [...] зато се старе структуре и мисаони обрасци морају демонтирати и превазићи“ (Резолуција 1096, тачка 1). Осим тога, нову државу треба „бранити од поновног пораста комунистичке тоталитарне претње.“ У духу таквих задатака и перспектива, подешавање прошлости ради отклона од комунистичке идеологије и проглашавање комунизма за главног непријатеља демократизације и државе „засноване на владавини права“, самим тим и капитализма као сигурног пута у будућност постало је обавезно. Јасно је написано да се „старе структуре и мисаони обрасци“ *морају демонирајти*, шта год то могло да зна-

чи. „Овај процес мора да укључује трансформацију менталитета (трансформацију срца и умова)“, пише у Резолуцији 1096 (тачка 6). Демократске институције без устезања користе заповедни исказ: *морају*. И комунисти су демонтирали мисаоне обрасце и вршили трансформацију умова. Стварање самосталних држава тражи стварање самосталне, монументалне националне прошлости, којом се доказује континуитет и снажи нови идентитет који препоручује или је прихватљив за нове савезнике. То је један од начина *демонтирања старих структура и мисаоних образаца*.

Потребно је опрати колективну – националну биографију, доказати се. „Суочавање са прошлошћу“ препоручује „евроатлантским структурама“ послушног (кооперативног) партнера. Нема врдања. „Скупштина позива све комунистичке и пост-комунистичке партије из својих држава чланица које до сада нису то учиниле, да преиспитају историју комунизма и своју сопствену прошлост, јасно се дистанцирају од злочина извршених од стране тоталитарних комунистичких режима и недвосмислено их осуде.“ (Резолуција 1481, тачка 13). Злочине треба идентификовати и осудити, ако их нема довољно за општу осуду, нешто се може и „надувати“ да буде боље видљиво. Што више прихватиш кривице то више доказујеш да си прихватио европске стандарде и вредности (узвишено звучи, обећава много а не даје ништа), ако је то пројекат владајуће политике нема ко да га оспорава.

Држава која хоће „у Европу“ мора прилагодити своју прошлост, дистанцирати се од комунизма и показати како је то била наметнута идеологија, социјализам (комунизам) није колективни избор ни државна традиција. На овај начин, историјски ревизионизам, укључујући и рехабилитацију осуђених идеолошких или класних противника, на југословенским просторима има међународну димензију. Проблем је у томе шта се све може „упаковати“ под појмом злочина режима са идеолошком и политичком мотивацијом, и да процес „отклањања последица“ не подразумева испитивање стварне кривице осуђених или на неки начин кажњених.

Антикомунизам је идеологија једнако као комунизам. Проблем је што накнадно вредновање треба извршити у несразмерно различитим друштвеним, политичким, правним и другим околностима, у другом друштвеном и правном контексту. Треба судити прошлости без права (могућности) да се она оправда или одбрани. Наиме, у судским пресудама, политичким изјавама и ревизионистичким текстовима не испитују се и не оспоравају

догађаји и улога појединаца, све се квалификује начелно као тоталитаризам, репресија, злочин комуниста – партизана – режима, често и без датирања. Ако се не именује појединац као извршитељ, онда нико није позван да брани нешто из прошлости, квалификација остаје валидна јер исту нико није демантовао. Све што припаднику антикомунистичке идеологије није по мери може прогласити идеолошки мотивисаним злостављањем, не мора доказивати нити ће то неко проверавати. Тако је могуће, иако је „неразумно издвајати једну појаву да би била супротстављена целини друштва“ (Митровић, 1996, 101).

Упоређивање различитог не може дати неупитне резултате. Чињеница да се процес рехабилитације – суђење идеологији обавља у име нове идеологије не указује на правичност поступка и пресуде, оставља могућност освете и реваншизма. Треба судити завршеној прошлости, окривити за злочин покојнике без шансе да се бране (комунисти се по дефиницији проглашавају за злочинце из идеолошких разлога). Како се може исправити неправда ако жртва и починилац нису живи, нити се жртви може нешто надокнадити нити се починилац може казнити? Провидно продавање магле, мантра којом се жели маскирати затирање комунистичке идеологије и наслеђа, обезвређивање постигнутих резултата, да никоме више „не падне на памет“ да нешто слично покуша. Зар то не следи из става да се владавином закона (у свакој држави владају неки закони) треба „бранити од поновног пораста комунистичке тоталитарне претње.“ (Резолуција 1096, тачка 4) Комунизам није политичка могућност или нечије право избора, то је општа *џрејњ*ња коју треба онемогућити Законом против идеологије, тако су и комунисти радили.

Априла 2009. Европски парламент усвојио је Резолуцију о европској савести и тоталитаризму, у којој читамо да „у потпуности објективна тумачења повијесних чињеница нису могућа и да објективни повијесни прикази не постоје, док ипак, професионални повјесничари користе алате за знанствено истраживање прошлости, и покушавају бити непристрани колико је то могуће“ (Резолуција 2009, А). Писци ревизионистичке историје не покушавају бити непристрасни, они пишу оно што мисле да је друштвено пожељно и корисно. При томе, као да не помишљају да ће и њихово писање неко у будућности превредновати.

Резолуцијом се позива на неговање историјског сећања и заједничког наслеђа, отварање архива и чување документације о европској прошлости. При томе, Европски Парламент „Сматра да

је примјерено очување повијесне меморије, опсежно ревидирање еуропске повијести.“ (Резолуција 2009, 10) Нема дилеме, са становишта модерне Европе примерено је *ојсежно ревидирање историје*. Демократска Европа под тим подразумева ревидирање историографије у „тоталитарним“ – комунистичким државама. На то упућује чињеница да се у истом документу подсећа на проглашење 23. августа као Европског Дана сећања на жртве свих тоталитарних и ауторитарних режима (Резолуција 2009, 15). Није ли то својеврсна равнотежа међународном Дану сећања на Холокауст, посредно изједначавање комунизма и фашизма као тоталитарних идеологија (које су по дефиницији злочиначке)?

Резолуцијом се „Изражава поштовање свим жртвама тоталитарних и недемократских режима у Европи и одаје почаст онима који су се борили против тираније и угњетавања.“ (Резолуција 2009, 1) Истиче се да је „важно запамтити оне који су се активно супротставили тоталитарној владавини и који требају заузети своје мјесто у свијести Европљана као хероји у тоталитарном режиму због њихове преданости, вјерности идеалима, части и храбрости.“ Не каже се шта су вредни идеали, из контекста следи да је то отпор комунизму – тоталитаризму, није битно зашто и на који начин (Резолуција 2009, М). Комунистима се оспорава право на част и идеале, немају храбрости иако примери са робије и из рата сведоче другачије. Европа не сматра часним и храбрим ослободилачку борбу и антифашизам, али су хероји, храбри и часни они који су се „активно супротставили тоталитарној владавини“, при чему се под тим подразумевају комунистички режими.

Антикомунистичке су прашка Декларација о европској савести и комунизму (3. јун 2008) и Декларација од 23. септембра 2008. године о проглашењу 23. августа Европским Даном сећања на жртве стаљинизма и нацизма. Резолуцијом Европског парламента о важности европског сећања за будућност Европе (септембар 2019), у тачки 6 позивају се све чланице ЕУ да обележе 23. август као Европски дан сећања на жртве тоталитарних режима. Под А и у тачки 7 наглашава се да је то дан кад су 1939. године Молотов и Рибентроп потписали пакт. „Комунистички Совјетски Савез и нацистичка Њемачка“ потписале су Уговор о ненападању и тајне протоколе, „чиме су подијелили Еуропу и државна подручја неовисних држава у сфере интереса између два тоталитарна режима и утрли пут за издијање Другог свјетског рата.“ (Резолуција 2019, А) Одговорност за рат подељена је између тада и касније комунистичког Совјетског Савеза и нацистичке Ње-

мачке, без обзира на чињенице да је Немачка низом напада на суверене државе повела и водила рат свим могућим средствима. Посредно је модерна Немачка амнестирана од одговорности, она после рата није нацистичка и не сматра се одговорном за злочине нацизма и фашизма. Ревизионизам на високом нивоу. Истина, наглашено је „да би се све еуропске државе требале суочити са својом трагичном прошлошћу и повијесним наслеђем“ (Резолуција 2019, 14).

Чини се да ни Европски парламент није доследан. Наиме, са више декларација и резолуција условљава ревизију тумачења прошлости у комунистичким (тоталитарним) државама, иако у Резолуцији 2009. закључује: „да службена политичка тумачења повијесних чињеница не би смјела бити наметнута одлукама донесеним већином гласова у парламентима јер парламент не може доносити законе о прошлости“ (Резолуција 2009, Ц).³ Истовремено, Европски парламент може већином гласова криминализовати комунизам у бројним европским земљама. Интересантно је да се у резолуцијама не користи појам социјализам и социјалистичке земље.

„Поменути документима социјалистичка прошлост је резолуцијски (политички) званично криминализована на европском нивоу, уз упадљиво инсистирање на тоталитарном карактеру комунистичких режима. Преко ових докумената антикомунизам је постао званична платформа у политици ЕУ.“ (Милошевић, 2015, стр. 173)

Жеља југословенских држава да „уђу у Европу“ лако је нашла везу између такве политике и домаће потребе превредновања прошлости кроз измењени наратив о партизанима као антифашистима, који су у суштини банда која се бори за власт вршећи злочине, и о комунизму као владајућој идеологији која може бити само тоталитарна. Лако је судити о свршеним стварима и обрачунавати се са мртвим противницима. Историјска наука прошлост треба да истражи и објасни, али не и да суди прошлости. Судови не треба да објашњавају прошлост ни да истој суде. Могу да суде учесницима у појединачним догађајима али не и догађајима као друштвеним феноменима и историјским чиње-

³ Резолуција 1481 од 26. јануара 2006. није донета већином. Од 317 посланика Европског парламента, за Резолуцију је гласало 99, против 42, уздржани 12. Већина од 164 посланика није гласала. (Скупштина Црне Горе, 00-61/19-50/2 од 21. 01. 2020). Ко ме је Бог отац, лако му је бити светац.

ницама (комунизам је друштвени феномен и историјска чињеница).

Бивше комунистичке (социјалистичке) државе после пада Берлинског зида и распада СССР-а имале су потребу да редефинишу свој национални – државни идентитет кроз реинтерпретацију новије прошлости, при чему је постало корисно негирати прихватање комунистичке идеологије и постигнуто у периоду комунистичке прошлости. Победници се одричу победе тако што пораженима – фашистичким земљама и колаборацији опраштају жртве и део учињених злочина релативизацијом кроз прихватање тезе да су и комунистичке државе биле тоталитарне, да су током доласка на власт (ратом и револуцијом), репресијом и револуционарним терором над идеолошким противницима после рата комунисти чинили злочине. Гулаг и Аушвиц изједначени су као исход тоталитарне идеологије и обрачуна са противницима. Фашизам је одговор на идеологију комунизма – сви су криви (детаљније Куљић 2002). Јасеновац и Голи оток на сличан начин се доводе у „исту равну“, проглашени су радним логорима. У оба случаја злочини су извршени у име нове државе и њене идеологије. Пресудна разлика је да су Аушвиц и Јасеновац имали расну идеолошку подлогу, мржњу према народима, док су Гулаг и Голи оток били идеолошки мотивисани и према непокорним комунистима. Иронија, антикомунистичка (демократска) Европа брани комунисте Гулага од стаљиниста.

На југословенским просторима предмет ревизионизма су догађаји из два светска рата, међуратни и поратни период југословенске државе. Лако је препознати да је намера „историчара“ ревизиониста да докажу како је њихов народ био жртва неког другог народа или заједничке државе, како је био обесправљен и да је једино решење осамостаљивање националне државе. Југословенска држава је била историјска грешка, за хрватске и србијанске ревизионисте исту није требало створити ни обновити. Таква историографија је одраз идеологије али је и послужила као оружје идеологије у политичким пројектима „демонтирања комунистичког режима“. Правдање осамостаљивања републике у процесу разбијања Југославије доминантно је образлагано историјским разлозима, што је довело до радикализације становништва, које је у свом памћењу имало учињене или накнадно осмишљене („надуване“) злочине и ненамирене рачуне, неосвећене и

непризнате жртве. То је довело до „раздруживања“ југословенских република у низу разорних грађанских ратова. Иста матрица користи се и у манипулацијама прошлости у циљу легитимизације исхода процеса раздијања Југославије и дефинисања идеолошког и националног идентитета нових држава у садашњици, односно пројекцији обећане будућности. Све ће бити „нај супер“, само да се „њих“ ослободимо.

Тумачење прошлости по обрнутој матрици („заменом теза“) омогућава да некадашњи злочинци у новим условима постану патриоте и жртве. На другој страни, уз одговарајућу обраду и медијску кампању, жртве могу да буду проглашене за злочинце по основу припадања пораженој – непријатељској (тоталитарној) идеологији. „Нова антиоталитарна слика у Хрватској изједначава комунисте и усташе као екстремисте, а у Србији се антифашизам релативизује укључивањем четништва“ (Куљић, 2004, стр. 144) као првог устаничког покрета у Европи и антифашистичког покрета у Југославији. При томе се четнички антифашизам изводи из деловања отпора остатака југословенске војске до јесени 1941. године и чињенице да су равногорци (ЈВУО) посредством владе у Лондону били „на страни антифашизма“, присвајају победу антифашистичке коалиције у рату. Пожељни митови се обнављају, надограђују и производе. Током 2019. у Србији је на велика звона обновљена прича о томе како су четници током рата спасили стотине савезничких пилота, оборених над Србијом (операција Халиард). Нити су сви оборени над Србијом, нити су их четници толико спасили, чинио је то народ, неке су и партизани из практичних разлога помогли.

Статус жртве равногорски покрет доказује жртвама које је имао на крају рата у Србији и Босни и током обрачуна нове власти са остацима четника после ослобођења. Чињеница је да су четници током рата упорно водили борбу против партизана, сада су то све жртве комунистичке идеологије и политике. Зашто су четници имали право да бране унитарну монархију, а партизани нису имали право да се боре за федеративну републику? Зашто су у сукобу две идеологије жртве моралне само на једној страни? Зашто цивилне жртве четничких осветничких активности (о томе постоје документа, фотографије, сведочења) немају право на правду? Занемарује се чињеница да се влада у Лондону „одрекла“ четника и прихватила партизана као покрет отпора или су то, можда, и њима комунисти подвалили?

У пројекцији пожељне прошлости то што су се четници током рата, уз нескривену подршку и помоћ фашистичких окупатора и домаћих сарадника, највише борили против партизана, по дефиницији бандита – комуниста као антинационалне идеологије и републиканског покрета, ослобађа их одговорности за злочине и цивилне жртве учињене у тим борбама или у осветничким дивљањима у селима. Ако је комунизам антисрпска идеологија, срачуната да српски народ издели по републикама и тако уништи његову снагу, логичан закључак је да је борба против партизана – бандита и комуниста била легитимна. Колаборација је била изнуђена, плод је несрећних историјских околности. То је израз националног патриотизма и „политике очувања народа“, без обзира на чињеницу колико је комуниста и партизана припадало истом народу, колико су четници побили Срба и српских породица бранећи монархију, колико су усташе побили и у логоре отерали цивила стварајући националну државу као хиљадугодишњи идеал.

Одлике историјског ревизионизма на југословенском простору су: радикални национализам, уз јачање црквене идеологије, антикомунизам и антијугословенство. То није тешко разумети. Ако се жели створити самостална – независна држава, мора се понудити довољно стварних или измишљених разлога против остајања у заједничкој држави. Није било довољно југословенство и интернационализам – братство и јединство прогласити штетним по народ и националне интересе. Комунизам је било нужно из корена „демонтирати“, учинити га национално штетним, криминализовати га учешћем у грађанским ратовима и учвршћивањем власти уз репресију у годинама после ослобођења. Комунизам је био темељна идеологија у СФРЈ, био је као идеологија социјалне једнакости супротан капитализму, који се сада нуди као спас од свих проблема, зато комунизам мора бити онеспособљен да се обнови. Будући је основни капитал комунистима током рата и у поратном периоду био антифашизам, нужно је умањити ту чињеницу проглашавањем паралелног националног антифашистичког покрета, занемаривањем чина колаборације, заборављањем злочина колаборациониста и наглашавањем репресивних револуционарних активности партизана током рата, претварањем репресије према пораженом противнику крајем и после рата у смишљени масовни злочин. Кад се томе дода национални предзнак, само мој народ је би жртва идеологије и других национализма, припрема се политич-

ки коктел који се лако пије и многима прија. Наиме, идеолози и политичари покушавају доказати да су се у основи увек борили за свој народ и националну државу. Нажалост, може се показати како у борби за државу – власт нису нарочито чували сународнике који су им се нашли на путу.

УДОВОЉАВАЊЕ ЖЕЉАМА ВЕЛИКОГ БРАТА

Историјски ревизионизам протеклих 40 година у југословенским републикама је пројекат владајуће политике. Антикомунизам и антијугословенство постали су државни пројекат после „догађања народа“, уличне револуције националиста под маском демократизације. Обрачун са „комунистичком прошлошћу“ и „комунистичком историјом“, добио је на снази са избијањем грађанских ратова у Хрватској и Босни и Хецерговини. У Србији је почетком 90-их година, у режији Српског покрета обнове и Српске радикалне странке, на политичку сцену ступила равногорска идеологија; комунизам је проглашен за непријатеља српског народа, југословенска држава служила је слабљењу и раздијању Србије. Јула 1991. Народна скупштина Републике Србије усвојила је „Препоруку за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних у културних установа – имена личности које су одговорне за огромне неправде учињене целом српском народу“. Под неправдом се могло свашта прогласити (стварање покрајина, пресељење фабрика, множење албанског становништва). За истакнуте представнике радничког покрета, револуционаре, војне и политичке функционере лако је било наћи разлога да буду укинута називи улица или установа. Било је довољно да неко „дигне галаму“, није морао доказивати оправданост захтева. Револуцију и комунизам требало је прогнати са јавних места. Уклањање имена из јавне комуникације био је један од начина „суочавања са прошлошћу“ и „исправљања неправди“ учињених српском народу. Препоруком није дефинисано шта је „огромна неправда учињена српском народу“, ко и у каквом поступку треба да утврди неку одговорност. Средство за народно помирење било је увођење у јавни дискурс имена припадника поражене идеологије и некада угледних свештеника, мученика – жртава комунизма. Шта су стварно урадили добро или лоше није битно, посветили су се као противници и жртве омраженог комунизма. То је био начин неформалне моралне и политичке амнестије и рехабилитације колаборације.

Један од стубова историјског ревизионизма у Србији је званична идеологија и политика правне и политичке рехабилитације колаборационизма: равногорског покрета – четника, недићеваца, љотићеваца. На крају се дошло до тога да следбеници такве политике седе у Народној скупштини, доносе законе и политичке декларације, раде у министарствима, буду министри и нешто значајније. На таласу рехабилитовања мртвих профитирали су живи, који у највећем броју не знају никога од сродника рехабилитованог. Преко појединаца је рахабилитована идеологија и пракса колаборације као историјске чињенице.

Интересантно је да нова историја у Србији национализам више ослања на причу о равногорском антифашизму и антикомунизму током Другог светског рата и поратним годинама, на криминализацију комунистичке идеологије, него на тековине средње-вековне српске државе и неспорну историјску и културну баштину. „Четничка емиграција се вратила кући“, пише Оливера Милосављевић (2014, стр. 124). Са њом је дошла и емигрантска прича о партизанима и комунистима: српски народ је доживео нову трагедију комунистичком окупацијом после 1945; комунисти нису имали подршку српског народа – комунизам је увезена, антинационална идеологија; циљ комуниста био је подела и уништавање српског народа као најбројнијег и са најславнијом историјом (заслугама) на југословенском простору. Комунисти су на власт дошли терором и наставили да владају репресијом. Као такви немају права, али имају продужену одговорност за учињено. Националистичка стварност жели националистичку прошлост и замишља националистичку будућност. Политичари и историчари прошлост могу прилагодити, будућност не могу гарантовати.

Политиком, законима и судским поступцима четнички покрет политички је рехабилитован и легитимисан као антифашистички, чак први у Европи, преко политичке и правне рехабилитације истакнутих војних старешина, за чију колаборацију постоји обиље писаног и фотографског материјала стране и домаће провенијенције. Све им је опроштено, јер је главна идеологија њихових вођа од новембра 1941. године била антикомунизам и борба против партизана (детаљније Бешлин, 2013). При томе, нико се не бави идеологијом и програмом, покретом у целини, рехабилитација покрета врши се преко појединаца који су страдали у сукобу са партизанима или су их комунистичке власти

осудиле за појединачне кривице и учешће у рату. Они су сада жртве и патриоти због зле судбине и антикомунизма.

Мотивима за колаборацију не може се негирати колаборација као историјска чињеница, још мање се може правдати начин и последице – жртве и почињени злочини. Ради борбе са домаћим комунистима морално је сарађивати са окупаторима, то је могуће у виртуелној историји. Прича о прошлости се мења са потребама онога ко о њој прича, међутим, сама прошлост је непроменљива, доступна је поштенијем увиду. Политички и у неком провинцијском суду свакога је могуће рехабилитовати и претворити у патриоту, научно то није могуће. Томе се противе историјске чињенице и документација на коју нико нема монопол свуда и за сва времена. Сујета, инат, освета нису добри саветници. Идеолошка рехабилитација не може бити трајна у култури и памћењу народа који је вековима опстајао на борби за слободу, ценио отпор а осуђивао служење страног војсци и политици.

Рехабилитација колаборациониста ишла је у два смера. На једној страни је вршена криминализација партизана, инсистирање на револуционарном терору током рата, истицање стварних и измишљених злочина над идеолошким противницима током рата (обрачун са четницима у Србији 1944, Босни 1944/45, у Словенији у пролеће 1945.) и у првим поратним годинама (оружани обрачун са одметнутим групама и судско гоњење ратних злочина). Чињеница да су и четници током рата убијали заробљене партизана, терорисали и убијали чланове породица и симпатизере, хватали их и предавали окупаторима, или да су после рата нападали органе нове власти и терорисали становништво не испитује се и не узима као могућа кривица. Нагласак је на томе да је четник изгубио живот као „идеолошки противник“ (ношење оружја није само идеологија), а не шта је до тада радио. Да ли пресуда да се неко сматра неосуђиваним или да се пресуда укида из накнадно дефинисаног формалног (процесног) разлога, а да се не испитује његова кривица значи стварно ослобађање одговорности за неко дело – кривицу, или је то јефтина прича за јавност? Дража се судски сматра неосуђиваним, али није константовано да није сарађивао са окупатором или да није одговоран за дела у којима је учествовао, за која је знао или су учињена у јединици под његовом надлежношћу (детаљније Секуловић 2013). Пресуда је неповратно извршена, шта нова пресуда за њега стварно значи? Политичка игра, прекопавање туђих гробова да би се пронашао неки дукат.

Поступци рехабилитације враћају у прошлост, подсећају на трауме, догађаје и учеснике. При томе, сам појам рехабилитација подразумева отклањање учињене неправде, неки вид враћања у првобитно стање. То после толико времена и извршених пресуда стварно није могуће, али оживљава трауме, подстиче сећања, изазива емоције према догађају и учесницима. Учесници и највећем броју нису живи, процес успоставља нове односе између потомака са обе стране, намеће обавезе потомцима за које нису криви. „Свака комеморација у извесној мери обнавља насиље изворног догађаја“ (Куљић, 2006, стр. 286). Изазива нова спорења, без обзира на пресуду о рехабилитацији. Чешање старих рана изазива бол и отвара нову рану. Неке рехабилитације воде појединци који нису у сродству. Ко има право да позлеђује туђе ране?

Други правац легитимисања четничког патриотизма и антифашизма ишао је доношењем закона и судским процесима. После 2004. године селективна политика сећања добила је институционалну и политичку подршку. Народна скупштина РС 21. децембра 2004. године донела је Закон о изменама и допунама Закона о правима бораца, војних инвалида и њихових породица, којим су у правима изједначени „партизани и четници“, уведена је Равногорска споменица (не зна се колико их је додељено). На тај начин су политички рехабилитовани припадници четничког покрета, без обзира на чињеницу да ли су осуђивани као сарадници окупатора. Вероватно је законодавац мислио да су победници у рату своје губитке већ осветили бројним суђењима и ликвидацијама, у „демократском друштву“ потребно је осветити оне који су страдали за националне интересе.

Правна и политичка рехабилитација сарадника окупатора од 1941. године нормирана је Законом о рехабилитацији (17. април 2006). Тим законом рехабилитована су лица „која су без судске или административне одлуке или судском или административном одлуком лишена, из политичких или идеолошких разлога, живота, слободе или неких других права од 6. априла 1941 године“. Нису нормирани критеријуми на основу чега треба утврдити жртву из идеолошких и политичких разлога, као да се то претпоставља на основу припадности монархистичкој или комунистичкој групацији (детаљније Радановић 2013). На тај начин рехабилитују се они који су војнички и политички учествовали у разним акцијама окупатора или у самосталним оружаним дејствима против партизанског покрета и сарадника.

Лако је суђења пораженој војсци и политици после рата прогласити идеолошким и политичким, а да нико не постави питање колико је жртава проузроковала њихова политика и идеологија, на основу исте оружана дејства током рата или побуњеничког пружања отпора новим властима у поратним годинама. Ако су партизани криви што су дејствима против окупатора изазивали цивилне жртве, да ли су четници криви за жртве изазване нападима на партизана. У новој причи партизани су криви за четничке губитке. Треба ли занемарити да су четници сво време рата нападали партизана из идеолошких и политичких разлога (одбрана монархије), њихово политички и идеолошки мотивисано деловање довело је до жртава на обе стране? Да ли је савремена – антикомунистичка политика и идеологија важнија од чињенице да су четници, недићевци, љотићевци сарађивали са окупаторима који су имали неспорну фашистичку квалификацију? Црква жали и слави свештенике које су убили комунисти, али не помиње свештенике у партизанима и револуционарним органима власти. У тадашњим условима није могуће негирати или занемарити, па ни релативизовати политику и идеологију победника и поражених, окривљених да су починили злодела и оних који су као победници судили после рата. Судили су у историчним социјалним, културним, политичким и правним околностима, у време кад су постојале последице, документација и живи сведоци. Судили су по законима и начелима која су тада важила. Услови су били такви какве је могло тадашње време и друштво да обезбеди. Лако је после више деценија налазити недостатке и тренирати демократију (а да при томе правосудни систем ни у садашњости не функционише на опште задовољство) на нечему што је рађено у ратним и поратним условима. Међутим, нови закони оспоравају право победника да суди, јер је имао политику и идеологију, за губитнике и датим историјским догађајима политика и идеологија нису за испитивање. Важно је криминализовати комунистичку идеологију и снаге које је предводила у рату и миру.

Јасна тенденција криминализовања партизанског антифашистичког покрета огледа се у чињеници да се рехабилитују жртве противника након 6. априла 1941. године, што значи да готово свака погибија током рата у редовима контрареволуције може бити квалификована као жртва идеологије и политике. Рехабилитација подразумева жртве комунистичке идеологије (жртве међу комунистима су прихватљиве), при чему се судови не баве

њиховом стварном кривицом, контекстом погидије или кажњавања. Довољно је да неко устврди да су њиховог претка, чак и некога кога нису познавали, убили комунисти или партизани, биће рехабилитован, и ако сада нема живих сведока са једне или друге стране. Како се може судити без сведока и материјалних доказа? Политички и идеолошки може. На срећу, у новим процесима не „падају главе“, али се и не дижу већ пале.

Обим расправе не омогућава ширу елаборацију примера ревизионизма у историографској публицистици, јавном простору или у медијима. Могуће је уочити подударност бројних изјава политичара, судских одлука, јавне комуникације, захтева или пресуда за рехабилитацију са ставовима у европским резолуцијама и препорукама. Питање је колико су оне актерима на домаћој сцени биле познате и служиле као подстрек, узор или обавеза приликом предлагања и доношења закона. Нема изричитих позива на поменуте резолуције и препоруке. Међутим, пракса се подудара са њиховим захтевима и квалификацијама.

-
- ЛИТЕРАТУРА Милићевић, Н. (2007). „Стварање нове традиције: празници и прославе у Србији 1944–1950“. *Токови историје* 4 (2007), 169–178.
- Митровић, А. (1996). *Прошћивање Клио : оџлеги о њеоријском у истџориоџрафији*. Београд: НИУ „Војска“.
- Резолуција 1096. „Мере за уклањање наслеђа бивших комунистичких тоталитарних система“. Парламентарна скупштина, 27. VI 1996.
- Резолуција 1481. „Резолуција 1481 Парламентарне Скупштине Савета Европе“. Парламентарна скупштина, 25. јануар 2006. Доступно на: <http://monarhisti.blogspot.com/2008/03/1481.html> (9. 12. 2019)
- Bešlin, M. (2013). „Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji“ u: Samardžić, Bešlin, Milošević 2013. *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*/ Samardžić, Momir, Bešlin, Milivoj i Milošević, Srđan, urednici. Novi Sad, Alternativna kulturna organizacija – AKO, 83–141.
- Dragosavac, N. (2013). „Prepakivanje istorije masovnim preimenovanjem beogradskih ulica“ u: Samardžić, Bešlin, Milošević 2013. *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*/Samardžić, Momir, Bešlin, Milivoj i Milošević, Srđan, urednici. Novi Sad, Alternativna kulturna organizacija – AKO, 333–351.
- Kuljić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Kuljić, T. (2004). „Kultura sećanja – istorijat.“ *Tokovi istorije* 1–2 (2004), 123–155.

- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Manojlović Pintar, O. (2006). *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*/ Manojlović Pintar, Olga, urednica. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.
- Milosavljević, O. (2014). „Fašizam i istorijski revizionizam“ u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*/ Petrović, Milo, priređivač. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939, Fakultet političkih nauka, 123–128.
- Milošević, S. (2015). „Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije“. *Reč*, 85/31 (2015), 169–180.
- Radanović, M. (2013). „Kontroverze oko kvantifikovanja i strukturisanja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja 1944–1945.“ u: *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*/ Momir Samardžić, Milivoj Bešlin i Srđan Milošević, urednici. Novi Sad, Alternativna kulturna organizacija – AKO, 157–219.
- Radović, S. (2013). „Istorijski revizionizam I imenovanje javnih prostora u savremenim balkanskim društvima“ u: Samardžić, Bešlin, Milošević 2013. *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*/ Samardžić, Momir, Bešlin, Milivoj i Milošević, Srđan, urednici. Novi Sad, Alternativna kulturna organizacija – AKO, 311–331. Доступно на: <http://www.kontrapress.com/print.php?url=Ekonomija-groba>
- Rezolucija 2009. Rezolucija Evropskog parlamenta o evropskoj savjesti i totalitarizmu, od 2. travnja 2009. <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=15861> (6. 04. 2020)
- Rezolucija 2019. Rezolucija Evropskog parlamenta o važnosti evropskog sjećanja za budućnost Europe. B9-0100/2019 https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2019-0100_HR.html (6. 04. 2020)
- Sekulović, A. (2013). „O pravnoj valjanosti suđenja Draži Mihailoviću 1946. godine i o pravnoj valjanosti postupka za njegovu rehabilitaciju“ u: *Politička upotreba prošlosti : o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*/ Samardžić, Momir, Bešlin, Milivoj i Milošević, Srđan, urednici. Novi Sad, Alternativna kulturna organizacija – AKO, 223–241.
- Stanković, Đ. (2006). „Mediji i kultura sećanja“. *Tokovi istorije* 1–2 (2006), 265–283.

ZDRAVKO M. DELETIĆ

UNIVERSITY OD PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

EUROPEAN POLITICS AND HISTORICAL REVISIONISM

The radical change of politics and ideology in the post-communist states in the Yugoslav area caused a revaluation of national histories.

The production of desirable history has the political support of the current authorities in the states that emerged from the break-up of Yugoslavia. The features of revaluing the past and writing desirable history are: anti-communism, anti-Yugoslavism and radical nationalism. At the same time, the engaged attitude towards anti-fascism as a national phenomenon is evident. Partisan anti-fascism is diminished or denied, the partisan movement and communist ideology are criminalized by insisting on real and imagined crimes, retaliation and repression against ideological opponents. Communism is completely declared a totalitarianism and a nationally harmful ideology. On the other hand, the ideology and practice of the subjects of collaboration are being relativized and efforts are being made to relativize responsibility, to present collaboration as a national need.

Through a series of resolutions and recommendations from 1996 to 2019, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe obliged the former socialist states to reconsider their past, to "dismantle" communism and remove the consequences of communist rule, to rehabilitate victims of punishment for ideological conflicts. Everything is at the level of theory and anti-communist ideology. Procedures are not standardized, as the re-examination of the communist-socialist past should be performed by the proposed subjects who can competently revise history and eliminate the consequences of totalitarian rule. History is being re-examined by whoever wants it, and rehabilitation without guilt is being done by local courts. There are no clear statements that revisionist practice is conditioned by European resolutions and declarations, but the character and content of revisionist journalism is in line with the adopted requirements.

KEYWORDS: totalitarianism, communism, revision of history, culture of memory.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈЕЛЕНА М. ВУКЧЕВИЋ¹
НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ ТРСТЕНИК

ДЕЈАН Д. АНТИЋ²
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМАН ЗА ИСТОРИЈУ

УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ КАО НОСИОЦИ РАЗВОЈА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА И КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

САЖЕТАК. Основна идеја истраживања је да се мултидисциплинарним путем, кроз консултовање релевантне литературе новијег датума и путем теренског истраживања у форми испитивања случајног узорка грађана (укупно 398 испитаника) путем анкете, дефинише ментално мапирање културно-историјског наслеђа једне одређене регије на територији Републике Србије и да се одреди туристички потенцијал тог наслеђа. За истраживање је одабрана територија Рашког и Расинског управног округа из два разлога: у питању је територија која представља језгро српске средњовековне државе Немањића и Лазаревића. Такође, у питању је територија кроз коју ће у блиској будућности проћи траса новог ауто-пута, Моравског коридора, те ће се даљим истраживањима моћи пратити економско-туристички развој ове одређене области након његове изградње. На крају рада, повезује се наслеђе ове, за потребе истраживања издвојене, територије и апострофирају се установе културе као

¹ jelenavukcevic@yahoo.com

² dejan.sdk@gmail.com

Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 28. децембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

носиоци, не само културног развоја локалних заједница већ и као установе које су носиоци и чувари националног идентитета али и културног туризма који може да допринесе дефинисању и очувању тог националног идентитета, као и економском развоју, позитивном позиционирању и брендирању одређене регије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: установе културе; културни туризам; национални идентитет; баштина.

Како бисмо на прави начин схватили делокруг рада установа културе, најпре је потребно одредити како су оне дефинисане важећим законима и колико су обухваћене усвојеним националним стратегијама, те како их дефинише академска заједница која се бави њиховим проучавањем.

Закон о култури Републике Србије дефинише установе културе као правна лица основана „ради обављања културне делатности у складу са чланом 8. овог закона којом се обезбеђује остваривање права грађана, односно задовољавање потреба грађана као и остваривање другог законом утврђеног интереса у области културе“ (Закон о култури, „Службени гласник РС“, бр. 72/2009, 13/2016, 30/2016 – испр. и 6/2020, чл. 22).

Члан 8. овог закона, на који се позива у цитираном члану, дефинише области културне делатности, а члан 3. Закона о култури прописује начела о остваривању општег интереса у култури и спровођењу културне политике, где се, под редним бројем један, наводи „очување културног и историјског наслеђа“.

Овај закон разликује две врсте установа културе: Установе заштите и Установе савременог стваралаштва. Као централне установе заштите културних добара наводе се (у члану 25а): Републички завод за заштиту споменика културе, Архив Србије, Народни музеј у Београду, Народна библиотека Србије и Југословенска кинотека. Републички завод за заштиту споменика културе надлежан је за регионалне Заводе за заштиту споменика (има их укупно 11), Архив Србије је надлежан за све архиве (укупно 36), Народни музеј у Београду за регионалне и завичајне музеје на територији Републике Србије (број активних музеја се креће око 100³), Народна библиотека Србије је надлежна за библиотеке на

³ Да је активних 88 музеја наводи се у: Мартиновић, 2010, стр. 10. Са друге стране, у статистичкој публикацији Завода за проучавање културног развитка из 2018. се наводи да музеја има 149 (Гавриловић, 2018, стр. 24). Поставља се питање одакле оволики јаз у броју музеја, када је потпуно нереално да је у току

територији РС (укупно 223⁴), док је Југословенска кинотека специфична установа чија је делатност централизована и нема огранке.

Делатност Установа заштите даље је прецизније дефинисана Законом о културним добрима (Закон о културним добрима, „Службени гласник РС“, др. 71/94, 52/2011 – др. закони и 99/2011 – др. закон), а у најави је и усвајање Закона о музејима.⁵ Осим ових закона, у правном смислу, делатност установа културе, односно уже гледано установа заштите, требало би да буде прописана Стратегијом развоја културе Републике Србије. Међутим, нова Стратегија развоја културе РС са Акционим планом за период 2020–2029, чији је предлог усвојен на седници Владе од 13. фебруара 2020,⁶ никада није доспела на дневни ред Народне скупштине Републике Србије. Пошто је претходни предлог Стратегије развоја културе за период 2017–2027. „прошао бурну расправу, праћену и захтевима за његово одбацивање у целини“⁷ можемо да закључимо да је Република Србија већ годинама без овог важног стратешког документа, што свакако не може добро да се одрази на локалне културне политике.

Са друге стране, Стратегија развоја туризма РС за период 2016–2025, чији је предлог дало Министарство трговине, туризма и телекомуникација, а Влада и Народна скупштина усвојиле, велику пажњу поклања управо култури и културном наслеђу Републике Србије. У овој Стратегији се истиче „пораст посета најзначајнијим сегментима покретног (музеји, библитеке, архиви, галерије), непокретног (археолошки локалитети, урбана језгра, заштићене просторне културно-историјске целине, споменици народног градитељства, фортификације, дојишта, стратишта) и нематеријалног (слава, Ђурђевдан; Музеј на отвореном „Старо село – Сирогојно“) културног наслеђа“ и „раст броја групних посета на местима значајних прослава и догађаја“. Приметан је у 2014. и 2015. години повећан број (19%) групних и породичних

8 година, од 2010. до 2018, у Србији отворен 61 музеј, односно скоро осам музеја годишње, што свакако не би остало незапажено.

⁴ Према: <https://sr.cobiss.net/biblioteke/>. Ту спадају и библитеке средњих и основних школа, факултета, архива и слично.

⁵ <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2021/35/2/reg> (приступљено 22. 4. 2021).

⁶ <https://www.srbija.gov.rs/vest/444288/usvojena-strategija-razvoja-kulture-do-2029-godine.php> (приступљено: 15. 11. 2020).

⁷ <http://www.seecult.org/vest/vlada-srbije-usvojila-strategiju-razvoja-kulture-2020-2029> (приступљено: 15. 11. 2020).

посета значајним институцијама и споменицима културе, војним меморијалима и местима страдања, као и подручјима значајних дешавања. „Групе туриста све више бирају места прослава значајних дешавања из светских ратова, подручја значајних битка, подручја позната по традиционалним венчањима, бербама и жетвама, одласци са породицама на места која обнављају сећања на атрактивна места из детињства и младости“ (Стратегија развоја туризма Републике Србије 2016–2025. године, стр. 22).

У овој стратегији се наводи и да је потребно „израдити и применити Програм културног туризма Републике Србије“, али за сада, од 2017. године, када је Стратегија усвојена, колико је истраживачима овог рада познато, Програм културног туризма није израђен.

У недостатку усвојене и имплементиране Стратегије развоја културе РС, и без планске сарадње међу министарствима која декламовано брину о културном наслеђу РС, поставља се питање на који начин се формира и моделује свест грађана Републике Србије и које су то институције које би требало да поднесу највећи терет едукације и рада са становништвом.

Према истраживањима која су спроведена последњих година у САД⁸ и Великој Британији,⁹ у времену озбиљне пољуљаности поверења грађана у бројне јавне институције, музеји су јавне установе којима верује преко 80% грађана. То су управо темељи на којима може и мора да почива Стратегија развоја културе РС, Стратегија развоја образовања РС, Стратегија научног и технолошког развоја РС и друге са њима повезане стратегије.

Данас постоје бројне дефиниције музеја. Интернационални комитет за музеје ICOM је 2007. године у Бечу допунио постојећу

⁸ American Association for State and Local History је истраживање спровела 2018. Више о истраживању на: <https://aaslh.org/most-trust-museums/> (приступљено: 15. 11. 2020). Такође, IMPACTS Research & Development је спровео истраживање у САД током 2019. године. О истраживању: <https://www.colleendilen.com/2019/03/06/in-museums-we-trust-heres-how-much-data-update/> (приступљено: 15. 11. 2020).

⁹ Museums Association је спровела истраживање 2013. О истраживању на следећем линку: <https://www.museumsassociation.org/museums-journal/news/2013/04/01042013-news-analysis/#> (приступљено: 15. 11. 2020). Чак и World Economic Forum посматра музеје не само као јавне установе којима грађани верују већ и као потенцијалне носиоце враћања поверења грађана у демократске институције. О овоме више на: <https://www.weforum.org/agenda/2018/03/how-do-we-restore-trust-in-our-democracies-museums-can-be-a-starting-point/> (приступљено: 15. 11. 2020).

дефиницију музеја из 1974. која гласи да је музеј „непрофитна, стална установа у служби друштва и његовог развоја и отворена јавности, која сабира, чува, истражује, комуницира и излаже материјална и нематеријална сведочанства човека и његове околине, ради проучавања, образовања и забаве“.¹⁰

Шола је истакао да ће „музеј највероватније постати један од најважнијих друштвених механизма заштитите универзалног идентитета“ (Шола, 2011, стр. 16). Рецентна истраживања које је спровео Завод за проучавање културног развитка су указала на то да развојем музеја долази до „јачања имиџа града, региона, представљање културних добара и увлачење јавности у дешавања, правилно коришћење слободног времена, повезивање са стратегијом културног туризма“ (Мартиновић, 2010, стр. 3).

Важност повезивања музеја са културним туризмом препозната је и у Републици Србији у последње две деценије, али осим појединачних иницијатива, чини се да није било неке организоване институционализоване подршке развоју овог типа туризма у корелацији са установама заштите и установама културе. Са друге стране, постоје подаци Светске туристичке организације да 40% од укупног броја интернационалних путовања чине управо путовања која су повезана са културним туризмом. Према подацима ове исте организације културни туризам бележи годишњи раст од 15% (Urošević, 2010, стр. 1306). Управо ови подаци показују смер у коме би требало да се развија будућа улога музеја у модерном друштву РС.

Током 2014. Национални комитет Икома (Међународни савет музеја) Србије је организовао Регионалну конференцију „Музеји и културни туризам – повезивање различитости“. Тим поводом, тема 4. броја часописа НК Међународног савета музеја Србија је била „Музеји и туризам“. У овом часопису су објављени и закључци са конференције. Истакнуто је да „многи елементи културе, односно делови материјалне и нематеријалне културне баштине, представљају значајни потенцијал за развој туристичке понуде и туристичког тржишта, и у том смислу музеји и музејске установе треба да представљају саставни део у развоју туризма у Србији. Са друге стране, културни туризам омогућава не

¹⁰ Мада се у септембру 2019. у Кјоту, на Генералној конференцији ICOM-а покушало усвајање нове дефиниције Музеја, након расправе то се ипак није догодило. О предложеним дефиницијама музеја, на следећем линку <https://icom.museum/en/news/the-museum-definition-the-backbone-of-icom/> (приступљено: 15. 11. 2020).

само промоцију и пропаганду културне баштине, већ и финансијску подршку у њеном очувању и ревитализацији. Такође, он може да допринесе и финансијској независности културних институција и организовању културних манифестација, а тиме и децентрализацији остваривања културних активности“ (Спасић, 2014, стр. 7).

Светска туристичка организација (WTO) културни туризам дефинише као „путовања из превасходно културних мотива, која обично укључују образовне туре, уметност, културне туре, путовања на фестивале, посете историјским локалитетима и споменицима, фолклор и религиозна путовања“ (WTO, 2005–2009).

Рајзингер и Тарнер посматрају културу као један од најважнијих фактора у развоју туристичких мотива (Reisinger & Turner, 1997, стр. 140, 141). Кривошејев наводи да данас многе државе у Европи и ван ње препознају потенцијале културног туризма те га посматрају као један од државних приоритета. У том смислу, „музеји, галерије, археолошко-палеонтолошки локалитети, споменички комплекси и други видови културних атракција су најчешће институционално организовани субјекти, који својим програмским активностима представљају туристичку вредност“ (Кривошејев, 2012, стр. 7, 8).

Бјељац и др. истичу могућност организовања туристичке понуде у слабије развијеним општинама Републике Србије, што може бити основа привредног и економског развоја тих области, поготово ако се зна да туризам, као грана привреде која се убрзано развија, економским користима које доноси обезбеђује нова радна места, те директну и индиректну зараду свих учесника у ланцу стејкхолдера одређеног места (Бјељац и др., 2014, стр. 107).

Међутим, није довољно само донети претпоставке и акта о развоју културног туризма, или било које друге врсте туризма, у некој области, регији или држави. За то су неопходне, између осталог, туристичке атракције, или, у овом конкретном случају, културно-туристичке атракције. У том смислу се најпре мора поћи од појма шта су то туристичке атракције.

Томка наводи да је „туристичка атракција место са примарном сврхом пружања забавних садржаја, туристичких занимљивости или едукативних садржаја, чија основна улога није мало-продаја и њен простор није примарно намењен спортским активностима, као ни извођењу позоришних или филмских представа; туристичка атракција мора бити отворена за посете, претходне резервације нису неопходне, требало би да поседује

могућност да привуче и једнодневне посетиоце и туристе, као и локалне становнике; поред тога, атракција мора да функционише у склопу једног пословања, са једним менаџментом, и мора да остварује приход директно од посетилаца“ (Томка, 2007).

Кривошејев туристичке атракције сматра примарним туристичким ресурсима, односно „субјектима који својим постојањем привлаче пажњу и доводе туристе на дестинацију“. Исти аутор туристичке ресурсе, према генези, дели на природне и антропогене ресурсе (Кривошејев, 2014, стр. 21, 14).

Један од видова антропогених туристичких ресурса су културне, односно културно-историјске туристичке атракције. Кривошејев културне, односно културно-историјске туристичке ресурсе, дефинише као „добра настала у различитим временима уметничким и креативним деловањем људи у циљу духовне надоградње свакодневног живота, која могу да се економски искористе (валоризују на тржишту) и уведу у намене туризма“ (Кривошејев, 2014, стр. 15).

Република Србија је у смислу бројности и квалитета културно-историјских ресурса изузетно богата, али нису сви ресурси туристички валоризовани. Док је Голубачка тврђава, на пример, постала туристичка атракција у пуном смислу те речи (и поред тренутне епидемиолошке ситуације, тврђаву је у првих девет месеци 2020. године посетило близу 111.000 посетилаца¹¹), друге тврђаве широм Србије стоје потпуно запуштене (Стојковић, 2013, стр. 93). Манастир Манасија, на пример, постао је прави центар верског ходочашћа али и љубитеља српске средњовековне историје¹², а међу најпосећенијих десет српских манастира убрајају се: Љубостиња, Студеница, Сопотани, Ђурђеви ступови, Манасија, Милешева, Раваница, Жича, Крушедол, Пећка Патријаршија¹³, док бројни други манастири у Србији и даље стоје на маргини туристичке позорности да не говоримо о њиховом степену очуваности.

¹¹ <https://daljine.rs/golubacku-tvrđjavu-posetilo-104560-posetilaca-za-cetiri-mesa/>

¹² Према подацима из 2018. манастир Манасију је током трајања Међународног витешког фестивала Just Out Манасија посетило око 120.000 посетилаца. Више на линку: <https://www.ekapija.com/news/2576772/manastir-manasija-u-avgustu-postaje-utociste-vitezova-iz-celog-sveta-despotovac-sve>

¹³ Интересантно је да се половина од наведених десет манастира налази на територији Рашког и Расинског округа: <https://kaleidoskop-media.com/identitet-u-amanet/manastiri-koji-privlace-najvise-turista>

Када говоримо о манастирима, апострофираћемо да се на територији Републике Србије налази 5 локалитета на Унесковој листи Светске културне баштине, који у том смислу имају велики туристички потенцијал, а од којих су три локалитета везана за српско средњовековно сакрално наслеђе. У питању су: Стари Рас са Сопоћанима (обухватају комплекс средњовековног утврђеног града Раса, манастир Свете Тројице у Сопоћанима и манастир Светог Ђорђа – Ђурђеви ступови, проглашени 1979), Богородичин манастир у Студеници (1986), средњовековни манастири и споменици на Косову и Метохији који чине манастирски комплекс древне Патријаршије у Пећи, манастир Вазнесења Господњег у Дечанима, манастир Успења Пресвете Богородице у Грачаници и црква Пресвете Богородице Љевишке у Призрену (2004, 2006), антички локалитет Царска палата Феликс Ромулијана код Зајечара и Стећци – надгробни споменици (2016).¹⁴

Поред манастира, велики културно-туристички потенцијал имају и музеји, што је чињеница која се често превиђа, поготово у мањим и неразвијеним срединама у Србији. Са друге стране, постоје светски музеји, у великим европским престоницама, који представљају праве туристичке атракције.¹⁵ Музеј Лувр у Паризу је 2018. забележио рекордан број од 10,2 милиона посетилаца, односно 9,6 милиона у 2019. (што је више од целокупног броја становништва Србије), ватикански музеји 6,8 милиона, Британски музеј у Лондону 6,2 милиона, Лондонска Тејт галерија 6,1 милион, Природњачки музеј у Лондону 5,4 милиона, Ермитаж у Санкт Петербургу 4,9 милиона, Музеј краљице Софије у Мадриду 4,4 милиона, Викторијин и Албертов музеј у Лондону 3,9 милиона.

Мада се ове бројке посетилаца светских музеја морају с опрезом компарирати са музејима у Србији, поготово у унутрашњости, оне нам служе као подсетник да музејске установе имају велики туристички потенцијал, а што је још важније и велики едукативни потенцијал.

Најпосећенији српски музеји су управо у Београду са близу милион посетилаца годишње у 2018. години, што чини око 40% укупних посета свим музејима на територији РС у наведеној години

¹⁴ <https://whc.unesco.org/en/statesparties/rs>

¹⁵ Подаци о броју посетилаца су узимани за 2019. годину јер 2020. година, услед пандемије вируса короне, не може послужити као статистички репер. Подаци о броју посетилаца преузети су са веб-странице: <https://www.statista.com/statistics/747942/attendance-at-leading-museums-in-europe/> (приступљено: 9. 12. 2020).

(Гавриловић, 2018, стр. 24). Ово нам говори да су бројни музеји у унутрашњости, који поседују значајне збирке и реалан потенцијал, потпуно неприпремљени за захтеве посетилаца новог миленијума, имају мали број посетилаца, махом ђака из локалних школа, старе поставке, немају стручну службу за рад са публиком, да поменемо само неке сегменте модерног музејског менаџмента. На овом месту ћемо напоменути да постоје и неке музејске збирке чији правни статус још увек није решен, дакле нису устављене као установе заштите мада се *de facto* баве пословима прикупљања, похрањивања, чувања и излагања покретних културних добара, и мада за то постоје услови.¹⁶

Имајући све ово у виду: дугогодишње непостојање Стратегије развоја културе, никада написан Програм културног туризма РС који је предвиђен Стратегијом развоја туризма РС, неискоришћен туристички потенцијал који има културно-историјско наслеђе у Србији, пред истраживачима се поставило питање: на који начин грађани Србије виде своје културно-историјско наслеђе, односно како изгледа ментално мапирање културно-историјског наслеђа код широког слоја грађанства.

Идеја је била да се кроз једно истраживање утврди однос појединаца према културно-историјском наслеђу, да се утврди која су то културно-историјска добра препозната као носиоци идентитета народа коме су наглим резевима, и то само у XIX и XX веку, три пута мењана идентитетска обележја и наслеђе предака.

Наиме, у годинама након ослобођења од турске власти, када су турске касабе и велики деговски конаци и џамије брисани са лица земље, неупитно је преузимањем европски модел варошица, стварајући тако један вештачки инкорпориран изглед насеља али и идентитет народа. Потом, у годинама након Првог светског рата, у Краљевини Југославији, где се неговало југословенство, у прикрајак се гура српство и све оно што је чинило особеност српског народа. Слична се ситуација дешавала и у годинама након Другог светског рата (неговање заједништва јужнословенских народа), али поново са наглим заокретом – потискују се Солунски борци, успеси војске у Првом светском рату, династија Карађорђевића, и посебно – српска црква долази на маргину. Деведесете године

¹⁶ Најбољи пример за то је Замак културе у Врњачкој Бањи који ради у оквиру Центра за културу, а Врњачка Бања би, као најпосећенија српска бања, управо требало да има један модерни музеј који ће одговорити захтевима модерне публике и посетилаца који долазе у Врњачку Бању на одмор или на лечење.

прошлог века доносе дрисање комунистичке прошлости и један помало недефинисан став према ратовима који су се водили тих година на територији СФР Југославије, ово највише под притиском међународне заједнице која неблагонаклоно гледа улогу Србије у овим ратовима (Алексић и Чеврљаковић, 2019, стр. 129, 130).

У ХХI веку се стиче утисак да се српски народ чврсто држи једине традиције која му је преостала – славног времена српског средњег века, који поприма понекада фантастичне димензије и митологизирање, али то је тема за неки други рад. Ово може бити очито и у серији „Немањићи – рађање краљевине“, која је снимана током 2017. године, а премијерно приказана 2018. и представљена као највећи продукцијски подухват у историји српске телевизије. Серија, ипак, није наишла на одобравање великог дела стручне јавности, што говори о важности коју има институционализација културе како би се избегло (не)едуковање грађанства путем популарних телевизијских серија и програма.

Овако дефинисано истраживање је спроведено методом прикупљања података из стручне литературе модернијег датума и методом упитника. За потребе прецизнијег дефинисања рада, праваца истраживања и закључака, одабране су две административне области, Рашког и Расинског управног округа, области које представљају историјско-географски простор препознатљив по наслеђу Немањића и Хребељановића.

Истраживање је спроведено путем интернета, у форми анкетног упитника који се састојао од 23 питања. Анкетни упитник се испитаницима делио путем мејла и друштвених мрежа и био је анониман. Истраживање је спроведено на узорку од 398 испитаника у периоду јун–јул 2020. године.

Прва група питања, њих пет укупно, за циљ је имала да детерминише основне податке о испитаницима који укључују: 1) пол; 2) године живота; 3) образовање; 4) да ли је испитаник у радном односу; 5) место (град/општина) из кога долази.

Друга група од шест питања се бавила темом годишњих одмора испитаника: 1) да ли ће испитаници ићи на годишњи одмор; 2) где ће провести свој годишњи одмор; 3) да ли су планирали један дужи годишњи одмор (7–10 дана) или више краћих годишњих одмора (2–5 дана, типа продужених викенда); 4) шта је примарни циљ одласка испитаника на годишњи одмор; 5) регион Србије који је испитаницима најатрактивнији за провођење годишњих одмора; 6) разлог због кога је испитаницима Србија као дестинација занимљива за коришћење годишњих одмора.

Трећу групу чине три групе по четири питања која се односе на три града и једну општину Рашког и Расинског округа. У питању су: Крушевац, Краљево, Нови Пазар и Врњачка Бања. Прва група питања је отвореног типа где је испитаницима омогућено да сами дају асоцијације на четири унапред дефинисане и раније поменуте дестинације за одмор. Друга група питања је затвореног типа са четири понуђена одговора који су дефинисани као елементи потенцијалне и постојеће туристичке понуде. У питању су: а) природне лепоте наведених дестинација и могућност активног одмора; б) богата баштина и културно-историјско наслеђе; в) храна, пиће и добар провод; г) здравствени и велнес туризам. Трећа група од четири питања је испитивала ставове испитаника о томе да ли мисле да су довољно информисани о баштинској и културно-туристичкој понуди Крушевца, Краљева, Новог Пазара и Врњачке Бање.

На основу прикупљених података дошло се до статистичког прегледа полне и старосне структуре испитаника, њиховог образовања и места из кога долазе. Највећи број испитаника, њих 247 (62,1%) женског је пола. Анкетираних мушкараца је 151 (37,9%). Највећи проценат испитаника је старости 36–45 година (38,9%), потом 46–55 год. (23,1%), затим 20,6% је између 26 и 35 година. Најмањи проценат 8,8% и 8,3% су испитаници 18–25 и 56–65 година сукцесивно, док је само двоје испитаника преко 65 година живота, односно 0,5%. Што се образовања тиче, највећи проценат анкетираних има завршен факултет – 66,1%, за њима следи део испитаника са средњом стручном спремом – 15,6%, односно са магистратуром и докторатом 18,6%. Са основном школом је само један испитаник, односно 0,3%. Велики проценат испитаника је у радном односу – 79,6%, незапослених је 18,8% и десеторо је у пензији (2,5%).

Што се географске распрострањености испитаника тиче, највећи проценат њих долази из Београда и Ниша – 34% и 18,1% сукцесивно, што је и било за очекивати с обзиром на то да су у питању два најнасељенија српска града. За њима следе Крушевац (11,3%) и Трстеник (8,3%), што је, такође, било за очекивати с обзиром на то да је један од аутора истраживања из Трстеника. Лесковац, Краљево, Нови Сад, Рашка и Врњачка Бања су дали апроксимативно по 2,7% испитаника. Преосталих 15% је отпало на градове и општине широм Србије од Зубиног Потока до Зрењанина.

Друга група питања је имала за циљ да утврди, осим чињенице, да ли су испитаници планирали да током године која се испитује

(2020. година) користе годишњи одмор, да ли ће да летују у Србији или ван земље, као и да ли ће користити један дужи годишњи одмор или више краћих годишњих одмора. У том смислу су аутори добили следеће податке. Од 100% испитаних, њих 77,9% планира да користи годишњи одмор. Од овог процента, њих 53,1% ће свој годишњи одмор провести у Србији, ван свог места боравка. Остатак од овог процента – 30,4% ће годишњи одмор провести у иностранству, док ће 16,4% испитаника свој одмор провести у месту боравка. Интересантан је податак да 46,1% планира да користи један дужи годишњи одмор док ће 53,9% испитаника користити више краћих годишњих одмора, што је приметан тренд и у свету (Јовановић, 2015, стр. 9).

У Табели 1. дат је статистички преглед одговора на питања постављена испитаницима који је примарни циљ њиховог одмора и у ком делу Србије би испитаници провели свој годишњи одмор. Понуђено је пет одговора у складу са званичном регионалном поделом Републике Србије. Последње питање у овом делу анкетног истраживања се односило на разлоге због којих би испитаници летовали у Србији. Било је могуће да испитаници заокруже више понуђених одговора.

N=398	БРОЈ ИСПИТАНИКА	ПРОЦЕНАТ
ПРИМАРНИ ЦИЉ МОГ ОДМОРА ЈЕ ДА*		
Да се одморим / не радим ништа	201	29,9
Да обиђем места у којима никада нисам био/ла	196	29,2
Уживам у храни и пићу	48	7,1
Упознам баштину и знаменита културно-историјска места	167	24,9
Да се добро проведем	60	8,9
Ако одмор проводите у Србији, у ком делу Србије бисте вољели да проведете свој одмор?*		
Војводина	86	15,6
Шумадија и Западна Србија	257	46,6
Београд са околином	31	5,6
Источна и Јужна Србија	142	25,8
Косово и Метохија	35	6,4

ТАБЕЛА 1: СТРУКТУРА ОДГОВОРА ИСПИТАНИКА НА ПИТАЊА О ОДМОРУ У СРБИЈИ^А

У СРБИЈИ БИХ ЛЕТОВАО/ЛА ЗБОГ*		
Повољних цена	51	7,5
Квалитета хране и пића	59	8,7
Гостољубља	47	6,9
Доброг провода	21	3,1
Богате баштине, културе и наслеђа	180	26,5
Природних лепота	275	40,6
Не бих летовао/ла у Србији	45	6,6
*Испитаницима је омогућено да дају више одговора		

ТАБЕЛА 1: СТРУКТУРА ОДГОВОРА ИСПИТАНИКА НА ПИТАЊА О ОДМОРУ У СРБИЈИ^а^а Извор: Истраживање аутора

На питање који је примарни циљ одмора, највећи број испитаника (29,9%) одговорио је да жели да се одмори, односно да на одмору не жели да се бави никаквим активностима. Идентичан проценат испитаника (29,9%) одговорио је да за време одмора жели да обиђе места на којима никада није био, а нешто мањи проценат (24,9%) одговорио је да им је примарни циљ одмора да упозна културну баштину и знаменита културно-историјска места краја у коме борави. Испод 10% испитаника је као примарни циљ одмора навело уживање у квалитетној храни и пићу (8,9%), односно „да се добро проведу“ – 7,1%.

Следеће питање се тиче региона Србије у коме би испитаници желели да проведу свој годишњи одмор. Од пет понуђених региона, највећи проценат испитаника (46,6%) означио је регион Шумадија и Западна Србија. Овај податак, мада делује афирмативно у смислу заинтересованости испитаног узорка становништва да свој одмор проведе у овој административно-географској области, заправо говори следеће: у корелацији са претходним питањем (који је ваш примарни циљ путовања) на који је око трећине испитаника одговорило да им је примарни циљ да „обиђу места на којима никада нису били“, можемо да закључимо да готово 50% испитаника није посетило регион Шумадије и Западне Србије у туристичком смислу те речи. Такође, ако знамо да је четвртина испитаника одговорила да им је примарни циљ одмора да „упозна културну баштину и знаменита културно-историјска места краја у коме борави“, ово нас доводи до закључка да су испитаници свесни богате културно-историјске баштине Шумади-

је и Западне Србије. Овај закључак је даље потврђен кроз истраживање.

Наредно питање „У Србији бих летовао због ...“ испитаницима је нудило седам понуђених одговора са могућношћу да заокруже више од једног. Највећи проценат испитаника (40,6%) одговорило је због „природних лепота“, док је 26,5% одговорило да би у Србији летовало због „богате баштине, културе и наслеђа“. Сви остали одговори у овом питању су испод 10% (види Табелу 1).

За потребе детаљнијег истраживања, након општег дела питања у анкети, одабрана је територија Рашког и Расинског управног округа, као једне повезане административно-географске целине, која је носилац српског средњовековног наслеђа из доба Немањиха и Хребељановића и чију територију, између осталог, повезује и река Западна Морава са својом највећом притоком Ибар.

У том смислу, трећи део анкете мапира елементе културне баштине који испитаници препознају као симболе понуђених градова и општина (Нови Пазар, Краљево, Врњачка Бања, Крушевац). Потом се истражује да ли су испитаници довољно информисани о културној баштини понуђених места на територији Рашког и Расинског округа која би могла бити валоризована у сврхе туризма културе (односно туризма баштине), као и шта је то по чему су таргетиране области Рашког и Расинског округа препознајиве испитаницима.

Дакле, последњи део упитника се односи на прву асоцијацију испитаника на задати град, односно општину са територије Рашког и Расинског управног округа. Ово су била питања отвореног типа „Која Вам је прва асоцијација на ...“ са циљем да се испитаницима дозволи да слободно, по својој вољи, дају одговор на ово питање. У Табели 2. је дат преглед четири најчешћа одговора на задате локације.

КРУШЕВАЦ		НОВИ ПАЗАР	
Кнез Лазар ^a	23,6%	Ћевапи	19,8%
Лазарев град	23,3%	Фармерице	11,8%
Црква Лазарица	11,3%	Ђурђеви ступови	7,3%
Багдала	2,5%	Мантије	6,7%

ТАБЕЛА 2: ПРВЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ ИСПИТАНИКА НА ПОНУЂЕНЕ ГРАДОВЕ И ОПШТИНУ

КРАЉЕВО		ВРЊАЧКА БАЊА	
Река Ибар	22,6%	Променада са парком	12,3%
Манастир Жича	11,1%	Лековита и термална вода	12,3%
Немам асоцијацију	10,8%	Одмор	11,8%
Трг српских ратника	6,3%	Мост љубави	8%

ТАБЕЛА 2: ПРВЕ АСОЦИЈАЦИЈЕ ИСПИТАНИКА НА ПОНУЂЕНЕ ГРАДОВЕ И ОПШТИНУ

- ^a Испитаници су давали одговоре и у облику „цар Лазар“, „кнез Лазар“, „Лазар Хребељановић“ или само „Лазар“. Овде су одговори, за потребе прегледности истраживања, обједињени под појмом наведеним у табели. Слично важи и за остале одговоре у понуђеним градовима и општинама. (Извор: Истраживање аутора)

Табела 2. пружа занимљив увид у прве асоцијације испитаника на град Крушевац. Како су прва три процентуално најзаступљенија одговора повезана са кнезом Лазаром и грађевинама које су повезане са њим (црква Лазарица и Лазарев град), ово показује колико је јасно избрениран Крушевац у свести грађана Србије, али и у ком правцу може да се креће туристичка понуда овог града. Потребно је нагласити да се Народни музеј Крушевац налази у непосредној близини Лазарице и Лазаревог града, те да и сам представља потенцијалну туристичку атракцију, поготово ако се узме у обзир да је у питању музеј који је у 2020. години био добитник награде „Михајло Валтровић“ за изузетне резултате у стручном раду остварене у претходној (2019) години.¹⁷ Неискоришћени културно-туристички потенцијали Крушевца су Багдала са парком минијатура Србија и спомен-парк Слободиште, поред кога се у овом тренутку гради дино-парк. Мада су дино-паркови туристичке атракције, поставља се питање како је дино-парк повезан са Крушевцем и његовим наслеђем.

Мада су река Ибар, манастир Жича и Трг српских ратника мапирани у свести испитаника као прве асоцијације на Краљево, приметан је један јаз у менталном позиционирању Краљева код близу 11% испитаних грађана. Овакав резултат истраживања би требало да послужи као смерница ка даљем позиционирању града Краљева и његове околине у свести грађана, с обзиром на то да се, на пример, на територији Краљева налази манастир Студени-

¹⁷ <http://nmks.rs/narodni-muzej-krusevac-dobitnik-nagrade-mihailo-valtrovic/>

ца који је од 1986. године на Унесковој листи светске баштине, чувена тврђава Маглич и Долина јоргована као важан део средњовековног наслеђа које град Краљево баштини, а који представљају реалне културно-туристичке потенцијале.

Међутим, према истраживању које је спровео Завод за проучавање културног развитка се наводи да „иако се на територији Краљева, а у оквиру међународне културне руте Савета Европе *Трансроманика*, налазе два средњовековна манастира (Жича и Студеница), која посећују туристи из целог света, током разговора на фокус групама могло се чути да програми који се одржавају у манастирима не доносе корист Краљеву, односно да туристи не посећују Краљево када долазе у манастире“ (Бековић и Опачић, 2019, стр. 95).

Са друге стране, јаз између дневне политике и потпуног занемаривања препорука постојећих установа заштите, а у Краљеву постоје две установе овог типа (у питању су Завод за заштиту споменика Краљево и Народни музеј Краљево), поред непланског коришћења културно-историјске баштине верификоване од стране светске заједнице, доводи и до акција краткотрајног даха али разарајућих последица. Наиме, током 2013. године градски оци у Краљеву су дошли на идеју да, преко пута постојеће тврђаве Маглич, на 40.000 квадратних метара саграде Краљевград – хотелско-туристички комплекс који би обухватао подруме вина и ракије, ергелу коња, коцкарнице, фитнес и велнес центре и слично. У овај подухват би било уложено 40 милиона евра (Михаиловић, 2014, стр. 154, 155). Овакав „мегапројекат“ илуструје потпуно неразумевање локалних политика према постојећем културном наслеђу, тврђави Маглич, до које се годинама одлазило преко нестабилног пешачког моста, које су поплавне воде у јуну 2019. толико оштетиле да је постављена забрана преласка преко моста. На тај начин је тврђава Маглич поново неосвојива, што јој је и била првобитна намена. Тако, уместо обнављања постојећег атрактивног културног добра, значајна финансијска средства би била уложена у формирање антипода тврђави Маглич, обезвређујући тако њено постојање.

На културној рути *Трансроманика* се налази и територија града Новог Пазара који баштини бројне важне средњовековне споменике међу којима се издвајају Црква Светих апостола Петра и Павла у Расу за коју неки истраживачи сматрају да потиче још из IX века, манастир Ђурђеви ступови (XII век, ктитор Стефан Немања), манастир Сопоћани (XIII век, ктитор Урош I), средњовековни

град Рас који је био престоница прве српске државе за време династије Немањића, утврђење Градац, да поменемо само најзначајније. Ипак, када се погледа Табела 2, видимо да су најбројније асоцијације испитаника на Нови Пазар – ћевапи (19,8%). На четвртм месту по броју одговора, испитанике на Нови Пазар асоцирају мантије (6,7%). Уколико саберемо ова два одговора са асоцијацијама као што је „храна“ и слични одговори, долазимо до 27,8% испитаника којима је на Нови Пазар прва асоцијација управо и храна, и то храна која би се могла навести као типична за цело балканско поднебље, са одређеним варијацијама.

На другом месту (11,8%) налази се трговина фармерицама, односно текстилом, по чему је Нови Пазар заиста познат, док се тек на трећем месту (7,3%) налази манастир Ђурђеви ступови. Ипак, када се изведе укупни статистички пресек свих асоцијација испитаника на средњовековно наслеђе са територије Новог Пазара (Ђурђеви ступови, Сопоћани, Стари Рас, Петрова црква) долазимо до процента од 19,6%, што чини готово петину испитаника. Уколико се споје асоцијација на укусну храну са шопингом и интересантним средњовековним наслеђем, Нови Пазар поседује реалан културно-туристички потенцијал.

Асоцијације испитаника на Врњачку Бању су потпуно очекиване, с обзиром на препознатљивост овог лечилишта. Највећи проценат испитаника је као прву асоцијацију на Врњачку Бању навео Променадy са парком (12,3%), потом лековите и термалне изворе (12,3%), Мост љубави (11,8%) и чувени споменик врапцу Гочку (8%).

Следеће питање у трећем делу анкете „У (име града) са околином бих провео/ла одмор због ...“ испитаницима је давало могућност да заокруже један или више персонализованих одговора за сваки град, односно општину.

Пажљивом анализом сајтова туристичких организација одабраног узорка градова и општина који се испитују, истраживачи су одабрали неке природне и културно-историјске знаменитости, као и центре здравственог туризма који су на неки начин препознатљиви и атрактивни за посетиоце. Што се хране и пића тиче, као и цена смештаја, у упитнику ништа није прецизирано с обзиром на то да ове цене варирају у зависности од категоризације смештаја, односно угоститељских објеката.

Преглед процентуалне заступљености одговора је дат у Табели 3.

N=398	БРОЈ ИСПИТАНИКА	ПРОЦЕНАТ
У КРУШЕВЦУ СА ОКОЛИНОМ БИХ ПРОВЕО/ЛА ОДМОР ЗБОГ:*		
Богате баштине и културно-историјског наслеђа (Лазарев град, црква Лазарица, Кућа Симића, Слободиште)	189	32,3
Природних лепота и активног одмора (Јастребац)	159	27,2
Не бих провео/ла одмор у Крушевцу	112	19,1
Здравственог туризма (Рибарска бања)	71	12,1
Хране, пића и доброг провода	35	6,0
Приступачних цена и квалитетног смештаја	19	3,2
У КРАЉЕВУ СА ОКОЛИНОМ БИХ ПРОВЕО/ЛА ОДМОР ЗБОГ:*		
Богате баштине и културно-историјског наслеђа (манастири Студеница и Жича, тврђава Маглич)	213	35,3
Природних лепота и активног одмора (Гоч, Рудно, Лопатница)	172	28,5
Не бих провео/ла одмор у Краљеву	108	17,9
Здравственог туризма (Матарушка и Богутовачка бања)	56	9,3
Хране, пића и доброг провода	29	4,8
Приступачних цена и квалитетног смештаја	25	4,1
У ВРЊАЧКОЈ БАЊИ СА ОКОЛИНОМ БИХ ПРОВЕО/ЛА ОДМОР ЗБОГ:*		
Природних лепота и активног одмора (Гоч, Жељин)	187	30,1
Здравственог туризма (велнес и спа центри)	164	26,4
Богате баштине и културно-историјског наслеђа (римски термални извори)	114	18,3
Не бих провео/ла одмор у Врњачкој Бањи	69	11,1
Хране, пића и доброг провода	50	8,0
Приступачних цена и квалитетног смештаја	38	6,1
У НОВОМ ПАЗАРУ СА ОКОЛИНОМ БИХ ПРОВЕО/ЛА ОДМОР ЗБОГ:*		
Богате баштине и културно-историјског наслеђа (манастири Стари Рас и Сопоћани, Ђурђеви ступови, Алтун-алем џамија и хамам)	203	35,6
Не бих провео/ла одмор у Новом Пазару	149	26,1

ТАБЕЛА 3: СТРУКТУРА ОДГОВОРА ИСПИТАНИКА НА ПИТАЊА О ОДМОРУ У ...

Природних лепота и активног одмора (планине Голија и Рогозна)	110	19,3
Хране, пића и доброг провода	66	11,6
Здравственог туризма (Новопазарска бања)	22	3,9
Приступачних цена и квалитетног смештаја	21	3,7
*Испитаницима је омогућено да дају више одговора (Извор: Истраживање аутора)		

ТАБЕЛА 3: СТРУКТУРА ОДГОВОРА ИСПИТАНИКА НА ПИТАЊА О ОДМОРУ У ...

Статистички подаци у Табели 3. дају неке прилично униформне одговоре испитаника. Највећи проценат њих (апроксимативно 30%, у зависности од града до града) одговорио је да би у одређеном месту провео свој одмор због „богате баштине и културно-историјског наслеђа“, што само потврђује раније статистичке податке, да домаће посетиоце у Србији веома занима културно-историјско наслеђе дестинације у којој проводе одмор. У овом случају диверсификује се једино Врњачка Бања, што је било и за очекивати, с обзиром на то да је ова бања познато као најчувеније српско лечилиште дијабетеса, и последњих година као велнес и спа центар. Ово, међутим, говори да би један велики проценат туриста (18,1%) посетио Врњачку Бању због баштине и културно-историјског наслеђа, ако би се валоризовали, у туристичком смислу.

Природне лепоте и активни одмор се налазе на другом месту као разлог који су испитаници навели за посећивање одређене дестинације. Процентуална заступљеност одговора се креће од 19,3% (Нови Пазар¹⁸) до 30,1% (Врњачка Бања). У светлу епидемиолошке ситуације која је задесила свет током 2020. године, чиста природа у дестинацији која омогућава активан боравак у природи и провођење квалитетног времена са породицом, додатно би требало да подстакне градске (али и републичке) власти да изра-

¹⁸ Ово би требало да послужи и као опомена градским властима у Новом Пазару, поготово што је око 3% испитаника у спроведеној анкети као прву асоцијацију на Нови Пазар навело одређене хигијенске проблеме у граду, што свакако не може да допринесе добром имиџу овог града. У овом смислу, посебно говори и видео-снимак из јуна 2019. године у коме багер чисти смеће из реке Јошанице тако што га кашиком пребацује са једне стране моста на другу. Овај видео-снимак је врло брзо постао виралан на друштвеним мрежама и никако није допринео позитивној слици Новог Пазара, поготово у XXI веку када се развијене дестинације рекламирају као еколошке (Снимак видети на: <https://luftika.rs/novi-pazar-poplava-bager/>)

де и имплементирају јасне Акционе планове одрживог туризма који је у складу са „зеленим“ мерама.

Један одређен проценат испитаника, од 11,1% (Врњачка Бања) па до 26,1% (Нови Пазар), не би провео одмор у понуђеним дестинацијама. Ово је, такође, било за очекивати, али високих 26,1% испитаника који свој одмор не би провело у Новом Пазару са околином говори да је ово дестинација која, и поред богате културно-историјске баштине (Стари Рас са Сопотанима се налази на Унесковој листи), Новопазарске бање и одређеног оријенталног шарма који се задржао у самом граду, ипак мора много да ради на ребрендирању свог имиџа уколико жели да привуче туристе.

Обрадом анкетних података и увидом у законске и стратешке одредбе Републике Србије дошло се до закључка да је неопходно, како на републичком тако и на локалном нивоу радити на доношењу и имплементацији потребних стратегија, аката, потом јачању културе, културних установа и са њима повезаног културног туризма, а са циљем дефинисања националног идентитета грађана РС кроз мапирање кључних идентитетских тачака у свести грађана.

Овакав национални програм је могуће спровести путем установа културе, односно установа заштите (на првом месту музеја), које доказано и даље уживају поверење грађана. Осим тога, у данашњем времену инстант културе, Инстаграм и Фејсбук историје, непроверених података и митологизирања појединих историјских личности и догађаја, постоји неопходност да се ојачају установе културе које критички интерпретирају историју, културу и баштину, и то на начине који су прилагођени модерном грађанину Србије и света. Овакве установе немају као циљну публику само организоване школске групе деце које у локалне музеје доводе предметни наставници, њима циљна публика може и мора бити апсолутно сваки грађанин, а то значи и модернизацију застарелих сталних поставки, односно формирање нових поставки јер постоје случајеви музејских установа које немају сталну поставку.

У том смислу, посматрајући начине на које је могуће довести жељену публику у музеје и њима сродне установе културе, потребна је тесна сарадња музејске струке са локалним туристичким администрацијама које су свакако заинтересоване да повећају број туриста и посетилаца, а за то су неопходне туристичке атракције.

У раду смо показали, путем анкетног испитивања близу 400 испитаника, да међу грађанством Србије постоји велика заинтересованост за културу, историју и баштину. У том смислу, за потребе истраживања, издвојена је једна административно-географска целина територије Рашког и Расинског управног округа, кроз коју ће у скорој будућности проћи траса Моравског коридора.

Како би се ова територија на српско и европско тржиште пласирала као јединствена туристичка дестинација, потребно је увезивање свих постојећих установа културе, локалних и регионалних туристичких администрација и туристичких организација, као и других заинтересованих стејхолдера (угоститељи, хотели, приватни смештаји, мале занатлије...). Један од начина увезивања свих учесника, односно стејхолдера, на одређеној територији је путем формирања Дестинацијске менаџмент организације која би координисала њихов рад и служила као спона између министарстава која делују на републичком нивоу и локалних градских и општинских власти.

ИЗВОРИ

- Гавриловић, Д. (2018). *Култура*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.
- Ђековић, В. и Опачић, Б. (2019). *Град Краљево, Модел локалних културних политика као основа за повећање културне партиципације*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.
- Закон о култури, „Службени гласник РС“, бр. 72/2009, 13/2016, 30/2016 – испр. и 6/2020.
- Закон о културним добрима, „Службени гласник РС“, бр. 71/94, 52/2011 – др. закони и 99/2011 – др. закон.
- Мартинић, Д. (2010). *Музејска публика у Србији, анализа исцртавања*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.
- Стратегија развоја туризма Републике Србија 2016–2025. године.
- WTO (2005–2009). *Tourism Market Trends Edition: World overview and tourism topics*. Madrid: WTO.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић-Чеврљакловић, М. и Алексић, М. (2019). Краљево, град на Ибру. *Genius loci и идентитети савремене заједнице. Наша прошлост*, 17/18, 127–144.
- Бјељак, Ж., Бранков, Ј., Поповић, И. (2009). Туризам у неразвијеним просторима Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 59 (2), 95–110.

- Бјељац, Ж., Терзић, А., Ђурчић, Н. (2014). Туризмолошка валоризација нематеријалне културне баштине Србије по Хилари ду Крос методи. *Етнoантpопoлoшки пpоблeми*, 9 (1), 195-217.
- Јовановић, В. (2015). *Тематски туризам*. Београд: Универзитет Сингидум.
- Кривошејев, В. (2012). *Музеји, менаџмент, туризам*. Ваљево: Народни музеј Ваљево.
- Кривошејев, В. (2014). *Управљање баштином и одрживи туризам*. Ваљево-Београд: Народни музеј Ваљево – Артис центар.
- Михаиловић, Т. (2014). Благо у сенци – проблеми доступности археолошког наслеђа. *Друштво конзерватора Србије*, 38, 150-158.
- Спасић, С. (2014). ICOM Србија, часопис Националног комитета међународног савета музеја – Србија, ур. Васић О.
- Стојковић, С. (2013). *Економска валоризација шврђава на Дунаву у функцији развоја културног туризма* (одбрањен мастер рад). Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Департман за географију, Ниш.
- Томка, Д. (2007). *Основе туризма*. Нови Сад: Факултет за спорт и туризам ТИМС.
- Шола, Т. (2011). *Према социјалном музеју* (одбрањена докторска дисертација). Центар за музеологију и херитологију Филозофског факултета у Београду, Београд.
- Reisinger, Y. & Turner, L. (1997). Cross-cultural differences in tourism: Indonesian tourists in Australia. *Tourism Management*, 18 (3), 139-147.
- Urošević, N. (2010). The Effects of Including the Cultural Sector in the Tourist Product of Destination – Strategic Considerations Regarding Istria as the Region of Cultural Tourism and Pula as the European Capital of Culture, Biennial International Congress. In: *Tourism & Hospitality Industry* (1305-1317). Opatija Faculty of Tourism and Hospitality Management in Opatija.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- <http://nmks.rs/narodni-muzej-krusevac-dobitnik-nagrade-mihailo-valtrovic/>
- <https://www.ekapija.com/news/2576772/manastir-manasija-u-avgustu-po-staje-utociste-vitezova-iz-celog-sveta-despotovac-sve>
- <https://kaleidoskop-media.com/identitet-u-amanet/manastiri-koji-privlace-najvise-turista>
- <https://whc.unesco.org/en/statesparties/rs>
- IMPACTS Research & Development <https://www.colleendilen.com/2019/03/06/in-museums-we-trust-heres-how-much-data-update/>
- Museums Association <https://www.museumsassociation.org/museums-journal/news/2013/04/01042013-news-analysis/#>

World Economic Forum <https://www.weforum.org/agenda/2018/03/how-do-we-restore-trust-in-our-democracies-museums-can-be-a-starting-point>
<https://icom.museum/en/news/the-museum-definition-the-backbone-of-icom/>
<https://sr.cobiss.net/biblioteke/>
<https://www.kultura.gov.rs/vest/5455/gojkovic-do-kraja-godine-nacrt-za-kona-o-muzejskoj-delatnosti.php>
<https://www.srbija.gov.rs/vest/444288/usvojena-strategija-razvoja-kulture-do-2029-godine.php>
<http://www.seecult.org/vest/vlada-srbije-usvojila-strategiju-razvoja-kulture-2020-2029>
American Association for State and Local History <https://aaslh.org/most-trust-museums/>
<https://www.statista.com/statistics/747942/attendance-at-leading-museums-in-europe/>
<https://daljine.rs/golubacku-tvrđjavu-posetilo-104560-posetilaca-za-cetiri-meseca/>

JELENA M. VUKČEVIĆ

NATIONAL UNIVERSITY – TRSTENIK

DEJAN D. ANTIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ, FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

CULTURAL INSTITUTIONS AS CARRIERS OF THE DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY AND CULTURAL TOURISM

The aim of this research is to find a place of the cultural and historical heritage of a certain region in the territory of the Republic of Serbia in the citizens' conscience mental mapping and to determine the tourist potential of that heritage. The research was conducted in a multidisciplinary way, through consulting legal acts, relevant literature of recent date and through field research through a survey (398 respondents).

The territory of the Raška and Rasina administrative districts was chosen for the research for two reasons: it is the territory that represents the core of the Serbian medieval Nemanjić's and Lazarević' state. Also, it is a territory through which the route of the new highway, the Morava Corridor, will pass in the near future, and further research will be able to follow the economic and tourist development

of this particular area after its construction. At the end of the paper, the heritage of Raška and Rasina administrative territory is defined and cultural institutions are emphasized as its bearers. Cultural institutions are regarded, not only as bearers of cultural development of local communities, but also as institutions that are main carriers and guardians of national identity and cultural tourism that can contribute to defining and the preservation of that national identity as well as the economic development and branding of a particular region.

By processing the survey data and insight into the legal and strategic regulations of the Republic of Serbia, it was concluded that it is necessary, both at the national and local level, to work on the adoption and implementation of necessary, but lacking, strategies, acts, strengthening culture, cultural institutions and related cultural tourism, and in order to define the national identity of the Serbian citizens through mapping key identity points.

Such a national program can be implemented through cultural institutions, ie protection institutions (in the first place museums), which have been proven to continue to enjoy the trust of citizens. In addition, in today's time of instant culture, Instagram and Facebook history lessons, unverified data and mythologizing of certain historical figures and events, there is a need to strengthen cultural institutions that critically interpret history, culture and heritage, in ways that are adapted to the modern citizen of Serbia. Such institutions do not have as a target audience only organized school groups of children who are brought to local museums by their teachers, their target audience can and must be absolutely every citizen, and that means modernization of outdated permanent exhibitions, ie formation of new ones because there are cases of museum institutions which do not have permanent exhibitions.

In that sense, considering the ways in which it is possible to bring the desired audience to museums and other cultural institutions, close cooperation of the museum professionals with local tourist administrations is needed, which are certainly interested in increasing the number of tourists and visitors, and for that, tourist attractions are necessary.

In this paper, we have shown, through a survey of nearly 400 respondents, that among the citizens of Serbia there is a great interest in culture, history and heritage which have the potential of tourist attractions. In that sense, for the needs of the research, one administrative - geographical unit of the territory of Raška and Rasi-

na administrative districts has been singled out, through which the route of the Moravian Corridor will pass in the near future.

In order to place this territory on the Serbian and European market as a unique tourist destination, it is necessary to bind all existing cultural institutions, local and regional tourist administrations and tourist organizations as well as other interested stakeholders (caterers, hotels, private accommodation, small craftsmen...). One of the ways to connect all participants, ie stakeholders, in a certain territory is through the formation of a Destination Management Organization that would coordinate their work and serve as a link between the Ministries operating at the national level and local city and municipal authorities.

KEYWORDS: cultural institutions, cultural tourism, national identity, heritage

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈЕЗИК

РАДМИЛО Н. МАРОЈЕВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СЛАВИСТИКУ

СПЕЦИФИЧНЕ МОРФЕМЕ И ИНОВАЦИЈЕ У СТРУКТУРИ ВРСТА РИЈЕЧИ (на *ірађи Њеіошевоі Шћеїана Малоі*)

САЖЕТАК. У овом раду разматрају се префиксоиди |по|, |при|, |пре| и |нај| и њихови префиксални хомоними (1), постфикси |зи|, |колик| и |год| (2), хомонимија рјечце *не* и префикса |не| (3), као и иновације у врстама ријечи (4). У раду се примјењује поредбена анализа примјера из *Шћепана Малог* с контекстима из *Горског вијенца*, *Луче микрокозма* и Његошеве медијативне прозе.

КЉУЧНЕ Петар II Петровић-Његош; спјев *Шћепан Мали*; спјев *Горски вијенац*;
РИЈЕЧИ: спјев *Луча микрокозма*; префиксоиди; постфикси; оптативи; предикативи.

¹ radmilo@mail.ru

Рађено у оквиру научног пројекта „Пјесничка дјела Петра II Петровића-Његоша у оригиналу и руским преводима“ Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апеирон у Бањој Луци.

Рад је примљен 17. новембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

ПРИСТУП

0.1. У претходним радовима објављеним у овом часопису, који имају не само исти поднаслов као и овај него представљају мини-серију посвећену специфичним категоријама – глаголским ријечима (Маројевић, 2020a) те граматичким и лексичко-граматичка ријечима (Маројевић, 2020b), највећи дио размотрених глагола, везника, рјечци и замјеница налази се у међусобним односима хомонимије: или исто писање, а различит изговор и значење (хомографи), или исто и писање и изговор, а различито значење (и хомографи и хомофони).

0.2. И ријечи које у овом раду обрађујемо и њиме мини-серију закључујемо углавном се заснивају на односима хомонимије. – Префиксоиди се од префикса разликују по томе што они имају ослабљен (побочни) акценат, док префикси или немају акценат или им је акценат као акценат читаве ријечи главни; поред тога, префиксоиди се могу сматрати морфолошки неоформљеним ријечима с могућношћу транспозиције у самосталне индеклинабилне ријечи, тј. имена нулте деклинације (види т. 1). – Постфикси у српском језику заузимају периферну позицију у граматичком систему: они се или могу сами сматрати рјечцом [зи] или су хомографи с рјечцом [год] или се могу сматрати трокомпонентним флексијама насталим преинтеграцијом (види т. 2). – Морфема за негацију се појављује час као рјечца, час као префиксална морфема; у неким позицијама има краткосилазни акценат, у другим пренесени краткоузлазни акценат, у трећим су без акцента (види т. 3). – Српски језик је архаичан у погледу система врста ријечи; поред резултата трију словенских подјела ријечи на врсте, он има само двије иновације – једна је оптативи, а друга предикативи (види т. 4).

1. ПРЕФИКСОИДИ [ПО], [ПРИ], [ПРЕ] И [НАЈ]

1.1. Састављено писање примјењујемо у ријечима с префиксоидима [по] (види даље т. (1)), [при] (види даље т. (2)), [пре] (види даље т. (3)) и (алтернативно) [нај] (види т. 1.2).

(1) Састављено се пишу префиксоид и префикс као морфеме. Ријечи с префиксом *њо-* имају један акценат, наравно главни, а он може бити на основној ријечи (творбеној бази), на примјер: шта јошт чұда шћаше порадити [ШМ 1049], или на самом префиксу:

И Пугачев пѡрѡдї чудеса: [ШМ 3972]; да ўљезе у Москву, пѡрѡдї. [ШМ 3979].

Префиксоид [пѡ] разликује се од префикса ѡо- тиме што он има самостални, побочни акценат, док главни акценат има ријеч којој се он прикључује, а то може бити компаратив придјева: и са справом да су пѡнарѡдн'јї – [ШМ 3530]; Кажу да је пѡдѡлї од брата. [ШМ 3626], компаратив прилога: да ти души буде пѡлакшијѡ. [ШМ 477], трпни глаголки придјев: *Књаз се исѡравља, мало ѡдѡдлѡжен*. [ШМ -2287], глагол (3.л. јд. презента): и како се ѡд њїх пѡдѡдѡлѡ, [ШМ 1606] и придјев у позитиву, чашу вина пѡдѡдѡру испијѡм [ШМ 2600, **по добру** (Стојковић, 1851, стр. 124)]. У првом издању растављено је одштампан само овај посљедњи примјер.

Ријечи с компонентом [пѡ] могу атонирати акценат на главној ријечи а трансформисати побочни акценат префиксоида у главни акценат префикса; главна ријеч може бити прилог компаративног значења: да смо к теби и пѡприје дошли. [ШМ 855] или компаратив придјева: пѡширї је нѡ ти мислиш свијет. [ШМ 3995]; ко је царство пѡвишѡ видио [ШМ 3990, **по више** (Стојковић, 1851, стр. 182)]. У првом издању растављено је одштампан само овај посљедњи примјер. С дериватолошког становишта овај процес (прелазак префиксоида у префикс) по нашој класификацији спада у транспозицију на морфемском нивоу.

(2) Префиксоид [прї], с побочним акцентом, посвједочен је у вези с глаголом (3.л. јд. презента) ѡдѡлѡ, који има главни акценат: нас с Турцима како прїпѡдѡлѡ, [ШМ 3214].

(3) Префиксоид [прѡ] разликује се од префикса ѡре- тиме што он има самостални, побочни акценат, док главни акценат има ријеч којој се он прикључује, а то може бити придјев: јер ѡмѡше коња прѡдијѡсна. [ШМ 633]; ([...] прѡјѡвтини старци до злѡ бога!) [ШМ 1248]; јер су ѡ њїх дани прѡдугѡчки [ШМ 2530]; Прѡмѡчнї сѡ настали ѡдѡти, [ШМ 3676]; а црква је ѡдж'јѡ прѡвѡлика – [ШМ 1704]; молитве су дѡбре и прѡдѡбре, [ШМ 3461] или прилог: јер је кѡд нѡс трѡдно и прѡтрѡдно [ШМ 1216].

Ријечи с компонентом [прѡ] могу атонирати акценат на главној ријечи а трансформисати побочни у главни на префиксу; главна ријеч може бити прилог: ѡл' изврїшит – тѡшко и прѡтѡшко, [ШМ 3877] или глагол (3.л. јд. презента): цїо народ прѡчѡзнѡ зѡ тоѡм. [ШМ 2305]. С дериватолошког становишта овај процес (прелазак префиксоида у префикс) спада у транспозицију на морфемском нивоу.

(1) Постфикс |зи| има функцију наглашавања, а прикључује се облицима не само *д а т и в а*: досадни смо ми својојзи кући, [ШМ 1239]; Ја не могу ђвојзи мудрости [ШМ 3099]; Њђјзи краја трјдно наћи није. [ШМ 3101] него и *л о к а т и в а* с предлозима *ѡо* (историјски то је била веза с дативом): да све раде по својојзи ћуди, [ШМ 3217], *о*: *о мањѡјзи трсѡт главоѡли?* [ШМ 1202]; *та'* се поса о лѡкојзи сврши, [ШМ 1310], *на*: да *на прѡвди ѡж'јѡзи* не страда. [ШМ 3386] и *у*: *у нѡјлућѡј својѡјзи пјаности* [ШМ 397]; народ живи у ѡжѡјзи цркви, [ШМ 1703]; Зар Млечићи у мѡјѡјзи кући [ШМ 2440], па чак и *н о м и н а т и в а*: да *таквѡзи за мнѡм добро зборе*, [ШМ 2915].

Постфикс |зи| је специфична морфема која се додаје облицима придјева и замјеница ради посебног наглашавања. Могао би се посматрати и као рјечца, али пошто има фиксирано мјесто – заузима искључиво позицију после наставка, сврставамо га у морфеме. Он у наведеним примјерима има обличку, а не творбену функцију (њиме се не гради нова ријеч). Није представљао текстолошки проблем: у свим издањима |зи| се прикључује претходном облику.

(2) Ни постфикс |колик|, којим се модификују облици замјенице *вас, сва, све*, нема творбену функцију него се њиме потенцира значење универзализације. Ни он није представљао проблем с аспекта вербализације текста пошто се састављено пише већ у првом издању. У *Шћеѡану Малом* замјеница ***вѡсколик** има девет потврда: *ср.р. јг. ак.:* свѡколикѡ што је ѡ како је? [ШМ 183, **Свеколико** (Стојковић, 1851, стр. 16)]; *ж.р. јг. ном.:* свѡколикѡ на ваше границе [ШМ 697, **Сваколика** (Стојковић, 1851, стр. 36)]; свѡколикѡ војска црногорска [ШМ 921, **Сваколика** (Стојковић, 1851, стр. 49)]; *ж.р. јг. ак.:* да подигну војску свѡколикѡ, [ШМ 668, **свуколику** (Стојковић, 1851, стр. 35)]; да вратите војску свѡколикѡ [ШМ 928, **свуколику** (Стојковић, 1851, стр. 49)]; свѡколикѡ, с Мѡра на Морачу. [ШМ 1506, **Свуколику** (Стојковић, 1851, стр. 74)]; свѡколикѡ Грчку на Турчина, [ШМ 3835, **Свуколику** (Стојковић, 1851, стр. 176)]; *ж.р. мн. ак.:* свѡколикѡ ѡрѡе нечувене [ШМ 1688, **Свеколике** (Стојковић, 1851, стр. 83)]; свѡколикѡ св'јѡтскѡ посластице [ШМ 2535, **Свеколике** (Стојковић, 1851, стр. 121)]. У основном издању само у неким примјерима посебно смо нагласили краткоћу финалног вокала (наставка), која је иначе редувантна јер одсуство надредног знака сигнализира краткоћу; и у свим другим случајевима финални наставак је кратак, па смо овдје прозодију означили у сваком примјеру.

Ако ова замјеница није представљала проблем с аспекта вербализације текста, јесте с аспекта утврђивања полазног облика ри-

јечи (руски: исходная форма слова), тј. номинатива једнине мушког рода (иако је он у Његошевом језику потврђен, у преписци: васколик црногорски народ). У *Речнику Његишевог језика* замјеница се наводи двапут. У првом тому интерпретација је тачна само дијелом: **васколик**, -а, -о и свасколика, свасколико (мн. свасколици, свасколике, свасколика) *савколик*, *сав*, *чишав*, *цео* (Стевановић и др., 1983, т. I, стр. 62) – нетачан је облик *савколик у семантичком опису и *свасколика у парадигми (не потврђује их Његошев језик). У другом тому све је тачно – осим полазног облика, номинатива једнине мушког рода: **савколик** (Стевановић и др., 1983, т. II, стр. 246). А Александар Младеновић опис скраћује, а грешке умножава: „**сваколик**, -а, -о *сав*, *цео*, *целокућан* (савколик)“ (Младеновић, 2007, стр. 387) – наводи два фантома у номинативу једнине мушког рода као полазном облику: *сваколик, *савколик, а не наводи прави лик, **васколик**.

Једини досад адекватни лексикографски опис ова замјеница је добила у нашем *Рјечнику Луке микрокозма*: „**васколик** (7) *зам. м.р. мн. ак.: свасколике || напоре | вјетрѡвѧ^х [1784]; ср.р. јг. ном.: штѡ је скѡпа || ѡвѡ | свасколико [175]; ж.р. јг. ак.: и сѡдбину || мѡју | свѡколику [1289]; ѧн.: свасколикѧ || мѡгли | прѧгледѧти – [576]; мн. ном.: ѡѧ прѧлѧсти || смѧртнѧ | свасколике [529]; свасколике || нѧбеснѧ | равнѧне [603]; ак.: Свасколике || ѡѡрѡе | ѡеѧнѧ^х [1781]“ (Маројевић, 2016б, стр. 708 (облик прѧлести може се прозодијски реконструисати и без дужине на медијалном слогу)).*

Вишеструко је специфичан постфикс |колик|. Он нема творбenu него обличку функцију – њиме се не граде нове ријечи. Настао је синтаксичком творбом комбинованом с елипсом уз атонирање друге компоненте, по обрасцу *све колико* «га год има» → *свасколико*. Овај постфикс и сам има флексију којом се понављају категорије рода, броја и падежа основне замјенице, а све то показује да постфикс заузима неку прелазну позицију између афикса и основе.

2.2. Постфикс |год| је специфична морфема: он се додаје неким облицима упитно-односких замјеница. Заузима позицију послије наставка.

(1) У *Шћепану Малом* посвједочене су три замјенице с постфиксом |год|.

1° Замјеница *kòđog* потврђена је само у номинативу: је ли *kòđog* од *vās* претекао [ШМ 1762]; *стаје* ли се *kòđog* на *ћенáру*, [ШМ 3729].

2° Замјеница *шĩđĩog* потврђена је само у акузативу: нò нам од њĩх штòгод пораскáжи [ШМ 475]; А знáдӯ ли штòгод о свијету [ШМ 1608]; да на мене штòгод старац сӯмјá [ШМ 1975]; да о теби штòгод хӯдо мисли [ШМ 1992]; самоук сам; ако штòгод знáдем – / по ðуквици учио сам књигу, [ШМ 2582–2583]; Је ли друго штòгод сакривио [ШМ 3303]; треба штòгод о вѣљему послу, / за којим не девлет ò[т]правио, / пòзборити и разумјети се. [ШМ 3799–3801].

Постфикс *|год|* у структури именичких замјеница *kòđog* и *шĩđĩog* има обличку, а не творбену функцију: њиме се само интензивира (наглашава) значење облика замјенице. Обје су састављено представљене и у *Речнику Њеїошева језика*.

3° Замјеница *какàвĩog* потврђена је у генитиву женског рода: Имате ли *каквèгод* забаве? [ШМ 2595]. И у њој постфикс *|год|* има обличку функцију, али се она пише растављено, не само у прва два издања: Имате ли *какве год* забаве? (Стојковић, 1851, стр. 123; исто у другој свесци издања браће Јовановића (1881, стр. 103) него и у потоњим издањима, почев од другог Стевановићевог: Имате ли *какве год* забаве? (Стевановић, 1967, стр. 138 (IV 99), исто у (Младеновић, 2007, стр. 163 (2668)); из четвртог издања *Целокујних дела* погрешна вербализација одлутала је и у *Речник Њеїошева језика*, као аналитичка ријеч с акцентом (само) на другој компоненти (Стевановић и др., 1983, т. I, стр. 333, s. v. **какав гòд**). Овај, аналитички тип замјеница, с рјечцом *ĩđg* као другом компонентом, постоји (види т. 2.3), али он има два акцента, главни на другој и побочни на првој компоненти, и њега не потврђује *Шћейан Мали* у наведеном стиху. Синтетичку замјеничку ријеч с постфиксом *|год|* у морфемској структури снабдијевамо једним акцентом: (ген. ж.р.) *каквèĩog* (на првој компоненти акценат је атониран, а са друге се пренио на посљедњи слог прве).

И све би то било разумљиво да текстолошки проблем није адекватно ријешено Драгутин Костић, у трећем издању спјева, што је прихваћено у сљедећих седам-осам издања: Имате ли *каквегод* забаве? (Костић, 1902, стр. 37 (код њега је то 2669. стих); Решетар, 1926, стр. 284 (код њега је то 99. стих четвртог деиствија); исто у Вушовић, 1935, стр. 233; Вушовић, 1936, стр. 258; Стевановић, 1952, стр. 136; Недић, 1965, стр. 113; Миловић, 1965, стр. 168).

(2) У *Лучи микроkozма* посвједочен је замјенички прилог *коликòđog*:

да му *шужну* и *кукаву* *судбу*
коликоѿод [коликѿод] она *удлажаје* [удблажаје]

[ЛМ 2016–2017].

И у првом издању ријеч *коликѿод* је одштампана састављено: **ко-
ликогодъ** (с. 75).

Постфикс |год| у прилогу *коликѿод* долази послје окамењеног наставка -о у морфемској структури прилога *колико*, и он овдје није обличка него творбена морфема – њиме се гради нова ријеч у значењу ‘унеколико, макар мало (удблажава)’.

У нашем Рјечнику *Луче микрозма* објашњава се постфикс: „год рјечца (у *функц. ѿсѿѿфика*) у *сасѿаву* зам. *ѿрил*. *коликогод*“ (Маројевић, 2016δ, стр. 719) и представља сама замјеница: „**коликѿод** (1) *ѿрил.*: *коликѿод || ѿна | удблажаје* [2017]“ (Маројевић, 2016δ, стр. 753).

Треба напоменути да је постфикс |год| настао од рјечце *ѿѿг*. У разговорном језику појавила се конструкција у којој се у аналогном значењу користи веза замјеничке ријечи и рјечце, типа *кѿлико ѿѿг*. Такву вербализацију (и такву прозодију) не препоручујемо ни као алтернативну јер је то и данас само неологизам, с једне стране, и употребљава се на завршетку реченице при елидирању њених других чланова, с друге стране.

Треба разликовати морфему (постфикс) |год| у саставу *ј е д - н о г т и п а* (синтетичких) неодређених замјеница, која није прозодијски обиљежена, од рјечце *ѿѿг*, која има краткосилазни акценат, али у *д р у г о м т и п у* (аналитичких) неодређених замјеница (види т. 2.3).

2.3. Растављено пишемо рјечцу *ѿѿг*, која има побочни краткосилазни акценат, од упитно-односне замјеничке ријечи, која има главни акценат, при чему оне формирају *д р у г и т и п* (аналитичких) неодређених замјеница, а састављено – морфему (постфикс) |год|, који улази у састав *п р в о г т и п а* (синтетичких) неодређених замјеница (види т. 2.2).

(1) Посвједочене су конструкције с акузативом именичке замјенице „*шѿѿо ѿѿд* + глаголски облик“ у значењу ‘било шта’:

Ко је икад нѿ свијейѿ дочека
а од ђеце једне расѿушѿене
шѿѿѿ ѿѿг груѿо до вјечѿишѿе мѿкѿе?

[ШМ 2021–2023].

Конструкција „*шїѡ ѿд* + глаголски облик“ може значити ‘колико год да’, ‘без обзира на то што’:

*кѣаз ѣ овај оѡкуд је дошао
(шїѡ ѿд ѣрѡнѡ и груме нѡправѡ),
нас с Турцима како ѣрїѡдкѡѣ,*

[ШМ 3212–3214].

Посвједочене су и конструкције са замјеничким прилогом „*како ѿд* + глаголски облик“ у значењу ‘ма како да’:

*Како ѿд им серѡскјер најише,
онако ѣ с вама ѡсѡуїиши*

[ШМ 1229–1230];

*како ѿд је досад ѡсловао,
у свашиѡ је зѡ нѡс среѣн дїо –*

[ШМ 1930–1931],

„*куд ѿд* + глаголски облик“ – у значењу ‘било куд да’:

Куд ѿд кренеш, једним ѡраѡм идеш.

[ШМ 1406];

*куд ѿд човјек ѡбраѡи ѡїлеге –
види неѡ с равнин[ѡ]м сїѡјено,*

[ШМ 3357–3358],

и „*доїле ѿд* + глаголски облик“ – у значењу ‘све док’:

*среѣна нам се сѡѡрѡ зѡмешнѡла –
ѡродудиѡ се она лѡко неѣ
докле ѿд се сѡѡѡна насѡава.*

[ШМ 2698–2700].

Рјечца *ѿд* има варијанту *ѿде*, али њу од упитно-односне замјеничке ријечи (номинатива *ко* и акузатива *шїѡ* именичких замјеница те прилога за правац *куд*) раздваја енклитика прве фонетске ријечи:

*кѡ се ѿде су ѡрї ѡрсѡа крсѡи
да усѡјаје нѡ нѡѣ јуначке,*

[ШМ 2655–2656];

Кумисмо ја шри-чѣшири дана
кѡ се їѡде код њѣга намјери –

[ШМ 3013–3014];

Ко је ѣродан, он мора слушаѣи
шиѣд му їѡде гѣвлей зайѡв'јѣдї,

[ШМ 3879–3880];

Кѣд се їѡде с їранице шѣнѣмо,
сресѣи ѣе нас гвѡдесѣи ѣѣсѣћѣ,

[ШМ 2719–2720].

Примјери потврђују да су компоненте анализираних аналитичких неодређених замјеница самосталне ријечи. Архаична варијанта їѡде умјесто їѡд условљена је версолошким разлозима (да попуни четворосложну структуру првог полустиха десетерца). Она је по поријеклу номинатив једине мушког рода неодређеног вида радног партиципа садашњег времена (о њеном постанку пишемо у другом раду).

3. РЈЕЧЦА НЕ И ПРЕФИКС |НЕ|

3.1. Састављено се пише рјечца не која се трансформисала у префикс |не| у саставу придјева и прилога и адјективизираних партиципа различитог типа.

(1) Префикс |не| издвајамо у морфемској структури придјева (ж.р. неодр.в.) нѣѣуна: (ево има нѣпунѣ година), [ШМ 3714, **не пуна** (Стојковић, 1851, стр. 171)] и прилогѣ нѣѣросѣо: ал нѣпросто никад нѣ довијек, [ШМ 3484, **не просто** (Стојковић, 1851, стр. 162)] и нѣмилосѣно: и сѣнови Ѧхметови / нѣмилостно луди ломе. [ШМ 2032 (36), **Не милостно** (Стојковић, 1851, стр. 97)]; на тврѣдѣ ѣх вјѣру Турци / нѣмилостно погубише – [ШМ 2137 (65), **немилостно** (Стојковић, 1851, стр. 102)]; мисли ломе главе нѣмилостно, [ШМ 2558, **немилостно** (Стојковић, 1851, стр. 122)].

Први примјер је растављено штампан и у другом издању, у другој свесци издања браће Јовановића: Ево има не пуна година, (1881, стр. 142), па је текстолошки проблем ријешен тек у трећем издању спјева: Ево има непунa година, (Костић, 1902, стр. 199 (3788)).

И други примјер је остао растављено одштампан и у другом издању, у другој свесци издања браће Јовановића: Ал' не просто никад ни довијек, (1881, стр. 134), па је Костић исправио и овај примјер: Ал' непросто никад ни довијек, (Костић, 1902, стр. 188 (3558)).

Што се тиче прилога *нѐмилосѝно*, правилна вербализација текста представљена је у другом издању, у другој свесци издања браће Јовановића, у сва три примјера, али је неоправдано упрошћена сугласничка група *сѝн*: Немилосно луди ломе. (1881, стр. 81); На тврду их вјеру Турци немилосно погубише, (1881, стр. 85); Мисли ломе главе немилосно, (1881, стр. 102), што су прихватили и сви каснији приређивачи док то ми нисмо поправили у основном издању.

(2) Префикс *|не|* издвајамо у морфемској структури адјективизираниог (некадашњег) радног партиципа *нѐмоуѝћѝ*. У првом издању два примјера су одштампана растављено: све су ово ствари нѐмогуѝћѝ! [ШМ 1375, **не могуће** (Стојковић, 1851, стр. 68)]; Баш то није такѝ нѐмогуѝће – [ШМ 3825, **не могуће** (Стојковић, 1851, стр. 175)], а два састављено: стога ти се чини нѐмогуѝће. [ШМ 3832, **немогуће** (Стојковић, 1851, стр. 176)]; па јошт многе ствари нѐмогуѝћѝ. [ШМ 3878, **немогуће** (Стојковић, 1851, стр. 177)].

(3) Префикс *|не|* издвајамо у морфемској структури адјективизираних трпних партиципа, од којих су два у првом издању одштампана растављено: некована и необјахана, [ШМ 288], **Не кована и не објахана**, (Стојковић, 1851, стр. 20), а један неуједначено: огледало борбе нечувене, [ШМ 191, **нечувене** (Стојковић, 1851, стр. 16)]; свѝколикѝ борбе нечувене [ШМ 1688, **нечувене** (Стојковић, 1851, стр. 83)]; пѝсл'јѝ ове среће нечувене [ШМ 1688, **не чувене** (Стојковић, 1851, стр. 85)].

Растављено, а не састављено као у првом издању, пише се, међутим, веза рјечце *не* и живог (неадјективизираниог) трпног партиципа, која је посвједочена у стиху: то је чудо, прѝђе не чувѝнѝ – [ШМ 3136, **нечувено** (Стојковић, 1851, стр. 146)] – на живу партиципску употребу указује прилог *ѝрѝђе*.

Секундарни аналошки облик: Боже драги, срѝћѝ нечувѝнѝ! [ШМ 1809] није изазивао дилему у погледу састављеног писања, али може изазвати у погледу дијахронијске интерпретације: примарно се између вокала *у* и *е* могао фонетски појавити вокал *в*, док се *ј* пренијело по аналогiji с обликом презента (среће која се) *не чује*.

3.2. Растављено је у првом издању представљен адјективизирани партицип *неизбројени* [ШМ 1075, **не избројне**, (Стојковић, 1851, стр. 55)], у коме у новом издању (критичком и акценатском) реконструишемо хетеровокалски дифтонг [оѝ] коригујући у том погледу претходно, основно издање *Шћейана Малої*:

дао си им јаде нейзброј'нѣ
и угнао воду у ушима.

[ШМ 1075–1076].

Интервокалско ј се не изговара, али остаје у фонолошкој структури ријечи као нулти алофон фонеме <ј>, па га у а к ц е н а т с к о м издању наводимо у угластој загради: нейзброј'нѣ, а у к р и т и ч к о м издању ортографски користимо двије графеме – **ой**, ову другу за обиљежавање неслоговности вокала *е*, а у квадратној загради реконструишемо фонетску ријеч (овога пута без редукованог сонантај):

дао си им јаде неизбројне [нейзброѣнѣ] [ШМ 1075].

4. ОПТАТИВИ И ПРЕДИКАТИВИ

4.1. Издвојићемо оптативе и предикативе, који су се појавили у историјском развоју српског језика као иновација, а употребљавају се, и једни и други, као посебна врста ријечи, у саставу одређених (оптативних) фразеолошких жанрова. С обзиром на то да су у овом сегменту текстологије лексичка и фразеолошка реконструкција укрштају (сијеку), подробнији опис дајемо у раду *Фразеолошки жанрови у Шћејану Малом* (Маројевић, 2020в, стр. 76–82).

(1) У *Шћејану Малом* посвједочени су оптативи као прва од двије иновације у структури врста ријечи у српском језику. Настали су трансформацијом радних глаголских придјева (губљењем морфолошке категорије падежа и синтаксичке категорије лица). Они имају значење одређених фразеолошких жанрова – клетве, благослова, добродошлице, али и опраштања (*ѿпросѣа дила...*) и заклетве (*Бої ми не судио!*).

(2) Прелазну категорију између оптатива и предикатива представљају именице у предикативној служби (без глаголске копуле) у саставу фразеолошких жанрова апотеозе или похвале (*слава му*) и благодарења или захвале (*хвала Боју*). Да су то именице а не предикативи у систему врста ријечи свједочи могућност увођења копуле с везником *нека* у императивној конструкцији оптативног значења (*нека му је слава, хвала нека је Боју*).

(3) Преображајем (и прозодијским и семантичким) именице-предиката *хвала* (без глаголске копуле у оптативној конструкцији, која се не може ни васпоставити) настао је предикатив *хвала* (Бѡгу): *Хвала Бѡгу несрећна чѡвјека*, [ШМ 105], који увршћујемо у

фразеолошки жанр квалификатива с нијансом значења упитаности (недоумице). Од осталих предикатива предикатив *хвала* (Бѡгу) разликује се својим дугосилазним акцентом који може бити, при посебном наглашавању, и главни.

4.2. У *Шћеѣану Малом* посвједочени су и предикативи као друга од двије иновације у структури врста ријечи у српском језику. Употребљавају се у саставу неких оптативних фразеолошких жанрова, а настали су преображајем (прозодијским и семантичким) других врста ријечи (именица, прилога, замјеница и узвика).

(1) У фразеолошком жанру заклетве користи се предикатив *ѡѡко* (ти Бѡга), који има побочни краткосилазни акценат, па с обликом генитива именице с главним акцентом формира сложену фонетску ријеч; у фразеолошком жанру квалификатива с нијансом значења благослова употребљава се предикатив *ѡлаѡ* (мѣни), а у фразеолошком жанру квалификатива с нијансом значења клетве – предикативи *ѡѡшко* (тѡмѣ), *куку* (тѡмѣ). Сви они имају побочни краткосилазни акценат, па с обликом датива личне замјенице с главним акцентом формирају сложену фонетску ријеч.

(2) У изразима с предикативима у основном издању спјева акцентовањем обје ријечи (с објашњењем у Поговору) указивали смо на компоненте сложених фонетских ријечи. У критичком пак издању користимо квадратне заграде:

Хвала Богу [хвѡла^ѡѡгу] несрећна човјека [чѡвјека], [ШМ 105];

Де тако ти твоје [тѡкоти^твѡје] црне вјере, [ШМ 1407];

Благо нама [ѡлаѡ^нама], наше сунце сјајно, [ШМ 310];

Тешко томе [тѡшко^тѡмѣ] ко о вама [ѡвама] брижи! [ШМ 2024];

Куку томе [куку^тѡмѣ] од кога сте јачи – [ШМ 1133].

5. Исходи

5.1. Специфичне морфеме које карактеришу пјеснички језик Његошев систематски се обрађују у критичком издању *Шћеѣана Малоѡ* и у монографском истраживању *Тексѡолоѡија Шћеѣана Малоѡ* које то издање прати, и то у поглављу које је посвећено вербализацији текста (Маројевић, 2020г, стр. 912–917).

(1) Поред опште студије *Творбена и морфолошка анализа у њрама-иичком сисџему савременој српској језика* (Маројевић, 2005б), префиксоиде смо разматрали и у Уводним напоменама *Прозодијско-инџонациона инџерџреџација џексџа Луче микрокозма* уз акценатско издање *Луче микрокозма* (Петровић-Његош, 2016, стр. 883–884).

Однос префиксоида и префикса најбоље се може показати на примјеру односа ортографеме с префиксоидом (ж.р.) *џрџвџлика̄* у стиху: а црква је дџж’ја̄ прџвџлика̄ – [ШМ 1704], у којој префиксоид не модификује значење придјева него га само наглашава аналогно рјечци или прилогу, и ортографеме с префиксом (ж.р.) *џрџвелика̄*, у којој префикс модификује значење придјева аналогно руском кратком придјеву у примјерима типа: рубашка (мне) *велика* ‘кошуља ми је превелика’. Другим ријечима, облик (ж.р.) *џрџвџлика̄* улази у ширу парадигму придјева *вџликӣ*, у полусинтагматској вези која се пише састављено, док облик (ж.р.) *џрџвелика̄* улази у парадигму изведеног придјева *џрџвеликӣ*.

(2) О постфиксима ми смо писали само узгредно, док је Божо Ђорић њима посветио систематску пажњу у потоњој монографији и претходно у посебној студији.

Док је постфикс [колик] у српском језику уникалан, постфикс [год] се може поредити с постфиксом [-нибуду] у руском језику; разлика је у томе што је руски постфикс творбена морфема, док је српски обличка морфема, осим ријетких примјера типа *коликод* у значењу ‘унеколико, макар мало’ у 2017. стиху *Луче микрокозма*. Постфикс [зи] као обличка морфема може се поредити с постфиксом [же] као творбеном морфемом у старославенском језику – у структури релативне замјенице (ср.р.) *џже* ‘које’, ген. *џже* ‘којега’, чији је номинатив граматикализацијом транспонован у везник адвербијалне реченице узрока *џже* ‘јер’ и у везник саставне узрочно-посљедичне реченице *џже* ‘па зато’.

(3) Питање кад је нека морфема за уношење значења негације самостална ортографема, па се пише растављено, а кад улази у састав придјевске или прилошке ортографеме, па се пише састављено, тијесно је повезано с питањем лексичких опозиција (не се пише растављено) и с питањем диференцирања партиципа и придјева: партицип и растављено писање компоненте не остварује се кад је партицип (савремени глаголски придјев) у синтагми (кад партицип има свој објекат или адвербијал).

Поред 1075. стиха *Шћейана Малој*, адјективизирани партицип *неиздрџени* с хетеровокалским дифтонгом [оџ] посвједочен је у

једној Његошевој медитацији у прози: величествени символ Створитеља у неиздбројнима [неиздброџњима] пламовима затрепти у подножије Његова престола [МП 19]. И у рукопису (Б и љ.: л. 4 об.) реконструисани дифтонг означен је секвенцом **ој: неиздбројнима** (Петровић-Његош, 2017, стр. 44 (транскрипт је на наредној страни)). Ми полазимо од тога да је придјев настао адјективизацијом партиципа са суфиксом *-ен* и синтаксичком творбом као допунским творбеним поступком (срастањем с рјечцом *не*), од глагола с негацијом: /који се/ *не* /може/ *издбројџи* → *неиздбројен(и)* (види по-дробније у Маројевић, 2017а, стр. 514–516). Аналоган је и придјев (адјективизирани партицип) *недбројени*, посвједочен у *Лучи микрокозма* и препјеву *Химне ноћи*, али то је предмет посебне расправе о хетеровакалским дифтонзима у *Шћејану Малом*.

5.2. Специфичне врсте ријечи које карактеришу пјеснички језик Његошев систематски се обрађују у критичком издању *Шћејана Малој* и у монографском истраживању *Тексјолоџија Шћејана Малој* које то издање прати, и то у поглављима посвећеним лексичкој и фразеолошкој реконструкцији (Маројевић, 2020г, стр. 625–627, 646–652).

(1) Оптативи као прва иновација у систему врста ријечи у српском језику разматрани су у три синтетичка рада у којима се ово морфолошко питање посматра с компаративно-историјског становишта. У првом српски систем врста ријечи пореди се са руским (Маројевић, 1998), у другом и с руским и са старославенским (Маројевић, 2010), а у трећем се разматра однос врста ријечи и чланова реченице с морфосинтаксичког становишта (Маројевић, 2017δ).

У савременом руском језику староруски партиципи на *-љ* трансформисали су се у специфични глаголски облик на *-л* у вриједности прошлог времена индикатива (без рјечце *бы*), на примјер: (они) *жили*, или кондиционала/потенцијала (с рјечцом *бы*), на примјер: *жили бы* (они), тј. нису развили оптативно значење. У једној мало познатој Чеховљевој причи у којој се не помиње никакав Србин нити српска тема среће се облик *Живели!* (што значи да то није српска ријеч у руском тексту него србизам). У критичком издању Чеховљевих дјела остао је овај хапакс без икаквог коментара!

(2) Поред синтетичких радова о врстама ријечи (види горе т. (1)), предикативима као другој иновацији у систему врста рије-

чи у српском језику посвећена је посебна расправа (Маројевић, 2007).

Треба напоменути да су предикативи у руском језику друкчија врста ријечи од српских предикатива: њиховом основном типу (мне) *холодно*, (на улице) *холодно* у српском одговара синтагматска веза прилога и копуле типа *хладно* (ми) *је*, (напољу) *је хладно*.

-
- СКРАЋЕНИЦЕ Би.љ.: *Биљежница* [у: Петровић-Његош, 2017, стр. 29–322 (фототипија оригинала и препис)].
- ГВ: *Горски вијенац* [у: Петровић-Његош, 2005, стр. 35–218 (критичко издање); Петровић-Његош, 2018, стр. 161–265 (основно издање); Петровић-Његош, 2020б (акценатско издање)].
- ЛМ: *Луча микрокозма* [у: Петровић-Његош, 2016, стр. 19–101 (репринт првог издања), стр. 105–224 (критичко издање), стр. 903–1020 (акценатско издање); Петровић-Његош, 2018, стр. 67–149 (основно издање)].
- МП: *Медијације у џрози* [у: Петровић-Његош, 2017, стр. 323–346 (критичко издање)]
- ШМ: *Шћејан Мали* [у: Петровић-Његош, 2020а, стр. 19–225 (репринт првог издања), стр. 227–486 (критичко издање), стр. 1011–1153 (акценатско издање); Петровић-Његош, 2018, стр. 289–449 (основно издање)].
-

- ИЗВОРИ Петровић-Његош, П. II (2005). *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.
- Петровић-Његош, П. II (2016). *Луча микрокозма*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.
- Петровић-Његош, Петар II (2017). *Биљежница*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.
- Петровић-Његош, П. II (2018). *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћејан Мали*. Основно издање. Ортографија и ортоепија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Никшић: Будимљанско-никшићка епархија.
- Петровић-Његош, П. II (2020а). *Шћејан Мали*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.
- Петровић-Његош, П. II (2020б). *Горски вијенац*. Акценатско издање у редакцији Радмила Маројевића. [Рукопис у припреми за штампу].
-

- ЛИТЕРАТУРА Браћа Јовановићи (издавачи) (1880–1881). *Лажни цар Шћејан Мали: Историјско збитје XVIII вијека / сачинио Петар Петровић Његуш владика*
-

црногорски. Ново издање. Панчево: Накладом Књижаре браће Јовановића. (Народна библиотека, св. 5, 1–64; св. 7, 65–152).

Вушовић, Д. (прир.) (1935). *Цјелокујна дјела Пејтра Пејровића Њејоша*. Београд: Народна култура.

Вушовић, Д. (прир.) (1936). *Цјелокујна дјела Пејтра II Пејровића Њејоша*. II изд. Београд: Народна култура.

Костић, Д. (прир.) (1902). *Лажни цар Шћейан Мали: Историјеско здишце осамнаесџога вијека / од Пејтра Пејровића Њејоша*. Београд: Српска књижевна задруга.

Маројевић, Р. (1998). Компаративно-историјски приступ класификацији врста речи у српском и руском језику. *Научни сасџанак славистџа у Вукове дане*, 27 (2), 39–48.

Маројевић, Р. (2005а). Текстологија Горског вијенца. У: Петровић-Његош П. II. *Горски вијенац* (5–34, 225–1004). Подгорица: ЦИД.

Маројевић, Р. (2005б). Творбена и морфолошка анализа у граматичком систему савременог српског језика (I). У: Д. Бранковић (ур.), *Наука и образовање: Зборник радова са научног скупа* (123–151). Бања Лука: Филозофски факултет.

Маројевић, Р. (2007). Предикативи у српском језику у систему врста ријечи. *Радови Филозофској факултџеџа Универзитџеџа у Бањој Луци*, 10, 13–45.

Маројевић, Р. (2010). Структура врста ријечи у савременом српском језику: (у поређењу са старославенским и руским). У: М. Ковачевић (ур.), *Инџтердисциплинарсџи и јединствџо савремене науке, Филолошке науке: Зборник радова са научног скупа* (99–110). Пале: Филозофски факултет.

Маројевић, Р. (2016а). Текстологија Луче микрокозма. У: Петровић-Његош П. II. *Луча микрокозма* (5–103, 225–681, 1021–1040). Подгорица: ЦИД.

Маројевић, Р. (2016б). Рјечник Луче микрокозма. У: Петровић-Његош П. II. *Луча микрокозма* (683–862). Подгорица: ЦИД.

Маројевић, Р. (2017а). Текстологија медитација у прози и пјесама из Биљежнице. У: Петровић-Његош П. II. *Биљежница* (5–28, 377–640, 647–662). Подгорица: ЦИД.

Маројевић, Р. (2017б). Врсте речи и чланови реченице: (с морфосинтаксичког становишта). *Научни сасџанак славистџа у Вукове дане*, 46 (1), 33–42.

Маројевић, Р. (2020а). Специфични типови глаголских ријечи (на грађи Његошевог *Шћейана Малој*). *Зборник радова Филозофској факултџеџа Универзитџеџа у Пришџтини*, I (2), 3–31.

Маројевић, Р. (2020б). Специфичне граматичке и лексичко-граматичке ријечи (на грађи Његошевог *Шћейана Малој*). *Зборник радова Филозофској факултџеџа Универзитџеџа у Пришџтини*, I (4), 59–88.

Маројевић, Р. (2020в). Фразеолошки жанрови у *Шћейану Малом*. *Срџпски језик*, 25, 69–88.

- Маројевић, Р. (2020г). Текстологија Шћепана Малог. У: Петровић-Његош П. II. *Шћейан Мали* (5–226, 491–1009, 1159–1162). Подгорица: ЦИД.
- Миловић, Ј. М. (1965). (прир.), *Лажни цар Шћейан Мали* / Петар II Петровић Његош. Титоград: Графички завод.
- Младеновић, А. (2007). (прир.), *Лажни цар Шћейан Мали* / Петар II Петровић Његош. Подгорица: ЦАНУ.
- Недић, В. (1964). (прир.), *Лажни цар Шћейан Мали. Писма* / Петар Петровић Његош. Нови Сад: Матица српска.
- Решетар, М. (1926). (прир.), *Целокуйна дела*, књ. 1: *Горски вијенац. Луча микрокозма. Шћейан Мали* / Петар Петровић Његош. Београд: Државна штампарија.
- Стевановић, М. (1952). (прир.), *Шћейан Мали* / Петар Петровић Његош. Београд: Просвета.
- Стевановић, М. (1967). (прир.), *Шћейан Мали* / Петар Петровић Његош. Београд: Просвета.
- Стевановић, М. и др. (1983). *Речник језика Пејтра II Пејровића Њејоша*. [На корицама: *Речник Њејошева језика*]. Књ. I–II. Београд: Српска књижевна задруга.
- Стојковић А. (1851). (прир.), *Лажни цар Шћейан Мали*: Историческо Збѣтије Осамнајестого вијека. Пјесмотрорје Његове Свијетлости Петра Петровића Његоша, Владике и Господара Црнегоре. [На 9. страни:] *Шћейан Мали*: Повјестно збѣтије, у пет дјејствијах. [На насловној страни:] Издао 1851. године Андрија Стојковић у Трсту. [На корици:] У Југославији. [На полеђини насловне стране испод мота:] Печатња браће Жупана у Загребу 1851.

РАДМИЛО Н. МАРОЕВИЧ
БЕЛГРАДСКИЈ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЈ ФАКУЛТЕТ
КАФЕДРА СЛАВИСТИКИ

РЕЗЮМЕ

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ МОРФЕМЫ
И ИННОВАЦИИ В СИСТЕМЕ ЧАСТЕЙ РЕЧИ
(НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭМЫ НЕГОША «ЩЕПАН МАЛЫЙ»)

В настоящей статье критически обосновывается подготовленное автором научное издание поэмы «Щепан Малый» сербского поэта эпохи романтизма Петра II Петровича-Негоша в аспекте словообразовательном и морфологическом.

Рассматриваются специфические типы орфографем и морфем в их составе: во-первых, префиксоиды |по|, |при|, |пре| и

(альтернативно) |нај| (см. п. 1), во-вторых, постфиксы |зи|, |колик| и |год| (см. п. 2), в-третьих, слитное написание приставки |не| и раздельное написание частицы не (см. п. 3) и, в-четвертых, оптативы и (сербские) предикативы как инновации в системе частей речи, употребляющиеся в составе определенных фразеологических жанров (см. п. 4). В заключительной части статьи (см. п. 5) подводятся итоги исследования.

В работе применяется интертекстуальный сопоставительный подход: примеры, засвидетельствованные в поэме «Щепан Малый», сравниваются с контекстами поэм «Горный венец» и «Луч микрокосма», а также с контекстом медитации в прозе.

В статье, помимо текстологических задач, выдвигаются теоретические вопросы разработки и лексикографического описания рассматриваемых типов морфем и частей речи, причем вводится термин «орфографема» в значении 'орфографическая презентация грамматических омонимов (омографов и омофонов)'.

Ключевые слова: Петр II Петрович-Негош; поэма «Щепан Малый»; поэма «Горный венец»; поэма «Луч микрокосма»; префиксоиды; постфиксы; оптативы; предикативы.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГОЛУБ М. ЈАШОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

ИЗ ОНОМАСТИКЕ СЕЛА ВЕЛИКА КРУШЕВИЦА КОД РЕКОВЦА

САЖЕТАК. У раду је обрађена ономастичка грађа забележена у левачком селу Велика Крушевица, које административно припада општини Левач. Пописани су топоними, лични и породични надимци, лична имена и презимена свих становника који су у време нашег боравка на терену стално или повремено (за време летњих сезонских пољопривредних радова) живели у селу. Урађена је и кратка лексичко-семантичка анализа и класификација регистрованих онима. Саставни део рада чини и речник узбучено приређених онима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велика Крушевица; Левач; топонимија; антропонимија; лексичко-семантичка анализа.

Село Ве́лика Крушеви́ца удаљено је два километра југозападно од општинског центра, вароши Рековца. Кроз село тече Крушевичка/Манастирска река која село дели на Горњу малу и Доњу или Гробљанску малу. Неки делови села називају се највећим родовима који живе у њима: Радовановицка, Крстицка, Матицка мала. Сеоске куће су изграђене по падинама брда и на узвишењима која окружују село. Граничи се са селима: Комаране, Баре,

¹ golub.jasovic@gmail.com

Рад је примљен 04. фебруара 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

Сиљевица, Течић и Рековац. До села се долази путем који је асфалтиран 1960. године.

Насеље се први пут помиње у једном турском дефтеру из 1595. године под именом *Krišovca*. Садашње становништво села говори косовско-ресавским говором. Пореклом су са Косова и Метохије, Топлице и из неких жупских поткопаоничких села (Бушетић, 1903, стр. 32).

Крајем XIX века село је имало 94 куће: Анџаковићи (7), Лебаковићи (5), Лулићи (3), Мулићи (50), Спасићи (1), Ђирићи (8) и сви славе Ђурђевдан и Ђурђиц (Бушетић, 1903, стр. 43).

У *Речнику имена месџа Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца* 1925. године у левачком селу Велика Крушевица пописано је 115 домова и 637 становника (*Речник месџа*, 1925, стр. 176). Године 1991. село је имало 170 кућа и 329 становника, а 2001. 186 кућа и 289 житеља (*Попис*, 2002, стр. 45). У нашем попису урађеном 2018. године, у Великој Крушевици пописано је 76 породица и 188 становника.

Катастарска општина Велика Крушевица, чија је површина 1.137 хектара, покривена је обрадивом земљом на заравнима и пространим, углавном храстовим, грабовим и буковим шумама, којима су обрасла сеоска брда и долине (Стаменковић, 2001, стр. 452).

Велика Крушевица нема своју цркву у самом сеоском насељу. Међутим, недалеко од сеоског насеља, на изворишту Крушевичке реке налази се Манастирак, црквица посвећена Светом Николају Мирликијском из XV века. Црква је до после Другог светског рата служила као парохијски храм. Касније поново постаје женски манастир у којем обитава једна монахиња. Велика Крушевица има своје гробље на потезу Дрењак.

Сеоске заветине су Велики Спасовдан и Недеља пред Спасовдан, а у Доњој мали слави се и Покров пресвете Богородице 14. октобра.

У селу је одмах после Другог светског рата отворена четворогодишња основна школа. Више разреде основне школе сеоска деца похађају у Рековцу.

Велика Крушевица је на електричну мрежу прикључена 1955/1956. године. Фиксне телефоне добили су 1982, а водом се снабдевају из сопствених бунара. У селу постоји мало извора и две спомен-чесме, а поготово је Гробљанска мала безводна.

Ономастичка грађа села Велика Крушевица пописана је 2018. године. Регистровано је 394 топонима и антропонимских једи-

ница. Пописано је 105 топонима, 24 породична надимка, 46 презимена, 130 личних мушких и женских имена, 56 мушких и женских личних хипокористика и 33 лична надимка.

Етник: Крушевичанин, Крушевичанка. Ктетик: крушевички.

У ексцерпираној топонимијској грађи преовладавају једночлана и двочлана образовања која су потврђена са готово подједнаким бројем примера. Регистровано је 48 једночланих имена локалитета: *Бадино, Бајинка, Бара, Брдо, Бреї, Будан, Гвоздинка, Добрић, Дрењак, Дрење, Дубочар, Дудрава, Зарудинка, Зелениковац, Изворак*, насталих додавањем различитих форманата на именску или глаголску основу; и 47 двочланих топонима: *Бренина воденица, Буданска улица, Велики Кременац, Велики мос, Велико Осоје, Голо брдо, Доњомалски њуї, Мали дук, Мали мос, Мали Кременац, Ракина кућа, Роїички дреї, Циїански дреї, Широка коса*, чија је структура придев+именица. Међутим, има и структура типа: *Ка Течићу, Код Баре, Под забран, У манасїирско, У Нацино* са предлогом+именицом.

У нашем материјалу забележеном на терену преовладавају хидронимски називи: *Бара, Баре, Будан, Велики дук, Добрин извор, Изворак, Јешицки извор, Јоксицка дара, Крушевичка река, Манасїирска река, Мали дук, Павлов извор, Поїочак, Сасїавци, Суви извор, У реку, Црквена чесма*; оронимски називи: *Брдо, Бреї, Велико осоје, Голо брдо, Дубочар, Куїрес, Осоје, Присоје, Урвине, Чокара, Чукара, Широка коса*.

Пописано је и неколико топонима са фитонимом у основи: *Дрење, Дрењак, Лиїовац, Ракеїшинац* и само један назив са зоонимом *Коїза їлава*. Неки топоними настали су од лексема за именовање квалитета земљишта, облика тла и слично: *Гвоздинка, Зелениковац, Кременац, Осредак*.

Записани су и топоними којима се именују простор и објекти које је човек направио. Топоними антропонимског порекла су: *Боїинка, Добрина колида, Добрић, Крчевина, Милијанини забрани, Орница, Ракино, Роїиће, У Нацино*.

У нашој грађи налази се 24 једночланих онима за именовање породичних надимака. Већина породичних надимака мотивисана је личним надимком или хипокористиком неког од предака: *Вуїићи, Гуїини, Добрићи, Келићи, Кодићи*. Неки у својој основи имају етнотонимску лексему: *Буїари, Румунци*; име села из којег вуку своје порекло: *Комарани, Чумци*, а забележен је и један породични надимак мотивисан занимањем претка по којем је читав род назван *Басацїје*.

У говору становника Велике Крушевице записан је 31 мушки и само 2 женска лична надимка. Ни међу личним надимцима нема двочланих или вишечланих надимака какви се могу чути у другим неким нашим крајевима.

Најбројнији су лични надимци мотивисани лексиком заната којом се давио неко од предака: *Басаџија*, *Бојаџија*, *Калаџија*, *Вулканизер*, *Вешеринар*, *Пинџер*; према спољњем изгледу или некој особини носилаца: *Боем*, *Брзи*, *Буљина*, *Муња*, *Сџари*, *Шџица*; са етнонимом у основи: *Буџарин*, *Грк*, *Румунац*, *Словенац*, *Шваба*; *Македонка*; према имену или надимку неке јавне личности или лика из средстава јавног информисања: *Кокан*, *Рамбо*, *Цери*. Ексцерпирана су и два примера у чијој је основи зооним *Мајмун* и лексема за именовање сродства *Бакић*.

Презимена данашњих Крушевичана су у највећем броју словенска, односно српска, настала од мушких личних имена, хипокористика и наставка -ић (-ов/-ев, -ић): *Вукомановић*, *Вулић*, *Живановић*, *Миленковић*, *Милићевић*, *Миловановић*, *Обрадовић*, *Рагенковић*, *Радовановић*, *Рајић*, *Сџасић*, *Сџанковић*.

Презимена мотивисана именима страног порекла саставни су део антропонимије Велике Крушевице. Преовладавају презимена са личним именом грчког порекла у основи: *Анђелић*, *Дмићровић*, *Јевремовић*, *Васић*, *Гавриловић*, *Ђорђевић*, *Ђурђевић*, *Јевџић*, *Јефџић*, *Михајловић*/*Мијајловић*, *Несџоровић*, *Пејровић*, *Томић*, *Ђурић*; хебрејског: *Илић*, *Јовановић*, *Јоксић*, *Марић*; латинског: *Марковић*, *Маринчанин*; дугарског: *Божилев*; румунског: *Секулић*; мађарског: *Урошевић*. Пописано је укупно 46 презимена којима се именује 76 породица.

У Великој Крушевици регистрован је подједнак број мушких и женских личних имена (65) којима се именује 96 мушкараца, односно 92 жене. Преовладавају и мушка и женска двосложна лична имена хипокористичког типа: *Мића*, *Саша*, *Раде*; *Зора*, *Лејла*, *Мила*, *Нада*, *Рада*, *Снежана* и сложена имена типа: *Бранислав*, *Вишомир*, *Живомир*, *Људомир*, *Верољуд*, *Мирослав*, *Предрај*, *Славољуд*, *Срдобран*; *Мирослава*, *Радомила* (Јашовић, 2018, стр. 45–48).

У основи и изведених и сложених личних имена јављају се основе: *благ-*: *Блајоје*; *бог-*: *Бојдан*, *Божидар*; *божица*; *драг-*: *Драјан*, *Драјомир*, *Драјољуд*, *Драјослав*; *Драјана*, *Драјанка*, *Драјица*, *Драјославка*; *душа-*: *Душан*; *Душица*; *мил-*: *Мијодрај*, *Миладин*, *Милан*, *Милашин*, *Миленко*, *Милејша*, *Миливоје*, *Милован*, *Милорад*, *Милош*, *Милушин*; *Миладинка*, *Миланка*, *Милена*, *Милица*, *Милка*, *Милунка*; *рад-*:

Радмило, Радољуд, Радомир, Радослав, Радмила, Радунка (Јашовић, 2018, стр. 45–53).

Међу именима страног порекла преовладавају имена грчког порекла: *Алекса, Александар, Ђурица, Михајло, Никола, Пејшар, Сјефан, Филиј*; *Александра, Анђела, Косијадинка, Николина*; затим хебрејског: *Иван, Јован, Лазар; Ана, Данијела, Ивана, Јована, Марија, Мирјана, Тамара*; и латинског: *Марко, Валенџина, Вијолеџа, Јулијана, Маја*. Забележена су још два женска лична имена персијског порекла: *Јасмина, Јасминка* и једно име руског порекла: *Тања* (Јашовић, 2018, стр. 45–53).

У нашој грађи налази се и 56 хипокористика којима се именују 63 особе. Са 30 мушких хипокористика именује се 36 људи, а са 26 женских хипокористика именује се 27 особа женског пола.

У говору Велике Крушевице најчешће се јављају двосложни мушки и женски хипокористици са наставком -а: *Аца* (Александар), *Бола* (Богдан), *Виџа* (Витомир), *Зока* (Зоран), *Ниџа* (Никола), *Пера* (Петар); *Вања* (Валентина), *Даџа* (Данијела), *Која* (Костадинка), *Мира* (Мирјана), *Нена* (Невена).

Творба хипокористика је разнолика. Употребљавају се различите основе на које се додаје велики број форманата. Најчешће се почетним слоговима личног имена додају различити наставци: *Аца* (Александар), *Блажа* (Благоје), *Бола* (Богдан), *Драјче* (Драгољуд), *Зока* (Зоран), *Маки* (Марко), *Миле* (Михајло), *Пера* (Петар); *Ана* (Александра), *Вања* (Валентина), *Верка* (Верица), *Која* (Костадинка), *Нена* (Невена), *Рушка* (Ружица). Некад се за основу узима средишњи део имена: *Доџа* (Радослав), *Саша* (Александар); *Била* (Добрила), *Гаја*, *Гана* (Драгана), *Дуна* (Радунка), *Луна* (Милунка), *Сања* (Александра), а некад хипокористичну основу чине финални слогови личних имена: *Драјан* (Предраг), *Љуба* (Верољуд), *Тинче* (Милутин); *Мила* (Радмила) (Јашовић, 2018, стр. 58–62).

Будући да села у околини Рековца и овог дела Левча нису ономастички пописана, можемо се надати да би овај рад могао да послужи као мотив или подстрек неком млађем језичком стручњаку да настави са прикупљањем ономастичке грађе на овом подручју. Ми смо у овом малом селу које полако изумире – сада има педесетак домова и мање од две стотине становника, забележили 394 ономастичке јединице.

ТОПОНИМИЈА

Бађино, воћњак на левој обали Крушевичке реке који је добијен као мираз.

Бајинка, шума код потеза Кременац.

Бакићев њивор, в. извор.

Ба̀ра, њиве у центру села на потезу од моста до Весине воденице; *Јоксица* ~, земљиште на ком се вода задржава формирајући већу бару после великих киша; *Ког* ~, њиве.

Ба̀ре, в. Бара.

Бр̀до, воћњаци и баште, Брег; *Голо* ~, потез на ком се налази државна шума.

Брѐг, в. Брдо; *Роџички* ~, њиве и ливаде; *Циџански* ~, пространа шума код Великог Кременца.

Брѐнџина воденица, в. воденица.

Бу̀бан, извор у центру села на десној долиној страни Крушевичке реке.

Бу̀банска у̀лица, сеоска улица, која је пре десетак година асфалтирана и протеже се од сеоских мостова до Манастирка и сеоског гробља на супротној страни села.

бук: *Вѐлики дѹк*, једно од врела од којих отиче Крушевичка река; *Мали* ~, мање од два врела у Осоју од којих отиче Крушевичка река.

Вѐлики дѹк, в. бук.

Вѐлики Креме́нац, в. Кременац.

Вѐлики мѐс, в. мост.

Вѐлико ђсоје, в. Осоје.

Виногра́де, њиве поред пута за Сиљевицу.

Виџи́на воденица, в. воденица.

воденица: *Брѐнџина* ~, воденица Обрена Јовановића; *Виџина* ~, воденица у власништву породице Јовановић; *Радашинова* ~, воденица породице Јевремовић; *Радојичина* ~, воденица Јовановића на Крушевичкој реци; *Ракина* ~, воденица на Крушевичкој реци у власништву породице Николић; *Чокејића* ~, воденица у власништву породица Урошевић и Милосављевић.

Гвѓзди́нка, обрадива земља на висоравни испод потеза Попово.

Гѓло др̀до, в. Брдо.

Гѓрња ма́ла, в. мала.

Грѡбље, сеоско гробље налази се у потезу Дрењак и шума и њиве око њега.

Гробља̀нска ма̀ла, в. мала.

Дѡбрѣн ѣзвор, в. извор.

Дѡбрѣна кољѡда, место на ком се налази и један извор у потезу Осредак.

Дѡбрѣћ, место у потезу Осредак.

До мѡста, део села.

Дѡња ма̀ла, в. мала.

Доњомѡлски пѡт, в. пут.

Дрења̀к, обрадива земља поред сеоског гробља.

Дрење, потез на крају села према Сиљевици.

Дубѡчар, шума између два брда у долини Сиљевачке реке.

Дубра̀ва, виногради и њиве.

Зарубѡнка, њива на крају села између Рековца и Крушевице.

Зеленѝковац, потез и извор на крају села према суседној Сиљевици.

извор: *Ба̀кићев ѣзвор*, извор на крају селу у потезу Дрење; *Добрин ~*, извор у потезу Осредак; *Јешицки ~*, извор у потезу Бајинка; *Павлов ~*, извор у центру селу са којег се некада водом снабдевало петнаест кућа, на том месту подигнуто је једно спомен обележје; *Суви ~*, извор испод потеза Кременац; *У Дубочар ~*, извор више цркве; *У Миле Дининем ~*, потез на ком је некада постојао извор који је касније пресушио.

Извѡрак, извор на потезу Широка коса.

Јешицки ѣзвор, в. извор.

Јѡксѣјца бѡра, в. Бара.

Ка Те́чићу, простор на размеђи Крушевице и Течића.

Код Ба̀ре, в. Бара.

Код Бе́кѣ че́сма, в. чесма.

Код Па̀вловог ѣзвора, в. Павлов извор.

Кѡ́зја гла̀ва, шума.

Креме́нац, в. Кременац.

Креме́нац, шумовито брдо више села; *Мали ~*, део потеза Кременац; *Велики ~*, шума у потезу Кременац.

Крушеви́чка ре́ка, в. река.

Крче́вина, ливаде код потеза Чукара.

Кѹпрес, шумовито дрдо на ком се налазе дункери и војна осматрачница. Ту су у новије време изграђени стубови за антене и репетиторе.

Лѣтине, потез са обрадивим парцелама на улазу у село из правца Рековца.

Ливáдак, њива на којој се налазе два споменика породица Радовановић и Петровић.

Лйповац, шума у долини Сиљевачке реке.

мала: Гробљáнска мáла, део села у којем се налази сеоско гробље, зове се и Доња мала; Горња ~, део села изграђен на десној обали Крушевичке реке; Доња ~, део села изграђен на левој обали Крушевичке реке.

Мáли дѹк, в. дук.

Мáли Кремéнац, в. Кременац.

Мáли мѹс, в. мост.

Манастйрска рéка, в. Крушевичка река.

Мйдића кошáре, место на ком су биле колибе породице Радовановић.

Милáнини зáбрáни, шума у Рогољевици.

мост: Мáли мѹс, мањи од два моста у центру села; Велики ~, већи од два моста који су направљени у центру села.

Ќрнйца, њива на Чукари.

Ќсоје, шумовита коса више Манастирка; Велико ~, шумовити део потеза Осоје; Под ~, шумовита коса поред Крушевичке реке.

Осрѣдак, шумовити вис више села.

Пáвлов йзвор, в. извор.

Петрѹвиће, њиве и шума у равници.

Под зáбран, обрадива земља.

Под ѡсоје, в. Осоје.

Попѹво, потез испод Дрењака.

поток: Пѹшок у Дѹњу мáлу, једна од притока Крушевичке реке у Доњој мали; Ройички ~, њиве и ливаде.

Пѹток у Дѹњу мáлу, в. поток.

Потѹчак, поток у потезу Ракетинац.

Прéлаз, шума и ливаде Радовановића код језера.

Према Комáрáну, обрадиво земљиште.

Прйсоје, шума.

пут: Доњомџлски ѿѿѿ, тако се назива често Црквени пут; ~ за *Осредак*, један од сеоских сокака; *Црквени* ~, сеоски пут којим се стиже узводно левом обалом Крушевичке реке до Манастирка и даље према Гледићким планинама.

Пут за *Осрѣдак*, в. пут.

Радџинова воденица, в. воденица.

Радојичина воденица, в. воденица.

Ракетинац, шума и поток поред потеза ШиѢ.

Ракѿна воденица, в. воденица.

Ракѿна кућа, потез у центру села.

Ракѿно, имање и окућница неког Раке Маринчанина.

река: *Крушевѿчка река*, сеоска река које дели село на два неједнака дела. Тече од потеза *Осоје* у планини више Манастирка и настаје спајањем два врела Велики бук и Мали бук и Сиљевачке реке недалеко од Манастирка. Улива се у реку Дуленку као њена лева притока; *Манасѿирска* ~, в. Крушевичка река; *Сиљевачка* ~, једна од саставница Крушевичке реке.

Рѣновиште, шума.

Рогољѣвица, поље.

Рѣтиће, поље и ливаде у равници на крају села према Течићу.

Рѣтички брѣг, в. Брег.

Рѣтички пѣток, в. поток.

Састѡвци, простор око ушћа Крушевичке и Сиљевачке реке испод Манастирка.

Сѣлиште, њиве, обрадиво поље.

Сиљевѡчка река, в. река.

Стражѣвица, шума код језера.

Сѡви ѿзвор, в. извор.

Тршевина, потез више Селишта поред пута за село Комаране.

Ћирицко, ливада која је некада била у власништву породице Ћирић.

У Дубѣчар ѿзвор, в. извор.

У манастирско, шума на брдима око Манастирка.

У Милѣ Дѿнинем ѿзвор, в. извор.

У Нѡцино, обрадива земља.

Ўрвине, шума.

У рѣкѡвачко, обрадива земља на сеоској међи између Крушевице и Рековца, испод сеоског гробља.

У рѣку, потез са шумом и нешто мало обрадиве земље поред Крушевичке реке.

Цигански дрѣг, в. Брег.

Црквѣна чѣсма, в. чесма.

Црквѣни пѹт, в. пут.

чесма: *Код Бѣкѣ чѣсма*, чесма у сеоском насељу; *Црквена ~*, чесма код Манастирка на којој стоји натпис да је обновљена трудом попа Гера са породицом; *~ више цркве*, уређена и озидана чесма која се налази на десној страни Крушевичке реке удаљена пола километра од Манастирка.

Чѣсма више цркве, в. чесма.

Чкѣмѣда, дрдо обрасло багремовом шумом на крају села према Течићу.

Чокѣјића воденица, в. воденица.

Чокѣра, в. Чукара.

Чукѣра, тако се назив једна од сеоских махала.

Чѹмци, део села у ком се налазе куће и окућнице породице Митровић.

Шѣдп, шумски потез испод Манастирка.

Ширѡка/Ширѡка кѡса, потез на ком се налази државна шума.

АНТРОПОНИМИЈА

ПОРОДИЧНИ НАДИМЦИ

Анѡковићи, надимак породице Анђелић и Миловановић.

Бѡсације, надимак исељене породице Јовановић.

Борѣкови, надимак породице Јефтић.

Бѹгари, надимак породице Божилов.

Бѹнгури, надимак породице Илић, светониколци.

Вѹјѣћи, надимак две породице Јевремовић.

Гѹтини, надимак једне куће Јевремовић.

Дѡбрѣћи, надимак породице Марић.

Кѣлѣјићи, породични надимак две куће Вулића.

Ковѡчи, надимак три породице Марковић.

Кѡдѣи, надимак породице Јовановић која има и надимак Басације.

Кѡјѣи, надимак једне куће Радовановића.

Комѡрѡни, надимак породице Живановић.

Лѡлићи, надимак породице Јовановић.

Лѡдѣи, надимак једне куће Михајловића.

Мѡрићи, надимак породице Милосављевић.

Мѣдићи, надимак три куће Радовановића.

Мѣјѣи, надимак породице Ђорђевић која слави Светог Јована.

Румѡнци, надимак две куће Милићевића.

Сѡвкићи, надимак породице Глишићи.

Чокѣјићи, надимак породице Урошевић.

Чукѡрци, надимак Јовановића светониколаца.

Чѡмци, надимак две куће Митровића.

Шѣцини, надимак једне куће Јевремовића.

ПРЕЗИМЕНА

Анђелић, презиме две породице. Три породице су се иселиле у Рековац, Беч и у Италију. Слава: Ђурђевдан. Информатор: Анђелић Бранислав Бане.

Блѡм, презиме једне жене. Презиме је донето из Нирнберга у Немачкој где је Душица била удата. Слава: Свети Никѡла. Информатор: Блум Душица, рођена 1951.

Божилѡв, презиме једне породице. Три куће су се иселиле у Рековац. Пореклом су из Бугарске. Доселили су се после Другог светског рата. Немају славу. Информатор: Божилов Зоран Бугарин, стар 67 година.

Вѡсић, презиме једне породице и још две куће које су се иселиле у Јагодину. Пореклом је из новобрдског села Зебице на Косову и Метохији. Призећени су 1980. Слава: Свети Алѣмпије. Информатор: Васић Мијодраг Мија, стар 70 година.

Вукомѡнѡвић, презиме једне породице која живи у селу и још две које су се иселиле у Белошевац и у Београд. Деда им је из Сиљевице призећен у селу пре Другог светског рата. Слава: Свети Никѡла. Информатор: Вукомановић Милета, рођен 1957.

Вѡлић, презиме четири породице. Две куће имају надимак Келићи. Слава: Ђурђевдан и Ђурђиц. Информатор: Вулић Драгољуб Драгче, рођен 1942.

- Гаврилџић, презиме једне породице. Доселили су се из села Котрча код Мрчајеваца. Дошли су у породицу Грковић после Другог светског рата. Слава: Свети Никоља зимски и Свети Никоља млади. Информатор: Гавриловић Миланка, рођена 1956.
- Глишић, презиме једне породице. Пореклом су из села Превешт. Дошли су на имање Јовановића пре 1970. Слава: Свети Арханђо. Информатор: Глишић Момир Моша, рођен 1944.
- Грковић, презиме четири породице. Две породице су се иселиле у Крагујевац и по једна у Рековац, Београд, Ниш и Минхен. Своје порекло везују за простор Косова и Метохије. Слава: Свети Никоља и Свети Ђорђе којег славе због наследства. Информатор: Грковић Милутин, рођен 1938.
- Дмитровић, презиме једне породице. Пореклом су из Хрватске, из Карловца. Године 1993. Направили су у селу своју кућу. Слава: Свети Никоља. Информатор: Дмитровић Мића Шпица, рођен 1957.
- Ђорђевић, презиме седам породица. По две куће су се иселиле у Крагујевац и у Шведску, а једна у Швајцарску. Слава: Свети Јован зимски и Свети Јован летњи. Информатор: Ђорђевић Љубиша Пуша, рођен 1939.
- Ђорђевић 1, презиме две породице. Једна породица се иселила у Крушевац. Слава: Свети Арханђел и Свети Никоља стари. Информатор: Ђорђевић Јулијана, рођена 1930.
- Ђурђевић, презиме једне породице. Једна породица се иселила у Рековац. Пореклом су из Доброселице. Слава: Петковица и Свети Јован. Информатор: Ђурђевић Радомир, рођен 1946.
- Живановић, презиме једне породице. Једна кућа се иселила у Крушевац. Пореклом су из села Комарана, а у селу су призећени пре пола века. Род су са Рајићима. Слава: Свети Јован зимски. Информатор: Живановић Бранка, рођена 1950.
- Ћилић, презиме једне породице. Слава: Свети Никоља. Информатор: Ћилић Милан Бунгурић, рођен 1968.
- Ћилић 1, нико не живи у селу. Последња кућа се пре двадесет година иселила у Крагујевац. Слава: Ђурђевдан. Информатор: Грковић Милутин, рођен 1938.
- Јевремовић, презиме три породице које живе у селу и још три које су се иселиле у Крагујевац, Швајцарску и Италију. Надимак им је Вујићи и Гутини. Слава: Ђурђевдан и Свети Никоља.

- Јевтић, презиме две породице. Једна кућа се иселила у Крагујевац. Слава: Свети Стјеван. Информатор: Јевтић Миланка, рођена 1933.
- Јеремјић, презиме једне породице. Слава: Ђурђевдан. Информатор: Јеремјић Мирослав Мића, рођен 1950.
- Јефтић, презиме једне породице. Две породице су се иселиле у Крагујевац и у Београд. Пореклом су из Комарана. Надимак им је Боричкови. Слава: Томин дан. Информатор: Јефтић Богдан Бола, рођен 1949.
- Јефтић 1, презиме једне породице. Једна кућа се иселила у Јагдину. Пореклом су из суседног села Течића. Отац им се призетио пре педесет година у Крушевици. Слава: Свети Јован. Информатор: Грковић Милутин, рођен 1938.
- Јовановић, презиме четири породице. Четири куће су се иселиле у Београд, Крагујевац, Америку и у Швајцарску. Надимак им је Лулићи. Слава: Свети Николa и Света Богородица. Информатор: Јовановић Јелена рођена 1943.
- Јовановић 1, нико не живи у селу. Две породице су се иселиле у Крагујевац и у Крушевац. Надимак им је Басаџије и Кодићи. Слава: Свети Николa. Информатор: Јовановић Негосав Шваба, рођен 1934.
- Јоксић, нико не живи у селу. Изумрли су пре петнаест година. Две куће су се иселиле у Рековац и Крушевац, а једна у Француску. Слава: Свети Николa зймски и Свети Николa млaди. Информатор: Јоксић Никола, рођен 1951.
- Крстић, презиме три породице. Шест породица су се иселиле у Крагујевац. Пореклом су из Црне Горе. Пре доласка у Крушевицу живели су у Топлици. Сматрају се најстаријим родом у селу. Слава: Свети Николa. Информатор: Крстић Живомир Жока, рођен 1934.
- Маринчанин, нико не живи у селу. Две породице су се иселиле у Крагујевац. Слава: Свети Врачеви. Информатор: Маринчанин Милован, рођен 1945.
- Марић, нико више не живи у селу. Иселиле су се три куће у Крагујевац и по једна у Велику Плану и Београд. Надимак им је Добрићи. Слава: Свети Ђорђе и Ђурђевдан. Информатор: Грковић Милутин, рођен 1938.
- Марковић, презиме три породице. Три породице су се иселиле у Београд, Трnavу и у Рековац. Своје порекло везују за Црну Гору и убрајају се у старије досељенике. Надимак им је Кова-

- чи. Слава: Свети Никѡла ст̑ри и Свети Никѡла мл̑ди. Информатор: Марковић Душица, рођена 1954.
- М̑ркѡвић 1, презиме једне породице. Пореклом су из села Накла код Пећи. Доселили су се 2015. у кућу купљену од Вукомановића. Слава: Свети Никѡла з̑мски и Свети Никѡла мл̑ди. Информатор: Марковић Лазар, рођен 1973.
- Мијайловић/Мих̑јловић званично, презиме три породице. Једна кућа се иселила у Крагујевац. Надимак Љубићеви има једна кућа. Слава: Свети Р̑нђо. Информатор: Мијаиловић Петар, рођен 1944.
- Милѣнкѡвић, презиме једне породице. Пореклом су из села Мирнице код Куршумлије. Даља старина им је у Ибарском Колашину. Доселили су се на купљено имање 1967. године из Словеније где су били на привременом раду до пензионисања. Слава: Мидљдан и Свети Мр̑та. Информатор: Миленковић Милорад Словенац, рођен 1940.
- Милѣнкѡвић 1, презиме једне породице. Доселили су се из Дулена 1987. Слава: Свети Никѡла. Информатор: Миленковић Драган, рођен 1965.
- Милићѣвић, презиме две породице. Једна се иселила у Јагодину и једна у Аустрију. Зову их Румунци. Слава: Ваведѣње. Информатор: Милићевић Живомир Жока, рођен 1936.
- Милов̑нѡвић, презиме једне породице. Једна кућа се иселила у Крагујевац. Надимак им је Анѡковић. Слава: Ђурђевдан. Информатор: Миловановић Саша, рођен 1969.
- Милојевић, презиме једне жене, монахиње Теодоре, која живи у манастиру „Свети Никола“. У Крушевицу је дошла из Прохора Пчињског 2008. године. Пореклом је из околине Врања.
- Милос̑вљѣвић, презиме две породице. Две су се иселиле у Крушевац и у Швајцарску. Надимак им је Марићи. Слава: Свети Никѡла. Информатор: Милосављевић Милан, рођен 1928.
- М̑тровић, презиме две породице. Две куће су се иселиле у Швајцарску и једна у Словенију. Надимак им је Чумци. Доселили су се из Рековца 1950. године. Слава: Свети Никѡла з̑мски и Свети Никѡла мл̑ди. Информатор: Митровић Живадин, рођен 1946.
- Нестѡрѡвић, презиме једне породице. Пореклом су из Рековца. Призећени су у кући Урошевића. Слава: Ђурђевдан. Информатор: Несторовић Душан, стар седамдесет година.

Нџица, презиме једне породице. У село су дошли из Косовске Митровице пре 40 година, а тамо су отишли из Новог Сада. Слава: Свети Никџла. Информатор: Ножица Радмила, рођена 1955.

Обраџовић, презиме три породице. Слава: Свети Никџла зџмски и Свети Никџла млџди. Информатор: Обрадовић Божидар Пилац, рођен 1935.

Пџтровић, презиме једне породице која живи у селу. Три куће су се иселиле у Крагујевац. Пореклом су из Белушића. Слава: Ђурђевдан. Информатори: Петровић Зоран Калаџиџа, рођен 1955. и Обрадовић Владан Крушо, рођен 1956.

Радџнкџвић, презиме једне породице. По једна кућа су се иселиле у Рековац и Белошевац. Слава: Свети Рањђел. Информатор: Раденковић Милован, рођен 1964.

Радовџнџвић, презиме три породице. Три куће су се иселиле у Белошевац, по две у Крагујевац и у Београд и једна у Јагодину. Надимак Мидићи имају три куће, а Којићи једна кућа. Слава: Свети Никџла. Информатор: Радовановић Живота, рођен 1941.

Раџић, нико не живи у селу. Једна кућа се иселила у Крагујевац. Пореклом су из Комарана и рођаци су са Живановићима. Слава: Свети Јовџн зџмски и Свети Јовџн лџтњи. Информатор: Раџић Зоран Валентино, рођен 1953.

Рџстић, презиме једне породице. Две куће су се иселиле у Крушевац. Пореклом су из села Превешт. Призеђени су у кући Мирић Миладина. Слава: Свети Арџнђел. Информатор: Рџстић Срџбран Иџа, рођен 1941.

Сџкулић, презиме једне породице која живи у селу и једне која се иселила у Крагујевац. Слава: Свети Никџла зџмски. Информатор: Секулић Славољџб, рођен 1965.

Спаџсић, нико не живи у селу. Једна породица се иселила у Крагујевац. Пореклом су из Рековца. Слава: Ђурђевдан. Информатор: Спасић Петар Пера, рођен 1942.

Стџнкџвић, презиме једне породице у селу и још једне која се иселила у Београд. Слава: Свети Рањђел. Информатор: Станковић Милашин Мића, рођен 1951.

Тодџрџвић, нико не живи у селу. Иселили су се пре четрдесет година у Београд и у Јагодину. Слава: Свети Никџла. Информатор: Тодоровић Миладин, рођен 1928.

Томић, презиме једне породице. Пореклом је из Рековца. Призехен је у кући Дмитровића 2018. Слава: Свети Никола. Информатор: Томић Александар Аца, стар 35 година.

Ђирић, презиме једне породице. Пореклом су из Топлице. У Левач су се доселили у турско време. Слава: Свети Ђорђе и Ђурђевдан. Информатор: Ђирић Момчило Мома, рођен 1947.

Урошчевић, презиме једне породице. Две породице су се иселиле у Београд и у Ровињ. Надимак им је Чокејићи. Слава: Ђурђевдан и Свети Никола. Информатор: Урошевић Драганка, рођена 1928.

МУШКА ЛИЧНА ИМЕНА

Алџкса
Александар х4
Благоје
Богдан
Божидар
Бранислав
*Вџрољуб
Вџтомир
Гџран
Дџрко
Дџјан
Драган х6
Драгомир
Драгољуб
Драгџслав
Душџн х2
Ђџрица
Жџрко
Живџдин
Живџмир х2
Жџвота
Зџран х4
Јџван
Јџван

Кѡста
Лѡзар
Љубѡша х2
Љубѡмир
Мѡрко
Мѡјдраг
Мѡкица
Милѡдин
Милѡн х4
Милѡшин
Милѡнко
Мѡлета
Милѡвоје х2
Мѡлован х3
Мѡлорад
Мѡлош
Милѡтин х2
Мирѡслав
Мѡћа
Михѡјло х2
Мѡмир
Момчѡло
Нѡгосав
Нѡнад^г х3
Никѡла х5
Нѡвак
Пѡтар х2
Прѡдраг
Рѡде
Рѡдмило
Радѡљуб
Радѡмир
Радѡслав
Рѡтко
Сѡша 1969.
Славѡљуб

Слађан
Слободан х2
Стёфан х2
Срѣдбран 1941.
Фйлип 2014.

ЖЕНСКА ЛИЧНА ИМЕНА

Александра х2
Ѓна
Анастасија
Ѓнђела х2
Бѣжица
Бранка х2
Валентина
Вёрица х2
Вёсна х3
Вијолёта
Гѣрица х2
Даница
Данијела х2
Добри́ла х2
Драгана х2
Драганка 1928.
Драгица
Драгославка
Душица х3
Загѣрка
Зѣра
Зѣрица х2
Йвана х2
Јасмина
Јасминка
Јелёна х3
Јѣвана
Јулијана 1930.
Костадинка

Кристíна
Лéпа
Љиљáна
Љубíнка
Мáја
Марíја х2
Мíкица
Мíла
Миладíна
*Малíна
Милáна
Милâнка х5
Милёна
Мíлица х3
Мíлка
Милу́нка
Мирjáна
Мирðслава
Нáда
Нёвена
Николи́на 2013.
*Плâнка
Рáда
Радми́ла х2
Раду́нка
Ружи́ца
Сáндра
Слађáна
Слободáнка х2
Сне́жа
Снежáна х2
+Стамёнка
Стáна
Тáмара
Тáња
Тáра

МУШКИ ХИПОКОРИСТИЦИ

Ѐца (Александар)
Бѣне (Бранислав)
Блѣжа (Благоје)
Бѣла (Богдан)
Вѣта (Витомир)
Гѣга (Драган)
Дѣца (Радослав)
Дрѣган х2 (Драгомир, Предраг)
Дрѣгче (Драгољуд)
Ђѣра (Ђурица)
Жѣка (Живомир)
Зѣка (Зоран)
Ѐба (Срѣобран)
Лѣна (Слободан)
Љѣба х2 (Љубомир, Верољуд)
Мѣки (Марко)
Мѣја (Мијодраг)
Мѣле (Михајло)
Мѣћа х4 (Мирослав, Милован, Милашин, Миливоје)
Мѣма (Момчило)
Мѣша (Момир)
Нѣша х3 (Неѣојша, Ненад^т)
Нѣца (Никола)
Пѣђа (Предраг)
Пѣра х2 (Петар)
Рѣде х2 (Радмило, Радољуд)
Рѣле (Драгослав)
Сѣша (Александар)
Слѣва (Славољуд)
Тѣнче х2 (Милутин)

ЖЕНСКИ ХИПОКОРИСТИЦИ

Ѐна (Александра)
Бѣла (Добрила)

Бóџа (Слободанка)
Вãñа (Валентина)
Вêрка (Верица)
Вйки (Вијолета)
Гáга (Драгана)
Гáна (Драгана)
Дáца (Данијела)
Дúна (Радунка)
Дúша (Душица)
Зáга (Загорка)
Зôрка (Зора)
Јéца (Јелена)
Кóја (Костадинка)
Лúна (Милунка)
Љйља (Љиљана)
Мйка (Миланка)
Мйла (Радмила)
Мйља (Милица)
Мйра (Мирјана)
Нéна (Невена)
Рáда x2 (Радосава, Радмила)
Рўшка (Ружица)
Сãñа (Александра)
Цúла (Мирослава)

МУШКИ ЛИЧНИ НАДИМЦИ

Бãкић (Мијодраг, по породичном надимку Бакићи)
Бãсација (Негосав)
Боêм (Драган, ðави се сликарством, живи ðоємски)
Бõјација (Миливоје)
Брзи (Душан)
Бўгарин (Зоран, зато што му је отац ðио пореклом из Бугарске)
Бунгурйћ (Милан)
Валентйно (Зоран)
Ветеринâр (Петар)
Вулканизêр (Драган)

Вука (Драган)
Грк (Милутин, по презимену Грковић)
Јера (Мирослав, хипокористик од презимена Јеремић)
Калџија (Зоран)
Кџкан (Драган)
Лудвиг (Верољуб)
Мјмун (Драгомир)
Муња (Драган)
Пилац (Божидар)
Пинтер (Спира)
Пуша (Људиша)
Рамбо (Дејан)
Румунац (Драгослав, по породичном надимку Румунци)
Словенац (Милорад, зато што је привремено радио у Словенији)
+Сџкол (Милутин)
Стари (Милорад)
Ћира (Милош)
Чумац (Александар)
Џери (Милан)
Шваба (Негосав)
Шпица (Мића)

ЖЕНСКИ ЛИЧНИ НАДИМЦИ

Буљина (Бранка, зато што има крупне очи)
Македонка (Ана)

-
- ЛИТЕРАТУРА Бушетић, Т. (1903). *Левач*. Београд: Српска краљевска академија.
- Јашовић, Г. (2012). Грађа за ономастикон Стојановића, Марковића и Петровића у Лозници и у Доњој мали. У: З. Стојановић, *Стојановићи у насељу Лозница у Бајочини*. Београд: Свет књиге.
- Јашовић, Г. (2018). *Ономастика слива реке Косанице*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Стаменковић, С. (2001). *Насеља Србије. Географска енциклопедија*, књ. 3. Београд: Географски институт – Стручна књига.
- Попис (2002). *Први резултати Пописа по општинама и насељима Републике Србије, Попис становништва, домаћинства и становна 2002*. Београд: Републички завод за статистику Србије.

Речник места (1925). *Речник месѿа Краљевине Срба, Хрватѿа и Словенаца, I део, по званичним подацима Министарства унутрашњих дела*. Београд: Народна просвета.

Челиковић, Б. (2012). *Левач и Темнић: насеља, порекло становништва, обичаји*, књ. 18. Београд: Службени гласник – Српска академија наука и уметности.

GOLUB M. JAŠOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

SUMMARY

ONOMASTICS OF THE VILLAGE VELIKA KRUŠEVICA NEAR REKOVAC

The paper presents the onomastics recorded in Levač village Velika Kruševica which is situated in the Levač municipality. We have registered toponyms, personal and family nicknames, personal names and surnames of all the residents who have been in the village during our visit (some have been working in the fields). A short analysis of lexical and semantic units has been done as well as the classification of the registered onyms. Integral part of the paper is also a dictionary with an alphabetical list of the recorded onyms.

KEYWORDS: Velika Kruševica; Levač; toponymy; anthroponymy; lexical and semantical analysis.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IREN BOYARKINA¹

UNIVERSITY OF ROME "LA SAPIENZA"

FACULTY OF HUMANITIES AND PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF EUROPEAN, AMERICAN AND INTERCULTURAL STUDIES

L'INFLUENZA POSITIVA DI ALCUNI SPORT SULL'APPRENDIMENTO E SECOND LANGUAGE ACQUISITION

ABSTRACT. Questo articolo analizza il contributo positivo di alcuni sport nell'ambito dell'apprendimento in generale, e pone un'enfasi particolare sui benefici che lo sport è in grado di offrire in relazione alla *Second Language Acquisition* (SLA) – Acquisizione linguistica, avvalendosi di studi appartenenti alla sfera neuroscientifica e adottando un approccio psicologico e socio-culturale. Infatti, l'approccio sociale afferma che età, genere, *stratum* sociale e altri fattori legati alle differenze individuali, possono influire sul successo dell'apprendimento linguistico (Saville-Troike, 2005). A questo novero di fattori da prendere in esame, possiamo anche aggiungere lo sport di intensità media, perché ritenuto in grado di contribuire positivamente al processo di SLA.

PAROLE CHIAVI: sport, capacità cognitive, neuroscienze, insegnamento delle lingue, Second Language Acquisition.

Varie ricerche hanno dimostrato che un sano esercizio fisico possa arrecare grandi benefici alle funzioni cerebrali in generale e alle funzioni cognitive in particolare. (Colcombe and Kramer, 2003; Smith & al., 2010; Guiney and Machado, 2013; McAuley & al., 2013). Molti stu-

¹ iren.boyarkina@uniroma1.it

Рад је примљен 4. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

diosi hanno sottolineato lo stretto collegamento tra le capacità cognitive e l'acquisizione linguistica. Per esempio, Lev Vygotsky, il fondatore della teoria socio-culturale e dello sviluppo cognitivo, proponeva quest'idea quasi cent'anni fa e non era d'accordo con Piaget, che considerava lo sviluppo cognitivo come qualcosa separato dal processo di apprendimento. (Boyarkina, 2020, p.121).

Si prendano ad esempio gli articoli scientifici pubblicati nel 2018 sulla rivista britannica di medicina dello sport, i quali confermano l'ipotesi secondo la quale l'invecchiamento delle cellule cerebrali possa essere rallentato da una regolare attività fisica. Il fatto che le persone anziane che praticano sport quotidianamente soffrano molto meno di disturbi cognitivi, può essere considerata una prova a favore di questa tesi (Engeroff & al., 2018). Il discorso è analogo anche se i pazienti sono dei bambini. I risultati della ricerca sono stati pubblicati sulla rivista *Frontiers in Neuroscience*, confermando che i bambini sportivi siano in grado di imparare molto più velocemente e, di conseguenza, le loro prestazioni a scuola siano migliori di anno in anno. (Chaddock-Heymann & al., 2020).

Ulteriori esperimenti hanno dimostrato che gli studenti che partecipano vivamente alle lezioni di educazione fisica, siano gli stessi a distinguersi, all'interno della classe, per il loro rendimento scolastico e per un livello più alto di capacità cognitive, se paragonato a quello dei loro compagni (Hillman & al., 2014; Mullender-Wijnsma, Hartman & de Greef, 2016; Álvarez-Bueno & al., 2017).

Cosa c'è alla base di questa influenza positiva dello sport sulle capacità cognitive? In primo luogo, lo sport migliora la circolazione sanguigna. Durante l'attività fisica, il sangue scorre più velocemente verso i muscoli e fornisce loro ossigeno e glucosio. Anche il cervello riceve gli stessi componenti vitali. Tuttavia, se l'allenamento è troppo intenso, l'afflusso di sangue al cervello diminuirà drasticamente, poiché il compito principale del corpo durante un'intensa attività fisica è la rimozione del calore eccessivo, ovvero la sudorazione, in modo che non si verifichi il surriscaldamento pericoloso per la vita. Quindi, un'effettiva attività fisica in grado di favorire le funzioni cognitive e, conseguentemente, l'apprendimento (incluso il processo dell'acquisizione linguistica), dovrebbe essere di media intensità. Difatti, solo in tal caso le abilità cognitive otterranno il massimo beneficio (Lee & al., 2017). Un'altra osservazione importante che riguarda la relazione tra lo sport e le capacità cognitive è la seguente: più maturo è il cervello, più esso ha bisogno dello sport, poiché lo sport è anche il catalizzatore di neurogenesi.

Come ha dimostrato l'approccio sociale alla *Second Language Acquisition*, l'età degli studenti è un fattore che incide sulle loro prestazioni nell'acquisizione della seconda lingua. Mentre gli alunni più giovani hanno il vantaggio di poter memorizzare l'*input* più velocemente e la possibilità di ottenere un livello di padronanza della loro seconda lingua (vale a dire lo stesso livello linguistico di un parlante nativo), gli studenti di età maggiore possono avvalersi di un repertorio di nozioni linguistiche utili per interpretare le forme della nuova lingua di studio (si parla di una sorta di "trasferimento di conoscenze" che può avere come risultato un *transfert* positivo o, al contrario, causare interferenze) (Saville-Troike, 2005). Tuttavia, la plasticità cerebrale diminuisce con l'età, così come la memoria e altre facoltà cognitive necessarie per l'acquisizione della seconda lingua. Dunque, alla luce di quanto affermato in precedenza, è secondo tale prospettiva che l'attività sportiva di media intensità può essere ritenuta un ausilio prezioso per gli studenti in età più avanzata, i quali intendono studiare una seconda lingua.

Altri esperimenti hanno provato che lo sport di media intensità non solo sarebbe in grado di aumentare le capacità cognitive degli studenti più giovani, ma manterrebbe le loro capacità cognitive ad un alto livello anche a distanza di 20–25 anni. Quindi, praticare attività sportiva sin dalla giovane età favorirebbe l'apprendimento e continuerebbe a sviluppare le facoltà cognitive anche in età avanzata, com'è stato dimostrato dallo studio condotto dai ricercatori dell'Università di Minneapolis. Infatti, una buona funzionalità del sistema cardiovascolare è un indicatore del fatto che il corpo assorbe bene l'ossigeno durante l'esercizio e lo trasporta nella giusta quantità dov'è necessario — ai muscoli e agli organi del corpo, incluso il cervello.

I ricercatori dell'Università del Minnesota, Minneapolis (USA), hanno sottoposto a dei test quasi 3.000 persone sane con un'età media di 25 anni. Durante il primo anno di studio, tutti questi giovani correvano regolarmente su un *tapis roulant* mentre gli indicatori del loro sistema cardiovascolare venivano raccolti e registrati. Questi test sono stati ripetuti solo dopo 20 anni e durante tutto questo periodo gli studenti non sono stati osservati.

Durante il secondo test, è stato chiesto loro di correre il più a lungo possibile, fino allo stenuo delle loro forze. I test cognitivi eseguiti 25 anni dopo l'inizio dello studio, hanno misurato la memoria e le capacità cognitive dei partecipanti. Gli stessi che correvano sul *tapis roulant* più a lungo dopo 25 anni hanno mostrato i risultati migliori anche nei test per la memoria e per la capacità di pensiero, prendendo anche

in considerazione dei fattori negativi come il fumo, il diabete e il colesterolo alto. “Sebbene molti studi dimostrino una stretta correlazione tra un buono stato cardiaco e le funzionalità cerebrali” – afferma il Dr. David Jacobs, autore dello studio – “Questo lavoro costituisce un’ulteriore ricerca di rilevante importanza, in quanto dovrebbe mostrare chiaramente ai giovani quanto sia importante mantenere il loro cervello funzionante per molti anni, per esempio, attraverso degli esercizi aerobici come la corsa, il nuoto, il ciclismo o l’aerobica praticata durante delle lezioni di fitness” (Doyle, 2014).

Il Dr. Jacobs ha riconosciuto di credere fermamente nel raggiungimento di uno stato di salute ottimale tramite la combinazione di attività fisiche, sociali e mentali. “Questo è davvero un pacchetto completo delle attività del corpo umano [...] che preserverà le capacità cognitive del cervello per molti anni, almeno fino alla metà della vita”, ha detto dottor Jacobs a un corrispondente di Reuters (Doyle, 2014).

In questa ottica, praticare sport di media intensità costituisce anche un’ottima forma di prevenzione dal morbo di Alzheimer. Basta praticare attività sportiva regolarmente. (Klimova and Dostalova, 2020).

L’attività fisica di media intensità prepara le persone a percepire meglio le informazioni, migliora la motivazione e l’attenzione. Durante il processo di apprendimento, le cellule cerebrali, i neuroni, iniziano a formare delle connessioni con l’aiuto dei neurotrasmettitori. I più importanti in psichiatria sono 3 principali neurotrasmettitori: dopamina, serotonina e noradrenalina. La serotonina è responsabile del controllo del corpo su se stesso, trattandosi di una sostanza che ci consente di controllare le emozioni, l’impulsività, ecc. La dopamina aiuta ad imparare, nonché a raggiungere la motivazione ed il piacere. La noradrenalina è un precursore dell’adrenalina ed è responsabile della motivazione, dell’attenzione e della veglia. Quando una persona soffre di problemi psichiatrici (tra i quali ansia, depressione, rabbia incontrollata, apatia e così via) che influenzano molto negativamente anche le capacità cognitive e di apprendimento, le vengono prescritti dei numerosi farmaci. Tuttavia, solitamente, i farmaci sono in grado di aumentare il livello di solo un neurotrasmettitore. Ciò non è altro che una soluzione temporanea ad un problema, in quanto, sfortunatamente, la cura non è in grado di trattare l’intero sistema del corpo umano.

In questo caso, lo sport si rivela essere una soluzione efficace a tale problema, in quanto l’attività fisica consente di aumentare le prestazioni di tutti e tre i neurotrasmettitori contemporaneamente, per-

mettendo così di mantenere stabile il loro corretto equilibrio. Fare dell'esercizio fisico, come una corsa leggera al mattino, equivale a prendere una dose del farmaco. Ciò significa che si può prevenire dei problemi quali i disturbi mentali, (e di conseguenza i problemi cognitivi) e persino sbarazzarsene con l'aiuto dello sport (Young, 2007).

L'attività fisica stimola anche la creazione di nuove cellule nervose. Un mito da sfatare è quello secondo il quale le cellule nervose non siano in grado di rigenerarsi e, di conseguenza, muoiano durante una fase di stress. In realtà, le cellule muoiono durante tutto il nostro ciclo vitale, e lo stress non costituisce assolutamente la causa di questo processo. Inoltre, oggi gli scienziati sanno con la certezza che le cellule nervose si rigenerano. Gli scienziati Charles Gross ed Elizabeth Gould del Dipartimento di Psicologia dell'Università di Princeton nel 1999 hanno condotto un esperimento che ha dimostrato che il cervello umano possa creare dei neuroni completamente nuovi e in gran numero: diverse migliaia al giorno. Questo processo, chiamato *neurogenesis*, dura tutta la vita. L'influenza negativa dello stress invece, consiste nel fatto che durante un periodo di forti sensazioni o emozioni negative, la connessione tra le cellule - che si verifica attraverso i neurotrasmettitori - si assottiglia, ma dopo può anche riprendersi e tornare come prima: dal 15% al 100% all'anno. Quindi, lo sport è anche un catalizzatore della neurogenesi (Anon., 1999).

In ambito glottodidattico, la capacità di elaborare l'input dipende dalle capacità cognitive, ovvero, dalla capacità di elaborare l'input audio-visivo. Come hanno dimostrato vari ricercatori, alcuni sport consentono di migliorare le capacità di percezione audiovisiva; a loro volta, queste capacità cognitive ben sviluppate, possono migliorare il processo di Second Language Acquisition.

Per esempio, la ricerca condotta dall'Università Statale di Adyghe, Facoltà delle Scienze Naturali, analizza alcuni dati raccolti durante gli esperimenti con tre gruppi di studenti: giocatori di basket, wrestler judo e il gruppo di controllo i cui membri praticavano sport 2 ore a settimana. Tre gruppi sono stati esposti a tre tipi di stimoli: (schema di scacchi inverso, tone click, lampo di luce); la loro attività cerebrale è stata monitorata da EEG (elettroencefalogramma). I risultati ottenuti hanno dimostrato che i giocatori di basket manifestavano superiori capacità cognitive di percezione degli stimoli audio e video. Gli atleti erano anche più veloci nel prendere decisioni sulla base degli stimoli percepiti (Bedanokova, 2012).

Risultati analoghi sono stati ottenuti dagli psicologi americani dell'Università di Illinois. Il loro studio ha coinvolto 87 giocatori brasi-

liani di pallavolo e 67 persone che non praticavano alcun sport. I risultati sono stati pubblicati in *Frontiers in Psychology*. Gli esperimenti hanno dimostrato che gli atleti, di solito, riescono meglio a controllare le loro reazioni e siano in grado di rallentarle, se necessario. Secondo il professore di Psicologia Arthur Kramer, uno degli autori della ricerca, “Gli atleti possono percepire le informazioni al volo e cambiare le varie attività più velocemente delle persone non sportive” (Alves, H., Voss, M., Boot W. & al., 2013). Durante l’esperimento, a tutti i partecipanti è stato chiesto di svolgere dei compiti per testare le loro capacità cognitive (percezione dell’informazione, memoria, reazioni). Gli atleti hanno dimostrato di possedere dei significativi vantaggi cognitivi rispetto ai partecipanti che non praticavano attività sportiva. I giocatori di pallavolo hanno dimostrato di avere una maggiore prontezza di riflessi / capacità di risposta agli stimoli, nel notare le differenze tra le immagini e nell’identificare i dettagli mancanti nei puzzle.

Secondo gli scienziati, la capacità degli atleti di controllare le proprie reazioni, di pianificare e regolare il proprio comportamento, offre loro dei vantaggi non indifferenti non solo nello sport, ma anche nella vita quotidiana. Ad esempio, se un tale automobilista-sportivo fosse ad un semaforo e, mentre la macchina è in moto, improvvisamente vedesse un ciclista disattento attraversare la strada, egli manifesterebbe una prontezza di riflessi tale da evitare un incidente.

In generale, questi nuovi dati hanno confermato i risultati degli studi precedenti, i quali dimostravano che l’allenamento sportivo pluriennale migliora anche le capacità cognitive (Alves, H., Voss, M., Boot W. & al., 2013).

In un altro studio è stato stabilito che la memoria e l’attenzione sono le abilità cognitive dominanti, capaci di determinare la qualità dell’acquisizione del sapere da parte degli studenti-atleti (Kovaleva & Korelskaya, 2016). Per analizzare queste capacità cognitive, è stato sviluppato un pacchetto di programmi per computer basati sulle tecniche psicodiagnostiche tradizionali. Per testare la memoria audiovisiva a breve termine, il programma visualizza delle frasi di tre lettere sullo schermo del computer. Lo studente deve inserire queste frasi nella tabella. Quando si verifica la concentrazione dell’attenzione, è possibile visualizzare una finestra, all’interno della quale sono indicati 10 numeri a tre cifre, che devono essere trovati e annotati.

Utilizzando questo programma, sono state determinate le abilità cognitive degli studenti di varie specializzazioni sportive e non sportive: giochi sportivi, sport di coordinazione complessa, arti marziali, sport ciclici. I dati ottenuti indicano che prevalgono gli elementi visivi

negli studenti-atleti esaminati. Essi, in altre parole, ricordano meglio le informazioni che vedono rispetto a quelle che sentono.

Un'analisi comparativa del livello di sviluppo delle capacità cognitive tra gli studenti di specializzazioni sportive e gli studenti non sportivi, indica una differenza significativa nell'indicatore della memoria visiva tra gli studenti di 2°, 3° e 4° anno di specializzazione "Supporto informativo" e specializzazioni in sport ciclici e studenti sportivi laureati (Kovaleva & Korelskaya, 2016).

Ciò è dovuto al fatto che, nel caso degli studenti coinvolti attivamente nello sport, le lezioni contribuiscono allo sviluppo della memoria visiva. A questo proposito, per gli studenti delle specializzazioni sportive, i metodi di insegnamento visivo-figurativi sono più efficaci. Quindi, questo fattore importante deve essere preso in considerazione sia nella didattica delle lingue straniere, sia negli studi che concernano la *Second Language Acquisition*.

Inoltre, nello studio di Kovaleva e Korelskaya, gli studenti degli sport di gioco hanno dimostrato un'alta correlazione tra tutti gli indicatori studiati. Ciò distingue questo contingente di studenti da altri gruppi di sport e indica anche che lo sviluppo della memoria visivo-uditiva e la concentrazione dell'attenzione sono i fattori diretti che influenzano il livello di conoscenza/sapere. Il modello di regressione di questo gruppo indica un effetto positivo delle capacità cognitive studiate a livello di conoscenza degli studenti e il dominio della memoria visiva e della concentrazione in essi (Kovaleva & Korelskaya, 2016).

Pertanto, gli studenti degli sport di gioco prediligono l'apprendimento attraverso un input visivo e, di conseguenza, quando si organizza il processo di istruzione, si dovrebbe fare affidamento su input didattico visivo-figurativo. Gli studenti coinvolti in complessi sport di coordinamento dimostrano di possedere anche una relazione tra tutte le abilità cognitive studiate e il livello di conoscenza della lingua, ma un po' meno degli studenti degli sport di gioco. Sono cinestetici pronunciati con una concentrazione dominante di attenzione.

Gli studenti che si dedicano alle arti marziali hanno rivelato una correlazione tra gli indicatori del livello di conoscenza (conoscenza della lingua), attenzione e memoria visiva. Pertanto, si può concludere che gli studenti di sport ciclici sono *auditivi* con i meccanismi dominanti di memoria *uditiva*; gli studenti di sport di gioco sono *visivi* con i meccanismi dominanti di percezione *visiva-figurativa* delle informazioni. Invece, gli studenti di complessi sport di coordinamento e arti

marziali sviluppano i meccanismi misti di percezione delle informazioni (Kovaleva & Korelskaya, 2016).

Un'analisi psicodiagnostica degli sportivi ha stabilito che l'uso di programmi per computer volti a testare le individuali capacità cognitive degli studenti, può rivelarsi un mezzo molto efficace per ottimizzare e migliorare la qualità della loro formazione. Durante questo esperimento è stata stabilita una stretta relazione tra il livello delle conoscenze/sapere e la concentrazione negli studenti di sport ciclici; il livello delle conoscenze, la memoria visiva e la concentrazione dell'attenzione costituiscono dati notevoli negli studenti che praticano sport - soprattutto complessi sport di coordinazione quali le arti marziali.

L'indicatore più alto del livello di sviluppo delle capacità cognitive è stato osservato negli studenti *degli sport di gioco* e indica il predominio dei meccanismi visivi dell'attività cognitiva in essi (Kovaleva & Korelskaya, 2016).

I dati ottenuti in questo studio hanno permesso di individuare la forma più efficace di input, cioè di presentazione del materiale educativo, per ottenere output migliore. Questi risultati sono importanti per l'approccio psicologico e sociale nei *Second Language Acquisition studies*, perché dimostrano che oltre ai fattori come età, genere, *stratum* sociale, reddito, nazionalità, ecc., lo sport praticato, e anche il tipo di sport, possa influire sull'apprendimento della seconda lingua. I dati che dimostrano quali tipi di sport permettano di sviluppare la memoria visiva o uditiva dominante, possono essere utilizzati sia dagli scienziati e ricercatori nel campo della didattica, sia nell'ambito dei *Second Language Acquisition studies*. In SLA, è importante organizzare l'*input* secondo il tipo di memoria dominante, al fine di assicurare un *output* più efficace.

Inoltre, bisogna ricordare che il processo di percezione/elaborazione degli stimoli audiovisivi coinvolge molte strutture neurali: dalle unità primarie dei sensori di ricezione del segnale, ai livelli più elevati, responsabili del riconoscimento degli stimoli e del processo decisionale. Le onde individuali di potenziale cognitivo evocato rispecchiano il coinvolgimento dei meccanismi neurali dei sistemi visivi e uditivi nell'elaborazione e nel riconoscimento degli stimoli della corrispettiva modalità. Le caratteristiche delle onde possono dunque indicare indirettamente la velocità del funzionamento delle specifiche unità del circuito neurale, nonché il numero di neuroni coinvolti (Regan, 1989). Infine, esse consentono di misurare l'influenza di allenamento sportivo di varie intensità sullo sviluppo di catene neurali

coinvolte nella percezione/elaborazione degli stimoli audio/video, nonché nel processo decisionale. Questi aspetti sono importanti anche per l'elaborazione dell'*input* nella SLA e per il raggiungimento di un *output* soddisfacente.

I potenziali evocati umani sono molto specifici per ogni individuo e i loro parametri sono abbastanza stabili. Caratteristiche principali dell'attività cognitiva di ogni individuo dipendono, prima di tutto, dalle peculiarità dell'elaborazione dell'informazioni sensoriali, dalla selezione e isolamento delle caratteristiche principali, dal controllo sull'implementazione e sulla definizione di una risposta (Zelniker and Jeffrey, 1979). Quindi, per ottimizzare la trasformazione efficace dell'*input* all'*output* in Second Language Acquisition (ed ogni altro tipo di apprendimento), bisognerebbe analizzare le caratteristiche dell'attività cognitive degli studenti per consentirgli la trasformazione *input/output* in modo più ergonomico. È importante, inoltre, informare gli studenti sull'influenza positiva di alcuni sport (di moderata intensità) sulle funzioni cognitive, sull'apprendimento e *Second Language Acquisition*. Delle funzioni cognitive efficienti possono migliorare ogni tipo di attività umana e sono molto importanti ai fini dell'apprendimento. Questa ricerca ha dimostrato la correlazione positiva tra alcuni sport e l'apprendimento linguistico e la sua rilevanza per gli studi di *Second Language Acquisition* (SLA).

-
- BIBLIOGRAFIA Álvarez-Bueno, C., Pesce, C., Cavero-Redondo, I. & al. (2017). Academic Achievement and Physical Activity: A Meta-analysis. *Pediatrics* 140 (6). doi:10.1542/peds.2017-1498
- Alves, H., Voss, M., Boot W. & al. (2013). Perceptual-cognitive Expertise in Elite Volleyball Players. *Frontiers in Psychology*. doi: 10.3389/fpsyg.2013.00036
- Anon. (1999). Scientists Discover Addition of New Brain Cells in Highest Brain Area. <https://pr.princeton.edu/news/99/q4/1014-brain.htm>
- Bedanokova, L. (2012). Influence of sports loads of the various training orientations on the cognitive functions of students. *The Bulletin of the Adyghe State University*. http://vestnik.adygnet.ru/files/2013.1/2397/bedanokova2013_1.pdf
- Boyarkina, I. (2020). The Role of Interaction in Second Language Acquisition. *Sakharov Readings 2020: Environmental Problems of the XXI Century*, 121–125. DOI: 10.46646/SAKH-2020-1-121-125
- Chaddock-Heymann, L., Weng, T., Kinsler, K. & al. (2020). Brain Network Modularity Predicts Improvements in Cognitive and Scholastic Performance in Children Involved in a Physical Activity Intervention. *Frontiers in Human Neuroscience. Cognitive Neuroscience*. doi: 10.3389/fnhum.2020.00346

- Colcombe, F., & Kramer, A. (2003). Fitness Effects on the Cognitive Function of Older Adults a Meta-analytic Study. *Psychol. Sci.* 14, 125–130.
- Doyle, K. (2014). Young adults who do cardio may have quicker minds later on. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-young-adults-cardio/young-adults-who-do-cardio-may-have-quicker-minds-later-on-idUSBREA31Z120140402>
- Engeroff, T., Ingmann, T., & Banner, W. (2018). Physical Activity Throughout the Adult Life Span and Domain-Specific Cognitive Function in Old Age: A Systematic Review of Cross-Sectional and Longitudinal Data. *Sports Medicine* 48, 1405–1436.
- Guiney, H., & Machado, L. (2013). Benefits of regular aerobic exercise for executive functioning in healthy populations. *Psychon. Bull. Rev.* 20, 73–86. doi: 10.3758/s13423-012-0345-4
- Hillman, M., Pontifex, D., Castelli, N. & al. (2014). Effects of the FITKids Randomized Controlled Trial on Executive Control and Brain Function. *Pediatrics*, 134 (4), e1063–e1071. DOI: 10.1542/peds.2013-3219
- Klimova, B., & Dostalova, R. (2020). The Impact of Physical Activities on Cognitive Performance among Healthy Older Individuals. *Brain Sciences*, 10 (6), 377. doi: 10.3390/brainsci10060377
- Kovaleva, A., & Korelskaya, I. (2016). The Influence of Physical Exercises on Cognitive Capabilities of University Students. <https://scienceforum.ru/2016/article/2016018874>
- Lee, C., Ng, N., Pak, J. & al. (2017). Acute Exercise and Cognition in Young Adults: Does Intensity and Skill Matter?. Southwest Chapter American College of Sports Medicine 2017 Annual Meeting. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, p. 32.
- McAuley, E., Mullen, S. P., Szabo & al. (2011). Self-regulatory processes and exercise adherence in older adults: executive function and self-efficacy effects. *Am. J. Prev. Med.* 41 (3), 284–290. doi: 10.1016/j.amepre.2011.04.014.
- Mullender-Wijnsma, M. J., Hartman, E., de Greef, W., & al. (2016). Physically Active Math and Language Lessons Improve Academic Achievement: A Cluster Randomized Controlled Trial. *Pediatrics* 137 (3) e20152743. doi: 10.1542/peds.2015-2743
- Regan, D. (1989). *Human Brain Electrophysiology. Evoked Potentials and Evoked Magnetic Fields in Science and Medicine*. NY: Elsevier.
- Saville-Troike, M. (2005). *Introducing Second Language Acquisition*. CUP.
- Smith, P. J., Blumenthal, J. A., Hoffman, B. & al. (2010). Aerobic Exercise and Neurocognitive Performance: A Meta-analytic Review of Randomized Controlled Trials. *Psychosomatic Medicine* 72 (3), 239–252. doi: 10.1097/PSY.0b013e3181d14633

Young, S. (2007). How to increase serotonin in the human brain without drugs. *Journal of Psychiatry & Neuroscience* 32 (6), 394–399.

Zelniker, T., Jeffrey, W. E. (1979). Attention and Cognitive Style in Children. In: Hale G.A., Lewis M. (Eds), *Attention and Cognitive Development* (pp. 275–296). Boston: Springer. doi: 10.1007/978-1-4613-2985-5_10

IREN BOYARKINA

UNIVERSITY OF ROME “LA SAPIENZA”

FACULTY OF HUMANITIES AND PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF EUROPEAN, AMERICAN AND INTERCULTURAL STUDIES

SUMMARY

POSITIVE INFLUENCE OF CERTAIN SPORTS ON LEARNING
AND SECOND LANGUAGE ACQUISITION PROCESSES

Various research convincingly demonstrated positive influence of certain sports and physical exercises on brain and brain functions in general, and on cognitive functions in particular. As it has been demonstrated, efficient and well-developed cognitive functions enhance all human activities and are of crucial importance for learning. In particular, this paper focuses on the positive correlation between certain sports and language learning and its relevance to the Second Language Acquisition studies (SLA).

In SLA, students' ability to process input strongly depends on their cognitive abilities, namely, their abilities to process audio and visual input. As various researchers demonstrated, some sports enhance sportsmen's abilities of audio and visual perception; these developed cognitive abilities may, in turn, enhance SLA process.

The paper analyses some data collected during the experiments with three groups of students, age 20-23: basketball players, judo wrestlers and control group whose members practiced sports only 2h/week. Three groups were exposed to three types of stimuli: (reverse chess pattern, tone click, flash of light); their brain activity was monitored by EEG. The obtained results demonstrated that basketball players manifested better-developed cognitive abilities responsible for the perception of audio and video stimuli. They were also faster in making decisions on the basis of the video/audio stimuli perceived.

Similar results were obtained by American psychologists (University of Illinois, Urbana-Champaign). Their study involved 87 Brazilian volleyball players and 67 persons who don't practice sports. The results were published in *Frontiers in Psychology*. Experiments have

shown that athletes are usually better in controlling their reactions and are able to slow down their reactions, if necessary. According to the professor of Psychology Arthur Kramer, one of the authors of the research, "Athletes can perceive information faster and switch quicker between different tasks than those who don't practice sports."

During the experiment, all the participants were asked to perform tasks to test their cognitive abilities (information perception, memory, reactions). The most interesting discovery was that the athletes had significant cognitive advantages over women and men who had not practiced sports. Volleyball players were faster in reactions, in noticing differences in the pictures, in identifying the missing details in puzzles.

The process of auditory and visual perception and processing involves many neural structures: from primary units of signal processing sensors to higher levels of processing, responsible for stimuli recognition and decision-making. As it is known, individual waves of cognitive evoked potentials reflect the involvement of certain neural mechanisms of visual and auditory systems in processing and recognition of stimuli of corresponding modality.

Wave characteristics can indirectly indicate working speed of specific units of the neural circuit and the number of neurons involved; it may allow measuring the influence of various sports training loads on the development of neural chains involved in audio/video stimuli perception, processing and decision-making. These aspects are also considered important for input processing in SLA. The paper analyses positive contribution of certain sports to learning in general, and *Second Language Acquisition* in particular, using neuroscience, psychological and socio-cultural approaches.

KEYWORDS: sports; cognitive abilities; neuroscience; language teaching; Second Language Acquisition.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

BILJANA B. RADIĆ-BOJANIĆ¹
UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF ENGLISH STUDIES

LANGUAGE LEARNING STRATEGIES AND EXTRAVERSION/INTROVERSION IN THE EFL CONTEXT

ABSTRACT. Due to the fact that extraverted and introverted personalities behave and react rather differently, especially in the context of foreign language learning, teachers and learners often believe that these two personality types have different learning habits and require different learning environments. This is often reflected in different choices of language learning strategies that these two personality types make, which has already been proven in several research studies. However, these studies did not investigate the selection of language learning strategies in connection to extraversion/introversion among high school students, so this paper aims to determine any possible links for this age group. In order to do that the research relies on the EPQR-S to determine the students' personality type and Strategy Inventory for Language Learning to determine the participants' strategy preference. The participants who took part in this research were sixty first- and second-grade students aged 15 to 17 from a medical high school in Novi Sad. The results from this research were analyzed quantitatively and, based on the results, it can be concluded that there are differences in strategy selection. Extraverts use compensation strategies most frequently, while affective strategies are reported to be the least frequently used. Introverts,

¹ radic.bojanic@ff.uns.ac.rs, radic.bojanic@gmail.com

The paper is the result of research conducted within project no. 01600 funded by the Ministry of Education, Science, and Technological Development of the Republic of Serbia.

This paper was submitted on November 24th, 2020 and accepted for publication at the meeting of the Editorial Board held on March 24th, 2021.

on the other hand, report the highest use for metacognitive strategies and the lowest for affective strategies, similar to extraverts.

KEYWORDS: extraversion; introversion; EFL; language learning strategies; high school students.

INTRODUCTION

Many research studies so far have established that foreign language learning is best regulated by language learning strategies (henceforth LLS), which are effective, purposeful and directed attempts of the learner to consciously apply different techniques, methods and approaches in order to learn the foreign language (cf. Oxford, 1990; Dörnyei, 2005, p. 165). The selection of LLS is influenced by a variety of factors, some tied to the learning context and others stemming from the learner's personality. The latter is a complex phenomenon whose many traits can greatly contribute to success in foreign language learning, but can also impede it. In English language teaching (ELT) educational studies the greatest emphasis has been put on the dimension of extraversion/introversion since the behaviour of these personality types is best seen in communication, which is crucial for success in foreign language acquisition. This paper relies on the quantitative approach to investigate how the factor of extraversion and introversion influences the selection of LLS. The research includes sixty high school students from Serbia who filled in the Eysenck Personality Questionnaire – Revised Short Form – Extraversion and Strategy Inventory for Language Learning and it aims to find some regularities which will shape pedagogical implications and recommendations in order to improve the process of foreign language acquisition.

THEORETICAL FRAMEWORK

Language learning strategies are one of the most important concepts in the field of foreign language learning and in the period of the last few decades they have been vastly researched. Chamot (1987, p. 71) defines them as “processes, techniques, approaches and actions that students take to facilitate the learning and recall of both linguistic and content areas of information” but researchers such as Rubin (1975), O'Malley and Chamot (1990), Oxford (1990), Ellis (1994) and Williams and Burden (2001) have also determined that LLS are learning processes consciously selected by the learner

which can facilitate the internalization, storage, retrieval, or use of the new language (Oxford, 1990, p. 4; Cohen, 1998, p. 5). Chen (2016, p. 4) stipulates that LLS help learners in a number of ways because students are able to identify the material that needs to be learned (e.g. make a distinction between familiar and new words), distinguish it from other material if need be (e.g. decide if a new word should be learnt or not at that point in the learning process), group it for easier learning (e.g., grouping vocabulary by category into nouns, verbs, adjectives, adverbs etc.), have repeated contact with the material (e.g. through classroom tasks or homework assignments), and formally commit the material to memory when it does not seem to be acquired naturally (whether through rote memory techniques such as repetition, the use of mnemonics, or some other memory technique).

Various authors such as Rubin (1975), O'Malley and Chamot (1990) and Oxford (1990) classified LLS in various ways, but the taxonomy used in this paper is the one by Oxford (1990), where she divides LLS into direct (directly involve the target language) and indirect strategies (tackling the learning context, not the learning process itself). The former group of strategies is further divided into memory strategies (creating mental linkages, applying images and sounds, reviewing well, employing action), cognitive strategies (practicing, receiving and sending messages, analyzing and reasoning, creating structure for input and output) and compensation strategies (guessing intelligently, overcoming limitations in speaking and writing), while the latter tackles the factors that surround the process of learning (metacognition, social contacts and students' affective states).

The very process of selection of LLS is influenced by a host of factors: the nature of the task determines the scope and possible combination of LLS (Oxford, 1990, p. 13), students' motivation influences the number and appropriateness of LLS (Cohen, 2003) and foreign language proficiency also has a similar effect on LLS (Pavičić Takač, 2008, p. 55; Crnogorac Stanišljević, 2018, p. 259). In addition, Catalan (2003) and Bikicki (2012) stipulate that the students' gender is also significant when LLS are concerned claiming that female students use a wider range of strategies in comparison to male students. Furthermore, Brown (2000, pp. 11–12) claims that the student's learning style has a powerful effect on the choice of LLS, so for example, students with the dominant analytical learning style will prefer cognitive strategies of analysis, deductive reasoning or translation (cf.

Komaromi 2012). Finally, Ehrman and Oxford (1989) investigated the connection of LLS and learner personality including extraversion/introversion and found that introverts and extraverts require different learning environments due to their different personalities.

Nelson-Jones (2015, p. 65) defines extraversion as “an attitude type characterized by concentration of interest on the external objects” i.e. the focus is on the outer world and introversion as “an attitude type characterized by orientation in life that particularly values subjective psychic contents”(Nelson-Jones, 2015, p. 65), i.e. the focus is on one’s inner mental activity. According to Nelson-Jones (2015), extraverts are talkative, assertive, gregarious, impulsive and enthusiastic, they like being around other people and taking part in activities which involve socializing, while introverts are quiet, careful, thoughtful and reserved and they prefer being on their own rather than around other people. Eysenck and Chan (1982) also came to the similar findings, i.e. that extraverts receive energy from outside sources, whereas introverts thrive on the inner world of ideas. It can be, therefore, inferred that introverts and extraverts prefer different activities and learning environments and, therefore, they may prefer different language learning strategies, which was also pointed out by Ehrman and Oxford (1989). They supported this by stating that extraverts, for example, prefer highly interactive activities such as group work or role-play, whereas introverts prefer working alone or in pairs with someone they know very well and dislike group work. Therefore, they conducted several studies to investigate the type of LLS these two personality types use in the learning process.

In their first study, Ehrman and Oxford (1989) hypothesized that extraverted learners use more affective and social strategies and authentic language and that introverted learners use more independent and self-management strategies. The only significant difference which was established in this study was related to affective strategies, which were used more by extraverts. In addition, extraverted learners reported using visual strategies more than introverts. In contrast to the researchers’ expectations, the study showed that introvert learners tend to use more strategies for searching for and communicating meaning than extraverted learners. Based on these results, the authors concluded that introverts have a tendency to try looking for the context and meaning before they start acting, which could be associated with their personality characteristics.

In their second study, Ehrman and Oxford (1990) found a significant difference in terms of social and metacognitive strategies, the first more selected by extraverts and the second one by introverts. In addition, introverts stated that they prefer studying alone and avoid social contact, which can also be associated with their preference for reading and writing skills. However, the study did not show any differences between introverts and extraverts in terms of memory strategy use, which can be supported by the fact that introverts do well in long-term and extraverts in short-term memory. Most of the results from the first two studies were confirmed in Oxford and Ehrman (1995).

Wakamoto's (2000) research including 254 college students showed extraverted learners' preference for functional practice and social affective strategies. He found that extraverts tend to use eight LLS more than introverts, but no significant differences were found for metacognitive strategies. Lastly, Nikoopour and Farsani (2010) conducted a study which included 137 students from five different universities and found that these two personality types did not show any significant difference regarding the choice of language learning strategies.

Varied results of these studies can be explained by the fact that factors other than learners' personality should be taken into consideration, i.e. all these studies included learners of different ages, cultural backgrounds and different levels of proficiency. None of them, however, used a sample of high school students, who are a population of specific psychological and emotional characteristics due to the fact that they are undergoing puberty and maturation, which is why they are the focus group in this paper.

METHOD

In order to confirm the results from earlier studies which claim that the dimension of extraversion/introversion influences the choice of LLS in the EFL (English as a Foreign Language) context, we decided to research a sample of sixty teenagers who attend the first and second grades of medical high school in Novi Sad (thirty students from each grade). They were between 15 and 17 years of age so their parents signed a consent form for this research study. As for their proficiency level in English, they have been learning English since the first grade of primary school, so on average they were the B1 level of CEFR, but the expectation is that, due to factors that affect profi-

ciency, it would vary to some extent. For the purpose of this research, the participants were asked to fill in the Eysenck Personality Questionnaire – Revised Short Form – Extraversion (EPQR-S) (Eysenck and Eysenck, 1985), which is part of a larger inventory of personality traits and contains 12 items for the subscale of extraversion, and Oxford's (1990) Strategy Inventory for Language Learning, which comprises 50 statements that informants assess on a five-point Likert scale. Each item in both questionnaires was translated into Serbian so that the participants could answer more accurately. On the basis of their answers in the first questionnaire the participants were categorized either as extraverts or introverts and then these results were intersected with the data from the second questionnaire in order to compare the strategy selection of extraverts and introverts.

RESULTS AND DISCUSSION

As previously mentioned, the participants were asked to complete the Eysenck Personality Questionnaire – Revised Short Form (dimension of extraversion) in order to determine which personality type they belong to and on the basis of their answers it was established that the sample consists of more extraverts than introverts (Table 1).

	EXTRAVERTS	INTROVERTS
1 ST GRADE	24	6
2 ND GRADE	22	8
TOTAL	46	14

TABLE 1: NUMBER OF EXTRAVERTS AND INTROVERTS IN THE SAMPLE

Before comparing the frequency of the use of LLS by extraverts and introverts we should note that all participants together showed moderate strategy use (overall $M=2.87$) according to Oxford's (1990) classification (low: 1.00-2.4, medium: 2.5-3.4, high: 3.5-5). However, the average use of separate strategies varied greatly. Namely, the least used strategy had a low use ($M=1.28$), while the most used strategy had a high use ($M=4.17$), which definitely warrants further investigation with respect to the personality dimension of extraversion/introversion in relation to the choice of LLS.

When the average use of LLS for both extraverted and introverted students is compared (Table 2), we can see that extraverts use compensation strategies most frequently (M=3.25), while affective strategies are reported to be the least frequently used (M=2.55). Introverts, on the other hand, report the highest use for metacognitive strategies (M=3.12) and the lowest for affective strategies (M=2.11), similar to extraverts.

	<i>extraverts</i>		<i>introverts</i>	
<i>LLS category</i>	M	SD	M	SD
Memory strategies	2.56	0.6084	2.13	0.4789
Cognitive strategies	3.05	0.5649	2.60	0.5299
Compensation strategies	3.25	0.3709	2.96	0.5360
Metacognitive strategies	3.15	0.5226	3.12	0.4432
Social strategies	3.11	0.5071	2.69	0.6238
Affective strategies	2.55	0.9260	2.11	0.7502
<i>average</i>	2.95	0.5833	2.60	0.5603

TABLE 2: FREQUENCY OF LLS CATEGORY USE

When individual strategies are observed, there are some differences between extraverts and introverts, which will be discussed in the rest of the paper. The first observed group of strategies are memory strategies (Table 3), where no high LLS use was reported for either extraverts or introverts. Strategies 5, 6, 7 and 8 have a low use, which is expected to some extent, as the informants are teenagers who usually do not learn the foreign language this way. The only point of difference between extraverts and introverts in this group of LLS is strategy 9, which corroborates the finding of Ehrman and Oxford (1989) that extraverts are more often visual learners.

MEMORY STRATEGY	M EXTRAVERTS	M INTROVERTS
1. I think of relationships between what I already know and new things I learn in English.	2.98	2.43
2. I use new English words in a sentence so I can remember them.	2.98	2.29

TABLE 3: COMPARATIVE FREQUENCY OF MEMORY STRATEGIES

3. I connect the sound of a new English word and an image or the picture of the word to help me remember the word.	3.28	2.50
4. I remember a new English word by making a mental picture of a situation in which the word might be used.	3.22	2.57
5. I use rhymes to remember new English words.	2.26	2.14
6. I use flashcards to remember new English words.	1.70	1.21
7. I physically act out new English words.	1.78	1.43
8. I review English lessons often.	2.13	2.36
9. I remember new English words or phrases by remembering their location on the page, on the board, or on a street sign.	2.74	2.21

TABLE 3: COMPARATIVE FREQUENCY OF MEMORY STRATEGIES

The second group of LLS, cognitive strategies, again show medium use in more than half of strategies for both extraverts and introverts, but there are also some interesting differences. Namely, strategy 11 indicates a high use for extraverts and medium use for introverts, which is in line with extraverts' preference for talking and communication. Another point of difference between the two personality types is strategy 22, which testifies of extraverts' fluency and spontaneity in the use of the foreign language. Additionally interesting is the high use for strategy 15 for both personality types, but having in mind the profile of the informants in this study, it can be concluded that this is regular teenage behaviour (Radić-Bojanić, 2021). Finally, two strategies that show a low use for both personality types, 17 and 20, indicate that the informants rarely write in English and that they do not try to find patterns in English, which could be connected with the syllabus in the medical high school.

COGNITIVE STRATEGY	M EXTRAVERTS	M INTROVERTS
10. I say or write new English words several times.	3.35	3.07
11. I try to talk like native English speakers.	<u>3.57</u>	2.86

TABLE 4: COMPARATIVE FREQUENCY OF COGNITIVE STRATEGIES

12. I practice the sounds of English.	2.96	2.50
13. I use the English words I know in different ways.	3.41	2.86
14. I start conversations in English.	2.39	2.21
15. I watch English language TV shows spoken in English or go to movies spoken in English.	<u>4.28</u>	<u>3.79</u>
16. I read for pleasure in English.	2.59	2.64
17. I write notes, messages, letters, or reports in English.	2.33	2.21
18. I first skim read an English passage (read over the passage quickly) then go back and read carefully.	3.26	2.57
19. I look for words in my own language that are similar to new words in English.	2.78	2.50
20. I try to find patterns in English.	2.28	1.57
21. I find the meaning of an English word by dividing it into parts that I understand.	2.93	2.50
22. I try not to translate word for word.	<u>3.54</u>	3.07
23. I make summaries of information that I heard or read in English.	3.04	2.07

TABLE 4: COMPARATIVE FREQUENCY OF COGNITIVE STRATEGIES

The last group of direct LLS, compensation strategies, again shows a medium use in the majority of cases, but there are some notable differences. In strategy 24 extraverts register a medium use, while introverts report a high use. This difference could be explained by the fact that this strategy requires some consideration of the context in order to make guesses, which is the behaviour more typical of introverts, who usually first think and then act as Ehrman and Oxford (1989) also concluded. On the other hand, strategy 26, which indicates a high use for extraverts and a medium use for introverts, requires the opposite type of behaviour and spontaneity, which is more typical of extraverts. Finally, strategy 29 is the only one where both introverts and extraverts report a high use. However, this strategy is not inherently tied to personality types, instead it

testifies of the level of the informants' proficiency, i.e. their knowledge of synonyms.

COMPENSATION STRATEGY	M EXTRAVERTS	M INTROVERTS
24. To understand unfamiliar English words I make guesses.	3.33	3.50
25. When I can't think of a word during a conversation in English, I use gestures.	3.30	2.93
26. I make up new words if I do not know the right ones in English.	3.28	2.36
27. I read English without looking up every new word.	3.46	2.71
28. I try to guess what the other person will say next in English.	2.54	2.57
29. If I can't think of an English word, I use a word or phrase that means the same thing.	<u>3.63</u>	<u>3.71</u>

TABLE 5: COMPARATIVE FREQUENCY OF COMPENSATION STRATEGIES

The first in the group of indirect LLS are metacognitive strategies, where again the majority of strategies have a reported medium use. Strategy 32 shows a high use for both subsamples, which is commendable, while strategy 34 shows a low use for both subsamples. The only point of difference is strategy 33, where extraverts actively seek out new ways to be better learners, which is a behaviour more typical of this personality type and also something that Ehrman and Oxford (1990) established.

METACOGNITIVE STRATEGY	M EXTRAVERTS	M INTROVERTS
30. I try to find as many ways as I can to use my English.	3.30	3.29
31. I notice my English mistakes and use that information to help me do better.	3.35	3.21
32. I pay attention when someone is speaking English.	<u>3.83</u>	<u>3.93</u>

TABLE 6: COMPARATIVE FREQUENCY OF METACOGNITIVE STRATEGIES

33. I try to find out how to be a better learner of English.	<u>3.65</u>	3.36
34. I plan my schedule so I will have enough time to study English.	2.13	2.36
35. I look for people I can talk to in English.	2.91	3.14
36. I look for opportunities to read as much as possible in English.	2.70	2.64
37. I have clear goals for improving my English skills.	3.02	3.00
38. I think about my progress in learning English.	3.46	3.14

TABLE 6: COMPARATIVE FREQUENCY OF METACOGNITIVE STRATEGIES

When affective LLS are concerned, two strategies show a medium use for both personality types (39 and 40) and two strategies show a very low use (43 and 44), which indicates that neither introverts nor extraverts think about or discuss their feelings regarding foreign language learning. As for strategies 41 and 42, in both cases extraverts report a higher use, which indicates that introverts neither encourage themselves nor do they regulate their negative feelings to a large extent. A similar low use of affective strategies by introverts was also discovered by Ehrman and Oxford (1989) and Oxford and Ehrman (1995).

AFFECTIVE STRATEGY	M EXTRAVERTS	M INTROVERTS
39. I try to relax whenever I feel afraid of using English.	3.43	2.71
40. I encourage myself to speak English even if I am afraid of making a mistake.	3.37	3.00
41. I give myself a reward or treat when I do well in English.	2.78	2.21
42. I notice if I am tense or nervous when I am studying or using English.	2.91	2.29

TABLE 7: COMPARATIVE FREQUENCY OF AFFECTIVE STRATEGIES

43. I write down my feelings in a language learning diary.	1.33	1.14
44. I talk to someone else about how I feel when I am learning English.	1.48	1.29

TABLE 7: COMPARATIVE FREQUENCY OF AFFECTIVE STRATEGIES

The last group of LLS are social strategies, where, despite expectations, both extraverts and introverts report a medium use, except for strategy 50, where a low use is registered. This indicates that neither extraverts nor introverts are interested in Anglophone culture, which is not an issue that concerns personality types, but a higher level of ethnocentrism (Radić-Bojanić, 2019). The only point of difference is strategy 45, where extraverts report a high use and introverts a medium use, which falls in line with typical behaviour of extraverted students, as also confirmed by Ehrman and Oxford (1990) and Wakamoto (2000).

SOCIAL STRATEGY	M EXTRAVERTS	M INTROVERTS
45. If I do not understand something in English, I ask the other person to slow down or say it again.	<u>3.63</u>	3.36
46. I ask English speakers to correct me when I talk.	3.37	2.86
47. I practice English with other students.	3.00	2.86
48. I ask for help from English speakers.	3.41	2.86
49. I ask questions in English.	3.02	2.71
50. I try to learn about the culture of English speakers.	2.20	1.50

TABLE 8: COMPARATIVE FREQUENCY OF SOCIAL STRATEGIES

On the basis of the results presented above it can be concluded that the present research study confirmed to a great extent what authors like Ehrman and Oxford (1989, 1990), Oxford and Ehrman (1995), Wakamoto (2000) etc. found concerning the connection of LLS and the personality dimension of extraversion/introversion. Since the sample in the research were teenagers, it might be advisa-

ble to suggest some options that would cater for both personality types while at the same time developing their strategic competence.

The first suggestion is to raise students' awareness concerning the range of LLS and their appropriateness to the given task or language skill. In addition to raising awareness, teachers should actively practice LLS use with their students and help them decide which strategies work best for their own personality and learning style. In other words, students should know that they have a choice; various options to do the task and participate in the process of language learning and that none of the choices are better or worse than others. This will make students understand that learning is inherently tied to their own personality and they should, therefore, listen to the inner self which will help them gravitate towards the best individual choices.

In addition to raising students' awareness, it is important to raise teachers' awareness as well, because they should know that student participation is not only tied to verbal expression in class, but also to other activities that agree much more with introverts such as quiet pair-work, helping others, attentive listening and diligent note-taking. There is much value in such student behaviour and teachers should find ways to reward it and give praise to such students, which will be a recognition of their hard work and a reinforcement for future actions. Furthermore, due to introverts' nature, they might need more time to answer a question so teachers should be more patient and understanding in this case, as they should also find ways to "tone down" extravert students, whose outgoing nature might lead them to dominate the classroom.

Finally, activities in class should vary so both extraverts and introverts have the opportunity to test and try out different LLS in order to see what works best for them. This might be best achieved by a flow and exchange of social and reflective activities, where more dynamic group work is followed by individual or pair-work activities. This actually means that both personality types get to experience their comfort zones, but also spaces beyond them, which will in time make them more flexible, but also gradually reduce anxiety, especially in the case of introverts who usually struggle in louder, group activities and public speaking.

CONCLUSION When comparing the results of extraverts and introverts, both differences and similarities could be noticed. First of all, in the comparison of the six groups of LLS the only difference between the two

personality types was in the case of two most used categories. Namely, extraverts reported compensation strategies to be the most used category followed by metacognitive strategies, whereas introverts stated it was the other way around. The remaining four categories were ranked in the same way in both cases – social, cognitive, memory and affective strategies. Another aspect taken into consideration when comparing two personality types was the average use of the groups of LLS. When it comes to the average use of each category, extraverts once again showed a higher use of strategies: extraverts' average LLS use was $M=2.95$, whereas introverts reported the slightly lower use of $M=2.60$. More specifically, in the case of extraverted participants, all six categories had moderate use. On the other hand, introverts reported using only four of the categories moderately, whereas the other two had a low LLS use. Furthermore, by comparing the lowest and the highest means of individual LLS, certain differences between extraverted and introverted participants are also noticeable. Namely, the least frequently used strategy reported by extraverts had a low use ($M=1.33$, I write down my feelings in a language learning diary), while the most frequently used strategy had a high use ($M=4.28$, I watch English language TV shows spoken in English or go to movies spoken in English). Similarly, for introverted students the least frequently used strategy had a rather low frequency ($M=1.14$, I write down my feelings in a language learning diary), whereas the most frequently used strategy had a high use ($M=3.93$, I pay attention when someone is speaking English). All of this shows that extraverts are more likely to include strategies into their language learning process, which is also something that Wakamoto (2000) found. Since personality traits are not prone to changes (Dörnyei, 2005), it is therefore advisable that teachers vary the teaching methods and approaches so as to suit both personality types and to apply a range of assessment methods in order to accommodate for both personality types.

REFERENCES

- Bikicki, N. (2012). Razlike među polovima u upotrebi strategija za učenje vokabulara. In: B. Radić-Bojanić (Ed.), *Strategije i stilovi u nastavi engleskog jezika* (11–25). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Brown, D. H. (2000). *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. New York: Longman.
- Catalan, R. M. J. (2003). Sex differences in L2 vocabulary learning strategies. *International Journal of Applied Linguistics*, 13 (1), 54–77. doi:10.1111/1473-4192.00037

- Chamot, A. U. (1987). The power of learning strategies. *Ohio Bilingual-Multicultural Update*, 4, 6–11.
- Chen, Z. J. (2016). Language learning strategies based on the educational concept of innovation and entrepreneurship. *Open Access Library Journal*, 3, e2780. <http://dx.doi.org/10.4236/oalib.1102780>
- Cohen, A. D. (1998). *Strategies in Learning and Using a Second Language*. Harlow: Essex, Longman.
- Cohen, A. (2003). The learner's side of foreign language learning: Where do styles, strategies, and tasks meet? *International Review of Applied Linguistics*, 41, 279–291.
- Crnogorac Stanišljević, B. (2018). Kompenzatorne strategije u razvijanju jezičke vještine slušanja u nastavi engleskog jezika – kvalitativno istraživanje. *Metodički vidici*, 9, 249–264. doi:10.19090/mv.2018.9.249-264
- Dörnyei, Z. (2005). *The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Ehrman, M. and Oxford, R. (1989). Effects of sex differences, career choice, and psychological type on adult language learning strategies. *Modern Language Journal*, 73 (1), 1–13.
- Ehrman, M. and Oxford, R. (1990). Adult language learning styles and strategies in an intensive training setting. *Modern Language Journal*, 74, 311–326.
- Ellis, R. (1994). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Eysenck, S. and Chan. (1982). A comparative study of personality in adults and children: Hong Kong vs. England. *Personality and Individual Differences*, 3(2), 153–160.
- Eysenck, H. J. and Eysenck, M. W. (1985). *Personality and Individual Differences*. New York: Plenum.
- Komaromi, B. (2012). Ocena uspešnosti prilagođavanja nastave različitim stilovima učenja. In: B. Radić-Bojanić (Ed.), *Strategije i stilovi u nastavi engleskog jezika* (103–114). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Nelson-Jones, R. (2015). *Nelson-Jones' Theory and Practice of Counselling and Psychotherapy*. Los Angeles: Sage Publications.
- Nikoopour, J. and Farsani, M. A. (2010). On the relationship between language learning strategies and personality types among Iranian EFL learners. *Journal of English Studies*, 1 (1), 81–101.
- O'Malley, M. J. and Chamot, A. U. (1990). *Learning Strategies in Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oxford, R. (1990). *Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know*. New York: Newbury House/Harper & Row.

- Oxford, R. L. and Ehrman, M. E. (1995). Adults' language learning strategies in an intensive foreign language program in the United State. *System*, 23 (3), 359–386.
- Pavičić Takač, V. (2008). *Vocabulary Learning and Foreign Language Acquisition*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Radić-Bojanić, B. (2019). Etnocentrizam i studije stranih jezika u Srbiji. *Nasleđe*, 44, 139–152.
- Radić-Bojanić, B. (2021). Audiovisual media and the acquisition of EFL vocabulary. *Nasleđe* [in press].
- Rubin, J. (1975). What the “good language learner” can teach us. *TESOL Quarterly*, 9, 41–51.
- Wakamoto, N. (2000). Language learning strategy and personality variables: Focusing on extraversion and introversion. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 38 (1), 71–81.
- Williams, M. and Burden, R. L. (2001). *Psychology for Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.

БИЈАНА Б. РАДИЋ-БОЈАНИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ОДСЕК ЗА АНГЛИСТИКУ

РЕЗИМЕ

СТРАТЕГИЈЕ ЗА УЧЕЊЕ ЈЕЗИКА И
ЕКСТРАВЕРЗИЈА/ИНТРОВЕРЗИЈА У КОНТЕКСТУ
НАСТАВЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ

Пошто се екстравертне и интровертне личности понашају и реагују различито у многим ситуацијама, што укључује и наставу страних језика, и наставници и ученици верују да ова два типа личности имају различите навике у учењу и стога су им потребне другачије околности да би могли да напредују. Више истраживања утврдило је да екстравертни ученици више воле групне активности, јавно говорење, спонтано учешће у задацима, те да им такве активности не изазивају анксиозност. С друге стране, установљено је да интровертни ученици преферирају индивидуалне активности током којих имају времена да размисле и да припреме одговор, као и да се не осећају нарочито пријатно кад морају да говоре пред свима, поготово без претходне припреме. Међутим, у контексту наставе страних језика веома је значајно и испитати како се ова два типа личности

односе према стратегијама за учење језика, тачније који тип личности чешће користи које врсте стратегија, да би се на основу резултата могле дати педагошке препоруке за развој стратешке компетенције сходно ономе што се установи за сваки тип личности. Стога се у овом раду испитује група од 60 средњошколаца да би се утврдило које стратегије чешће користе екстраверти, а које интроверти. Подаци су прикупљени уз помоћ два инструмента: Ајзенков кратки упитник за тип личности – димензија екстраверзије и Инвентар стратегија за учење језика. Док је први упитник дао податке о томе коме типу личности испитаници припадају, други је одредио стратешке преференције. Квантитативна анализа резултата је утврдила да екстравертни ученици најчешће користе компензаторне стратегије, док интроверти најчешће користе метакогнитивне стратегије, а обе групе најмање користе афективне стратегије. С обзиром на то да су у питању тинејџери, ниска или висока употреба неких стратегија није изненађујућа: овај узраст преферира да учи страни језик кроз аудиовизуелне медије, док с друге стране ретко користе стратегије које подразумевају покрете тела, цртање, прављење модела или мапа. На основу добијених резултата у раду се износе и предлози за развој стратешке компетенције код оба типа личности: подизање свести о постојању стратегија код ученика; подизање свести о различитим типовима личности код наставника; рад на развоју и употреби стратегија; смењивање различитих врста стратегија које више одговарају једном или другом типу личности са циљем да оба постану флексибилнија и испробају начине рада и учења које до тада нису пробали. Ово ће свим ученицима проширити репертоар стратегија и помоћи им да са више успеха савладају страни језик.

Кључне речи: екстраверзија; интроверзија; енглески језик као страни; стратегије за учење језика; средњошколци.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ДАНИЈЕЛА М. ПРОШИЋ-САНТОВАЦ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ВЕРА М. САВИЋ²

ВЕРИЦА Р. МИЛУТИНОВИЋ³

УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ

ФАКУЛТЕТ ПЕДАГОШКИХ НАУКА

СТАВОВИ УНИВЕРЗИТЕТСКИХ СТУДЕНАТА ПРЕМА УЧЕЊУ ГРАМАТИКЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА У МУЛТИМЕДИЈАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

САЖЕТАК. Рад је имао за циљ да испита ставове универзитетских студената према граматици енглеског језика и према примени мултимедијалних дидактичких средстава у настави граматике, као и њихову повезаност са резултатима на тесту граматике. Сprovedено је експериментално истраживање са две групе студената тако што је у контролној групи коришћен традиционални приступ у настави граматике, а у експерименталној су традиционална наставна средства била допуњена мултимедијалним наставним средствима. Полазне хипотезе су биле да позитивни ставови према учењу граматике страног језика утичу на успех у учењу граматике, као и да се на ставове студената према учењу граматике може утицати применом мултимедијалних наставних средстава као допуне традиционалним средствима. Резултати су показали да ставови студената према граматици енглеског језика значајно утичу

¹ d.prosic.santovac@gmail.com, dprosic santovac@ff.uns.ac.rs

² verasavic035@gmail.com

³ verica.milutinovic@pefja.kg.ac.rs

Рад је примљен 25. јуна 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

на њихова постигнућа из граматике, као и да употреба мултимедијалних наставних средстава утиче на формирање позитивних ставова студената према граматичи, што има важне импликације за наставу граматике страног језика на универзитетском нивоу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ставови студената према учењу граматике; граматика енглеског језика; мултимедијална наставна средства; ставови студената према примени мултимедијалних средстава.

УВОД

Такозвану традиционалну наставу одликовала је употреба једноставнијих дидактичких медија, као што су уџбеници, радни листови, тестови и остали штампани материјали, при чему је често у процесу наставе наставник био у фокусу, док модерна образовна технологија нуди више могућности да ученик и учење буду у центру образовног процеса и да ученици развијају компетенције за примену стеченог знања (Prošić, 2006; Teo et al., 2017). Временом се позиција ученика променила, па се, за разлику од искључиве улоге објекта у прошлости, данас ученици сматрају „и за субјекат и за објекат наставе, [te] је много више избора који [им] се стављају на располагање“ (Прошић-Сантовац, 2010, стр. 279). Међутим, модерно доба са својим технолошким достигнућима доступним општој популацији довело је до генерацијског јаза између већине наставника и ученика, при чему су наставници углавном одрастали у ери штампаних медија, док ученици одрастају у добу електронских или дигиталних, те за њих интерактивност и живописност мултимедија представљају нешто на шта су навикли и што се подразумева у њиховом животу (Савић, 2004; Милутиновић, 2016). Џестер (Jester, 2002) ову ситуацију пореди са „телевизијском генерацијом“, којој припада велики део данашњих наставника, којима је често био изазов да се сконцентришу на причу са радија када су боја и слика одсутни, па поставља основано питање да ли се можда данашњи ученици тако осећају у вези са многим задацима које добијају у штампаном облику.

Међутим, иако је од објављивања чланка Лоре Џонсон (Johnson, 1946), којим се препоручује употреба грамофонских плоча, филмова, радио програма, и других аудио-визуелних средстава као неизоставних у настави страних језика, прошло седам деценија, још увек постоје наставници који се умногоме оглушују о модернизацију, чак и када поседују адекватну опрему за употребу савремених мултимедијалних средстава, и упркос чињеници

да истраживања показују потенцијал савремених мултимедија да „стварају богату и инспиративну средину за учење страних језика, веома верно одсликавају природну околину датог језика, као и његову културу, а истовремено стимулишу природан процес усвајања језика, укључивањем што више чула истовремено“ (Прошић, 2005, стр. 190). Ово је посебно важно код учења граматике страног језика, које се често традиционално доживљава као сувопарно и досадно (Benjamin & Berger, 2013), те употреба савремених мултимедија у настави потенцијално може допринети формирању позитивнијих ставова код ученика и студената страног језика. Због тога је општи циљ овог рада да се утврди да ли на ставове студената према учењу граматике енглеског језика утиче употреба савремених мултимедијалних дидактичких средстава, као што су PowerPoint презентације, едукативне видео-игре и видео-снимци, као допуна традиционалним средствима.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

ГРАМАТИКА У НАСТАВИ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Током дугог низа година сматрало се да је учење граматике синонимно са учењем страног језика (Rutherford, 1987). У другој половини двадесетог века граматика се померила са позиције централне важности у настави језика, да би заузела место само једне од компоненти у моделу комуникативне компетенције (Celce-Murcia, 1991) и у међувремену постала релативно контроверзна тема, посебно у смислу начина на који се приближава ученицима (Thornbury, 2006). Став који тренутно доминира јесте да учење језика не подразумева акумулирање граматичких правила и њихово увежбавање са циљем подизања граматичке компетенције, већ би, уместо тога, настава страног језика требало да изложи ученике различитим комуникативним активностима које ће покренути природне процесе усвајања (Scheffler & Cinciala, 2011). У том смислу се препоручује да се ученици уче „граматикарењу“¹ (енгл. *Grammaring*), а не граматички, тј. да се о грама-

¹ Термин „grammaring“ преведен је у овом раду као „граматикарење“, јер је сам појам на који се термин односи уврштен међу четири језичке вештине, тј. читање, писање, слушање и говорење, а с обзиром на то да на енглеском језику овај термин дели исти суфикс са сва четири паралелна термина, иста аналогија је примењена и у српском језику.

тици размишља као о још једној вештини коју треба савладати, а не о групи правила која треба запамтити (Larsen-Freeman, 2001), па се поставља питање како интегрисати наставу граматике у комуникативну методологију у оквиру које се посвећује пажња свим аспектима комуникативне компетенције, и у ком облику би настава требало да се спроводи (Hedge, 2000).

Примена разноврсних дидактичких средстава савремене мултимедијалне технологије умногоме може допринети обезбеђивању комуникативних активности у којима се граматика учи и увежбава у одговарајућем контексту. Међутим, мора се водити рачуна о томе да настава заснована на савременој технологији није метода сама по себи, већ мора бити интегрисана у различите педагошке приступе, као што ни технологија сама по себи не може бити ефикасна или неефикасна, него то могу бити само начини на који се она употребљава (Kern, 2006). Због тога је важно пронаћи равнотежу у данашњој наставној пракси, уз стално укључивање модерних елемената и њихово осавремењавање, али уз истовремено задржавање свих добрих и ефикасних традиционалних компоненти (Prošić-Santovac, 2007). С друге стране, с обзиром на то што се квалитет наставе подиже употребом већег броја различитих техника (Smith & Renzulli, 1984), засигурно би била грешка и искључити нова технолошка достигнућа из наставе, с обзиром на то да она нуде синтезу различитих дидактичких медија, као и могућност да на више начина задовоље потребе ученика/студената.

СТАВОВИ ПРЕМА УЧЕЊУ ГРАМАТИКЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Бројне студије о ставовима према учењу страног језика које су спроведене у различитим деловима света са универзитетским студентима (Horwitz, 1988, 1999; Ariogul et al., 2009; Mohebi & Nodadady, 2011; Пашалић и Синовчић Трумдић, 2014; Kojour & Heirati, 2015), показале су да ставови представљају један од најзначајнијих и најутицајнијих индивидуалних фактора који одређују успех у учењу страног језика. Истраживања показују да је афективно-мотивациона димензија учења у веома чврстој вези са когнитивном димензијом, односно да мотивација студента утиче на његово ангажовање у језичком задатку и на остварене резултате (Dörnyei & Kormos, 2000; Savić & Stanojević, 2016). Ставови одређују степен позитивног односа према разним аспектима везаним за страни језик и учење страног језика (Dörnyei & Csizér,

2005), што даље утиче на ниво ангажовања у учењу језика. Хорвиц (Horwitz, 1988) сматра да негативни ставови у вези са страним језиком и учењем страног језика доводе до лошијих постигнућа у учењу језика, док су позитивни ставови кључни за употребу одговарајућих стратегија у учењу језика, тако да студенти који развију позитивне ставове о разним аспектима учења страног језика и о својим способностима најчешће користе ефикасне стратегије у учењу, док се они који имају негативне ставове често ослањају на неефикасне стратегије, што даље доводи до негативних ставова према искуству учења језика, анксиозности у учењу и недостатка самопоуздања, односно, смањењу мотивације за учење.

До почетка 1990-их година испитивање различитих језичких ставова имало је за циљ да се утврди како ставови утичу на општу способност студената да уче страни језик и на њихов успех у томе, да би се данас ставови као афективна димензија учења страног језика више изучавали у вези са конкретним аспектом учења страног језика, односно задатком у настави, како би се боље разумело понашање студената и њихова мотивација у настави (Dörnyei & Kormos, 2000; Dörnyei & Csizér, 2005). Иако су ставови према разним аспектима учења страног језика предмет многобројних истраживања у свету већ више деценија, у Србији се овој теми није поклањала адекватна пажња. Скорије истраживање спроведено у Хрватској (Пашалић и Синовчић Трумдић, 2014) показало је да универзитетски студенти имају веома различите ставове о појединим аспектима учења страног језика и да су најпозитивнији ставови били у погледу жеље да се језик добро научи и у вези са значајем који енглески језик има у друштву, а већина испитаника граматiku сматра најважнијим аспектом учења страног језика. Испитивање спроведено у Белгији са фокусом на однос између приступа у настави граматике (традиционални насупрот комуникативном приступу) и успеха у овладавању граматичким садржајима, показало је да се традиционални приступ може асоцирати са лошијим резултатима у тестирању неких граматичких садржаја (Van Vooren et al., 2012). Циљ нашег рада јесте да испита како на ставове студената према учењу граматике утиче приступ у настави, као и колико ставови према граматизи утичу на постигнућа у учењу граматике.

ПРИМЕНА САВРЕМЕНИХ МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ ДИДАКТИЧКИХ
СРЕДСТАВА У НАСТАВИ ГРАМАТИКЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Општи закључак многобројних студија о ефектима употребе савремених технолошких дидактичких средстава на наставу страног језика јесте да мултимедијално окружење унапређује наставу страног језика и позитивно утиче на мотивацију студената за учење, првенствено захваљујући интерактивним и забавним активностима које обезбеђују активно учење и развој рефлексивног приступа учењу (Савић, 2004; Al-Jarf, 2005; Baturay & Daloglu, 2010; Gilakjani, 2012), као и флексибилности мултимедија за коришћење како у настави, тако и изван учионице (Yang & Fang, 2008). Дакле, компоненте мултимедија као што су звук, слика, видео и анимација, могу обезбедити неопходни контекст у комуникативном приступу настави граматике и омогућити да настава постане ефикаснија. Уопштено говорећи, истраживања ставова студената према употреби савремених мултимедија у настави показују веће интересовање студената за наставу и учење уз присуство мултимедија у настави, као и све снажније уверење у корисност њихове апликације (Al-Jarf, 2005). Ефекти примене савремених технолошких средстава у учењу језика зависе од фактора као што су врста средстава која се користе, сврха њихове употребе, начин на који се користе, као и дужина њихове употребе, и огледају се како у унапређивању лингвистичких постигнућа тако и у развоју позитивних ставова према наставним садржајима и методама рада. Ипак, неке студије показују да су ставови студената према употреби савремених медија у настави језика још увек подељени, какав је случај у студији где је готово половина испитаника изразила негативан став о корисности дидактичких медија за учење страног језика (Пашалић и Синовчић Трумбић, 2014). Један од циљева нашег рада јесте да се испита да ли искуство употребе мултимедија у настави граматике утиче на формирање позитивних ставова студената према употреби мултимедијалних средстава и према граматички и да ли то има ефекта на њихова постигнућа у учењу граматике.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

ЦИЉ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Сprovedено је експериментално истраживање са универзитетским студентима у Србији, са циљем да се испита утицај ставова према граматичици и према употреби мултимедијалних средстава на успех у учењу граматике. Постављена су три истраживачка питања: 1) да ли ставови према учењу граматике утичу на постигнућа у учењу граматике; 2) да ли употреба мултимедија као допуне традиционалним наставним средствима у настави граматике утиче на ставове према граматичици; 3) да ли постоји веза између употребе мултимедијалних средстава и успеха у учењу граматике. Такође, постављене су и следеће три хипотезе:

X1: ставови студената према граматичици утицаће на њихова постигнућа из граматике;

X2: употреба мултимедија као допуне традиционалним наставним средствима у настави граматике утицаће на ставове према граматичици;

X3: студенти који у настави граматике користе савремена мултимедијална средства имаће боља постигнућа у усвајању граматичких садржаја.

УЗОРАК, ПРОЦЕДУРА И ИНСТРУМЕНТИ

Узорак истраживања је чинило 80 учесника са језичком способношћу на нивоу Б1 Заједничког европског референтног оквира за језике, студената прве, друге и треће године на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Подела учесника по годинама студирања приказана је у Табели 1. Учесници су били са 12 различитих одсека, и то: Филозофија (11,5%), Германистика (3,8%), Хунгарологија (5,1%), Историја (16,7%), Компаративна књижевност (1,3%), Медијске студије (12,8%), Педагогија (14,1%), Психологија (17,9%), Славистика (1,3%), Словакистика (1,3%), Социологија (5,1%), Српски језик и лингвистика (1,3%) и Српска књижевност (7,7%). Матерњи језик већине учесника био је српски (88,8%), затим мађарски (8,8%) и словачки (2,5%). Три четвртине учесника (73,8%) било је женског пола, а једна четвртина мушког (25,3%), док је просечна старост учесника била 19,45 година.

УЧЕСНИЦИ		
ГОДИНА СТУДИЈА	F	%
Прва година	35	44,3
Друга година	42	51,9
Трећа година	3	3,8
Укупно	80	100

ТАБЕЛА 1: СТРУКТУРА УЧЕСНИКА ПРЕМА ГОДИНАМА СТУДИЈА

Учесници су насумично подељени у две групе, контролну (КГ) и експерименталну групу (ЕГ), са по 40 учесника. Иако су групе учесника биле доста уједначене по карактеристикама, постоје и незнатне разлике по питању демографских података. Подаци су приказани у Табели 2.

УЧЕСНИЦИ		
	КОНТРОЛНА ГРУПА	ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА ГРУПА
Просечна дужина учења енглеског језика у годинама	9,67	9,51
Проценат учесника женског пола	85,00	62,50
Проценат учесника мушког пола	15,05	37,50
Проценат говорника српског језика као матерњег	85,00	92,50
Проценат говорника мађарског језика као матерњег	10,00	7,50
Проценат говорника словачког језика као матерњег	5,00	-

ТАБЕЛА 2: КАРАКТЕРИСТИКЕ КОНТРОЛНЕ И ЕКСПЕРИМЕНТАЛНЕ ГРУПЕ

Истраживање је трајало два семестра, при чему су у контролној групи приликом увођења нових граматичких јединица предвиђених планом и програмом употребљавана традиционална наставна средства и технике, као што је, на пример, разговор о некој теми из уџбеника, читање текста из уџбеника, или слуша-

ње аудио-снимка који прати лекцију из уџбеника, а све то уз писање кредом по традиционалној зидној табли уз употребу класичног ЦД плејера. У експерименталној групи граматичке јединице су увођене, осим на поменуте начине и уз читање текста који није предвиђен уџбеником, слушање аудио-снимка песме која није предвиђена уџбеником, гледање музичког спота који није предвиђен уџбеником, гледање инсерта из филма или рекламног спота за филм и играње образовне компјутерске игрице, при чему су све ове додатне активности биле тематски уско везане за грађу у уџбенику. Такође, експериментална група је имала на располагању и интерактивну таблу, уз редовну компјутерску и учионичку опрему.

У истраживању су коришћена два инструмента: 1. Упитник о ставовима; 2. Тест граматике. Упитник о ставовима развиле су ауторке, а његов циљ је био да, осим прикупљања демографских података, забележи ставове учесника према учењу граматике енглеског језика (9 ставки), употреби мултимедијалних наставних средстава у настави граматике (11 ставки) и према различитим начинима увођења нових граматичких садржаја (9 ставки) (видети Додатак).

Ставови учесника према граматички најпре су утврђени упитником са 9 ставки, о којима су они исказивали своје ставове на скали од 1 до 4 (1 = уопште се не слажем, 2 = углавном се не слажем, 3 = углавном се слажем, 4 = у потпуности се слажем) (Табела 3). Ставке 3, 4, 5 и 7 су обрнуто кодиране (због негативне конотације у односу на остале ставке) тако да је став исказан са 1 претворен у 4, 2 у 3, 3 у 2 и 4 у 1. Затим је проверена поузданост, тј. унутрашња сагласност скале. Како би поузданост примењене мерне скале, тј. Кронбахов коефицијент алфа (енгл. Cronbach α), био адекватан, препоручује се вредност 0,70 и виша (De Vellis, 2003), а као што је приказано у Табели 3, поузданост мерне скале је у овом случају адекватна, јер износи 0,87. Коначан став учесника према граматички добијен је рачунањем средње вредности свих девет ставки и чува га променљива Граматика_став.

Ставови учесника према употреби мултимедија у настави граматике утврђени су упитником са 11 ставки, о којима су они исказивали ставове на скали од 1 до 4, као и у претходном случају (видети Додатак). Проверена је и унутрашња сагласност мерне скале, тј. Кронбахов алфа, и као што је приказано у Табели 3. она је адекватна на комплетном узорку, а и у случају експерименталне групе. Коначан став учесника према употреби мултимедија у

настави граматике (променљива Мултимедија_став) добијен је рачунањем средње вредности свих једанаест ставки.

Тест граматике (променљива Граматика_тест) био је дизајниран са циљем евалуације савладаности програма граматике обрађених на часовима у току трајања наставе, уз употребу вокабулара коришћеног на часовима како би граматика могла бити тестирана у контексту. Истраживање је било пресечно, а подаци су прикупљени на крају школске године, после два семестра експеримента, уз помоћ упитника и теста граматике. Резултати су обрађени помоћу SPSS статистичког софтвера.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

ДЕСКРИПТИВНА СТАТИСТИКА

Нормалност расподела за променљиве Граматика_тест, Граматика_став и Мултимедија_став у случају комплетног узорка утврђена је коришћењем Колмогоров-Смирнов теста који се користи када је број посматраних случајева већи од 50, а када су групе испитиване појединачно, коришћен је Шапиро-Вилк тест (јер је број посматраних случајева био мањи од 50). Према овим тестовима, нормалност се показује статистички незначајним (случајним) одступањем од нормалности, што значи да би вредност p требало да буде већа од 0,05. Резултати теста показали су да нормалну расподелу имају све променљиве Граматика_тест ($p = 0,2$), Граматика_став ($p = 0,2$) и Мултимедија_став ($p = 0,2$) на комплетном узорку, као и на испитаним групама.

У Табели 3. приказане су средње вредности (M), стандардне девијације (SD), поузданости скала тј. Кронбахов коефицијент алфа (α) и корелациона матрица испитиваних променљивих на комплетном узорку. Употребљена је Пирсонова корелација, јер све променљиве имају нормалну расподелу. Табела 4. приказује исте налазе за експерименталну групу.

ПРОМЕНЉИВА	М	SD	α	ГРАМАТИКА_ТЕСТ	ГРАМАТИКА_СТАВ
Грамматика_тест	42,45	9,46			
Грамматика_став	2,70	0,66	0,87	0,35**	
Мултимедија_став	2,78	0,48	0,72	-0,04	-0,03

ТАБЕЛА 3: ДЕСКРИПТИВНА СТАТИСТИКА ПРОМЕНЉИВИХ КОРИШЋЕНИХ У ИСТРАЖИВАЊУ (СКАЛА) И КОМПОЗИТНА ПОУЗДАНОСТ (КРОНБАХОВ АЛФА), КАО И КОРЕЛАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ ПРОМЕНЉИВИХ НА КОМПЛЕТНОМ УЗОРКУ

** Корелација је значајна на 0,01 нивоу значајности.

ПРОМЕНЉИВА	М	SD	α	ГРАМАТИКА_ТЕСТ	ГРАМАТИКА_СТАВ
Грамматика_тест	40,82	9,61			
Грамматика_став	2,55	0,67	0,87	0,41*	
Мултимедија_став	2,99	0,44	0,72	-0,06	0,32*

ТАБЕЛА 4: ДЕСКРИПТИВНА СТАТИСТИКА ПРОМЕНЉИВИХ, КРОНБАХОВ АЛФА И КОРЕЛАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ ПРОМЕНЉИВИХ КОД ЕКСПЕРИМЕНТАЛНЕ ГРУПЕ

* Корелација је значајна на 0,05 нивоу значајности.

У случају контролне групе испитаници нису користили мултимедијална наставна средства у учењу граматике па стога нису испитиване корелације ове променљиве са резултатима на тесту и ставовима према учењу граматике.

СТАВОВИ ПРЕМА ГРАМАТИЦИ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Ставови учесника према граматички у контролној и експерименталној групи упоређени су т-тестом независних узорака. Тестирање је показало значајне разлике резултата у контролној ($M=2,85$, $SD=0,62$), односно експерименталној ($M=2,54$, $SD=0,67$) групи $t(78)=2,13$, $p=0,04$ (обострано). Разлика између средњих вредности обележја по групама (просечна разлика = 0,31, 95% CI: 0,02 до 0,59) била је умерена (ета квадрат = 0,05).

Учесници су изражавали свој став према начину учења граматике и рангирањем техника увођења нових граматичких садржаја према степену интересантности, при чему су обе групе имале на располагању избор свих алтернатива које су биле употребљаване у експерименталној групи (укупно 8), уз додатак опције обраде нове граматичке јединице без посебног увода (Табела 5).

Без обзира на то да ли су били изложени одређеној техници или не, у обе групе су као најинтересантнији начини увођења нових граматичких садржаја издвојени гледање инсерта из филма и музичког спота. Такође, обе групе сматрају да је најмање интересантан начин презентовања граматичких садржаја када наставник то чини без посебног увода. Остали избори се разликују, па тако треће место у контролној групи заузима разговор о теми из уџбеника, док је у експерименталној групи на истом месту слушање аудио-снимка песме која није предвиђена уџбеником, а разговор о теми из уџбеника се налази на петом месту. Читање текста који није предвиђен уџбеником се тако у случају експерименталне групе налази на претпоследњем месту, међутим, у случају контролне групе, оно је у првој половини табеле (на четвртом месту).

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА ГРУПА		КОНТРОЛНА ГРУПА	
НАЧИН УВОЂЕЊА ГРАМАТИЧКИХ САДРЖАЈА	РАНГ	НАЧИН УВОЂЕЊА ГРАМАТИЧКИХ САДРЖАЈА	РАНГ
гледање инсерта из филма	2,82	гледање инсерта из филма	2,89
гледање музичког спота који наставник донесе на час	3,15	гледање музичког спота који наставник донесе на час	3,59
слушање аудио-снимка песме која није предвиђена уџбеником	3,80	разговор о некој теми из уџбеника	3,67
играње образовне компјутерске игрице	4,00	читање текста који није предвиђен уџбеником	4,15
разговор о некој теми из уџбеника	4,75	читање текста из уџбеника	4,25
читање текста из уџбеника	4,92	слушање аудио-снимка песме која није предвиђена уџбеником	4,27
слушање аудио снимка са ЦД-а који њима је уџбеник	4,92	слушање аудио снимка са ЦД-а који њима је уџбеник	4,85

ТАБЕЛА 5: РАНГИРАЊЕ РАЗЛИЧИТИХ НАЧИНА УВОЂЕЊА ГРАМАТИЧКИХ ЈЕДИНИЦА ПО СТЕПЕНУ ИНТЕРЕСАНТНОСТИ (1 = НАЈИНТЕРЕСАНТНИЈЕ, 9 = НАЈМАЊЕ ИНТЕРЕСАНТНО)^А

читање текста који није предвиђен уџбеником	6,52	играње образовне компјутерске игрице	5,02
када нема њоседној увода, нејо на- сшавник одмах крене са обрадом но- ве грамаиичке јединице	7,02	када нема њоседној увода, нејо насшав- ник одмах крене са обрадом нове гра- маиичке јединице	7,20

ТАБЕЛА 5: РАНГИРАЊЕ РАЗЛИЧИТИХ НАЧИНА УВОЂЕЊА ГРАМАТИЧКИХ ЈЕДИНИЦА ПО СТЕПЕНУ ИНТЕРЕСАНТНОСТИ (1 = НАЈИНТЕРЕСАНТНИЈЕ, 9 = НАЈМАЊЕ ИНТЕРЕСАНТНО)^а

^а Курзивом су означене ставке које су једнако рангиране и у експерименталној и у контролној групи.

СТАВОВИ ПРЕМА УПОТРЕБИ МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ СРЕДСТАВА У НАСТАВИ ГРАМАТИКЕ

Ставови учесника према употреби мултимедијалних средстава у настави граматике у контролној и експерименталној групи упо-
ређени су т-тестом независних узорака. Тестирање је показало да постоје значајне разлике резултата у контролној ($M = 2,56$, $SD = 0,43$), односно експерименталној ($M = 2,99$, $SD = 0,44$) групи $t(78) = -4,47$, $p = 0,000$ (обострано). Разлика између средњих вредности обележја по групама (просечна разлика = $-0,43$, 95% CI: $-0,62$ до $-0,24$) била је веома велика (ета квадрат = $0,2$).

Статистичка значајност ставова према примени мултимедијалних средстава у настави граматике испитана је помоћу непараметарских Ман-Витнијевих тестова (Табела 6). Ови тестови урађени су за сваку ставку и испитане су разлике средњих вредности ($p < 0,05$). Ман-Витнијеви тестови показали су статистички значајне разлике између контролне и експерименталне групе, у корист експерименталне групе у случајевима ставки 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 и 10. У осталим случајевима разлика није статистички значајна.

Високо статистички значајна разлика у корист експерименталне групе постоји у случају тврдње ставке 2 („Лакше пратим ток часа када се за увођење граматике користи PowerPoint презентација него када се искључиво пише по табли“, $p < 0,0005$), код ставке 3 („Опуштенија/и сам када се граматика обрађује помоћу инсерта из неког филма или музичког спота“, $p < 0,003$), ставке 4 („Гледање музичких спотова са циљем увођења граматичке јединице ме више заинтересује за граматику него слушање аудио снимака са ЦД-а који прати уџбеник“, $p < 0,002$) и ставке 6 („Више сам мотивисан/а да се бавим граматиком када гледамо и инсер-

те из филмова него када само читамо текстове из уџбеника везане за одређену граматичку јединицу“, $p < 0,002$).

Ставка	ТИП ГРУПЕ	N	АРИТМ. СРЕДИНА	СТАНД. ДЕВ.	МАН-ВИТНИЈЕВ ТЕСТ		
					МЕДИЈАНА (25. ПЕРЦ. – 75. ПЕРЦ.)	P	НИВО ЗНАЧ.
Ставка 1	Контролна	40	2,00	1,01	2,00 (1,00 – 2,75)	0,063	/
	Експериментална	40	2,40	1,01	2,00 (2,00 – 3,00)		
	Укупно	80	2,20	1,02	2,00 (1,00 – 3,00)		
Ставка 2	Контролна	40	1,95	0,96	2,00 (1,00 – 2,00)	0,000	-0,42
	Експериментална	39	2,87	1,03	3,00 (2,00 – 4,00)		
	Укупно	79	2,41	1,09	2,00 (1,00 – 3,00)		
Ставка 3	Контролна	38	2,55	1,01	3,00 (2,00 – 3,00)	0,003	-0,34
	Експериментална	40	3,22	0,70	3,00 (3,00 – 4,00)		
	Укупно	78	2,90	0,92	3,00 (2,00 – 4,00)		
Ставка 4	Контролна	39	2,72	1,07	2,00 (2,00 – 3,00)	0,002	-0,35
	Експериментална	40	3,45	0,75	4,00 (3,00 – 4,00)		
	Укупно	79	3,09	0,99	3,00 (2,00 – 4,00)		
Ставка 5	Контролна	39	2,36	0,99	2,00 (2,00 – 3,00)	0,013	-0,28
	Експериментална	40	2,90	0,87	3,00 (2,00 – 4,00)		
	Укупно	79	2,63	0,96	3,00 (2,00 – 3,00)		
Ставка 6	Контролна	40	2,75	0,95	3,00 (2,00 – 3,75)	0,002	-0,35
	Експериментална	40	3,40	0,71	4,00 (3,00 – 4,00)		
	Укупно	80	3,07	0,90	3,00 (2,00 – 4,00)		

ТАБЕЛА 6: ДЕСКРИПТИВНА СТАТИСТИКА ЗА СТАВОВЕ ПРЕМА УПОТРЕБИ МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ СРЕДСТАВА У НАСТАВИ ГРАМАТИКЕ, МАН-ВИТНИЈЕВ ТЕСТ

Ставка 7	Контролна	39	2,23	0,96	2,00 (2,00 – 3,00)	0,028	-0,25
	Експериментална	40	2,72	0,99	3,00 (2,00 – 4,00)		
	Укупно	79	2,48	1,00	2,00 (2,00 – 3,00)		
Ставка 8	Контролна	40	2,55	0,90	3,00 (2,00 – 3,00)	0,045	-0,22
	Експериментална	40	2,92	0,76	3,00 (3,00 – 3,00)		
	Укупно	80	2,74	0,85	3,00 (2,00 – 3,00)		
Ставка 9	Контролна	40	2,30	0,91	2,00 (2,00 – 3,00)	0,233	/
	Експериментална	40	2,52	0,93	3,00 (2,00 – 3,00)		
	Укупно	80	2,41	0,92	2,00 (2,00 – 3,00)		
Ставка 10	Контролна	40	3,57	0,75	4,00 (3,00 – 4,00)	0,014	-0,27
	Експериментална	40	3,15	0,89	3,00 (3,00 – 4,00)		
	Укупно	80	3,36	0,85	4,00 (3,00 – 4,00)		
Ставка 11	Контролна	40	3,17	0,68	3,00 (3,00 – 4,00)	0,145	/
	Експериментална	40	3,37	0,77	4,00 (3,00 – 4,00)		
	Укупно	80	3,27	0,73	3,00 (3,00 – 4,00)		

ТАБЕЛА 6: ДЕСКРИПТИВНА СТАТИСТИКА ЗА СТАВОВЕ ПРЕМА УПОТРЕБИ МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ СРЕДСТАВА У НАСТАВИ ГРАМАТИКЕ, МАН-ВИТНИЈЕВ ТЕСТ

p – вероватноћа

РЕЗУЛТАТИ ТЕСТА ГРАМАТИКЕ

Тест познавања граматике дао је следеће резултате: просечни резултат контролне групе био је 73,33%, док је просечни резултат експерименталне групе био 68,03%, односно за 7,79% нижи. Т-тестом независних узорака упоређени су резултати на тесту из граматике у контролној и експерименталној групи. Није било значајне разлике резултата у контролној ($M = 44$, $SD = 9,17$), односно експерименталној ($M = 40,82$, $SD = 9,61$) групи $t(74) = 1,47$, $p = 0,14$ (обострано). Разлика између средњих вредности обележја по групама (просечна разлика = 3,18, 95% CI: -1,12 до 7,47) била је мала (ета квадрат = 0,03).

РЕЗУЛТАТИ ТЕСТИРАЊА ХИПОТЕЗА

На основу корелација које су се показале значајним над комплетним узорком (Табела 3), као и у случају експерименталне групе (Табела 4), поставили смо регресионе једначине како бисмо испитали међусобни утицај променљивих Граматика_став, Мултимедија_став и Граматика_тест. У првом случају, због значајне корелације између променљивих Граматика_став и Граматика_тест, испитан је утицај променљивих Граматика_став на променљиву Граматика_тест, тј. резултате теста из граматике на комплетном узорку. Иако се није показало постојање везе између Граматика_тест и Мултимедија_став, због коначне провере наше хипотезе, желели смо да проверимо постојање утицаја и у регресионој једначини. Затим, у случају експерименталне групе, корелације између Граматика_став и Мултимедија_став, као и Граматика_став и Граматика_тест, указале су на постојање значајне везе између ових варијабли. Из тог разлога смо у регресионој једначини испитали утицај променљивих Мултимедија_став и Граматика_тест на променљиву Граматика_став.

Прелиминарним анализама је доказано да претпоставке на којима се заснива вишеструка регресија као што су нормалност, линеарност, мултиколинеарност, хомогеност варијансе и непостојање нетипичних тачака нису нарушене у оба случаја испитивања. Величина узорка задовољава препоруке које даје Стивенс (Stevens, 1996), тј. да је за истраживања у друштвеним наукама потребно око 15 субјеката по предиктору (променљивој) за поуздану једначину. У првом случају модел који обухвата променљиве Граматика_став и Мултимедија_став објашњава 19,3% варијансе у променљивој Граматика_тест на комплетном узорку. Од те две променљиве предиктор Граматика_став остао је у регресионој једначини и дао највећи јединствени допринос ($\beta_1 = 41,9$) предвиђајући 41,9% зависне варијабле Граматика_тест, док променљива Мултимедија_став нема значајан утицај на Граматика_тест. У другом случају на узорку експерименталне групе, предиктори Граматика_тест и Мултимедија_став остали су у регресионој једначини објашњавајући респективно 39,2% и 36,2% варијансе зависне варијабле Граматика_став. Овај модел објаснио је 22,5% варијансе у зависној променљивој Граматика_став.

ДИСКУСИЈА

Циљ ове студије био је да испита ставове студената универзитета према граматици енглеског језика и према примени мултимедијалних дидактичких средстава у настави граматике, као и њихову повезаност са резултатима на тесту граматике. Сprovedено је експериментално истраживање са две групе универзитетских студената тако што је у контролној групи коришћен традиционални приступ настави граматике, а у експерименталној су традиционална наставна средства била допуњена мултимедијалним средствима.

Резултати регресионе анализе на комплетном узорку показали су да ставови према граматици значајно утичу на резултате теста из граматике. Тиме је добијен позитиван одговор на прво истраживачко питање о утицају ставова на успех у познавању граматике и истовремено је потврђена хипотеза да ће ставови студената према граматици утицати на њихова постигнућа из граматике (X1).

Резултати су показали да учесници и експерименталне и контролне групе имају умерено позитивне ставове према граматици енглеског језика. Резултати статистичке анализе су показали да постоји умерено статистички значајна разлика у корист контролне групе у ставовима према граматици. Добијени резултати регресионе анализе у вези са ставовима експерименталне групе према граматици показују да употреба мултимедија као допуне традиционалним наставним средствима у настави граматике значајно утиче на ставове према граматици, чиме је добијен одговор на наше друго истраживачко питање. Овим је наша хипотеза да ће употреба мултимедија као допуне традиционалним наставним средствима у настави граматике утицати на ставове према граматици (X2) доказана.

С друге стране, анализа ставова према употреби мултимедијалних дидактичких средстава показује да је разлика у приступу у настави граматике утицала на то да групе имају различите ставове према мултимедијалним средствима, па су ставови експерименталне групе умерено до високо позитивни, док контролна група исказује негативне или умерено позитивне ставове према мултимедијима у настави граматике. Очигледно, ови избори били су условљени начинима презентације у медијуму којем су учесници били изложени и били су резултат два различита приступа. Може се закључити да се позитивни ставови према упо-

треби мултимедија у настави граматике формирају као резултат искуства у раду са овим дидактичким средствима, односно да се на ставове студената може утицати уколико се мултимедији сврсисходно користе у настави граматике.

Т-тест је показао да не постоји значајна разлика у резултатима на тесту из граматике између експерименталне и контролне групе. Тиме није потврђена трећа хипотеза (ХЗ) да ће учесници изложени мултимедијалним средствима остварити бољи успех на тесту граматике. Међутим, ако узмемо у обзир да су наши резултати показали постојање статистички значајне разлике у ставовима према учењу граматике између чланова две групе у корист контролне групе, да смо утврдили да ставови значајно утичу на резултате на тесту, а да се резултати на тесту нису статистички значајно разликовали, можемо закључити да је коришћење мултимедијалних дидактичких средстава ипак дало позитивне резултате. Може се закључити да постоји повезаност ставова према употреби мултимедија и успеха из граматике посредно, путем ставова према граматичи, чиме је добијен одговор на наше треће истраживачко питање.

ОГРАНИЧЕЊЕ СТУДИЈЕ

Иако је узорак био уједначен колико је то било могуће у датим условима, он је ипак био пригодни, па је тако постојала разлика у полној структури и проценту билингвалних учесника (види Табелу 2) која је могла утицати на резултате истраживања. Такође, није било могуће спровести претходно испитивање ставова учесника о учењу граматике, чиме би се допринело формирању уједначенијих група. Узорак се не може сматрати репрезентативним за целу популацију универзитетских студената у Србији, с обзиром на поље друштвених наука коме њихове студије припадају, па би истраживање требало поновити са већим бројем испитаника са различитих факултета и у географски удаљеним срединама. Такође, ова студија о ставовима није узела у обзир бројне факторе, као што су контекст у ком се учи страни језик, друштвена средина и раније искуство студената у учењу граматике, који би могли утицати на формирање ставова, а чиме се могу бавити будуће студије.

ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ

Ово истраживање показало је да ставови студената према граматици значајно утичу на њихова постигнућа из граматике. Стога је важан задатак наставника са циљем унапређивања наставе страног језика да елиминише предрасуде студената које могу негативно утицати на постигнућа. Ови налази су у складу са резултатима Хорвиц (Horwitz, 1988) која сугерише да би требало деловати против негативних ставова студената према учењу граматике, како би студенти постали свесни својих предрасуда и последица које оне могу имати на њихова лингвистичка постигнућа.

Такође, наши налази да употреба мултимедија као допуне традиционалним наставним средствима утиче на ставове према граматици иду у прилог тврдњи Хеџа (Hedge, 2000) да је смештање граматике у контекст од велике важности за њено учење. Тако, с обзиром на то да мултимедији нуде могућност контекстуализације граматичких садржаја, требало би их редовно и сврсисходно користити као допуну традиционалним наставним средствима у настави граматике.

ЗАКЉУЧАК

На основу резултата истраживања, намеће се закључак да је на навике и ставове према учењу како страног језика тако и према учењу граматике датог језика, стечене током дугогодишњег школовања у систему образовања у Србији тешко, али не и немогуће утицати. Глобално гледано, употреба мултимедијалних наставних средстава позитивно утиче на однос студената према учењу, уколико имају прилику да рад са таквим средствима и искусе. Међутим, као што су резултати истраживања показали, студенти изложени само традиционалним наставним средствима углавном нису изразили већи степен негативности према учењу граматике у поређењу са онима који су, поред традиционалних средстава, имали приступ и мултимедијалним средствима, што нас наводи на закључак да традиционална средства не треба искључивати, јер она имају своју позитивну улогу у настави коју студенти такође препознају. Оно што је важно приликом рада јесте да се мора водити рачуна о контексту, и да, која год се наставна средства користила, она тематски треба да буду повезана са садржајем наставе, што се најефикасније може постићи одступањем од курикулума заснованог на граматици и окретањем тематски организованог настави, у којој би се граматика обрађива-

ла као једна од језичких вештина, а не као издвојен систем унутар језика.

Истраживањем је утврђено да студенти гаје у начелу позитиван став према учењу граматике, као и да сматрају граматику важним сегментом учења страног језика, и да, без обзира на припадност генерацији која је одрасла у дигиталном добу (енгл. *digital natives*), нису у већини наклоненији дигиталним средствима и материјалима за учење насупрот штампаним, те да би била грешка када би наставници искључили употребу традиционалних средстава и у потпуности се окренули дигиталним (Jarvis & Szymczyk, 2010). Са друге стране, употреба мултимедијалних дидактичких средстава у овом истраживању показала се значајном у формирању ставова према граматичици. Отуда сматрамо да би комбинација традиционалних и мултимедијалних средстава дала најбоље резултате у учењу граматике. Изузетно је значајно да универзитетски наставници страних језика буду свесни ставова својих студената како би могли да помогну мање успешним студентима у остваривању бољег успеха развојем успешних стратегија за учење граматике (Dörnyei & Кормос, 2000; Dörnyei & Csizér, 2005), као и оним даровитима, не би ли задржали или подigli ниво своје мотивације за учење страног језика. Мултимедијална средства у комбинацији са традиционалним нуде широк спектар могућности да се то у настави и оствари.

ЛИТЕРАТУРА Милутиновић, В. (2016). Испитивање прихватања иновативне употребе рачунара у настави математике код будућих учитеља и наставника математике. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 48 (2), 339–366. DOI: 10.2298/ZIP1602339M

Пашалић, М. и Синовчић Трумбић, И. (2014). Вјеровања студената о учењу страних језика у хрватском контексту. *Школски вјесник*, 63 (1–2), 223–236.

Прошић, Д. (2005). Дидактичко-методичка вредност најчешће коришћених рачунарских програма у самосталном учењу енглеског језика. У: Ђ. Надрљански (ур.), *Информатика, образовна технологија и нови медији у образовању: Зборник радова са групе међународне научно-стручне конференције* (189–199). Сомбор: Учитељски факултет.

Прошић-Сантовац, Д. (2010). Аутономија ученика и наставника у систему образовања у Србији. У: Ј. Вучо и Б. Милатовић (ур.), *Аутономија ученика и наставника у учењу и настави језика: Зборник радова* (276–285). Никшић: Филозофски факултет.

- Савић, В. (2004). Мултимедији у комуникативном приступу у настави страних језика. *Зборник радова Училијској факултету у Јајодини*, 8, 135–151.
- Al-Jarf, R. (2005). The effects of online grammar instruction on low proficiency EFL college students' achievement. *Asian EFL Journal*, 7 (4), 166–190.
- Ariogul, S., Unal, D. C., Onursal, I. (2009). Foreign language learners' beliefs about language learning: a study on Turkish university students. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 1 (2009), 1500–1506, doi:10.1016/j.sbspro.2009.01.265
- Baturay, M. H. & Daloglu, A. (2010). Language practice with multimedia supported web-based grammar revision materials. *ReCALL*, 22 (3), 313–331.
- Benjamin, A. & Berger, J. (2013). *Teaching grammar: What really works*. New York: Routledge.
- Celce-Murcia, M. (1991). Grammar pedagogy in second and foreign language teaching. *TESOL Quarterly*, 25 (3), 459–480.
- De Vellis, R. (2003). *Scale development: Theory and applications (2nd edn.)*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Dörnyei, Z. & Csizér, K. (2005). The effects of intercultural contact and tourism on language attitudes and language learning motivation. *Journal of Language and Social Psychology*, 24 (4), 327–357.
- Dörnyei, Z. & Kormos, J. (2000): The role of individual and social variables in oral task performance. *Language Teaching Research*, 4 (3), 275–300.
- Gilakjani, A. P. (2012). The significant role of multimedia in motivating EFL learners' interest in English language learning. *I. J. Modern Education and Computer Science*, 4, 57–66. DOI: 10.5815/ijmecs.2012.04.08
- Hedge, T. (2000). *Teaching and learning in the language classroom*. Oxford: Oxford University Press.
- Horwitz, E. K. (1988). The beliefs about language learning of beginning university foreign language students. *The Modern Language Journal*, 72(3), 283–294.
- Horwitz, E. K. (1999). Cultural and situational influences on foreign language learners' beliefs about language learning: a review of BALLI studies. *System*, 27 (4), 557–576. ISSN: 0346-251X Online ISSN: 1879-3282
- Jarvis, H. & Szymczyk, M. (2010). Student views on learning grammar with web- and book-based materials. *ELT Journal*, 64 (1), 32–44.
- Jester, R. (2002). If I had a hammer: Technology in the Language Arts Classroom. *The English Journal*, 91 (4), 85–88.
- Johnson, L. B. (1946). Use of audio-visual aids in foreign language teaching. *The Modern Language Journal*, 30 (7), 404–412.
- Kern, P. (2006). Perspectives on technology in learning and teaching languages. *TESOL Quarterly*, 40 (1), 183–210.

- Kojour, M. K. & Heirati, J. K. (2015). Teacher's and students' beliefs on English for General Academic Purposes: The case of Iranian university students. *English Language Teaching*, 8 (12), 37–47. doi:10.5539/elt.v8n12p37
- Larsen-Freeman, D. (2001). Teaching grammar. In: M. Celce-Murcia (Ed.), *Teaching English as a second or foreign language*, 3rd ed. (251–266). Heinle & Heinle: USA.
- Mohebi, S. G. & Khodadady, E. (2011). Investigating university students' beliefs about language learning. *RELC Journal*, 42 (3), 291–304. DOI: 10.1177/0033688211422900
- Prošić, D. (2006). Self-evaluation in the process of self-study of the English language using modern educational technology. In: D. Soleša (Ed.), *The Third International Conference on Informatics, Educational Technology and New Media in Education: Proceedings of Papers* (327–334). Sombor: Pedagoški fakultet.
- Prošić-Santovac, D. (2007). Evaluation of E-Learning. In: D. Soleša (Ed.), *The Fourth International Conference on Informatics, Educational Technology and New Media in Education: Proceedings of Papers* (428–435). Sombor: Pedagoški fakultet.
- Rutherford, W. E. (1987). *Second language grammar: Learning and teaching*. New York: Longman.
- Savić, V. & Stanojević, V. (2016). Young reader's self-esteem and success in reading in English as a foreign language. In: J. Teodorović (Ed.), *Improving Quality of Elementary Education* (350–362). Jagodina: Faculty of Education.
- Scheffler, P. & Cinciała, M. (2011). Explicit grammar rules and L2 acquisition. *ELT Journal*, 65 (1), 13–23.
- Smith, L. H. & Renzulli, J. S. (1984). Learning style preferences: A practical approach for classroom teachers. *Theory into Practice, Matching Teaching & Learning Styles*, 23 (1), 44–50.
- Stevens, J. (1996). *Applied multivariate statistics for the social sciences*. (3rd edn.) Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Teo, T., Milutinović, V., Zhou, M., Banković, D. (2017). Traditional vs. innovative uses of computers among mathematics pre-service teachers in Serbia. *Interactive Learning Environments*, 25 (7), 811–827. ISSN 1049-4820, DOI: 10.1080/10494820.2016.1189943.
- Thornbury, S. (2006). *Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Van Vooren, V., Casteley, J., Mottart, A. (2012). The impact of teachers' beliefs on grammar instruction and students' grammar competences. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 69 (2012), 641–648. Published by Elsevier Ltd.
- Yang, W. & Fang, F. (2008). Optimization of Multimedia English Teaching in Context Creation. *International Education Studies*, 1 (4), 136–142. Retrieved from www.ccsenet.org/journal.html

ДОДАТАК

I Ставови према граматици енглеског језика

- 1) Волим да учим граматику енглеског језика.
- 2) Добро знам граматику енглеског језика.
- 3) Стресно ми је када на мене дође ред да урадим неки задатак из граматике.
- 4) Устручавам се да се добровољно укључим у разговор о граматици.
- 5) Досадно ми је да учим граматику енглеског језика.
- 6) Учествујем у дискусији на часу када је реч о граматици.
- 7) Граматика енглеског језика ми је слаба тачка.
- 8) Волим када на мене дође ред да урадим неки задатак из граматике.
- 9) Учим граматику енглеског језика јер је она важна за добро познавање језика.

II Рангирање различитих начина увођења граматичких јединица по степену интересантности

- 1) Разговор о некој теми из уџбеника
- 2) Читање текста из уџбеника
- 3) Читање текста који није предвиђен уџбеником
- 4) Слушање аудио-снимка са ЦД-а који прати уџбеник
- 5) Слушање аудио-снимка песме која није предвиђена уџбеником
- 6) Гледање музичког спота који предавач донесе на час
- 7) Гледање инсерта из филма
- 8) Играње образовне компјутерске игрице
- 9) Када нема посебног увода, него предавач одмах крене са обрадом нове граматичке јединице.

III Ставови према употреби мултимедијалних и традиционалних средстава у настави граматике

- 1) Боље запамтим граматику када радим вежбе представљене на платну помоћу пројектора (PowerPoint презентације) него када су оне одштампане на папиру.

- 2) Лакше пратим ток часа када се за увођење граматике користи PowerPoint презентација него када се искључиво пише по табели.
- 3) Опуштенија/и сам када се граматика обрађује помоћу инсерта из неког филма или музичког спота.
- 4) Гледање музичких спотова са циљем увођења граматичке јединице ме више заинтересује за граматику него слушање аудио снимака са ЦД-а који прати уџбеник.
- 5) Када играмо образовну граматичку компјутерску игру, уживам у учењу граматике.
- 6) Више сам мотивисан/а да се бавим граматику када гледамо и инсерте из филмова него када само читамо текстове из уџбеника везане за одређену граматичку јединицу.
- 7) Када се користе само табла, уџбеник и ЦД плејер приликом обраде неке граматичке јединице, не осећам ентузијазам за учење граматике.
- 8) Када се користе мултимедијалне презентације приликом обраде неке граматичке јединице, више сам заинтересован/а за учење граматике.
- 9) Учење граматике ми је сада интересантније него на почетку школске године.
- 10) Мој предавач на динамичан и интересантан начин предаје граматику.
- 11) Мој предавач користи интересантне материјале када предаје граматику.

DANIJELA M. PROŠIĆ-SANTOVAC

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY

VERA M. SAVIĆ

VERICA R. MILUTINOVIĆ

UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC
FACULTY OF PEDAGOGICAL SCIENCES

SUMMARY

UNIVERSITY STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS LEARNING
GRAMMAR IN A MULTIMEDIA-ENRICHED ENVIRONMENT

A number of studies has shown that attitudes are one of the most significant and influential factors that determine success in learning a foreign language. The paper investigates university students' attitudes towards learning grammar of the English language and towards the use of multimedia teaching tools in grammar instruction, and how these attitudes influence success in learning grammar. Our experimental study involved two groups of university students studying English as a foreign language, a control and an experimental group, in the course of a full academic year. The control group was taught using only the traditional tools, while grammar instruction for the experimental group was conducted in a multimedia-enriched environment, i.e. in addition to the traditional tools, the students were also exposed to educational video games and video clips in the form of film segments and music videos that were not part of a coursebook material, but were closely connected to the topic of the unit in the coursebook. It was hypothesised that positive attitudes towards learning grammar would affect achievements in learning grammar, and that the students exposed to the multimedia tools would be more inclined to view grammar in a positive light. The instruments applied in the study were an attitude questionnaire and a grammar test that yielded quantitative data for the statistical analysis. The results indicated that university students' success in learning grammar was affected by their attitudes towards learning grammar, and that a multimedia-enriched environment contributed to the development of positive attitudes towards grammar. It can be concluded that positive attitudes towards multimedia-enriched environment in learning grammar resulted from the participants' experience of purposeful application of multimedia in the language classroom, and that positive attitudes indirectly contributed to the participants' success in the grammar test. These findings have signif-

ificant implications for teaching grammar at a university level and can be used for improving the conditions for grammar teaching, enhancing motivation for learning grammar, and eventually for achieving better results in learning grammar in a foreign language classroom.

KEYWORDS: university students' attitudes towards learning grammar; grammar study; multimedia teaching tools; university students' attitudes towards multimedia teaching tools.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence

(CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МАРИНА М. НИКОЛИЋ¹

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ С ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

СВЕТЛАНА М. СЛИЈЕПЧЕВИЋ БЈЕЛИВУК²

СЛОБОДАН Б. НОВОКМЕТ³

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НОВЕ РЕЧИ У СРПСКОМ ЈАВНОМ ДИСКУРСУ КАО ПОСЛЕДИЦА ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19

САЖЕТАК. Циљ рада је приказати лексичке промене у српском јавном дискурсу изазване пандемијом ковида 19, који проузрокује вирус из групе коронавируса.⁴ У раду су анализиране речи и изрази који су врло брзо са лексичке периферије, из медицинске терминологије, прошириле домен своје употребе и постале део општег лексичког фонда, као и нове творенице њима мотивисане, које још увек немају довољну фреквентност да би им се могао одредити тачан статус. Представљени су етимолошки, лексичко-семантички и творбени профили таквих речи и израза (позајмљивање, промена или развијање нових значења код већ постојећих речи, искоришћавање творбених потенцијала српског језика и итд.), њихове стилске и прагматичке особине, а размотрена су и одређена правописна питања у вези са њиховим писањем.

¹ marina.nikolic@isj.sanu.ac.rs

² svetlana.slijepcevic@isj.sanu.ac.rs

³ slobodan.novokmet@isj.sanu.ac.rs

Овај рад финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ. Рад је примљен 3. јануара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: нове речи; неологизми; околионализми; сложене; полусложене; изведене; правопис; творба речи; српски језик.

УВОД

Нове друштвене околности обавезно се очитују и у језику, нарочито на нивоу лексики. Он се прилагођава ситуацији најпре и најчешће реорганизацијом свог лексичког система (продирање лексема с периферије или терминологије у општи лексички фонд или промена и обогаћивање значења постојећих лексема) или креирањем нових лексичких средстава. Ово је опште обележје језика, па се такав начин промена огледа и у српском језику, али и у светским језицима.⁵ Да је појава новог вируса и његово ширење утицало на такве тенденције у језицима широм света указује све

⁴ Према правилу које се примењује у медицинској терминологији да се спојено пишу називи групе вируса (нпр. радовируси, реовируси, ретровируси и сл., в. Клајн и Шипка, 2006, стр. 1018, 1060, 1070, 1088), а одвојено уколико се ради о вирусу болести коју он изазива (нпр. ХИВ вирус / вирус ХИВ-а, ебола вирус / вирус еболе, рубеола вирус / вирус рубеоле и сл.) мишљења смо да је одговарајуће решење за српски језик *коронавирус* (Језикофил, 2020: 7. 2. 2020). Слично решење актуелно је у хрватском (в. <https://jezik.hr/koronavirus/?slovo=d>, приступљено: 15. 10. 2020), словеначком (в. Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/>, приступљено: 15. 10. 2020) или нпр. руском језику (в. нпр. рад „История изучения и современная классификация коронавирусов” на сајту <https://www.iimmun.ru/iimm/article/view/1412#>, приступљено: 16. 10. 2020). Одбор за стандардизацију српског језика одлуком од 4. фебруара (објављена на веб-сајту Одбора 8. фебруара 2020. године; в. <http://www.ossj.rs/odluke-i-saopštenja/pisanje-naziva-jednog-virusa/>, приступљено: 15. 10. 2020) закључио је да назив вируса треба писати *вирус корона*, јер „ова конструкција у српском језику потпада под атрибутивне конструкције, а у њима шири појам долази испред ужег”. У тренутку писања рада у штампаним и електронском медијима су и даље биле актуелне три варијанте: *коронавирус*, *корона вирус* и *вирус корона* (в. нпр. *Полијтика* онлајн од 16. 10. 2020 – наслов: *Мишројолић Амфилохије нема коронавирус*, www.politika.rs/scc/clanak/463780/Митрополит-Амфилохије-нема-коронавирус, приступљено: 16. 10. 2020).

⁵ Тако су лексикографи из *Оксфордског речника енглеског језика* забележили значајне допуне електронског издања овог најутицајнијег речника енглеског језика лексемама и изразима које се доводе у везу са глобалном пандемијом ковида 19, као што су *social distancing* (друштвена дистанца) или *self-isolation* (самоизолација), као и речи које именују и описују вирус и различите утицаје које је вирус оставио на грађане, док се основна допуна односи на уврштавање назива болести *ковид 19* у речник (извор: <https://public.oed.com/blog/the-language-of-covid-19/>, приступљено: 15. 10. 2020).

већи број лингвистичких радова који се баве језиком у доба пандемије или научних скупова с истом темом.⁶

Најпре треба дати одговор на питање зашто долази до проширивања лексичког инвентара неког језика. Лексички прилив је по правилу условљен околностима у којима једна друштвена заједница комуницира својим националним језиком (Радовић-Тешић, 2009, стр. 53). За то постоји неколико разлога:

- 1) појаве се нови појмови/предмети/појаве којима треба дати име;
- 2) настане нови назив као додатак већ постојећима с различитом мотивацијом:
 - а) експресивни назив – дерогативни, вулгарни, еуфемистички, шаљиви итд.;
 - б) стилистички обележени назив – жаргон, формални/неформални, разни регистри;
 - в) прагматички фактори за стварање новог назива – језичка економија, естетски разлози, помодни трендови, тренутна инспирација итд.
- 3) историјски, политички и др. (в. Muhvić-Dimanovski, 2005, стр. 4; исп. Оташевић, 2008).

⁶ За ову прилику издвајамо један од значајнијих догађаја те врсте – годишњу конференцију (вебинар) у организацији Европске федерације националних института за језик (енгл. EFNIL) одржану 30. септембра и 1. октобра 2020. године под називом „Language in the corona crisis”. Једна од секција *The Lexicon used in the Corona Discourse* била је посвећена управо новој лексици забележеној у различитим језицима насталом под утицајем пандемије. Представници института за језик из Холандије, Немачке, Хрватске, Аустралије, Естоније, Италије и Норвешке представили су промене у језику изазване пандемијом која је у току. Такође, неколико европских института већ је направило и онлајн речнике нових речи и израза који су се проширили у овим језицима од проглашења пандемије. Издвајамо *Нови речник корона њандемије* (нем. Neuer Wortschatz rund um die Coronapandemie) Института за немачки језик у Лајпцигу (Leibniz-Institut für Deutsche Sprache) (на адреси: <https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#>, приступљено: 15. 10. 2020) и *Појмовник коронавируса* Института за хрватски језик и језикословље (на адреси: <https://jezik.hr/koronavirus/?slovo=d>, приступљено: 16. 10. 2020). Почетком јануара 2021. године и на сајту Института за српски језик САНУ објављен је српски онлајн *Речник појмова из периода епидемије ковида* (на адреси: <http://www.isj.sanu.ac.rs/recnik-pojmova-iz-perioda-kovida/>, приступљено: 10. 1. 2020).

У нашем раду кључан је први фактор,⁷ а то је нова појава (вирус) за који испрва не постоји назив, него се користи хипероним метонимијски мотивисан узрочником (*коронавирус*), да би касније дошло до формирања стручног назива (*SARS-CoV-2*), који због саме природе такве замене није заживео, што је довело до стварања колоквијалног назива вируса (*корона*),⁸ до установљења назива болести коју поменути вирус изазива (*ковид 19*). Међутим, убрзо су и сви остали наведени фактори имали утицај на продукцију нових речи, о чему ће касније детаљније бити речи.⁹

Под неологизмом се подразумева „нова твореница, новостворена ријеч; нова ријеч односно нови израз који се у разговорном језику још није потпуно удомаћио“ (Levandovski, 1994, стр. 744, према: Muhvić-Dimanovski, 2005, стр. 3). Заправо, неологизам се може схватити као „језичка новотворевина, ново искована и још не опћенито прихваћена ријеч или израз; ковање и употреба старих ријечи у новом значењу; ријеч, израз, конструкција која је недавно ушла у језик“ (Simeon, 1969, стр. 904–905), односно „неологизам је нова ријеч, ново значење неке, већ постојеће, ријечи, али такођер посуђеница (не само из страног језика него и жаргона појединих других скупина); напokon и ријеч која је поново оживјела“ (Mounin, 1974, стр. 229–230, према: Muhvić-Dimanovski, 2005, стр. 3). У лингвистичкој литератури утврђује се пет разли-

⁷ Ваља имати на уму да сваки историјски период носи промене у саставу речи. Тако су и нагле друштвене промене [...] те нагли технички и технолошки развој, донеле нову лексику која треба да буде правовремено лексикографски забележена и по потреби нормативно третирана, али не спорадично и успут него систематски (Радовић-Тешић, 2009, стр. 54–55).

⁸ Лексема *корона* (лат. *corona*) забележена је у речнику САНУ у значењима 1. *а. круна, венац као симбол власици, досијојансџива и сл.; б. свештао круи, ђрсиен око љаве свештаца, ореол, нимбус; 2. астр. сјаљни, најразређенији слој Сунчеве амосфере, који се види као свештао венац око Сунца за време његовој љошћуној љомрачења; 3. (исп. лат. corona) муз. знак у облику љолукруи и љшачке који се сјаваља изнад или исљод ноше, љаузе и гр. и који означава да се љон, љауза и сл. љродужују (обично за љоловину своја љрајања); 4. цркв. кат. скул, сасљанак свешћеника одређеној црквеној љодручја. Породица коронавируса названа је према облику честица вируса гледаних под електронским микроскопом, на чијој се површини од протеина формирају израслине које личе на круну (о овоме више на сајту о интернационалној таксономији вируса: https://talk.ictvonline.org//taxonomy/p/taxonomy-history?taxnode_id=201851847, приступљено: 19. 10. 2020).*

⁹ Лингвисти оправдано постављају питање шта се све неологизмом може сматрати, нпр. „да ли је неологизам термин који је одскора ушао у општи фонд, а у одређеној струци је одавно познат“ (Радовић-Тешић, 2009, стр. 57).

читих тачака настанка неологизма: 1) тек изговорена или написана нова реч; 2) тек преузета нова реч; 3) заживела реч у стандардном језику; 4) већ дуже времена употребљена реч у савременом језику; 5) реч која је била или јесте нова у стандардном језику (Савић, 1984, стр. 161). Као типови неологизама наводе се: а) лексички неологизми (који се односе на нове појмове); б) лексичко-семантички неологизми (који се односе на преосмишљавања постојећих назива у језику); в) индивидуализми – околицизма (направљени по обрасцу нормативних творбених модела српског језика) (Радовић-Тешић, 2009, стр. 59), а могу се и поделити на а) неологизме-позајмљенице; б) семантичке неологизме; в) творбене неологизме (Жданова, 2012, стр. 390, према: Драгићевић, 2020, стр. 110).

Узимајући у обзир наведене дефиниције, можемо резимирати следеће:

Неологизам је по појављивању нова или постојећа реч са новим значењем, по пореклу домаћа или позајмљена (из страног језика), по степену раширености у мањој или већој мери прихваћена и према употреби налази се у општој (неспецијализованој) употреби. Као један од кључних критеријума настанка и појаве неологизама мора се узети и то да нова реч „попуњава празнину у именовању, тј. да постоји језичка потреба за њом“ (Радовић-Тешић, 2009, стр. 58). На њих се гледа као на нестандартне речи које временом могу да се стандардизују или изгубе (И. 56). Што се распрострањености тиче, неологизми су претежно хоризонтално распрострањени, док је вертикална распрострањеност мања у односу на територијалну. То би значило да је већа вероватноћа да ће се нека нова реч у једном тренутку употребљавати у свим крајевима неког језичког простора, него што ће се користити у свим друштвеним слојевима.¹⁰

ПОРЕКЛО. У највећој мери неологизми су резултат позајмљивања, а највећи број њих долази из енглеског језика (в. Радовић-Тешић, 2009, стр. 59; Драгићевић, 2020, стр. 108–109). У литератури се наводи да је међу неологизмима више од 40 процената англицизама (в. Muhvić-Dimanovski, 2005). Тако је и међу новим речима насталим у доба пандемије, које су чак доминантно глобални ан-

¹⁰ Сама чињеница да су неологизми *нове речи* упућује нас на све функционалне језичке стилове (и подстилове) у којима се оне јављају: разговорни, административни, новинарски, књижевно-уметнички, термилошки, па се они с тог аспекта различито морају и посматрати (Радовић-Тешић, 2009, стр. 56).

глицизми. Уз глобализме *коронавирус*, *ковид*, *ѿндемија*, *инфодемии* и сл., на пример, реч *ковидиоѿ* скована је у енглеском језику и за врло кратко време постала је интернационални неологизам, будући да је, убрзо по настанку, продрла у српски језик, али и у друге језике: засад је има у француском, немачком, италијанском, шпанском, турском, грчком, чешком и др. Настала је сливањем две речи: *ковид* (назив за болест коју изазива најновији мутирани вирус из породице коронавируса) и *идиоѿ*. О заступљености и трајању ових речи, односно о мери задржавања у језику може се дати само начелна напомена.¹¹ Међутим, посматрајући, рецимо, називе болести *ѿѿичји ѿриѿ* или *свињски ѿриѿ*, можемо дати процену да ће назив вируса и болести изазване њиме (*ковид 19*), као и речи настале творбеним процесима од њих, опстајати још дуго у језику. И то не само зато што ће новооткривени вирус и болест и даље постојати већ и стога што ће се последице пандемије осећати и у будућности. Живот са коронавирусом добио је чак и свој назив – *нова реалносѿ* (или понегде *нова нормалносѿ*).¹²

Да би се прецизно раздвојило шта припада новој лексици у смислу неологизама од околионализма, важно је јасно направити разлику између та два типа нове лексике. „Према најчешће

¹¹ Више пута се десило да нормативисти неком неологизму или кованици предвиде кратко трајање, а да даља употреба иостанак у систему то демантује (Радовић-Тешић, 2009, стр. 56). С друге стране, све више се говори и о комуникационом приступу лексикографији, који подразумева излагање у сусрет потребама просечног корисника, тј. пописивање и дефинисање у речницима оних речи и израза који осликавају одређену социокултурну димензију (в. Драгићевић, 2020, стр. 114), у шта би могао да спада и већи број нових речи које ће бити поменуте у овом раду.

¹² „Nošenje maski, održavanje distance i dezinfekcija ruku u svakodnevnom životu moraju biti naša nova realnost jer bez toga ne možemo napred, niti je moguće smanjiti štetu“, rekao je na konferenciji za novinare epidemiolog dr Milan Krek, direktor nacionalnog Instituta za javno zdravlje Slovenije (Недељник 2. 9. 2020); Ако Svetska zdravstvena organizacija каже да је ово Kovid maraton, то значи да као maratonci moramo да trčimo trku u kojoj треба да покажемо strpljenje, imamo manje ciljeve i budemo istrajni, rekla je Milica Vukelić, docent na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, која је на susretu „Ask an expert“ u organizaciji Srpske asocijacije menadžera govorila o tome како да sačuvamo mentalno zdravlje u „novoј realnosti“, која је usledila kao posledica epidemije korona virusa (Телеграф, 31. 7. 2020); Како се наводи, они ће младима пренети своја искуства и изазове са којима су се сусретали током свог развојног пута и охрабрити их да храбро започну своју каријеру у времену *нове реалносѿи* (РТС, 28. 9. 2020); Нова сезона Опере СНП-а прилагођена *новој реалносѿи* (Дневник, 28. 8. 2020); Шта је то „нова нормалносѿ“ и да ли је привремена, или ће постати нови начин понашања људи у целом свету? (РТС, 5. 9. 2020).

навођеном схватању у савременој славистици први пут регистрована лексема назива се индивидуализам [...] Оказионализми су индивидуализми који имају неуобичајену структуру или садрже нераспрострањено творбено средство, а потенцијалне речи по свему личе на постојеће [...] али нису регистроване и за њих не постоји више од једне потврде или малог броја њих“ (Драгићевић, 2020, стр. 109). Ђорђе Оташевић (1994) закључује да постоји неколико кључних фактора који одлучују о томе да ли је нека реч неологизам или оказионализам. Иако на првом месту Оташевић сматра да су неологизми потпуно у складу са језичким системом и граде се по продуктивним творбеним обрасцима, док су оказионализми често непродуктивни, нарушавају творбене законитости и имају нормативно-експресивну функцију (иако њихов творбени модел временом може постати узалан (в. Оташевић и Сикимић, 1992, стр. 67; 1991, стр. 80)), ово се у савременом језику ипак није показало као потпуно тачно. Неретко има речи које опстану у лексичком систему упркос томе што нису грађене према постојећем творбеном моделу или пак крше норму.¹³ О разлици између оказионализама и неологизама најчешће вреди говорити само у смислу тренутног коришћења наспрам ширења употребе (неологизми остану и опстану и кроз време и кроз стилове). Међутим, треба рећи и да је степен важности контекста за значење неологизма неупоредиво мањи него што је код оказионализама, као што је степен експресивности и необичности неологизма мањи него што је то случај код оказионализама, док је фреквентност код неологизама знатно већа него што је то код оказионализама, где углавном и долази само до једне или јединствене употребе. Оказионализмима се махом сматрају стилски неологизми, дакле, оне речи које су створене за потребе неког конкретног дела, и њих има врло мало, поготову зато што су у питању речи чије је употреба ограничена, иако није немогуће да и они уђу у општу употребу (као што је то случај са лексемом *родош* из 1920. године).

ПРЕДМЕТ И КОРПУС. Предмет овог рада биће неологизми настали с појавом и ширењем новог типа вируса из групе коронавируса –

¹³ На пример, нови творбени фемининатив *психолошкиња* опстао је упркос творбеном моделу који није у складу са српским дериватолошким стандардом. Наведени модел чак је постао продуктиван, па су тако заживеле *драмашкиња*, *педагошкиња*, *хирушкиња*, а облици попут *психолошица*, *педагошиња* и сл., као нормативно препоручљивији, готово да нису у употреби у савременом српском језику.

САРС-КоВ-2 и болести изазване њиме, назване ковид 19. Корпус за ово истраживање прикупљен је на интернету, на друштвеним мрежама, у електронским издањима новина, у коментарима на вести, на блоговима, форумима, сајтовима различитих намена.¹⁴ У обзир су узети неологизми настали у српском језику од почетка 2020. године. Такви неологизми најчешће су први пут употребљени у марту, када је и забележен први случај особе заражене овим вирусом.¹⁵ У обзир смо узели искључиво нову лексику у српском језику, укључујући у неким случајевима и нове речи чији хомоними постоје и забележени су у речницима (нпр. *коронарац*), што сведочи о дужој и стабилној употреби, о чему ће у раду такође бити речи. Сасвим изузетно, биће представљени и описани жаргонизми (нпр. *коронаш*), и то највише из разлога високе фреквенције употребе, што ћемо посебно нагласити; али и околионализми, мотивисани појавом вируса.

ПРАВОПИСНИ АСПЕКТ. Прикупљен корпус било је неопходно забележити у складу са постојећим правописним правилима и препорукама, те смо се држали критеријума које даје *Правопис српскога језика* Матице српске, а о којим већ постоје дискусије (Слијепчевић, 2013), јер се неретко јављају недоумице у вези са писањем јединица са препозитивном детерминативном компонентом.¹⁶

Први критеријум за раздвајање полусложеничког од састављеног писања, критеријум несамосталности једне или обеју саставница (в. *Правопис српскога језика*, т. 82),¹⁷ у јединицама које почињу елементом *корона* додатно усложњава проблем због тога што се првобитни везани елемент *корона*- из лексеме *коронавируси* (назив за породицу вируса) осамосталио у значењу имена болести (*вирус корона*, како се и препоручује Одлуком Одбора за стандардизацију српског језика), а затим почео да гради везе с другим самосталним лексемама какве су *време*, *период*, *режим*, *идиоми* итд. У овим спојевима, свака саставница задржава свој акценат, али

¹⁴ Прикупљање лексема за овај рад текло је паралелно са израдом *Речника јошмова из периода епидемије ковида*, те су стога делом јединице у овом раду искоришћене и за поменути речник.

¹⁵ Први случај особе заражене овим вирусом у Србији забележен је 6. марта 2020. године.

¹⁶ Све је више преузетих непроменљивих речи, посебно у функцији атрибута, које су правописно неужедначене па се обично и тако пишу неужедначено – као две речи, као сложенице или полусложенице (*циријед услуге*) (Радовић-Тешић, 2009, стр. 55).

се добија нови појам (нпр. *корона идиоиџ* је пандан сливеници¹⁸ преузетој из енглеског *ковидиоиџ*), а првом саставнициом одређује се друга и она је у том споју непроменљива (*корона идиоиџ*, *корона идиоиџа*, *корона идиоиџу*), али ван ње променљива, те је, чини се, препоручљиво и оправдано растављено писање у складу са т. 86а *Правоиџа српског језика* Матице српске, која обухвата двочлане спојеве посебних речи код којих прва одређује другу, а најчешће је страног порекла и схвата се као придев (непроменљив у том споју, променљив ван њега).

ТВОРБЕНИ АСПЕКТ. Највећи број прикупљених јединица преузет је из енглеског језика и адаптиран на основу изговора. Божо Ћорић овакве јединице назива и сложеним јединицама са страном препозитивном компонентом, чији је творбени модел *комџоненџа сџираној џорекла + самосџална лексема као основинска реч* (Ћорић, 2009, стр. 116), али и именичким неологизмима са страним препозитивним елементом (Ћорић, 2008, стр. 122). Наша грађа, међутим, обухвата, поред ових, и деривате и сложенице настале у српском језику, што показује и велики степен адаптираности појединих нових речи.¹⁹ Дериватима и сложеницама у српском језику приступали смо врло опрезно, водећи рачуна о томе да ли је у питању калк или хибрид, а имајући у виду и то да су понекад читаве сливенице (попут *ковидиоиџ*) преузете из енглеског језика, те их у српском морамо другачије третирати – као просте речи (о проблему позајмљеница и творбених деривата насталих у српском језику у вези са неологизмима разматрано је на сличан

¹⁷ Као критеријуми за раздвајање полусложеничког од састављеног писања у *Правоиџу српског језика* спомињу се: а) несамосталност једне или обеју саставница и спојни вокал као пратећи формални знак овог критеријума; б) прозодијски критеријум (обједињеност акцента); в) ново значење које настаје обједињавањем саставница, чешће једнопојмовно него двопојмовно; г) код полусложеница прва саставница одређује другу, дајући јој обележје *џодверсџе речи са џишџим значењем* (уп. т. 82 у *Правоиџу*). Проблеми који се тичу писања усложњени су критеријумима из т. 86: а) непроменљивост речи страног порекла, најчешће англицизма и њена детерминативност; б) самосталност и променљивост првог члана и његова општија употреба.

¹⁸ О сличним типовима сливеница исп. Бугарски, 2003, стр. 48–49.

¹⁹ Неологизми настали творбеним начинима својственим српском језику граде се тројако: 1) са творбеном основом домаћих речи или речи одавно преузетих и усвојених у стандардном језику; 2) са творбеном основом нових стандардних речи и продуктивних суфиксалних одн. префиксалних елемената; 3) са мешавином домаћих и страних творбених елемената (Радовић-Тешић, 2009, стр. 61).

начин у Драгићевић, 2011, одакле је узета и препорука да се творбено могу анализирати „само лексеме које су у потпуности настале од домаћих творбених сегмената и хибриди који поседују бар једну очигледну домаћу творбену јединицу“, с једном врло важном оградом да се под домаћом творбеном јединицом подразумевају и речи страног порекла које су се досад довољно усталиле у српском језику, каква је *идиош* у твореници *корона идиош* или лексема *режим* у твореници *корона режим*).

У корпусу се изузетно издваја творбено гнездо структурирано око лексеме *корона*: *корона режим*, *корона идиош*, *корона време*, *корона изазов*, *корона лудило*, *коронарац*, *коронаш*, *коронашица*, *коронац*, *коронача*, *коронираш*, *короничар*, *коронски*, *поскоронски*, *аншкоронски*, *коронзиван*. Посебно се издваја лексичко-семантичка група са значењем 'осоде оболеле од короне', при чему се суфиксима изражавају различите стилске компоненте: *-арац*, *-аш*, *-чар*. Суфикси *-ац* и дериват *-арац* веома су продуктивни када се додају на именичке основе са значењем припадника некој групи (*школа-рац*, *гимназијалац*), али је *-ац* веома чест са страним основама (*партијац*, *академац*, *јерилац*; исп. Клајн, 2003, стр. 43), отуда су и очекивани у изведеницама *коронарац*, *коронац*. Стилску обојеност уноси суфикс *-аш*, посведочен као жаргонски суфикс још у примерима насталим од страних основа *секшаш*, *акцијаш*, *мафијаш*, које наводи Ранко Бугарски (2001, стр. 163). Друга по бројности јесте лексичко-семантичка група придева са значењем 'који је изазван коронавирусом, који је у вези с коронавирусом': *коронски*, *коронзиван*, као и придеви мотивисани њима добијени префиксацијом: *аншкоронски*, *поскоронски*. Такође, погрдни назив за болест добијен је извођењем суфиксом *-ача*, где он, заправо, нема посебно значење, јер и сама мотивна реч има исто значење као и дериват *коронача*. Овде се суфиксом само исказује погрдна компонента.

Иако не подједнако развијено, творбено гнездо формирано око лексеме *ковид* такође завређује пажњу јер доноси изведенице: придевску (*ковидан*), која није стилски маркирана; именичку (*ковидаш*), са стилски маркираним суфиксом *-аш*; као и низ полусложеница (узимајући у обзир правописну препоруку гореизнету): *ковид шес*, *ковид амдуланиа*, *ковид болница*, *ковид болесник*, *ковид анксиознос* и др.

Оба творбена гнезда, створена у кратком периоду, сведоче о доброј адаптираности лексема *ковид* и *корона*, али и о великој самосталности лексеме *корона*, која је у овом контексту донедавно

била само компонента назива за породицу вируса.²⁰ У такве мере-сведоке спадају и сложенице *ѝаникдемија* и *инфоддемија* (с веома прозирном дводелном структуром), с тим што се оне не могу сматрати сложеницама створеним на нашем језичком тлу, а треба истаћи и разлику у статусу: *инфоддемија* је интернационализам, док се за *ѝаникдемију* тренутно не може са сигурношћу тврдити где је настала и да ли је у питању окационализам или не.

Стилски АСПЕКТ. Неологизми могу бити деноминативни и стилистички – ови први не полазе од естетских начела него настају из потребе да се у комуникацији изрази неко ново искуство (Muhvić-Dimanovski, 2005, стр. 6). Када је о нашој грађи реч, запажа се да деноминативни неологизми доминирају у употреби, па тако називи вируса, болести и њиховог ширења (*коронавирус*, *ковид* итд.) припадају специјалном терминолошком фонду који се прелио у општи лексички. Иако је по регистру у питању најчешће лексика која је терминолошка и припада медицини, преко медија је продрла у свакодневни говор и престаје да буде стилски маркирана.²¹ Из разлога језичке економије и језичке редунданције, настаје колоквијални назив за мутирани нови вирус. Ова лексе-

²⁰ Вреди скренути пажњу и на две жаргонске сложенице, које можемо сматрати индивидуализмима, добијене од домаћих мотивних речи *кашика* и *лизати*, *кашиколизање* и *кашиколизац*, настале у периоду Васкршњег причешћа, с недвосмислено подругљивом и сатиричном компонентом (које, с аспекта језичке слике света, осликавају одређене, углавном дерогативне аксиолошке ставове и стереотипе према православним верницима и припадницима цркве од стране одређених људи). Овакви примери не сведоче само о креативности говорника српског језика, већ и о ставовима једног дела српског народа према актуелним друштвеним догађајима.

²¹ Да ове речи више нису на периферији лексичког система, односно да се степен удаљености од центра готово минимализовао, показали су на поменутој конференцији ЕФНИЛ Каролин Милер-Шпицер и Саша Волфер (Carolin Müller-Spitzer, Sascha Wolfer) из Института за немачки језик у Лајпцигу, у свом реферату *Recent developments in German online press in the face of the coronavirus crisis*. Они су спровели емпиријско истраживање помоћу три повезана електронска ресурса (RSS corpus of German-language, cOWIDplus Analyse, cOWIDplus Viewer), дизајнирана да забележе и илуструју ефекте корона кризе у медијима. Медијски корпус обухвата 13 најпознатијих штампаних медија са немачког говорног подручја (из Немачке и Аустрије) од почетка 2020. године (пре појаве вируса) закључно са 24. септембром 2020. године. Истраживање је показало изузетну фреквентност лексичких јединица које су у вези с короном, односно деривата речи *корона*. Закључци до којих је ово истраживање довело су следећи: коронавирус потиснуо је све друге теме у други план (за пример су узели фудбал, као главну тему преокупације немачких медија, па и немачког друштва); пооштравање и слабење заштитних мера утиче на варијације у дискурсу (што су мере заштите јаче, већа је

ма припада разговорном стилу и неформалном начину изражавања, док би у званичним ситуацијама свакако требало наводити пун назив вируса (САРС-КоВ-2). По бројности издвајају се неологизми који су стилски маркирани. Поједини су карактеристични за публицистику и отуда су и потекли, нпр. глобални *инфогем* или *џаникгем*, затим *џосџкоронски*, па и *оказионализам сџендај* *короничар*.²²

Интензитет извештавања и ограниченост на тему ванредног стања допринели су, с једне стране, брзом ширењу нових речи, а с друге стране, и великом броју новонасталих речи којима се одражава подруглив однос према новом вирусу и болести, нпр. за назив вируса *коронача* или за назив зараженог *коронаш*, *коронашица*, *коронац*, *короничар*, *ковидаш*. Оваквим називима исказује се тежња да се носиоци болести језички маркирају и на неки начин изопште из друштва, као што је то иначе с тим типом лексике случај (нпр. *џуберан*, *џуберанка* и сл.). Различите лексеме и њихова секундарна значења, као што су *болесник* ('ненормалан, неприродан' и сл.) или *куџа* ('велико зло, пропаст, несрећа'), показују наш негативан и зазоран однос према болестима.²³

фреквенција медицинске терминологије у језику медија); истакнути вирусолози постају кључни актери у дискурсу (то место су пре короне заузимали политичари). Корпусно истраживање спровели су и сарадници Оксфордског речника енглеског језика, на корпусу који садржи преко осам милијарди речи забележених у медијском дискурсу од почетка 2017. године до данас, с тим да се овај корпус допуњује и даље, сваког месеца. Праћена је фреквентност речи *коронавирус*, *корона*, *ковид*, затим скраћенице у вези с овим речима, нове кованице настале од њих итд. Анализа података довела је до закључака да се лексички систем енглеског језика у прва четири месеца 2020. године обогатио новим речима, да је настао велики продор медицинске терминологије у општи лексички фонд и да је невероватно висока фреквентност употребе ових речи у електронском корпусу енглеског језика (<https://public.oed.com/blog/corpus-analysis-of-the-language-of-covid-19/>, приступљено: 19. 10. 2020).

²² Последњи је изузетно маркиран, њиме се исказује ироничан однос према једном од лекара, који је члан републичког кризног штаба, али се с почетка таква уска и специфична употреба проширила на све оне који се неодговорно понашају или дају неозбиљне и непроверене информације у вези с вирусом, а из реда су лекара, епидемиолога, вирусолога, заједничким именом названи – *сџрука*.

²³ То потврђују и детаљнија истраживања овог лексичког слоја: „Запажа се и да осуди заједнице подлежу неке карактеристике на које носилац објективно не може да утиче, а које су последица генетског наслеђа, природних и физиолошких процеса, склоности ка различитим болестима и сл.“ (Јовановић, 2018, стр. 40).

СТЕПЕН НЕОЛОГИЗАЦИЈЕ. Иако су предмет рада претежно неологизми, а тек спорадично okazaционализми у вези с коронавирусом, и међу самим неологизмима приметна је разлика у степену неологизације. Речи *ковид*, *корона*, *ковидан*, *ѿосѿйкоронски* и сл., за само месец дана, врло чврсто су позициониране и утврђене у лексичком систему српског језика, док се у нешто мањој мери то може рећи за неологизме попут, рецимо, *корономаније* или *каранѿинке*, зато што је могуће да ће се убрзо након епидемије смањити ѿихова употреба.²⁴ Најмањи степен неологизације репрезентују готово гранични случајеви између неологизама и okazaционализама, примери попут *коронација*, *кашиколизац*, *сѿендај короничар* и сл., због специфичне и експресивне употребе, без обзира на степен продуктивности творбених елемената.

ЗАКЉУЧАК. Глобална пандемија засада, без преседана, показује снажан утицај на језички систем, поготово ѿегов лексички део и творбене процесе, отварајући читав низ нових језичких појава. С друге стране, нове речи и изрази показују недвосмислену потребу да се на неки начин именују и у језику идентификују и нови појмови и појаве проистекле из новонастале ситуације, и да се новим језичким јединицама, у неким примерима, пренесе и одређени став. Остаје отворено питање колико ће нове речи и нови изрази превладати актуелно друштвено-политичко стање и опстати у лексичком систему, мада је сигурно да ће оне мање оптерећене обележјима, пре свега експресивним, сигурно остати још неко извесно време део општег језичког фонда.

Такође, не треба занемарити ни улогу штампе, онлајн канала и портала, друштвених мрежа (као што су Твитер и Фејсбук) и самих корисника ових медија (различити коментари на вести и сл.)²⁵ који дају упечатљив креативни допринос у стварању нових сложеница, полусложеница и у комбинацији нових и постојећих лексичких и творбених елемената.

РЕЧНИК С КОМЕНТАРИМА²⁶

антикоронски – 1. који делује против коронавируса и штити од ѿега.

²⁴ Једно од важнијих обележја адаптираности okazaционализма заснива се и на субјективној процени (Оташевић и Сикимић, 1991, стр. 80).

²⁵ Коментари испод текстова професионалних новинара, друштвене мреже, лични сајтови, блогови и др. уводе лексичку разговорног стила у језик новинарства, а затим и у остале стилове (Драгићевић, 2020, стр. 108).

Moram da pohvalim matorce. 90% njih nosi antikoronsku opremu što ne mogu da kažem za mlade (twitter.com, 5. 5. 2020); Lukašenko je ili čudo prirode, ili „struka“ mnogo laže. Ni jedne antikoronske mere se nije pridržavao, maksimalno se izlagao riziku da dobije koronu, išao čak i u crkvu za Vaskrs, i opet nije pozitivan (twitter.com, 8. 5. 2020).

2. који је заштићен од коронавируса.

Антикоронски град у Кини: Кина планира да у провинцији Хебеј изгради нови град заштићен од короне (alo.rs, 15. 9. 2020).

вирус корона – (колокв.) назив за појединачан вирус из групе коронавируса чији је званичан назив SARS-CoV-2.

Svet je u panici više od dva meseca, od kako se virus korona pojavio u Kini (rts.rs, 3. 3. 2020); Зашто се у медијима толико наглашава да руком не треба дирати лице јер се тако, наводно, преноси вирус корона (politika.rs, 30. 3. 2020); Колико су поуздани тестови на вирус корона (politika.rs, 8. 4. 2020).

изолационизам – период изолације у време епидемије ковида 19.²⁷

Hvala, pa da se pridružimo na piću kada prođe ovaj izolacionizam (twitter 6. 4. 2020).

изолациониста – особа која је у изолацији у време епидемије ковида 19.²⁸

Nove tužbe izolacionista protiv države. Kancelarija vranjskog advokata Miomira Tasića pokreće tužbe radnika Osnovnog suda u Vranju protiv države zbog samoizolacije u kojoj su proveli 28 dana (infovranjske.rs, 16.

²⁶ Такође би било пожељно да се нове речи периодично, али истовремено и систематично бележе, најбоље би било у виду серијских речничких свезака. Тако би се створили услови да део те лексике који нормално улази у општи стандардни речник буде правовремено забележен, јер не постоје механизми који ће на други начин успешно дати верну слику неологизама у језику (Радовић-Тешић, 2009, стр. 54).

²⁷ Ова реч постојала је и раније и означавала је искључиво политички правац који тежи ограничавању политичког деловања на националне оквире, уздржавању од међународних активности, нарочито у САД (Клајн и Шипка, 2006), нпр.: Дугорочни изолационизам водио би економском колапсу и тешко је замислити да би озбиљено допринео спречавању ширења инфективних болести (politika.rs, 1. 4. 2020); I pored nedovoljne solidarnosti država članica EU u krizi pandemije virusa korona, kazao je da je koncept EU dobar i da nije ni za kakav izolacionizam (blic.rs, 10. 4. 2020); Izolacionizam, povlačenje i nacionalizam mogu da budu veliki izazov kada se traže privremeni odgovori na neke probleme, ali to neće učiniti da strahovi naših građana nestanu, naprotiv, dodatno će ih podstaći, kazao je Makron (dan.rs, 25. 4. 2020). Данас добија ново значење у вези с коронавирусом и последицама ширења епидемије.

4. 2020); Molim učiteljice da naprave jedan TV čas na temu poznavanje policijskog časa. Kad izlaze kučkari, kad se vraćaju penzioneri iz kupovine, vikendom, radnim danima, kad ne mogu da kupuju -65, izolacionisti, do kad su u pritvoru... (twitter, 3. 4. 2020).

инфодемија – превелика количина, углавном информација на интернету (непроверених и често нетачних) које се тичу неког проблема, чије је решење на тај начин отежано.²⁹

Svjetska zdravstvena organizacija (World Health Organization – WHO), zbog sve veće pojave netačnih informacija o koronavirusu, definisala je novi pojam „infodemija“, koji se odnosi na širenje lažnih vijesti i dezinformacija povezanih sa koronavirusom u medijima i na internetu (byka.com, 31. 3. 2020); Predsednik Belorusije je u intervjuu telekanalu «Mir» na istu temu dodatno rekao: „Ne čini li se i vama da svetski moćnici žele da bez rata – Makron je uostalom sve ovo sa takozvanom koronavirusnom psihozom i info-demijom nazvao ratom – prekroje svet?“ (vesti.net, 2. 4. 2020); Razlog za ovu promenu je infodemija, pojava s kojom ćemo se sve više suočavati, a koja označava poplavu lažnih i polutačnih vesti i informacija koje mogu da imaju katastrofalne posledice u kriznim situacijama (rts.rs, 28. 2. 2020).

карантинац – (колокв. пеј.) особа мушког пола у карантину узрокованом епидемијом.

Не брините биће боље за две, највише три године. Лаку ноћ, карантинци (twitter, 29. 3. 2020); Како се зове цртани где су људи у карантину? Сто један карантинац (twitter, 9. 4. 2020); Gatački parohijski dom dobio prvog karantinca (twitter, 22. 4. 2020).

карантинка¹ – (колокв. пеј.) особа женског пола у карантину узрокованом епидемијом.

Ako ništa drugo, ove mlađe Karantinke će konačno naučiti da kuvaju (twitter, 15. 3. 2020).

²⁸ Такође реч која постоји одраније. Означава присталицу изолационализма (Клајн и Шипка, 2006), нпр. Јувал Ноа Харари: У чему изолационисти греше (Политика); Sadašnja situacija i teorije zavere pogoršaće psihičke bolesti i podstaći rasističku agresiju, ojačati izolacioniste i nacionaliste svuda i na posletku će demokratija, tamo gde postoji, biti izložena još većem preziru (dw.com, 1. 4. 2020). Међутим, у време епидемије коронавируса настаје потпуно нова реч *изолациониста* која означава особу која је (била) у изолацији, што представља однос полисемије. Исто важи за реч *изолационизам*.

²⁹ У фебруару 2020. године тај термин Светска здравствена организација искористила је за означавање (углавном лажних) информација о епидемији.

карантинка² – (колокв.) фризура настала у кућним условима, резултат шишања од стране неког од укућана или самосталног шишања.

Ofarbaj me karantinski, šareno. Ošišaj me na karantinku (twitter, 12. 4. 2020); Što se tiče frizure, furam KARANTINKU (twitter, 10. 4. 2020) Ako se desi ovaj scenario u Srbiji već vidim mnoge koji će furati takozvanu karantinku da ne kažem uraditi jednu Britni Spirsicu (twitter, 25. 3. 2020).

карантинке¹ – (колокв.) колачи настали од састојака у кући за време полицијског часа, својеврсни пандан торти ембарго.

Желела сам да и овај период у којем смо се сви нашли, обележим и „увежем“ за нешто слатко, па је тако избор пао на ове шкољкице колаче које смо од милоште прозвали Карантинке, радног назива Шкољке или Бисери у карантину (organvlasti.com, 21. 4. 2020); Aj na palačinke karantinke (twitter, 7. 4. 2020); Ljudi moji, kako ovo ispadnu odlični kolači! Radnog naziva karantinke (twitter, 9. 4. 2020).

карантинке² – (колокв.) кућне папуче које се чешће носе за време ванредног³⁰ стања.

Ljudi, znate kako se zove obuća za proleće/leto 2020?? – Karantinke! (twitter, 3. 4. 2020); Jbte ja imam karantinke (twitter, 26. 3. 2020) Jutros odneo kevi (72g) namirnice: – Nemoj da mi obuven šetaš po kući, eno ti one karantinke (papuče), pa nazuj (twitter, 19. 3. 2020).

кашиколизац – (погрд. и разг.) верник, верујућа особа која се причешћује.

Drugi stiže Kašikolizac (*þvörusleikir*) koji je ljubitelj soseva, kremova, preliwa i ostalog što može ostati na drvenim kašikama koje se koriste u spremanju hrane. I onda ih liže. (nordiasenter.com, 18. 12. 2019); Ja ове кашиколисце, што седе верницима зову, од сад зовем терористима (twitter, 19. 4. 2020); Ateisti dave koliko i kašikolisci (twitter, 11. 4. 2020); I ateisti i kašikolisci su ovde agresivni (twitter, 15. 4. 2020).

кашиколизање – (погрд. и разг.) причешћивање по православном обичају.

³⁰ Потврде за ову реч налазимо у мему, која је постала популарна на интернету за врло кратко време. Назив *карантинке* односи се на кућне папуче на слици, са обележјем популарног спортског брэнда Најки (Just do it). Такође, на Вукајлији налази се потврда од пре осам година са дефиницијом: *Kućne papuče koje se primenjuju isključivo u emergency situacijama i samo na goste. Obično keva jedina zna gde one stoje i jedina se usuđuje da se uhvati za njih* (<https://vukajlija.com/karantinke>).

Neuporedivo veći broj će zbog ovog kašikolizanja po svaku cenu da zaključi da nisu normalni u mozak. (parapsihologija.com, 29. 3.); АУН, baš je zdravo kašikolizanje u korona vremenu!!! (twitter, 28. 3. 2020).

ковид 19 – (мед.) болест коју изазива вирус САРС-КоВ-2³¹

Нова болест (ковид 19) се појавила 99 година након пандемије шпанске грознице, од које је боловала трећина светске популације, а услед ње је умрло више од 50 милиона људи (politika.rs, 31. 3. 2020); Министарство здравља: Ne čekati komplikacije, idite u ambulantu kovid-19 čim se pojave simptomi (rts.rs, 1. 4. 2020); Ковид 19 стигао и у Србију (rts.rs, 6. 3. 2020).

ковидан – 1. који је оболео од ковида.

Druže, jesi ti kovidan? (twitter.com, 18. 3. 2020); Bolje kovidan nego providan (twitter.com, 13. 4. 2020); Pitanje dana: Da li si kovidan? (grand.online, 15. 3. 2020).

2. који припада ковиду; који се односи на ковид; који потиче од ковида.

За одговор уметности је наравно прерано, али ако ковидни печат буде страдање једног изванредног ликовног ствараоца који је корону добио док је правио споменик једном убијеном премијеру, онда је тај симболички печат мени превише (rts.rs, 11. 4. 2020); Kovidno vreme i političko nevreme (radiokim.net, 27. 3. 2020); Pacijentkinja je tretirana tako zato što je imala izuzetno izražene simptome vezane, i tipične i klasične, ono što savremena medicina zna, vezano za kovidnu infekciju kao kovid (rts.rs, 17. 4. 2020).

ковидација – (колокв. оказ.) промене које у друштвеном животу настају услед пандемије.

Ima i onih drugih koji misle da je „kovidacija“ marketiranja dobar potez jer je ova situacija dobar „emotivni setting“ za prihvatanje i korišćenje brendova (marketingmreza.rs, 8. 4. 2020); „Kovidacija“ uzima svoj danak: izolovanost i stres smanjuju mogućnosti imunog sistema (facebook.com, 13. 4. 2020).³²

ковидаш – (погрд., колокв.) особа која болује од ковида 19.

³¹ Користи се или као пуни назив *ковид 19* или скраћени *ковид*.

³² У коментарима на вести које се тичу политичких активности у време епидемије, наишли смо и на речи попут *ковиденшино* (ковид + евидентно), *ковиденција* за штампу или ТВ-ковиденција (ковид + конференција за штампу у време ковида). Свега неколико потврда указује на то да је реч о околионализми-ма насталим као резултат језичке игре и имају функцију ироније у помену-тим коментарима (више о лексичкој креативности в. у: Munat, 2007).

Prodaj majko konja kočijaša pa izvadi sina kovidaša (twitter, 26. 3. 2020); Ja nisam blizu korone, ne ližem limenke s pumpe koje su ispipali svi kovidaši ovog sveta (twitter, 3. 4. 2020); Nikom nije mrska para od parkinga, familije s decom se šečkaju, jedva smo se odbranili da nam potencijalni kovidaši ne pipaju kuće (twitter, 28. 3. 2020).

КОВИДИОТ – особа која игнорише упозорења, смернице и правила о јавној безбедности у вези са ковидом 19.

Нова реч КОВИДИОТ, којом се именује неприхватљиво понашање појединаца, заузела је важно место у медијима, а неки од њих су и *Њујорк њос* и *Дејли њуз*. (rts.rs, 4. 4. 2020); Ковидиот означава особу која не зна, не разуме, не увиђа или не жели да зна за опасност од вируса (jezikofil.rs, 31. 3. 2020); Kovidioti, ostanite kod kuće: Nadležni apeluju na ljude da ne izlaze napolje (telegraf.rs, 4. 4. 2020).

корона – (неформ., колокви.) скраћени и неформални назив за новооткривени вирус из групе коронавируса чији је званичан назив САРС-КоВ-2.

Корона открива искрене пријатеље (politika.rs, 21. 3. 2020); Корона укопала глобални туризам – ове године бићемо „своји на своје“ (rts.rs, 18. 4. 2020); Korona me naterala da savladam Instagram: Penzioner iz Kruševca podelio svoju zanimljivu kolekciju (novosti.rs, 23. 4. 2020).

корона време – период епидемије коронавируса.

И тако у ово корона време седим и разгледам некад „лепе“ успоме не али на одређени дио њих се гадим и грозим (twitter.com, 22. 3. 2020); Pa samo su za ovo kratko korona vreme upumpali 6080 milijardi dolara (twitter.com, 15. 4. 2020); Uporedo sa postizanjem sve boljih poslovnih rezultata, čak i u ovo, „korona“ vreme, kompanija GO4YU pokrenula je pozitivnu promenu u društvu zapošljavanjem mladih ljudi (vesti-online.com, 17. 4. 2020).

коронавирус – (мед.) опште име за групу (породицу) вируса добијено на основу изгледа, који асоцира на венац (лат. *corona*); назив за појединачан вирус из групе коронавируса чији је званичан назив САРС-КоВ-2.

Званично, овај вирус још увек нема име, али се широм планете назива коронавирусом, иако су коронавируси опште име за групу вируса, добијено на основу изгледа, који асоцира на венац (лат. *corona*) (jezikofil.rs, 7. 2. 2020); Потврђен је други случај коронавируса у Србији, овај пут код кинеског држављанина (politika.rs, 9. 3. 2020); Енди Мари верује да је можда био заражен коронавирусом прошлог месеца (rts.rs, 23. 4. 2020).

корона идиот – особа која се неодговорно понаша и не поштује препоруке за спречавање ширења епидемије коронавируса или намерно крши правила понашања зарад стицања публицитета на друштвеним мрежама.

„KORONA IDIOTI“ Pojavila se nova vrsta, kašlju starcima u lice i ližu ve-se šolje, šire se kao virus! (alo.rs, 31. 3. 2020); Вирус корона идиоти су особе које не знају, или их није брига, за опасност од заразе, неодговорно се понашају одбијајући да смање социјалне контакте и прихвате превентивне мере и зато постају опасни по друге [...] Није мали број оних који или не знају за овај аспект епидемије или знају, али их није брига. Овакви појединци су на социјалним мрежама означени као „ковидиоти“ или у преводу вирус корона идиоти. (politika.rs, 30. 3. 2020); Београдски корона-идиоти, јутрос сат времена, на приватном сервису – РТС, шире пропаганду о угрожености „кућних љубимаца“ (twitter.com, 26. 3. 2020).

корона изазов – форма виртуелног изазова³³ (енгл. Coronavirus Challenge) у коме је циљ прекршити правила понашања у време епидемије коронавируса имајући у виду последице нарушавања туђег или сопственог здравља. Укључује лизање различитих површина као што су ручке на вратима, па чак и јавне тоалетне шоље.

Јел' сте видели што Американци имају нову игру, зове се Корона изазов? Лижу вц шоље по јавним местима и надају се да ће добити корону! (twitter.com 1. 4. 2020); Колики је размак између вас двојице док водите емисију? Да промените наслов у Корона изазов 2020? (twitter.com 16. 3. 2020); Млади кашљу старима у лице: Опасан „корона изазов“ на друштвеним мрежама (rs.sputniknews.com 31. 3. 2020).

корона лудило – неразумно понашање изазвано епидемијом коронавируса.

OVAKO SE ZAUSTAVLJA KORONA LUDILO: Iako ste negativni na COVID 19, morate da uradite SLEDEĆU STVAR! (espreso.rs, 1. 8. 2020); Epidemiolozi sa Oksforda, Harvarda i Stanforda tvrde da ovo korona-ludilo možemo da rešimo za samo TRI MESECA... (opozicijanajednommestu.rs, 17. 10. 2020); Onda je nastupilo, kako kaže, „korona ludilo“, uveden je policijski čas i sve je postalo neizvesno (blic.rs 9. 9. 2020).

³³ Изазов је задатак који неко задаје другима како би покушали да га успешно реализују. Снимљене изазове познати стављају на интернет, дистрибуирају их преко друштвених мрежа и на тај начин подстичу, изазивају и надахњују своје пратиоце да га понове.

коронарац – (жарг.) особа оболела од коронавируса.³⁴

Strah je da li će ikada više kafane proraditi, a panika da od honorarca ne postanem koronarac!!! (twitter.com, 27. 3. 2020); jbt niko više ne žali one koji nisu umrli od korone. Samo koronarci se računaju (twitter.com, 25. 3. 2020).

корона режим – организовани прописани скуп мера за заштиту од коронавируса.

Crna Gora u korona režimu (twitter.com, 14. 3.); A šta će drugo raditi pod korona režimom? (twitter.com, 10. 4. 2020)

коронац – (жарг.) особа оболела од коронавируса.

Evo kod mene preko 70 koronaca i još se prave mutavi (twitter.com 15. 3. 2020); Od večeras se družim samo sa onima koji nisu izašli u kafiće. Sorry, koronci (twitter.com, 14. 3. 2020); Koronci su među nama (twitter.com, 10. 3. 2020); Nekada Solunci, sada Koronci (twitter.com, 11. 3. 2020).

коронација – (неформ.) ширење коронавируса, добијање болести изазване коронавирусом.³⁵

Питање је да ли се све ове речи могу поднети и у мањим количинама, немоли ако би све биле објављене одједном, дакле завршиле коронацијом на нету. (rts.rs, 11. 4. 2020); Ovo je najbliže šta će Charles ikad doć koronaciji (twitter.com, 25. 3. 2020).³⁶

³⁴ Ова реч није настала у време епидемије коронавируса; задељена је и раније, али са другим значењем. Иако нова по времену настанка, реч *коронарац* је медицински жаргонизам за означавање особе која болује од неке коронарне болести и лежала је на коронарном одељењу, нпр. Normalno je da se vidi u EKG-u da ste koronarac, nista strašno (doktor.rs, 1. 12. 2007); Do ponedeljka neću da čujem reči „posao, operaciona sala, koronarac, istorija bolesti, ambulanta, doktorka, doktorka, doktorka“, itd. Hvala! (twitter.com, 23. 7. 2013). У време епидемије короне реч *коронарац* почиње да се односи на особу оболелу од короне. Овде је у питању однос хомонимије, пошто није реч о истој речи са два различита значења, већ су у питању две потпуно различите речи.

³⁵ Реч *коронација* по пореклу је позајмљеница из енглеског језика (*coronation*) са значењем крунисања и до појаве коронавируса, користила се само са тим значењем, нпр. Inače bogata smo zemlja, može i dve coronacije. Što se kaže ima se, može se... (twitter.com, 3. 6. 2017). Zakasniću na sopstvenu coronaciju tražeći mobilni u tipa fioci s čarapama (twitter.com, 7. 11. 2015); Ako nam predsednik izjavi da mu je više dosadilo da bude predsednik, za kada zakazujemo coronaciju? (twitter.com, 25. 1. 2012). Коронација данас добија потпуно ново значење у вези са вирусом и његовим ширењем. Ове две речи имају исти латински корен (*corona*), од ког су настале и наше речи *круна*, *крунисање* и сл.

³⁶ Реакција на вест да је енглески принц Чарлс позитиван на коронавирус исказана језичком игром.

коронача – (жарг.) коронавирус.

Толко ћу се нагојити на гајби да када ме цепа коронача има да заузнем халу 3 Београдског сајма (twitter.com, 24. 3. 2020); Није коронача тако лоша, ево отказан Еуросонг (twitter.com, 20. 3. 2020); Више ће живота однети тровање хлором него коронача (twitter.com, 16. 3. 2020); Не би било лоше да престанете да објашњавате већ доста пута објашњене и опште ствари о короначи јер ко није схватио до сада, неће ни након вашег објашњења, само уливате нервозу свима, а ако сте сами нервозни грицкајте семенке (twitter.com, 23. 3. 2020).

коронаш – (жарг.) особа мушког пола оболела од коронавируса.

Први твитераш коронаш... све ок, али га нема већ пар дана. (twitter.com, 31. 3. 2020); Jesu oni sigurni da nije koronaš kinuo u čevape dok ih je pravio (twitter.com, 20. 4. 2020); Vidiš da svi beže od tebe ko od koronaša (forum.krstarica.com, 13. 4. 2020).

коронашица – (жарг.) особа женског пола оболела од коронавируса.

Još temperaturu da dobijem i da me proglase koronašicom (twitter.com, 27. 3. 2020); Znači o tebi je koronašica Srbijanović govorila pre neko veće? (twitter.com, 13. 4. 2020); Priznaj da sam neodoljiva bleđa koronašica (twitter.com, 16. 4. 2020); Ako budeš koronašica, dopusti mi da se celivamo (twitter.com, 16. 4. 2020).

коронзиван – позитиван на вирус.³⁷

И даље си короНзиван? (twitter.com, 13. 4. 2020).

коронизација – процес експанзије, ширења и трајања епидемије коронавируса.

Из ове изолације коронизације понећу за сада пет лепих лекција (twitter, 15. 3. 2020); Коронизација – Паника се шири Европом (netmagazin.rs, 10. 3. 2020); ВРЕМЕНСКА ПРОГНОЗА – март: коронизација; април: изолација; мај: адаптација; јуни: нормализација (twitter.com, 2. 4. 2020); Je l' rekao već preCednik da je prošla vlast kriva za koronizaciju Srbije? Ili čuva ekskluzivu za Marića? (twitter.com, 11. 3. 2020); Tviter se polako oporavlja od korone, pojavljuje se ponovo tvitovi koji nemaju veze sa koronizacijom (twitter.com, 12. 4. 2020).

коронирати – заразити се коронавирусом.

Коронираћемо (twitter.com, 7. 4. 2020); Боље да кородираш него да коронираш (forum.krstarica.com, 31. 3. 2020); Nemojte ništa da jedete

³⁷ С обзиром на то да се у нашој грађи нашла само једна потврда употребе ове речи, могло би се рећи да је *коронзиван* околионализам. Време ће показати да ли ће се ова форма раширити међу говорницима српског језика.

bar pet dana ako koronirate i izlečeni ste; Sedim tako nešto i razmišljam... Dal' da tažim neki posao i odem da radim, il' da lepo KORONIRAM, pa da odem lepo na sajam da se odmorim i jedem suljpa sa kobajom (dimljena nadam se)... (twitter.com, 2. 4. 2020).

короничар – (колокв.) особа заражена коронавирусом.

Ali pašćeš, slučajno, pritrčaće ti koroničar da te podigne... očešaćeš nogavicom, ramenom nešto gde je koroničar kinuo, pljunuo... 100 scenarija ima... pa i da si kao Tesla pametan!!! (twitter.com, 29. 3. 2020); Večeras film sa tom henksom da ispoštujem brata koroničara (twitter.com, 12. 3. 2020).

корономанија – масовна, општа оптерећеност коронавирусом, хистерија изазвана коронавирусом.

Od početka ove „koronomanije“ mnoge stvari mi nisu jasne (politika.rs 16. 4. 2020); Koronu ćeš dobiti od KORONOMANIJE (twitter.com, 10. 4. 2020); Kao pripadnik „visoko rizične grupe“, kako u ovo vreme koronomanije nazivaju nas starije od sedamdeset godina, imam utisak da su u treći plan gurnuti svi naši klasični zdravstveni problemi, od reume i visokog pritiska do srčanih oboljenja ili slabog varenja... (facebook.com, 14. 3. 2020).

коронски – који је изазван коронавирусом; који је у вези с коронавирусом.

Некима једину утеху у овом коронском стању представља чињеница да су били на Балију за Нову годину (twitter.com, 13. 4. 2020); Događaji na kojima učestvuju međunarodni gosti, posebno iz područja koronskog rizika, treba otkazati ili se odvijati bez posetilaca (telegraf.rs, 12. 3. 2020); Šta sada nakon koronskog kraha na berzi? (dw.com, 11. 3. 2020); Kako ide sa kaznama ako nekoga zadavim za vrijeme koronske izolacije? (twitter.com 21.3. 2020).

коронтин – (колокв.) карантин у доба короне.

Ne kaže se karantin nego korontin jer se virus zove korona, a ne karana (twitter.com, 16. 3. 2020); Da se završi ovaj korontin pa pravac Palmotićeve jer malo ko će normalan posle ovog ostati (twitter.com, 18. 3. 2020); Dosadan ovaj korontin (twitter.com, 11. 4. 2020)

паникдемија – велика количина панике изазване епидемијом коронавируса.

2003. је мој друг месец дана чекао да сахрани преминулог родитеља. Пријатељ, доктор, клиничар, вели да сваке године у сезони грипа стање као у војној болници у Сајгону... Лежи се по ходницима. Добро питање, но од Паник-демије се очито не може постављати (twitter.com, 11. 4. 2020); Zanimljiv primer Švedske – sve otvoreno i sve

radi, deca idu u skolu, sve se odvija uz mere zaštite. 2000 inficiranih – 40 smrtnih slučaja. Prošlogodišnja sezona sezonskog gripa – 12000 inficiranih, 505 smrtnih slučaja. Pandemija virusa da, „Panik-demija“ ne postoji (twitter, 26. 3. 2020); Проћи ће и актуелна пан(ик)демија али не и моја жеља да поново превалим пут кроз пакао до „Врата раја“ (pravda.rs 14. 4. 2020); Од како је почела ова паникдемија много је овакве деце умрло (facebook.rs 11. 3. 2020). Da prođe ova panik-demija i krecu – Litije. Nadam se, svim srcem (twitter.com, 4. 4. 2020).

посткоронски – (оказ.) који следи након епидемије коронавируса.

Како планирате да се носите с посткоронском депресијом? (twitter.com, 23. 3. 2020); Za par godina kad saberemo žrtve korone sa žrtvama post koronske ekonomske i društvene krize, znaćemo nešto (twitter.com, 20. 4. 2020); U post-koronskom svetu evropske košarke imaćemo možda da mu platimo deset s lukom i kiselu vodu (twitter.com, 11. 4. 2020); Post-koronski svet: Možemo li da stvorimo svet solidarnosti i saosećajnosti? (buro247.rs, 14. 4. 2020).

стендап короничар – односи се на др Бранимира Несторовића, због неуобичајених ставова и ноншалантног понашања у вези с коронавирусом, као и јавних наступа с покушајима духовитости.

Несторовић своју праксу пројектује на друштво. Лепо га Кесић назвао, клоун короне. Stand-up короничар; Još jedan standap koroničar (twitter.com, 14. 4. 2020); Postoji dobra šansa da pretekne standap koroničara po pojavljivanju na tv-u, i da se opasno približi i samom Vučiću, ako mu ovaj to dozvoli (twitter.com, 14. 4. 2020); Dr Branislav N. dobrovoljno ogoljava srpski aktuelni sistem, gde narod treba zabavljati dok god se može i dok god se diše, pa je njegova karijera standap koroničara i počela na zvaničnoj državnoj konferenciji za štampu (nedeljnik.rs, 12. 3. 2020).

трикини – бикини у доба короне, са придодатом маском као трећим елементом³⁸

Хит сезона: Трикини 2020 (twitter.com 19. 4. 2020).

ЛИТЕРАТУРА Бугарски, Р. (2001). *Лица језика*. Београд: XX век.

³⁸ Ова реч је неологизам пореклом из енглеског језика и означава одређени тип купаћег костима, нпр. Znam da je sve stvar ukusa ali ja kad vidim devojku u onom trikiniju ili kako se već zove, baš mi nije dobro (twitter.com, 26. 8. 2019); Jelena Karleuša pokazala kupaći: Trikini je spreman! Donesite leto! (twitter.com, 19. 3. 2014).

- Бугарски, Р. (2003). *Жарјон*. Београд: XX век.
- Драгићевић, Р. (2007). *Лексиколоџија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић, Р. (2011). О неким проблемима творбе неологизама у настави. *Књижевност и језик*, LVIII, (1-2), 89-96.
- Драгићевић, Р. (2020). О неологизмима у српском језику из угла припреме корпуса за израду вишетомног Речника савременог српског језика Матице српске. *Јужнословенски филолоџ*, LXXVI (1), 107-121.
- Јовановић, Ј. (2018). *Лексика њојрдног значења у именовању човека у српском језику* (необјављена докторска дисертација). Филолошки факултет, Београд.
- Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику. Друји гео. Суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Клајн, И. и Шипка, М. (2006). *Речник сѝраних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Munat, J. (Ed.) (2007). *Lexical Creativity, Texts and Contexts*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Muhvić-Dimanovski, V. (2005). *Neologizmi – problem teorije i primjene*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilista u Zagrebu.
- Оташевић, Ђ. (1994). Разграничење околионализама и неологизама. *Научни сасѝанак славистиа у Вукове дане*, XXII (2), 251-255.
- Оташевић Ђ. (2008). *Нове речи и значења у српском језику*. Београд: Алма.
- Оташевић, Ђ. и Сикимић, Б. (1991). Односи околионализама према времену. *Наш језик*, XXIX, (1-2), 77-81.
- Оташевић, Ђ. и Сикимић, Б. (1992). Творба околионализама у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолоџ*, XLVIII, 67-78.
- Пешикан, М. и др. (2010). *Правойис српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Радовић-Тешић, М. (2009). *С речима и речником*. Београд: Учитељски факултет.
- Simeon, R. (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, II, Zagreb: Matica hrvatska.
- Савић, С. (1984). Принципи стварања неологизама у српскохрватском језику. У: Ј. Јерковић (ур.), *Лексикоџрафија и лексиколоџија* (161-170). Нови Сад: Матица српска.
- Слијепчевић, С. (2013). О сложеним јединицама с препозитивним индеклинабилним детерминаторима страног порекла. *Научни сасѝанак славистиа у Вукове дане*, 42 (1), 321-330.

Ђорић, Б. (2008). *Творба именица у српском језику*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Ђорић, Б. (2009). *Линџомарџиналије*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

ИЗВОРИ

alo.rs
byka.com
facebook.com
forum.krstarica.com
grand.online
jezikofil.rs
nedeljnik.rs
novosti.rs
politika.rs
rts.rs
telegraf.rs
twitter.com
ictvonline.org

MARINA M. NIKOLIĆ

INSTITUTE FOR THE SERBIAN LANGUAGE OF SASA
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

SVETLANA M. SLIJEPCHEVIĆ BJELIVUK

SLOBODAN B. NOVOKMET

INSTITUTE FOR THE SERBIAN LANGUAGE OF SASA

SUMMARY NEW WORDS IN SERBIAN PUBLIC DISCOURSE AS A CONSEQUENCE
OF THE COVID-19 PANDEMIC

The aim of this work is to present the lexical changes in the Serbian language caused by the COVID-19 pandemic. The paper analyses new words that appeared in the Serbian language which very quickly expanded the domain of their use from specific medical terminology and became part of everyday spoken Serbian language, including new words motivated by them.

Types of neologisms emergence are presented (borrowing from the English language, changing or developing new meanings of the

existing words, exploiting the derivative potential of the Serbian language, etc.), as well as their stylistic, orthographic, and pragmatic features. After a detailed analysis, we included a dictionary of neologisms followed by the indispensable comments.

KEYWORDS: new words; neologisms; occasionalisms; compounds; semi-compounds; derivatives; orthography; derivation; Serbian language.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

БРАНИСЛАВА М. ДИЛПАРИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

НИНА С. ПЕРОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
МОДУЛ: ЈЕЗИК

МОДЕЛИ ЛЕКСИЧКЕ СЕМАНТИКЕ У АЛГОРИТМИМА ЗА ОБРАДУ ПРИРОДНОГ ЈЕЗИКА

САЖЕТАК. У раду се представљају резултати испитивања које је имало за циљ да утврди да ли се у структури алгоритама за обраду природног језика могу препознати карактеристичне особености појединих приступа лексичке семантике. Присуство карактеристика декомпозиционог, холистичког и релационог модела лексичке семантике испитивано је у структури две врсте алгоритама: алгоритму *word2vec* и алгоритмима рекурентних неуронских мрежа. Добијени компаративном анализом претходно описаних модела и алгоритама, резултати показују да постоји значајно преклапање у испитиваним лингвистичким и програмским техникама за обраду природног језика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лексичка семантика; рачунарска лингвистика; декомпозициони, холистички и релациони модел; обрада природног језика (ОПЈ); алгоритам; *word2vec*; рекурентна неуронска мрежа (РНМ).

¹ branislava.dilparic@pr.ac.rs

² stracimir@yandex.com

Рад је примљен 17. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

УВОД

Двадесет први век може се сматрати периодом дигиталне ренесансе имајући у виду колики је успех човек постигао у остварењу комуникације са машином помоћу алгоритама вештачке интелигенције (ВИ).³ Ова комуникација, заправо, почела се развијати од појаве првих рачунара и у почетку је била формална и математичка. Стога је требало пронаћи медијум помоћу ког би се та комуникација могла „продубити“; другим речима, требало је пронаћи начин за обраду природног језика (ОПЈ), тј. за анализирање корпуса природних људских језика, као и њихово аутоматско произвођење и разумевања.

Темељи рачунарске лингвистике и ОПЈ постављени су средином прошлог века када су се, независно једна од друге, одиграле револуције на пољу рачунарства и лингвистике. Најпре је 1950. године британски математичар и отац модерног рачунарства и вештачке интелигенције Алан Тјуринг објавио рад *Computing Machinery and Intelligence*, у ком предлаже и детаљно описује тзв. Тјурингов тест⁴ и по први пут у историји званично поставља питање о томе „да ли машине могу да мисле“ (Turing, 1950, стр. 433). Неколико година касније, тачније 1957. године, амерички лингвиста и један од највећих мислилаца данашњице Ноам Чомски објављује књигу *Syntactic Structures*, која је била револуционарна на више нивоа. У њој је Чомски први пут представио своје „бездојне зелене идеје [које] бесно спавају“⁵, односно раздвојио значење од синтаксе и, још важније, поставио темеље формалних граматика и тиме започео еволуцију програмских језика и ОПЈ. Од тог времена математика и лингвистика постале су нераскидиво повезане у тежњи да изнова и изнова померају границе лингвистичке и технолошке револуције.

Данас се софтвери ОПЈ користе свакодневно а да човек тога можда није ни свестан. Сваки пут када се нешто укуца у претраживач, активира се неки део ОПЈ, нпр. анализирање префикса и су-

³ Вештачка интелигенција је област рачунарства која се бави дизајнирањем паметних машина, тј. рачунарских система способних да обављају задатке који изискују људску интелигенцију попут разумевања (природног људског) језика, учења, закључивања, решавања проблема итд. (Barr & Feigenbaum, 1981, стр. 3).

⁴ Тјурингов тест је експеримент у ком се утврђује способност машине да демонстрира интелигентно понашање еквивалентно људском (више у: Turing, 1950).

⁵ Према енгл. *Colorless green ideas sleep furiously* (Chomsky, 2002, стр. 15).

фикса речи, аутоматско допуњавање речи, исправљање правописних грешака и др. Овакви софтвери представљају тзв. ОПЈ софтвере ниског нивоа пошто се баве простим проблемима и не користе технику машинског учења. На другој страни клатна, тј. у самом врху ОПЈ налазе се софтвери који користе технике машинског учења попут дубинског учења и рекурентних неуронских мрежа (РНМ), донекле моделованих према начину на који учи човек. Из области препознавања говора и машинског преводјења изродили су се софтвери као што су *Siri*, *Cortana* и *Amazon Alexa*, виртуелни асистенти, редом, Епла, Микрософта и Амазона; *Amazon Transcribe*, Амазонов софтвер за транскридовање у реалном времену; *Google Translate* и *Google Assistant* итд.

ЦИЉ, ПРЕДМЕТ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У овом раду анализирају се и пореде карактеристике модела из домена рачунарске лингвистике (тј. алгоритама за ОПЈ), с једне, и модела лексичке семантике, с друге стране. Циљ истраживања био је да се утврди да ли се у архитектури алгорита *word2vec* и алгоритама РНМ могу препознати карактеристичне црте појединих приступа лексичке семантике у тумачењу значења речи.⁶ Основна претпоставка рада је да *word2vec* носи карактеристике декомпозиционог и релационог модела лексичке семантике, а да се у алгоритмима РНМ могу препознати особине холистичког приступа проучавању лексичког значења. У раду се најпре дескриптивном методом представљају наведени лингвистички модели, дефинишу се њихови принципи и објашњавају начини манифестације њихових својстава у језику; потом се, истоветно, описују и два споменута алгорита и анализира се начин на који они обрађују текстуалне корпуре. Напоследку, компаративном анализом се утврђују евентуална преклапања у разматраним лингвистичким и математичким техникама за ОПЈ.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ИСПИТИВАНИХ МОДЕЛА ЛЕКСИЧКЕ СЕМАНТИКЕ

Значење у природном људском језику представља један од најизазовнијих проблема у ВИ данас. Колико је комплексно говорити

⁶ Томаш Миколов, предводник инжењерског тима који је дизајнирао *word2vec*, у приватној преписци са ауторкама рада наглашава да концепт програма *word2vec* није настао под утицајем било које од лингвистичких теорија о значењу, већ да алгоритама има посве математичку позадину.

о значењу језичких јединица казује и чињеница да се овим концептом данас баве све гране традиционалне лингвистике, потом рачунарска лингвистика, когнитивна лингвистика, филозофија, психологија итд. Иако се о значењу може говорити и на свим нивоима језичке структуре, у раду се овај широки опсег сужава на поље лексичке семантике која се бави дефинисањем значења речи. На први поглед, дефинисање лексичког значења делује као једноставан задатак; међутим, поставља се питање да ли је икада било могуће прецизно дефинисати неку категорију и све њене потенцијалне припаднике. Лудвиг Витгенштајн је 1953. године потресао класични закон о идентитету и увео појам тзв. нејасних граница:

„Примера ради, размислимо о низу активности које називамо *играма* као што су *грушћивене игре*, *игре са карћима*, *игре са лопћом*, *Олимпијске игре* итд. Шта им је заједничко? Не можемо само рећи да им нешто мора бити заједничко јер се иначе не би називале *играма*, већ треба *погледаћи* и *уочићи* има ли ичег заједничког код свих њих. Јер ако их заиста погледамо, нећемо уочити нешто што је *свима* заједничко, већ само сличности и везе међу њима, и то читав један низ“⁷ (Wittgenstein, 1986, стр. 31).

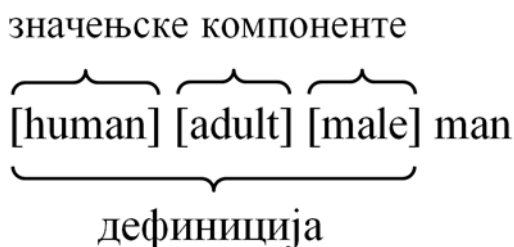
На овом примеру Витгенштајн у ствари показује колико раскошан може бити спектар припадника једне једине категорије и колико је истовремено веома тешко утврдити која је то карактеристика која их ставља у исти оквир. Ове нејасне границе данас су постале још нејасније с обзиром на то да човек живи у времену у коме филозофија флуидности прожима све сфере његове делатности и дивствовања, од идентитета, преко религије до уметности. Стога је лексичка семантика, покушавајући да одговори на овакве изазове, изродила бројне теорије о тумачењу значења речи.⁸ За потребе овог рада у фокус се стављају три приступа: декомпозициони, холистички и релациони.

⁷ “Consider for example the proceedings that we call *games*. I mean board-games, card-games, ball-games, Olympic games, and so on. What is common to them all? Don’t say: ‘There *must* be something common, or they would not be called *games*’. – But *look and see* whether there is anything common to all. – For if you look at them you will not see something that is common to *all*, but similarities, relationships, and a whole series of them at that.”

⁸ Разуђеност теорија и метода у проучавању лексичког значења од средине XIX века до данашњих дана, заједно са истакнутим публикацијама и истраживачима који су умногоме одредили правце еволуције лексичке семантике, илуструје изузетна књига Дирка Херартса *Theories of Lexical Semantics* (2010).

ДЕКОМПОЗИЦИОНИ МОДЕЛ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА

Основне претпоставке декомпозиционог модела јесу те да се значење речи може изучавати у изолацији, ван било каквог контекста и да се значење речи може раставити на семантичке или значењске компоненте, при чему скуп тих градивних блокова даје дефиницију појма (Katz & Fodor, 1963, стр. 191–192). Принципи ове теорије засновани су на класичној, аристотеловској теорији категоризације и претпоставки да је могуће дефинисати појмове у погледу неопходних и довољних услова: „Како би се анализирано било које референтно значење ... потребно је дефинисати сва *неојходна* и *довољна* обележја која значење једне форме разликују од значења сваке друге форме која може заузимати место на истој семантичкој територији“⁹ (Nida, 1975, стр. 32).

СЛИКА 1: СЕМАНТИЧКА ДЕКОМПОЗИЦИЈА (FIGURE 1: SEMANTIC DECOMPOSITION)

Уколико би се у дефиницији енглеског појма *man* приказаној на Слици 1. изоставила било која од наведених значењских компонената, дефиниција би била непотпуна и отуд нетачна. На пример, ако би се изоставило обележје [human], којом се мушкарац најпре дефинише као људско биће и тиме се разликује од осталих живих бића [animal] и [plant], онда би се могло говорити о некој животињи која је доживела полну зрелост и која је мушког пола. Дакле, неопходно је излистати све три компоненте. Довољни услови односе се на економичност приликом излиставања компонената за дефинисање значења. Наведеним обележјима би се могло додати још и [kind], [outgoing] или [caucasian], али се за дефинисање категорије *man* ове компоненте сматрају сувишним.

⁹ “In order to analyze any referential meaning ... one must identify those *necessary* and *sufficient* features that distinguish the meaning of any one form from every other form which might compete for a place within the same semantic territory.”

Како би се упростио и организовао преглед семантичких компонента приликом дефинисања појмова, уведена је тзв. компонентна матрица. Ова матрица је бинарна, тј. садржи две врсте информација, а у датом случају информације се односе на присуство и одсуство неког семантичког обележја. У Табели 1. може се видети на који начин лексичка декомпозиција разликује концепте који се налазе у истом семантичком домену. Примера ради, у појму *husband* биће присутне све семантичке компоненте из матрице, док ће се појам *spouse*, као родно неутралан, одликовати потпуним одсуством семантичког обележја за род.

	HUMAN	ADULT	MALE	MARRIED
<i>man</i>	+	+	+	
<i>woman</i>	+	+	–	
<i>bachelor</i>	+	+	+	–
<i>spinster</i>	+	+	–	–
<i>husband</i>	+	+	+	+
<i>wife</i>	+	+	–	+
<i>spouse</i>	+	+		+

Табела 1: КОМПОНЕНЦИЈАЛНА МАТРИЦА^а (TABLE 1: COMPONENTIAL MATRIX)

^а Матрица је конструисана по узору на Nida (1975).

За разлику од Чомског који је понудио формални запис структуре реченице, декомпозициони приступ, дакле, формализује структуру лексичког значења: дефиниција једног појма такође се записује својеврсним метајезиком (симболима), при чему се и више десетина семантичких обележја могу представити у виду бинарног низа, тј. присуства и одсуства семантичке компоненте.

ХОЛИСТИЧКИ МОДЕЛ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА

Супротно претходном приступу, холизам заступа став да тумачење значења речи искључиво зависи од њеног окружења. Још тридесетих година прошлог века енглески лингвиста Џон Ферт каже: „потпуно значење неке речи увек је контекстуално те се

ниједно испитивање значења не може схватити озбиљно, осим када се врши у оквиру целокупног контекста“¹⁰ (Firth, 1935, стр. 37). Управо на оваквом темељу своју теорију оквира изградио је Чарлс Филмор, објашњавајући њен кључни појам на следећи начин: „Под појмом *оквир* подразумевам било који систем концепата који су повезани тако да разумевање сваког од њих појединачно претпоставља разумевање читаве структуре којој припадају“¹¹ (Fillmore, 1982, стр. 111). На пример, оквир *ѝричешће* одређују основни елементи *свешћеник*, *ѝричесник*, *хлеб* и *вино*. Сви остали појмови који се налазе у значењској димензији концепта *ѝричешће* допуњују тај оквир као што су *свешћа ѡајна*, *исћовесћ*, *молићва*, *крв*, *ћело*, *ѝућир*, *сћојаћи* итд. Међутим, комбинација елемената *молићва*, *ѝричесник*, *хлеб*, *вино* не могу одређивати оквир *ѝричешће* јер се тај чин без свештеника не може обавити.

Природа речи која је осетљива на контекст може се илустровати примером декомпозиционе дефиниције енглеског појма *bachelor*. У зависности од тога у ком се окружењу налази, скуп семантичких обележја [HUMAN] + [ADULT] + [MALE] + [UNMARRIED] може, осим нежење, означавати и патријарха, монаха, Николу Теслу, Деда Мраза, хомосексуалца, римокатоличког свештеника итд. Слично томе, предлошке синтагме *from shore to shore* и *from coast to coast* не могу се користити независно од контекста као апсолутни синоними. Иако се чини да имају исто значење, прва синтагма се употребљава у случају када се од обале до обале иде воденим путем, а друга уколико се од обале до обале иде земљаним путем (Fillmore, 1982, стр. 121). Ови примери јасно показују да значење речи зависи од њеног окружења и „позадинског“, тј. енциклопедијског знања о свету. Стога, може се закључити да основна јединица за тумачење значења не може бити реч, не нужно ни реченица, већ читава ситуација, тј. контекст у коме се говори.

РЕЛАЦИОНИ МОДЕЛ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА

Како Лајонс (1977, стр. 268) наводи, основна претпоставка релационог модела је да се значење једне речи може тумачити уз помоћ различитих значењских веза које она образује са другим ре-

¹⁰ “[...] the complete meaning of a word is always contextual, and no study of meaning apart from a complete context can be taken seriously.”

¹¹ “By the term *frame* I have in mind any system of concepts related in such a way that to understand any one of them you have to understand the whole structure in which it fits.”

чима, при чему се стварају лексичка поља. Да би се образовало лексичко поље, између речи мора постојати неко семантичко преклапање. Чини се да космос и све што је у њему функционише према овом принципу; све је повезано на један или други начин; све се може објаснити у односу на нешто. Нови правци у уметности често настају као реакција на претходне: максимализам се појавио као реакција на минимализам, а минимализам као реакција на амерички експресионизам и модернизам. Такође, антифашизам је настао као реакција на фашизам, а сродан је пацифизму и антимилитаризму. У овим примерима могу се идентификовати две значењске везе, синонимија и антонимија, а лексичка семантика се, поред њих, дави и другим семантичким релацијама попут хипонимије (*purple – violet, lavender, magenta*), тропонимије (*nibble – gorge*), меронимије (*finger – hand*), полисемије (*bright* 1. “shining”; 2. “intelligent”), логичке импликације (*buy – pay*) итд.

Описујући свет око себе, човек неретко користи читав систем речи, а не само једну. Уколико се описује нека биљка, велика је вероватноћа да ће у том опису бити употребљен читав низ именица и придева: *зелена, једнојодишња, вишејодишња, дрвенаста, зим-зелена, семе, корен, изданак, љубољак, стабло, трна, крошња, лист, цвет, ђолен, латице, ђлод, ђојосинђеза, засађивање, влаја, саксија, ђашђован, рукавице, маказе, ђудриво, ливађа, земља, заливање, вода, живо ђиђе, сунце, врђ* итд. Овај низ појмова налази се у истој значењској димензији и образује лексичко поље именице *биљка* (в. Слика 2).

СЛИКА 2: ЛЕКСИЧКО ПОЉЕ (FIGURE 2: LEXICAL FIELD)

Лексичко поље није скуп насумично генерисаних концепата, већ су појмови нераскидиво повезани „објективно утврдивим смисаоним везама“ (Prčić, 2016, стр. 138). Један једини појам може бити окидач за читав низ асоцијација, синтагматских или парадигматских. Људи свакодневно тумаче свет око себе на овај начин, повезујући појмове, те би релациони приступ требало разматрати са нарочитом пажњом приликом дефинисања значења концепата.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ИСПИТИВАНИХ АЛГОРИТАМА ЗА ОПЈ

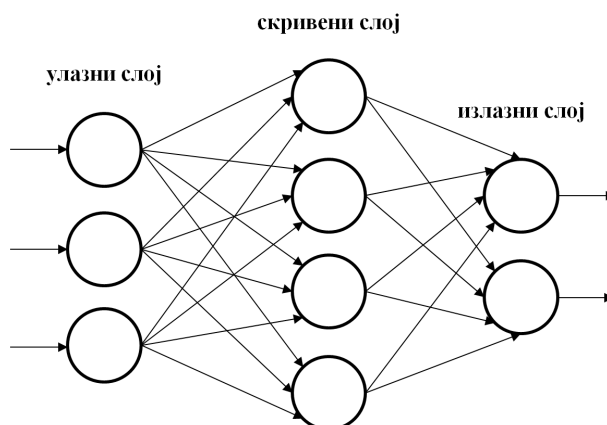
Један од кључних термина у области ВИ јесу неуронске мреже: „Неуронске мреже представљају биолошки инспирисану парадигму (која подражава функционисање мозга сисара) која рачунару омогућава да усвоји људске способности на основу учења посматрањем“¹² (Goyal, Pandey, Jain, 2018, стр. 39). Једну неуронску мрежу чини скуп алгоритама који слојевито обрађују прослеђене им информације. Може се рећи да неуронске мреже одговарају моделу учења са разумевањем, а да је све што им је претходило било учење напамет.

Примера ради, машинско превођење је у најранијим фазама функционисало према статистичком моделу. Направљени су двојезични или вишејезични корпуси и прослеђени су алгоритмима како би они напамет „научили“ на који се начин преводе колокације, фразни глаголи, идиоми, свакодневни изрази и сл. Овиме је решен проблем дословног превођења те се, рецимо, *a piece of cake* почело преводити као *ћросћо кд љасуљ*, уместо дословног *ћарче шорше*, или *take time* као *издвојићи време*, уместо *најравнији време*, итд. Ипак, овим приступом није решен проблем контекста. Рачунар није могао препознати када лексички спој *a piece of cake* треба превести дословно, а када идиоматски. Стога су слојевитост значења и проблем контекста принудили програмере да напусте овај модел и пронађу нов начин за ОПЈ. Тада су се окренули неуронским мрежама чији је циљ да на сложенији начин, са разумевањем, приступе тумачењу значења.

Неуронска мрежа је вишеслојна структура у којој су вештачки „неурони уређени по слојевима, при чему су улазни и излазни слој раздвојени групом скривених слојева“¹³ (Aggarwal, 2018, стр.

¹² “Neural networks are a biologically inspired paradigm (imitating the functioning of the mammalian brain) that enables a computer to learn human faculties from observational data.”

4) (в. Сliku 3). Улазни слој чине информације које се прослеђују за обраду, а излазни слој је резултат који се добија по завршетку анализе. У скривени слој су уписани услови под којима се анализа извршава. Сличност са нервним системом огледа се у томе да су сви неурони повезани и да размењују информације зарад успешног анализирања података.

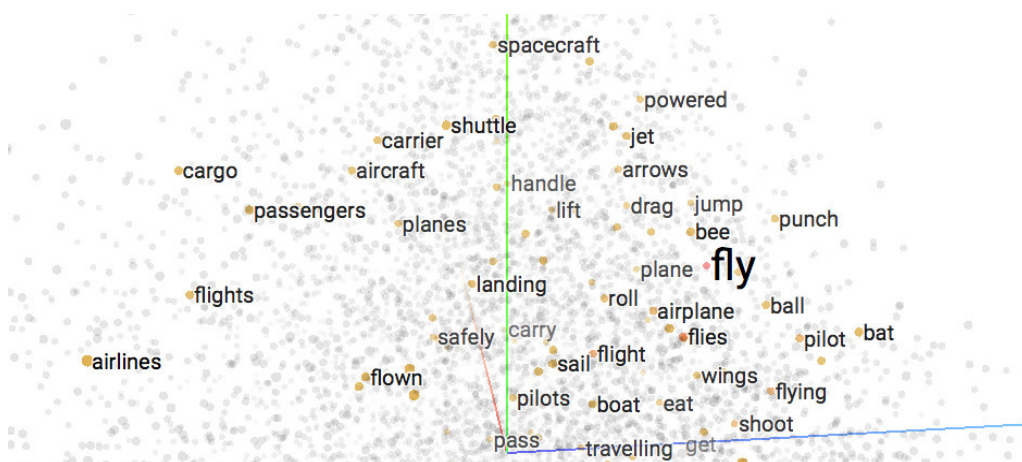

СЛИКА 3: НЕУРОНСКА МРЕЖА (FIGURE 3: NEURAL NETWORK)

АЛГОРИТАМ WORD2VEC

Уз помоћ неуронских мрежа алгоритам *word2vec* или *word to vector* (Mikolov & al., 2013a; Mikolov & al., 2013b) претвара речи у математичке векторе. Алгоритму се проследи велики текстуални корпус у коме он покушава да пронађе образац, у овом случају речи које се заједно појављују у текстовима. На пример, мало је вероватно да ће се у текстовима о квантној физици говорити о летовању, кућним љубимцима или викторијанској књижевности, а врло је вероватно да ће се заједно наћи речи као што су *квантна механика*, *честице*, *атоми*, *теорија*, *стање*, *фреквенција*, *равнотежа*, *Ајнштајн* и сл. На овај начин се групишу речи према блискости, односно контексту у коме се јављају, и формира се векторски простор (в. приказ векторског простора енглеског глагола *fly* на Слици 4).

¹³ “[In multi-layer neural networks], the neurons are arranged in layered fashion, in which the input and output layers are separated by a group of hidden layers.”

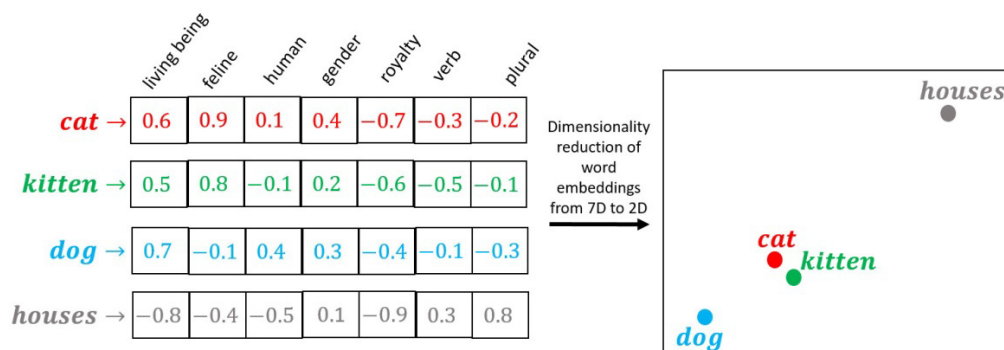

СЛИКА 4: ВЕКТОРСКИ ПРОСТОР (FIGURE 4: VECTOR SPACE)

(Преузето са: <https://mattraajca.com/2016/12/30/performing-reverse-dictionary-y-searches-with-word2vec-models.html> [нов. 2020].)

Векторски простор који *word2vec* формира може имати од педесет до триста димензија (Patel & Bhattacharyya, 2017, стр. 31), што значи да је свака реч вектор који се састоји од педесет до триста различитих вредности – бројева. Како је човек ограничен на тродимензионалну представу, овај апстрактан простор требало је визуализовати на неки начин. Стога су осмишљени софтвери који простор од више десетина или стотина димензија редукују на дводимензионални и омогућују да се посматра и изучава семантичка блискост између речи.

У примеру приказаном на Слици 5. вектори су енглеске именице *cat*, *kitten*, *dog* и *houses*; димензије су *living being*, *feline*, *human*, *gender*, *royalty*, *verb*, *plural*; вредности (вектора *cat*) су 0,6, 0,9, 0,1, 0,4, -0,7, -0,3, -0,2; векторски простор, који је редукован са седам димензија на две, јасно показује да су *cat*, *kitten* и *dog* сродни појмови и да стога деле сличан векторски простор, при чему се појмови *cat* и *kitten* одликују скоро истим вредностима у датим димензијама, за разлику од појма *houses* који се својим значењским карактеристикама удаљава од наведених појмова.

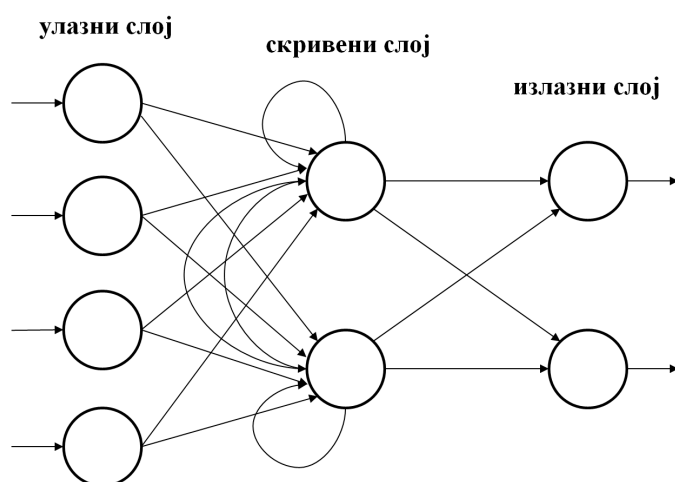
СЛИКА 5: ДИМЕНЗИЈЕ ВЕКТОРСКОГ ПРОСТОРА (FIGURE 5: VECTOR SPACE DIMENSIONS)
 (Преузето са: <https://medium.com/@hari4om/word-embedding-d816f643140>
 [нов. 2020].)

Уколико се даље анализирају ове вредности, може се приметити да оне нису насумичне. Према овим бројевима најпре се може закључити да се вредности крећу од 0 до 1 и од 0 до -1. Чини се да је алгоритам исправно израчунао да ће, на пример, *cat* имати негативне вредности за димензије *royalty*, *verb* и *plural*, а високу вредност за *living being* и скоро максималну вредност за *feline*. Слично томе, појам *houses* нема максималну негативну вредност за димензију *living being* као што би се могло очекивати. То значи да алгоритам из текстуалног корпуса успешно препознаје да *houses* као појам није у потпуности лишена живота, већ да се користи за живљење (становање) и да у њој неко живи (људи, биљке, кућни љубимци). На овај начин *word2vec* дефинише различите семантичке везе које постоје између речи, а уз то може вршити и предвиђања у различитим семантичким аналогима. Mikolov & al. (2013b, стр. 3111) наводе пример недовршене аналогije *Spain : Madrid = France : ?*, коју алгоритам успешно може довршити именом *Paris*.

Међутим, иако се на овај начин успешно записује слојевито значење речи, и даље није решен проблем вишезначности и контекста. *Word2vec* производи фиксне векторе речи у којима се бројеви не мењају, што би значило да реч увек има једно апсолутно значење. Насупрот томе, речи су по природи полисемичне те су програмери наставили да развијају софтвере у покушају да сагледају и ове изазове.

АЛГОРИТМИ РЕКУРЕНТНИХ НЕУРОНСКИХ МРЕЖА

Неуронска мрежа о којој је досада било речи је ациклична. То значи да је смер извршавања анализе једносмеран: улазни слој → скривени слој → излазни слој. Стога *word2vec* даје фиксне векторе који се не могу мењати. Насупрот томе, РНМ је циклична (Mikolov & al., 2010, стр. 1045) и способна да мења вредности вектора у зависности од њиховог окружења (в. Сliku 6). Ово је омогућено тзв. дугом краткорочном меморијом (Boden, 2001, стр. 22) уз помоћ које неурони памте одлуке које су донели раније и то знање користе за тумачење нових информација.

СЛИКА 6: РЕКУРЕНТНА НЕУРОНСКА МРЕЖА (FIGURE 6: RECURRENT NEURAL NETWORK)

Примера ради, када је у питању машинско превођење, РНМ ће у сваком тренутку „гледати“ неколико речи испред и неколико речи иза оне која је у том тренутку у фокусу, те у реалном времену прилагођавати вредности вектора у зависности од контекста. Овакав приступ умногоме је побољшао „вештачко“ разумевање значења.

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Описане кључне карактеристике модела лексичке семантике и алгоритама упоређиване су према критеријуму присуства, односно одсуства четири елемената: семантичких обележја, матрице, значењског поља и контекста. На основу ових фактора говориће

се о уоченим сличностима и разликама између поменутих техника за ОПЈ, а преглед резултата компаративне анализе приказани су у Табели 2.

	СЕМАНТИЧКА ОБЕЛЕЖЈА	МАТРИЦА	ЗНАЧЕЊСКО ПОЉЕ	КОНТЕКСТ
ЛЕКСИЧКА ДЕКОМПОЗИЦИЈА	+	+	–	–
РЕЛАЦИОНИ ПРИСТУП	–	–	+	–
ХОЛИСТИЧКИ ПРИСТУП	–	–	+	+
WORD2VEC	+	+	+	–
РЕКУРЕНТНА НЕУРОНСКА МРЕЖА	+	+	+	+

ТАБЕЛА 2: КОМПАРАТИВНА ТАБЕЛА (TABLE 2: COMPARISON TABLE)

Значајно преклапање у присуству/одсуству компаративних елемената може се осматрити у лексичкој декомпозицији и алгоритму програма *word2vec*. Један од кључних концепата у декомпозиционом приступу је компоненцијална матрица уз помоћ које се значење речи може записати у облику бинарне информације. Уколико се плусеви и минуси замене бројевима, тј. јединицама и нулама, при чему ће јединица означавати присуство, а нула одсуство неког семантичког обележја¹⁴, добија се вектор (в. Табелу 3). Вектор је ништа друго до матрица са бројчаним вредностима. У овом случају, примери су два вектора, *man* и *woman*, који су тродимензионални (HUMAN, ADULT, MALE).

	HUMAN	ADULT	MALE
<i>man</i>	1	1	1
<i>woman</i>	1	1	0

ТАБЕЛА 3: НАСТАЈАЊЕ ВЕКТОРА (TABLE 3: VECTOR FORMATION)

Семантичка обележја су у потпуности аналогна векторским димензијама у алгоритму *word2vec*, а компоненцијална матрица истоветна је векторској матрици тог алгоритма. Оба модела за

¹⁴ Сличан принцип користи се у бинарном систему из информатике и рачунарства, при чему се јединицама и нулама конвенционално записује присуство и одсуство напона (Manojlović, 2007, стр. 54).

циљ имају раслојавање значења речи на његове компоненте, с том разликом што *word2vec* то чини на знатно већој скали од декомпозиционог приступа – од педесет до триста значењских компоненти по једној речи.

Додатна сличност ових модела огледа се у изостављању контекста као технике којом се обрађује језик. У случају лексичке декомпозиције број семантичких обележја је ограничен и не може се променити, као што се не може променити ни вредност вектора у алгоритму *word2vec*. То значи да се уз помоћ њих не може изучавати вишезначност речи.

Разлика између ова два модела огледа се у одсуству значењског, односно лексичког поља у декомпозиционом приступу. Када алгоритам *word2vec* произведе векторе речи према критеријуму заједничког појављивања у текстовима, формира се вишедимензионални векторски простор, који се потом редукује у дводимензионални како би се могао изучавати. Иако одсутан у декомпозиционом приступу, овај модел је у потпуности истоветан лексичком пољу из релационог приступа лексичке семантике који на математички начин потврђује његово присуство и чак израчунава колико је семантичко преклапање између речи. Векторске вредности нису генерисане случајно, већ се у њима огледају постојеће различите семантичке везе између речи. Слично семантичким обележјима, векторске димензије се изражавају позитивним и негативним вредностима, што се може тумачити као присуство или одсуство неке значењске компоненте.

Холистички приступ и алгоритам *word2vec* одликују се значајним разликама у погледу компаративних елемената. Док *word2vec* почива на присуству семантичких обележја и компонентијалне матрице, холистички приступ као теоријски модел који не подржава изучавање значења у изолацији одликује се одсуством ових елемената и присуством контекста. Овде, ипак, долази до преклапања карактеристика када је у питању значењско поље које се у холистичком моделу и програму *word2vec* у језику манифестује, редом, кроз теорију оквира и векторски простор.

Насупрот свим моделима лексичке семантике и програму *word2vec*, чије вредности варирају од компоненте до компоненте, алгоритми РНМ одликују се присуством свих поредбених елемената. У случају алгоритма *word2vec*, једном када неуронска мрежа обради информацију, добија се непроменљив вектор. Насупрот томе, вредности својих вектора РНМ прилагођава контексту у реалном времену; вредности вектора се мењају заједно са контек-

стом у коме се реч налази. Овим се осигурава да се полисемичност речи успешно идентификује и памти. РНМ посматра реч у односу на све остале речи у корпусу, као и алгоритам *word2vec*, али истовремено посматра и реч и њено непосредно окружење. Оваквим приступом се појачава присуство контекста и на макро нивоу (у читавом корпусу) и на микро нивоу (у непосредном окружењу посматране речи). На пример, посматрајући окружење појма *bachelor* (Katz & Fodor, 1963, стр. 185), РНМ ће препознати да ли ова енглеска именица означава нежењу или особу која има диплому основних академских студија или младог витеза који је у служби другог витеза или младу фоку. Ово је принцип који заговара и семантички холизам – да је значење речи условљено контекстом у коме се јавља и да се стога мењају и семантичка обележја речи у датој ситуацији. РНМ за тумачење значења речи користе реченицу, као и читав корпус, те се због велике ефикасности ове мреже сматрају најнапреднијим моделом за ОПЈ.

Може се унедоглед говорити о томе колико је дефинисање значења речи сложено. Сложено је колико и сам човек, колико и процес учења код човека, колико и начин на који човек доживљава свет, у складу са чим и речима даје нова значења. Из тог разлога и не постоји један апсолутни модел према ком лексичка семантика третира значење. И у оквиру модела напоменутих у овом раду постоје различити приступи – природни семантички метајезик, теорија прототипа, семантика оквира итд. Врло је вероватно да се у структури неких других алгоритама за ОПЈ такође могу препознати карактеристике неког од ових модела за тумачење значења речи.

На основу анализе спроведене у овом раду може се потврдити иницијална претпоставка да се у алгоритму *word2vec* могу идентификовати декомпозициони и релациони модел лексичке семантике, а да се холистички модел може препознати код РНМ.

Занимљиво је уочити да ни један ни други алгоритам не прихватају само један модел лексичке семантике. У основи алгоритма *word2vec* налазе се компоненцијална матрица и лексичко поље. У овом алгоритму декомпозициони и релациони приступи су нераскидиво повезани, што можда и није толико уочљиво када се ова два модела изучавају само у оквирима лексичке семантике. Слично томе, РНМ је надоградња алгоритма *word2vec*, што значи да је поново присутно деловање ова два приступа заједно са семантичким холизмом.

Како су старе теорије о значењу биле оповргаване због великих недостатака у својим моделима, развијале су се нове које би могле надоместити те недостатке. Међутим, овај рад показује да су и поред свих недостатака такве теорије нашле значајно место у рачунарској лингвистици. Исто тако, анализа је показала да се модели морају комбиновати зарад валидних резултата и да, стога, не постоји једна свеобухватна тачна теорија.

ЗАКЉУЧНИ ОСВРТ

Анализа која је спроведена у овом раду требало је да одговори на питање да ли се у алгоритму *word2vec* програма и алгоритмима РНМ могу идентификовати карактеристике три модела лексичке семантике – декомпозициони, холистички и релациони. Приликом упоређивања поменутих лингвистичких и програмских техника, показало се да међу њима постоји значајно преклапање у начинима ОПЈ. Утврђено је да се у алгоритму програма *word2vec* могу препознати својства декомпозиционог и релационог приступа, док се у алгоритмима РНМ могу идентификовати карактеристике холистичког приступа.

Овакви резултати значајни су из више разлога. Пре свега, анализом је уочена изразита испреплетеност лингвистике и рачунарске информатике. Иако структура наведених алгоритама није лингвистички мотивисана, резултати су показали да сличност између математичког поступка за тумачење значења и теоријских модела лексичке семантике није занемарљива. Ова чињеница у великој мери говори о математичкој природи језика и, како је анализа представила, значења. У супротном би се могло говорити само о случајностима када су у питању резултати добијени у овом раду. Потом, показано је да ниједна теорија о значењу није погрешна без обзира на њене мањкавости и, такође, да ниједна теорија није тачнија од друге. Штавише, значење је толико сложено да не може постојати један свеобухватни семантички теоријски модел који би у потпуности могао рашчланити и објаснити све појаве овог феномена. Напослетку, идентификовање карактеристика различитих приступа лексичке семантике у једном алгоритму за ОПЈ показало је да су све теорије о значењу, иако бројне и разнолике у својим теоријским моделима, заиста драгоцене и да се морају удруживати како би се значење могло тумачити на исправан начин.

- ЛИТЕРАТУРА Aggarwal, Ch. C. (2018). *Neural Networks and Deep Learning*. New York: Springer.
- Barr, A. & Feigenbaum, E. A. (1981). *The Handbook of Artificial Intelligence 1*. Stanford, California: HeurisTech Press – Los Alamos, California: William Kaufmann, Inc.
- Boden, M. (2001). A Guide to Recurrent Neural Networks and Backpropagation. In: A. Holst (Ed.), *The DALLAS Project* (17–26). Kista: Swedish Institute of Computer Science.
- Chomsky, A. N. (2002). *Syntactic Structures* (2nd edition). Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Fillmore, Ch. J. (1982). Frame Semantics. In: The Linguistic Society of Korea (Eds.), *Linguistics in the Morning Calm* (111–137). Seoul: Hanshin Publishing Company.
- Firth, J. R. (1935). The Technique of Semantics. *Transactions of the Philological Society*, 1 (34), 36–72. doi: 10.1111/j.1467-968X.1935.tb01254.x
- Geeraerts, D. (2010). *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Goyal, P., Pandey, S., Jain, K. (2018). *Deep Learning for Natural Language Processing: Creating Neural Networks with Python*. New York: Apress.
- Katz, J. J. & Fodor, J. A. (1963). The Structure of a Semantic Theory. *Language*, 2 (39), 170–210. doi: 10.2307/411200
- Lyons, J. (1977). *Semantics 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manojlović, V. V. (2007). *Osnovi računarske tehnike, Deo 1: Podaci i operacije* (2. izdanje). Beograd: Akademska misao.
- Mikolov, T., Karafiat, M., Burget, L., Cernocky, J., Khundanpur, S. (2010). Recurrent Neural Network Based Language Model. In: T. Kobayashi, K. Hirose, S. Nakamura (Eds.), *11th Annual Conference of the International Speech Communication Association* (1045–1048). Makuhari: Interspeech.
- Mikolov, T., Chen, K., Corrado, G., Dean, J. (2013a). Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space. In: *Proceedings of Workshop at International Conference on Learning Representations*. Доступно на: <https://iclr.cc/archive/2013/workshop-proceedings.html>.
- Mikolov, T., Sutskever, I., Chen, K., Corrado, G., Dean, J. (2013b). Distributed Representations of Words and Phrases and Their Compositionality. In: C. J. C. Burges, L. Bottou, M. Welling, Z. Ghahramani, K. Q. Weinberger (Eds.), *Proceedings of the 26th International Conference on Neural Information Processing Systems, Volume 2* (3111–3119). New York: Curran Associates Inc.
- Nida, E. A. (1975). *Componential Analysis of Meaning*. The Hague: Mouton Publishers.

Patel, K. & Bhattacharyya, P. (2017). Towards Lower Bounds on Number of Dimensions for Word Embeddings. In: G. Kondrak & T. Watanabe (Eds.), *Proceedings of the Eighth International Joint Conference on Natural Language Processing, Volume 2: Short Papers* (31–36). Taipei: Asian Federation of Natural Language Processing.

Prčić, T. (2016). *Semantika i pragmatika reči* (3. elektronsko izdanje). Novi Sad: Filozofski fakultet. Доступно на: <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-356-9.pdf>.

Turing, A. M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, 59 (236), 433–460. <https://doi.org/10.1093/mind/LIX.236.433>

Wittgenstein, L. (1986). *Philosophical Investigations*. Oxford: Basil Blackwell.

BRANISLAVA M. DILPARIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE

NINA S. PEROVIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

SUMMARY

MODELS OF LEXICAL SEMANTICS IN THE ALGORITHMS FOR NATURAL LANGUAGE PROCESSING

The aim of this study was to determine whether some of the approaches of lexical semantics for studying word meaning could be identified in *word2vec* and *recurrent neural networks* (RNN), the algorithms for natural language processing (NLP). Linguistic concepts from the field of lexical semantics were *decompositional*, *holistic*, and *relational*. Although it is assumed that algorithms for natural language processing cannot be written only on the basis of mathematical knowledge, but also linguistic, this analysis was carried out so as to determine the exact models used in the above-mentioned algorithms.

First, the aforementioned linguistic models were concisely explained through descriptive research. In describing those, the authors of the paper referred to the studies of the most prominent linguists within the field of lexical semantics such as Fillmore, Firth and Lyons. Then, in a similar fashion, the architecture of NLP algorithms was introduced and described. For this intent, the authors of the paper relied mostly on the studies of Mikolov et al., who designed *word2vec*. Next, a comparative analysis was conducted between

approaches of lexical semantics on one hand and the algorithms in question on the other.

This analysis confirmed the underlying assumption of the paper that the characteristics of compositional and relational approach to studying word meaning could be recognized in *word2vec* and that the properties of the holistic model could be observed in RNN algorithms. More than that, the analysis showed a considerable overlap in processing natural language, as if the models of lexical semantics were taken and mathematically implemented in the algorithms examined. It should be emphasized that for the purposes of this paper only the basic principles of lexical semantics and NLP algorithms were taken into account. The aim of the paper was not to describe edge cases or to talk in detail about the mechanisms of these structures and their advantages and disadvantages. Essentially, this study sought to examine whether the basic ideas and characteristics of lexical semantics could be found in the architecture of the above-noted algorithms.

KEYWORDS: lexical semantics; computational linguistics; compositional, holistic, and relational models; natural language processing; algorithm; *word2vec*; recurrent neural network.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ,
НАУЧНЕ КРИТИКЕ,
НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ,
ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

САША Д. СТАНОЈЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

СИНТЕЗА ПОЛИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ ВОЈВОДИНЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

*(Саша Марковић, Од присаједињења до
прекрајања: Војводина у Краљевини СХС/
Југославији 1918–1941, Нови Сад: Архив
Војводине, 2020, 516 сѝр.)*

Српска историографија богатија је за дело вредно пажње које у значајној мери доприноси потпунијем и прегледнијем упознавању са сложеним приликама на простору Војводине током постојања југословенске монархије. Ради јаснијег термилошког одређења аутор још на самом почетку кроз уводне напомене истиче да се термин Војводина и у ово доба употребљавао у континуитету. У културолошком и идентитетском погледу термин је био ослоњен на идеју Српског Војводства из 1848. године, због чега не чуди да се задржао и у политичком речнику из очигледне потребе да се о њој (Војводини) говори.

Монографија представља резултат вишегодишњег истраживања аутора и његове студиозне посвећености савременим историографским темама са простора северне српске покрајине. Подухват у стварању синтезе политичке историје међуратне Војводине није био лак задатак. Томе сведочи попис обрађених

¹ sasa.stanojevic@pr.ac.rs

Приказ је примљен 25. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

архивских фондова из Рукописног одељења Матице српске, Историјског архива Града Новог Сада, Архива Војводине, Архива Југославије, Историјског архива Сомбора, коришћена грађа у виду објављених докумената и мемоарских дела, периодика, као и консултоване монографске публикације, чланци и расправе у вези с темом, а које је аутор пописао на чак 18 страна.

Овако широким захватом представљена је до сада јединствена политичка историја војвођанског простора, вешто укомпонована у одговарајуће целине на више од 500 страна. Након *Уводних напомена* (9–12), читаоцу је представљен својеврстан пролог под називом *Печај њохе и „српски фактор“* (13–17) у сврху ближег упознавања са специфичношћу прилика из прве половине 20. века.

Поглавље *Војводина и њена присаједињење и уједињење 1914–1918.* (18–111) даје неопходна разматрања о приликама везаним за Први светски рат и његову завршницу када долази до присаједињења овог простора Краљевини Србији и до формирања новонастале државе Јужних Словена. Сва поглавља аутор је изделио на уже целине, па је тако и овде дат осврт на недоглед аустроугарског пароксизма, предратна искушења политичког израза српског идентитета, на „ратни вихор“, присаједињење, организацију Велике народне скупштине, рад Народне управе и демисију.

Друго поглавље под називом *Војводина и њен парламентаризам Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца 1918–1929.* (112–180) обухвата питања о стварању државе, приликама у Војводини, страначком животу Радикалне странке, уставној полемици и размимоилажењима, погледима на аграрну реформу и положају мањина, приступу Демократске странке, односу према мањинама и превирањима, амбицијама Хрватске сељачке странке и реаговањима, Војводини у страначком програму, изборној комбинаторици, расцепу и властољубивој склоности, као и о виђењу постигнутог.

Поглавље *Војводина и њен интегрално југословенство краља Александра I Карађорђевића 1929–1935.* (181–246) односи се на националне и државноправне основе шестојануарског режима, утицајима економске кризе на политичке прилике, развоју странке интегралног југословенства, интегралном југословенству у Војводини, страначким превирањима, обнови странчарења, опозиционим активностима, размаху страначких активности, Новосадској резолуцији и реакцијама страначких руководства.

У делу *Војводина и њен парламентаризам 1935–1939.* (257–356) говори се о атентату на краља и кризи интегралног југословенства, обновљеним вишестраначким изборима, новој владају-

ћој странци – Југословенској радикалној заједници, војвођанској странци или покрету, реакцији на политичке и уставне идеје из Војводине, општинским изборима 1936. године, политичким упориштима војвођанског покрета, доминацији Југословенске радикалне заједнице, блоку Народног споразума као опозиционог одговору, одјеку у Војводини, комунистима у покушају прихватања парламентаризма и поразу унитаризма.

Даље је кроз поглавље *Војводина и Споразум Цвејковић-Мачек 1939–1941.* (357–393) предочен стратешки заокрет и одмеравање попустљивости, српска и хрватска концепција, карактер Споразума, његов одјек међу политичким странкама, реаговања у Војводини, гледишта правних стручњака и Српског културног клуба, као и тешкоће у спровођењу Споразума, док је у наредном поглављу *Политичке странке мањинских народа у Војводини* (394–438) представљено њихово присуство на ондашњој политичкој сцени и то у виду Буњевачко-шокачке странке, Словачке народне странке, Мађарске странке, Немачке странке и Румунске странке.

Поглавље *Прекрајање као епохе* (439–476) третира завршне историјске догађаје обрађене епохе у виду Априлског рата и распарчавања Краљевине Југославије. Закључна разматрања, у којима су сведени резултати истраживања и утисци аутора о међуратном политичком животу Војводине, предочена су, уз српски, још и на мађарском, немачком и словачком језику.

Основном тексту је на крају у виду прилога додат илустровани материјал који чине вешто одабране фотографије и документа (479–493), као и обиман списак коришћених извора и литературе (491–514).

Уз обиље заступљеног материјала се кроз зналачку критичку анализу садржаја и вешто постављену композицију дошло до дела које на јасан и прегледан начин дочарава бурне политичке прилике на простору Војводине кроз прву половину 20. века. Због тога монографија *Од присаједињења до прекрајања: Војводина у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941.* представља важан историографски допринос који ће задовољити укусе и потребе не само научне, већ и шире заинтересоване јавности.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АНИЦА М. РАДОСАВЉЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗАКОН ЗЕМЉЕ: НАРАТИВ О ЖЕНИ У ПРОЗИ ИВЕ АНДРИЋА СНЕЖАНЕ МИЛОЈЕВИЋ (Снежана Милојевић, Закон земље: наратив о жени у прози Иве Андрића, Нови Сад: Академска књиџа, 2020, 192 сџр.)

У Новом Саду у издању Академске књиџе објављена је научна монографија Снежане Милојевић под називом *Закон земље: Наратив о жени у прози Иве Андрића* (2020). Ова значајна студија обједињава научни рад аутора претходно објављен у многим публикацијама од 2013. до 2017. године. За потребе штампања студије извршене су извесне корекције раније објављених радова у виду стилских и коректорских измена. Монографија показује ауторову тежњу да у новом времену осветли и представи особени дух и поетику Иве Андрића.

У Предговору монографије дат је целокупни увид у задатке и циљеве студије и свако поглавље укратко је објашњено. Снежана Милојевић истиче потребу да је сваки од сегмената Андрићеве прозе био повод за коришћење различите методолошке апаратуре, док су поједина истраживања захтевала комбинацију више

¹ anicaradosavljevic93@gmail.com

Приказ је примљен 2. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

теоријских упоришта. Студијом се преиспитује могућност да се уз помоћ књижевних теорија савременог доба чита и тумачи опус Иве Андрића. Испитујући аналитичким поступком Андрићеву прозу, аутор ове студије конституише мит о жени као извору мушке чежње. Роман *Травничка хроника* читан је са становишта психоаналитичке теорије, док је аналитичка пажња усмерена на понашање Ана Марије фон Митерер. Роман *Госпођица* подвргнут је имаголошком читању, док је роман *Проклећа авлија* испитиван наратолошком методом. Монографија *Закон земље* анализира и оне приче у којима се о жени и односу мушкарца према њој могло говорити у категоријама феномена. Оно што издваја ову монографију од сличних јесте темељност при раду а она се најбоље огледа у поступности, јер се читаоцу још у Предговору приближава сваки сегмент ове студије. На самом крају Предговора аутор срдечно захваљује рецензентима који су подржали публикување студије.

У првом поглављу под називом „Женски ликови у роману *На Дрини ћуприја*“ испитују се, као што је насловом сугерисано, женски ликови у поменутом Андрићевом роману. У тексту наилазимо на закључке и мисли угледних историчара српске књижевности, међу којима су Милан Богдановић, Исидора Секулић, Слободан Зечевић. Аутор промишља како се снажна улога жене може довести у везу са необично лепом грађевином на почетку романа (мостом), промишљајући да „прве субверзивне активности од стране особа женског пола приписани су вили бродарици, митском бићу која живи у води – она наводно руши све што радници дању саграде“ (стр. 21). Аутор не посеже само за историјским подацима у вези са настанком моста већ се слободно упушта у анализу жене, која без индивидуализације истовремено осликава друштвени тренутак и прилике у њему. Анализом вила бродарица и оне која својом појавом нарушава углед вили, Фате Авдагине, указује се да појавност ове жене тежи инциденту, јер како истиче аутор „изузетнима се не може опростити“ (стр. 24). У наставку се прелази на анализу осталих јунакиња романа, идеалне драге војника Федуне, Јеленке, вишеградске лепотице Паше и Хаци Омеровице, док је посебна пажња усмерена на анализу Лотикиног лика. Аутор, дакле, у овом поглављу прави искорак и слободно износи претпоставке које могу бити полазишта за наредна проучавања.

Наредно поглавље посвећено је анализи лика Госпође фон Митерер („Госпођа фон Митерер као парадигма затварања чаршије

у *Травничкој хроници*“). Подробном анализом објашњава се и понашање госпође Давил, жене детерминисане кућом и породицом. У овом делу монографије посебно се истиче важност књижевног лика Ана Марије фон Митерер, којој се, према ауторовом мишљењу, „на самом почетку приписују две особине: патила је од сувишне фантазије и од незајажљиве потребе за одушевљењем“ (стр. 40). Истраживање лика Ане Марије фон Митерер иде у смеру истицања њеног претеривања, инвентивности, као и њених фантазија. У монографији се доследно посеже за истицањем веза и односа између госпође конзуловице и распојасаних варошана. У наставку се истиче појам колективне хистерије кроз „слику ужаса са пријема код Ибрахим-паше [...] истовремено се чини да се нереди дешавају изненада, без икаквог реда и озбиљног повода“ (стр. 47). Ослањајући се на теорију Жарка Требјешанина о есенцији човековог постојања и теорији нагона Сигмунда Фројда, Милојевић истиче груди нарцизам Травничана, као и њихову потребу за неприродним и суровим понашањем током дана. На крају овог поглавља аутор се поново враћа на нарцизам Ане Марије фон Митерер, која је, као таква, најбољи пример нарцисоидног карактера.

У трећој целини под називом „Неканонизована Другост у роману *Госпођица*“ анализи се подвргава лик Рајке Радаковић, која је окарактерисана потпуно јасно кроз њено полно, верско и национално одређење. Поглавље указује на јунакињину главну одлику – тврдичлук који „носи фон јаловог покушаја да се надигра стихија пролазности и предупреди бол који се јавља у онима који нису довољно обазриви“ (стр. 62). Тако аутор истиче социјалну сигматизацију физичког изгледа, као и то да Андрић истиче женску мизогинију и „позицију Другости у односу на онај устаљени социопсихолошки женски кодекс части“ (стр. 65). Разоткрива се женски идентитет ове јунакиње и указује се на одсуство сексуалног идентитета, што такође представља важан сегмент њене различитости. У монографији се полази од општих података који се испитују, затим се детаљно анализира књижевни лик Рајке Радаковић и откривају нови мотиви и закључци, а потом се, на крају овог поглавља, истиче начин на који јунакиња Андрићевог романа завршава свој живот.

У наредном поглављу – „Жена у приповестима непоузданих приповедача *Проклеће авлије*“, аутор се ослања на истраживања Вејна Бута и разматра његову тезу о непоузданом приповедачу, где се као примери наводе Заим, Човек атлетске грађе и Хаим.

Сагледајући Заимов живот уочавамо да је „избор жена о којима прича и начин на који прича о њима прекорачују типски наратив маскулине традиције“ (стр. 84). Затим, анализирајући лик Атлете, запажа се јунаково схватање о свим женама на свету, којима и те како признаје различитост на националној основи. У овом поглављу се анализира и Хаимово причање који своје приповести о женама почиње причом о грчкој лепотици, Тамиловој мајци. На крају аутор систематизује компоненту слободног причања у роману, чији протагонисти, иако различитих карактера, било да говоре о својим или туђим женама „очити су јасни стереотипи маскулиног начина представљања жене“ (стр. 96). Увидом у приче непоузданих приповедача апострофира се снага стереотипа о женама, којима она постаје нада и сан о лепшем и бољем животу.

У петој целини под називом „Парализа сна, сусрет са демоном или деконструкција жанра у причи *Жена од слонове кости*“ објашњава се парализа сна преко поступака јунака Андрићеве приче. Аутор запажа да Андрићева прича има елементе фантастичне приче помоћу које је писац успео да се „бави једном од својих опсесивних тема: мушко-женским односима“ (стр. 108).

Наредно поглавље „Феномен жене у светлу дихотомија моћ и немоћ, младост и старост“, испитује три Андрићеве приче: *Жена на камену*, *На сџадиону* и *Ипра*, у коме се закључује да се о женским ликовима у њима не може „нужно говорити у уобичајеним андрићевским констелацијама – жена Истока и жена Запада, већ је могуће бавити се овом темом уз апстраховање времена и простора“ (стр. 112). Испитујући безимене жене у поменутих приповеткама, запажамо да жена у њима није неко ко је неактиван већ самостална и слободна жена која јасно исказује свој став. Овај део монографије истиче значај мита који је Андрић успео да транспонује у своју приповедну прозу на модеран начин.

Наредна целина монографије „*Јелена, жена које нема* и језовито у књижевности“ преиспитује различитост ове приче у односу на остале Андрићеве текстове. Ослањајући се на ранија истраживања еминентних стручњака а у вези са поменутом причом, аутор запажа да је литерарна интерпретација Јелене „заправо прича о израженој женској самосвести оваплоћеној у неукротивости“ (стр. 133). У тексту се примењује теорија о језовитом Сигмунда Фројда за боље разумевање загонетне јунакиње. Аутор иде и корак даље у анализи језовитог и указује на Јеленино присуство које је повезано са сунцем и светлошћу преко лета, док је преко зиме њено јављање ређе. Управо овако појављивање „храни код

главног јунака и наратора пожељну конструкцију у којој себе и њу види као вечну константу“ (стр. 142). Овај сегмент студије указује на још једну могућност тумачења поменуте Андрићеве приче, на концепт језовитог, истичући неке наративне елементе који указују на Андрићеву антиципацију теорије о женском писању.²

Поглавље „Интертекстуално читање Андрићеве приче *Кнез са шужним очима*“ открива различитост у приповедачком поступку која одликује ову причу у односу на остале Андрићеве приче. Монографијом се ова прича повезује са текстуализованим подацима из Новог завета и указује на њену дајковиту импликацију. Посебно се наглашава кнежева необичност у изгледу чије су „тужне очи пред којима нико није остајао равнодушан, одсуство потребе за комуникацијом, као и окренутост самом себи у сагласју са познатим античким митом о Нарцису коме је Тиресија прорекао да може дуго живети не спозна ли себе“ (стр. 156). Анализира се и главни женски лик, као и начин на који аутор објашњава комуникацију између мушкарца и жене у светлу *Јеванђеља ђо Марку*. Такође, монографија прати и онај део кнежевог живота када је ослепевши изгубио снагу својих упечатљивих очију.

Последња целина студије „*Бајрон у Синири* и теорија могућих светова“ заокружује студију пружајући њеном читаоцу аналитички увид у женске ликове Андрићеве прозе. Аутор запажа јасну импликацију Андрићевог Бајрона и романтичарског лорда Џорџа Гордона Бајрона и градића Синтре у којем је Бајрон бора вио и којим је био очаран. Ослањајући се на ранија истраживања у вези са поменутом теоријом, аутор настоји да преиспита биографију чувеног песника кроз стриктне и лабаве означитеље и укаже на универзалне слојеве приче са снагом универзалних истина. Милојевић на крају истиче важност ове приче која се огледа у „иницијацији трансформације есенцијалне особине стварносног Бајрона – то није сусрет са одуховљеним бићем, већ са девојком која је природа сама“ (стр. 188). Снежана Милојевић

² Овај део монографије наглашава значај женског писма (подсећањем на есеј Хелена Сикса, *Смех медузе*). Аутор износи мишљење према којем „овај есеј афирмише идеју о еманципацији женског писма, тј. неговања аутентичног женског изражавања кроз лични доживљај себе и инсистира на подривачком и субверзивном. Саску истиче као битно у женском писму и супротстављање утврђеној логици језика, игру са устаљеним значењима и граматиком, и критички је настројена према патријархалним обрасцима“ (стр. 145).

се овом анализом враћа још једном стожерној тачки монографије, закону земље који се тешко може надиграти снагом духа.

Монографија *Закон земље* представља велики допринос проучавању Андрићевог стваралаштва. Научни рад се издваја и по исцрпном проучавању и познавању примарне и секундарне литературе, као и према начину на који аутор приступа својим претходницима. Са пуно поштовања изложени су закључци и мишљења историчара и критичара књижевности Андрићевог дела, али су придодата и нова открића и критички осврти на постојеће податке у литератури. Анализирајући мотив жене, учињен је академски допринос критичком сагледавању овог питања и његовом бољем разумевању. То је посебан наратолошки проблем о којем је аутор компетентно писао на страницама студије *Закон земље*. Иновативност рада Снежане Милојевић огледа се у свеобухватном приступу теми, чиме смо добили сложену студију која сабира досадашња знања о Андрићевим женским ликовима и одређује путеве за нова истраживања.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИЛАН С. КОМНЕНОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПЕДАГОГИЈУ

ПРОЈЕКТНИ МОДЕЛ НАСТАВЕ
ПРИРОДЕ И ДРУШТВА
(*Душан Рисџановић, Пројектни модел наставе
природе и друштва, Јајгодина: Факултет
Његајошких наука Универзитета у Крајевцу,
електронско издање, 2019, 236 сѝр.*)

Монографија *Пројектни модел наставе природе и друштва* Душана Рисановића представља резултат ауторовог вишегодишњег систематског истраживања пројектног модела рада у настави. Садржај монографије је подељен у три тематске целине: 1) Теоријске основе истраживања; 2) Методолошки оквир истраживања; 3) Резултати истраживања и њихова интерпретација. Свака од целина има своје поднасловe, а првој тематској целини претходе Предговор и Увод, док су након треће целине дати Закључци, Литература, Прилози и Белешке о аутору.

У уводном поглављу аутор представља један од модела који се разликује од традиционалног – пројектни модел наставе, који је прошао развојни процес од наставне методе до наставног система који обухвата различите методе наставе и учења. Теоријски

¹ milanekomnenovic92@gmail.com

Приказ је примљен 14. децембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 24. марта 2021.

део монографије почиње представљањем појма пројектног модела наставе, његовим дефинисањем и разграничавањем од сличних модела наставе (попут проблемске или истраживачке). Овде се указује и на предности коришћења савремених наставних технологија у пројектној настави и истиче се да се превазилажењем физичких баријера помоћу интернета ученицима омогућава размењивање искуства са другим ученицима и наставницима.

Желећи да укаже на чињеницу да пројектни модел у наставној теорији и пракси има богату историју, аутор анализира његов развојни пут од наставне методе до наставног модела, посебну пажњу посвећујући утицају прогресивизма и Џона Дјуија. Такође, позива се на теорије учења Пијажеа и Виготског које чине основу савременог наставног процеса и објашњава конструктивистичку заснованост пројектног модела наставе. Сходно томе, анализирани су кључне специфичности овог модела: 1) активно укључивање ученика; 2) употреба и примена знања; 3) различите форме приказивања резултата; 4) заједница учења; 5) аутентични задаци. Како етапе пројектне наставе прате научноистраживачке етапе, аутор се одлучује да за потребе истраживања креира пројектни модел наставе природе и друштва који у великој мери уважава поставке Мејеровог структуралног модела методичког моделовања. На самом крају теоријских разматрања даје се преглед значајнијих истраживања о пројектном моделу наставе која указују на предности и слабости оваквог начина рада.

У методолошком делу монографије представљен је предмет истраживања – експериментално испитивање ефикасности пројектног модела наставе природе и друштва. Као два пресудна чиниоца која су утицала на овако дефинисан предмет истраживања наводе се резултати претходних истраживања који указују на значај примене пројектног модела наставе и иманентна интердисциплинарност предмета Природа и друштво која омогућава примену пројектног модела наставе. Аутор као основни циљ истраживања наводи утврђивање утицаја пројектног модела наставе природе и друштва на побољшање исхода учења у односу на традиционални модел, док су истраживачки задаци били: 1) испитивање утицаја пројектног модела наставе природе и друштва на развој процедуралних знања ученика; 2) испитивање утицаја пројектног модела наставе природе и друштва на сарадничко понашање ученика; 3) испитивање мишљења наставника о пројектном моделу наставе природе и друштва. Независну вари-

јаблу представљао је експериментални програм док су зависне варијабле степен развоја процедуралних знања и сарадничко понашање ученика у групи.

Најважнији резултати и закључци до којих се експерименталним истраживањем дошло су следећи:

- 1) Укупна усвојеност процедуралних знања, као и усвојеност све три посебне категорије процедуралних знања су биле значајно боље код ученика који су учили по пројектном моделу наставе природе и друштва, на шта указују статистички значајне разлике у постигнућима на финалним тестовима у корист ученика из експерименталних одељења;
- 2) Резултати систематског посматрања и самопроцене ученика из експерименталних и контролних одељења показују да се, у поређењу са традиционално конципираним групним активностима, сарадничко понашање јавља као позитиван исход примењеног пројектног модела наставе природе и друштва;
- 3) На основу резултата добијених интервјуисањем наставница које су реализовале експериментални програм, може се закључити да су пројектни модел доживеле и прихватиле као позитивну новину која се може ефикасно применити у настави природе и друштва. Интервјуисане наставнице препознају кључне тачке пројектног модела наставе природе и друштва, сматрају да је бољи од уобичајеног јер у већој мери доприноси развоју процедуралних знања, сарадничког понашања ученика и мотивације за учење садржаја наставе и поново би га примениле у пракси. Као главне потешкоће у реализацији пројектног модела наставе, наставнице су навеле организациони сегмент, односно проблеме уклапања у норме и захтеве прописане наставним планом и програмом, затим забринутост да ли ће ученици прихватити овакав вид рада и дужину трајања пројектног рада јер трајање пројектног рада често превазилази фонд часова намењен реализацији одређених наставних садржаја.

Монографија Душана Ристановића под називом *Пројектни модел наставе природе и друштва* потврдила је сложеност и актуелност обрађене проблематике и своју оправданост и теоријско-практичну вредност. Ова монографија је сачињена тако да пружа шири и продубљенији увид у суштинске теоријске аспекте пројектног модела, његов историјски развој од идеје до модела наставе, могућности његове примене у настави различитих

предмета, а нарочито у настави природе и друштва. Резултати истраживања су значајни за даље унапређивање наставе овог, али и других предмета у млађим разредима основне школе, као и за даља истраживања ове теме.

Оригиналним приступом проблему, свеобухватношћу теоријске поставке која је постигнута сагледавањем проблема са филозофског, педагошког, дидактичког и психолошког становишта, аутор је омогућио да се проблем истраживања сагледа на плуралистички начин. Обе основне целине монографије базиране су на резултатима претходних истраживања домаћих и страних аутора, чиме аутор даје адекватан приказ научне обраде теме пројектног модела наставе, а поготово наставе природе и друштва. Емпиријска истраживања на која се аутор позивао у монографији говоре да су аутори претходних истраживања у неким сегментима неретко долазили до сличних или истих резултата као и сам аутор монографије, као и да су им слични проблеми и дилеме окупирали пажњу. Ова монографија садржи конкретна организационо-методичка решења која би требало да охрабре учитеље да имплементирају пројектни начин рада у наставу природе и друштва, док им резултати емпиријског истраживања представљени у овој монографији могу указати на све предности и слабости пројектног модела рада у настави природе и друштва.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција Зборника радова Филозофској факултету у Приштини разматра за објављивање радове који испуњавају услове наведене у овом упутству.

НАЧИН ДОСТАВЉАЊА РАДА

Рад се доставља електронски, путем налога отвореног у систему за онлајн уређивање часописа Асистент, у складу са Упутством за пријављивање радова у Асистенту. У Асистент се поставља анонимизирани рад. Документ са пуним подацима (види секцију САДРЖАЈ РАДА) доставља се на адресу Зборника

zbornik.ffkm@pr.ac.rs.

Радови не улазе у процес рецензирања док аутори не испуне захтеве наведене у Упутству за ауторе и Упутству за пријављивање радова у Асистенту.

РОКОВИ ЗА ДОСТАВЉАЊЕ РАДОВА

Редакција прихвата радове током целе године. Када се уређивачки процес заврши, након распоређивања у свеску рад добија DOI број. Уредник може да распореди рад у било коју свеску планирану за објављивање.

КАТЕГОРИЈА (ТИП) ЧЛАНКА

Чланци су категоризовани у складу са смерницама важећег Акта о уређивању научних часописа надлежног министарства Републике Србије.

УРЕЂИВАЧКА ПОЛИТИКА

На сајту СЦИндекс (који развија и одржава Центар за евалуацију у образовању и науци) у секцији Зборник радова Филозофског факултета у Приштини:

<http://scindeks.ceon.rs/journalDetails.aspx?issn=0354-3293>

уз податке о часопису, доступне су информације о уредништву, упутствима за ауторе, као и актуелна уређивачка политика у којој су прецизирани:

- рецензентски поступак: рецензенти, рецензентски процес, разрешавање несагласности;
- одговорности: аутора, уредништва и рецензената;
- етичност публикувања: разрешавање неетичких поступака, спречавање плагијаризма и политика повлачења;
- отворени приступ: политика отвореног приступа, архивирање дигиталне верзије;
- ауторска права и лиценцирање.

Уредништво Зборника чини све што је у његовој моћи да спречи плагирање и објављивање радова у којима се крше одредбе Закона о ауторским и сродним правима Републике Србије. За ове преступе аутору ће трајно бити забрањено објављивање радова у Зборнику.

При достављању прилога, сви аутори секретару достављају потписану Изјаву о ауторству, којом потврђују упознатост са уређивачком политиком часописа, као и да рукопис није плагиран ни у ком облику. Аутори превода обезбеђују право на објављивање превода.

Упркос томе, моралну и законску одговорност за садржину прилога сnose сами аутори.

ЈЕЗИК

Радови на српском језику пишу се ћириличним писмом. Часопис прихвата радове написане на другом језику, уобичајеном у међународној комуникацији.

САДРЖАЈ РАДА

Рад мора да има следеће елементе, написане следећим редоследом:

- категорија рада;
- име, средње слово и презиме аутора; адреса електронске поште у подножној напомени; година рођења у посебној напомени на крају рада;

- афилијација, са наведеним пуним називом установе (код установа са сложенom организацијом наводе се сви организациони нивои, од највишег ка најнижем (нпр. назив универзитета, назив факултета, назив катедре или одељења);
- наслов (треба се руководити тиме да наслов одражава садржај рада, али имати у виду начело економичности);
- сажетак (до 300 речи) и кључне речи (од 3 до 7), написани истим језиком као и сам рад;
- текст рада;
- литература;
- извори грађе (уколико је има);
- продужени резиме (Summary) на енглеском језику или, уколико је то научно оправдано, на другом језику уобичајеном у међународној академској комуникацији, са следећим елементима:
 - име, средње слово и презиме аутора (са дијакритикама);
 - наслов
 - ознака Summary;
 - текст резимеа (до 10% обима рада);
 - кључне речи преведене на страни језик;
 - прилози писани на страном језику треба да имају резиме написан на српском, ћириличним писмом, или другим страном језику уобичајеном у међународној комуникацији.

ДУЖИНА

Очекивана дужина рада је до 36.000 карактера са размацама (текст у фуснотама, литература и резиме не урачунавају се у ову бројку).

ФОРМА

Аутори образац за израду радова могу добити од секретара Редакције. Уколико не користе образац, неопходно је водити рачуна о следећем:

ФОРМАТ ДАТОТЕКА	Радови се достављају у doc, rtf или odt формату. Скрећемо пажњу да код docx формата може доћи до губитка форматирања при лектури и уносу у програм за прелом штампе. Цртежи, карте, фотографије и илустрације достављају се као засебне датотеке у JPG или TIFF формату, у резолуцији већој од 200 x 200 тачака по инчу. Векторски цртежи достављају се у SVG, EMF или WMF формату. Цртежи, карте, фотографије и илустрације прилажу се у засебним датотекама, док се у тексту рада пише наслов илустрације на месту на ком треба да се налази, на језику рада и језику резимеа. Графикони састављени у програму за обраду текста остају у тексту, док се они направљени спољним програмом достављају као засебне датотеке.
СЛОВНИ ЛИКОВИ	Писмена која се користе морају бити у уникод (unicode) стандарду, као што су Times New Roman или Arial. Прихватљиви су SIL словни ликови (Charis SIL, Doulos SIL, Gentium plus), који су погодни за транскрипцију дијалекатских текстова и за текстове из фонетике и историјске фонетике. Исто важи и за текстове са одломцима на грчком, црквенословенском или старословенском. У случају да у раду постоје друга писмена неопходно је доставити их као засебну датотеку и интегрисати их у документ (embed). Радови писани нестандартним писменима неће бити прихваћени. Молимо да не користите ascii и uuscii писмена, као ни власничке словне ликове заштићене ауторским правима. Специфично овде указујемо на словне ликове који се обично употребљавају у дијалекатским текстовима, као што су THP, који се не могу користити.
ТАБУЛАТОР	Табулатор се не употребљава у тексту. За увучен први ред пасуса, што није неопходно, у старијој верзији програма Word отворите „Format – Styles and Formatting“. Кликом на „normal“ појавиће се ставка „modify“. У новоотвореном дијалогу отворити „format – paragraph“ за подешавање пасуса. Први ред се увлачи одабиром „first line“ у пољу „Indentation – special“. У новијој верзији програма опција се налази у делу „Home“, поље „Paragraph“, које отвара „Indents and spacing“, унутар којег се налази опција „Indentation“. За текст у две колоне неопходно је направити одговарајућу невидљиву табелу.

НУМЕРИСАЊЕ	Параграфи, наслови и поднаслови се не нумеришу. Потребно је адекватно структурирати рад издвајањем наслова и поднастова од остатка текста.
НАВОДНИЦИ И ИНТЕРПУНКЦИЈА	Наводнике и интерпункцију потребно је прилагодити језику рада. У радовима на српском језику користе се ресичасти наводници (двојни зарез на почетку, а изврнути двојни апостроф на крају), на пример „овако“.
ЦИТАТИ	Дужи наводи који нису део реченице, издвајају се у нови пасус и пишу се под наводницима, без употребе курзива, са изузетком навода који су изворно написани курзивом. Стихови се пишу курзивом.
ТАБЕЛЕ	Табеле треба да буду једноставне, без боја и сенки. Увлачења и поравнања у табелама морају бити изведена аутоматским форматирањем, а не мануелним додавањем размака. Све табеле ће бити преформатиране у Зборнику, због чега им није потребно давати посебан изглед. Свака табела мора да има наслов на језику рада и језику резимеа.
СТИЛОВИ	Уколико користите сопствене стилове именујете их тако да њихова употреба буде јасна.
НАГЛАШАВАЊЕ	За наглашавање користите курзив, док писање великим словима, подебљана и подвучена слова треба избегавати. У случају да је потребно користити више начина наглашавања, редослед је следећи: курзив, мала велика слова, мала велика слова курзивом. У специфичним случајевима, у складу са захтевима научних области, може се користити верзал.
ПОДНОЖНЕ НАПОМЕНЕ	Подножне напомене (фусноте) уносе се искључиво аутоматски, употребом одговарајуће опције за унос у програму за обраду текста. Нумерација континуирано иде арапским бројевима од 1 па надаље. Најобимнија напомена (фуснота) не би требало да буде дужа од 100 речи.

НАВОЂЕЊЕ ЛИТЕРАТУРЕ

У одељку Литература наводе се само цитирани, а не и остали извори употребљени приликом припреме рукописа.

Литература се наводи коришћењем АПА стандарда, прилагођеног језику и писму рада.

Библиографске референце у фуснотама и литератури наводе се без транскрибовања, у оригиналном писму. Уколико је цитирана литература штампана ћирилицом и референце у парентезама и списку литературе треба да буду наведене ћирилицом, ако су штампане латиницом, онда треба да буду наведене латиницом.

Наводи се само једно место издања у списку литературе, чак и уколико је у самој публикацији наведено више њих.

НАВОЂЕЊЕ У ТЕКСТУ

АУТОР(И) У ТЕКСТУ	ПРВО НАВОЂЕЊЕ У ТЕКСТУ	ДРУГО И ДАЉА НАВОЂЕЊА
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	Бжежински (2001)	Бжежински (2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	Поповић и Станојчић (1994)	Поповић и Станојчић (1994) ^а
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић (2010)	Минић и др. (2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	Хонкинен и др. (2008)	Хонкинен и др. (2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ (САНУ, 2005)	САНУ (2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)

^а У тексту на страном језику може се користити и лигатура & (et). Такође, уместо „и др.“ користи се и латинско „& al.“

Један аутор:

Бжежински (2001), као разлог због кога је...

или

Још је 2001. Бжежински тврдио да је...

Два аутора:

Илић и Петровић (2007) наглашавају њихов велики значај у...

или

И наши аутори (Илић и Петровић, 2007) наглашавају њихов велики значај у...

Више аутора:

Ђорђевић, Илић и Петровић (2007) разматрају питања...

Свако следеће позивање на овај рад у истом тексту:

Илић и др. (2007) разматрају питања...

Приликом позивања истовремено на неколико аутора, према АПА стилу, унутар исте библиографске заграде њихова дела наводе се азбучним, односно абецедним редом.

Они аутори који сматрају да је то прихватљиво (Бенкс, 2008; Lyons, 2005; Симонс, 2003) наглашавају да...

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

АУТОР(И)	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ПРВОМ НАВОЂЕЊУ У ТЕКСТУ	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ДРУГОМ И ДАЉИМ НАВОЂЕЊИМА У ТЕКСТУ
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	(Бжежински, 2001)	(Бжежински, 2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	(Поповић и Станојчић, 1994)	(Поповић и Станојчић, 1994)
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	(Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић, 2010)	(Минић и др., 2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	(Honkinen & al., 2008)	(Honkinen & al., 2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	(Српска академија наука и уметности [САНУ], 2005)	(САНУ, 2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)

У библиографској парентези се број стране одваја запетом, уз навођење скраћенице „*сџр.*“: (Бжежински, 2001, стр. 145)

НАВОЂЕЊЕ У БИБЛИОГРАФИЈИ – ПРЕГЛЕД НАЈЧЕШЋИХ ТИПОВА РЕФЕРЕНЦИ

МОНОГРАФИЈЕ Презиме, Иницијал имена. (година издања). *Назив монографије у курсиву*. Место издања (град): Назив издавача.

Уколико постоји више градова са истим именом у више држава (што у САД није редак случај), после имена града убацује се име државе.

Уколико је монографија доступна онлајн додаје се линк на крају.

Тодоров, Ц. (1987). *Увод у фантастичну књижевност*. Београд: Рад.

Михајловић, Д. (2012). *Психолошке расправе*. Нови Сад: Издавач.

Преузето са: <http://linkknjige.co.rs>

ЗБОРНИЦИ,
ПОГЛАВЉЕ У
КЊИЗИ, АКТА
СА КОНГРЕСА

Презиме, Иницијал имена. (година издања). Наслов рада. У: Иницијал имена и презиме уредника/приређивача (ур. или прир.), *Наслов њудликации у курзиву* (стр. број станица од-до). Место издања: Назив издавача.

Perović, A. (2015). Razumevanje ličnih i povratnih zamenica kod odraslih sa Daunovim sindromom. У: М. Лончар-Вујновић (прир. и ур.), *Сусрети народа и култура: међународни тематски зборник* (271–287). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

ПЕРИОДИКА

Презиме аутора, Иницијал имена. (година издања). Наслов чланка. *Назив часописа у курзиву*, др. вол (број у текућој години), странице на којима је чланак објављен од-до.

Уколико чланак има DOI број, он се наводи на крају.

Уколико чланак преузет из електронског извора нема DOI број, наводи се линк.

Петровић, А. (2014). Философија образовања и људска слобода. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44 (1), 447–461. doi:10.5937/zrffp44–5873

Марковић, Д. (2013). Компетенција и инвентивност – основне парадигме високог образовања у наступајућем друштву знања. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 43 (1), 323–335. Преузето са <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3293/2013/0354-32931301323M.pdf>

ЛЕКСИКОНИ,
РЕЧНИЦИ,
ЕНЦИКЛОПЕ-
ДИЈЕ

Назив одреднице. (година издања). У: Иницијал имена, Презиме (ур. или прир.). *Наслов њудликации у курзиву* (издање, том, страна). Место издања: Назив издавача.

Computers. (1999). In: J. Clute & P. Nicholls (Eds.). *The Encyclopedia of Science Fiction* (2nd. ed, p. 253). London: Orbit.

Мандрагора. (2008). У: П. Ћосић и др. *Речник синонима* (стр. 315). Београд: Корнет.

Пример за онлајн енциклопедију:

Van Gulick, R. (2014). Consciousness. In E. N. Zalta (Ed.). The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2016 ed.). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/consciousness/>

Пример за онлајн издање, без аутора и уредника:

Cyberpunk. (n.d.) *Merriam-Webster's online dictionary*. Preuzeto 8. marta 2017. sa <http://www.merriam-webster.com/dictionary/cyberpunk>

ТЕКСТОВИ ИЗ
ДНЕВНИХ
ЛИСТОВА

Презиме, Иницијал имена. (датум издавања). Наслов текста. *Назив дневног листа* (курзив), број стране.

Ако је аутор непознат ставити Аноним.

Петровић, С. (1992, 12. август). Лепота писане речи. *Дневник*, стр. 14.

Пример за онлајн издање:

Радовић, Д. (2008, 11. март). Од Пикаса до Марине Абрамовећ. *Политика*. Преузето са: <http://www.politika.rs/scc/clanak/35894/Од-Пикаса-до-Марине-Абрамовић>

НЕОБЈАВЉЕНЕ
МАГИСТАРСКЕ
ТЕЗЕ И
ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ

Презиме, Иницијал имена. (година). *Наслов дисертације или тезе у курзиву* (одбрањена докторска дисертација у рукопису/магистарска теза). Назив институције, Место.

Iričanin, G. (1983). *Stepen interferencije pri usvajanju rečeničnih obrazaca u nastavi nemačkog jezika* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Novi Sad.

НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ

Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис [или Рукопис у припреми за штампу].

НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ СА
АФИЛИЈАЦИЈОМ

Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис, Катедра, Факултет Универзитета, Град, Држава.

АУДИОВИЗУАЛНИ МЕДИЈИ

Филм

Презиме продуцента, Иницијал имена (продуцент), & Презиме режисера, Иницијал имена (режисер). (година). *Назив филма у курзиву* [филм]. Земља порекла: Студио.

Петровић, Д. (продуцент), & Бјелогрлић, Д. (режисер). (2010). *Монтевидео, Бог те видео!* [филм]. Србија: Intermedia Network, Радио телевизија Србије.

- ЕПИЗОДА
ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ
СЕРИЈЕ Презиме сценаристе, Иницијал имена (сценариста), & Презиме режисера, Иницијал имена (режисер). (година емитовања). Назив епизоде [епизода телевизијске серије]. У Иницијал имена, Презиме (извршни продуцент), *Назив серије у курзиву*. Град: Медијска кућа.
- Перишић, П. (сценариста), & Вукобратовић, М. (режисер). (1993). *Мушка мама* [епизода телевизијске серије]. У Синема дизајн (извршни продуцент), *Полицајац са Петловог брда*. Београд: Радиотелевизија Београд.
- ВИДЕО ЗАПИС Презиме аутора, Иницијал имена. ИЛИ Назив записа на екрану. (година, дан и месец постављања записа). Назив видео записа [Видео запис]. Преузето са адреса записа
- Лулић, Ј. (2013, 26. новембар) Драма као књижевни род [Видео запис]. Преузето са https://youtu.be/9h6_h04ZiBQ

РАЧУНАРСКИ ПРОГРАМИ ЗА ЦИТИРАЊЕ

Већина савремених текст процесора омогућава организацију цитата и аутоматску примену стилова цитирања. У програму Word, од верзије 2007, могуће је парентезе и литературу аутоматски обликовати према АПА стилу.

Од самосталних апликација, Zotero је бесплатан, локализован и може се користити у скоро свим програмима за обраду текста. Погодни за коришћење су и Mendeley и Qiqqa.

DOAJ

SCINDEX

ERIH PLUS

ROAD

CROSSREF

GOOGLE SCHOLAR

MIAR

OPENAIRE

CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)

Зборник радова
Филозофског факултета Универзитета у Приштини
Број LI (1), 2021. година

Лектура и коректура
Аниџа Јанковић
Душан Сјефановић
Сузана Сјојковић

Ликовно решење корица
Мирослава Карајанковић, академски сликар

Слог
Бодан Сјанојевић

Штампа
Graficolor DOO
Краљево

Тираж
80 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

378:159.9

ЗБОРНИК радова Филозофског факултета /

Универзитет у

Приштини = Recueil de travaux de la Faculté de philosophie / Université de Priština = Collection of papers of the Faculty of philosophy / Faculty of Philosophy ; главни и одговорни уредник Звездан Арсић. – 1990, бр. 20- . – Косовска Митровица : Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 1990- (Краљево : Graficolor). – 25 cm

Тромесечно. – Текст на више светских језика; од 2015. год. бр. 3 увек на енгл. језику. – Је наставак: Buletin i punimeve të Fakultetit filozofik = ISSN 0351-3750. – Преузео је: Зборник Филолошког факултета у Приштини = ISSN 0354-7795. – Друго издање на другом медијуму: Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини (Online) = ISSN 2217-8082

ISSN 0354-3293 = Зборник радова Филозофског факултета –
Универзитет у Приштини

COBISS.SR-ID 10455311